

Györe Zoltán

PREGLED PRIVREDNE ISTORIJE
HABZBURŠKE MONARHIJE
1526–1867.

Novi Sad, 2023.

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET NOVI SAD
21000 Novi Sad
Dr Zorana Đinđića 2
www.ff.uns.ac.rs

Za izdavača
Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš

Györe Zoltán
**PREGLED PRIVREDNE ISTORIJE HABZBURŠKE MONARHIJE
1526–1867.**

Recenzenti
Dr Snežana Božanić
Dr Gábor Demeter
Dr Vladan Gavrilović
Dr Darko Gavrilović
Dr Hrvoje Petrić

Lektura
Dr Milan Ajdžanović

Tehnička priprema i dizajn korica
Igor Lekić

ISBN
978-86-6065-806-9

Novi Sad, 2023.

Zabranjeno preštampanje i fotokopiranje. Sva prava zadržava izdavač i autor.
Sadržaj i stavovi izneti u ovom delu jesu stavovi autora i ne odražavaju nužno
stavove Izdavača, stoga Izdavač ne može snositi nikakvu odgovornost prema njima.

Ilustracija sa naslovne strane je rad slikara Bernarda Belottoa (1722-1780) *Ansicht von Wien, Mehlmarkt von Südwest Richtung Nordost gesehen*, nastao oko 1760. godine, ulje na platnu.

I. UVODNA RAZMATRANJA¹

*Istorija nam govori da se bogatstvo ne gradi na onome što radite,
već na tome koliko ste efikasni u tome što god radite.*

Karl Gunnar Persson

Tokom naših predavanja u vezi sa političkom istorijom Habzburške monarhije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu ispostavilo se da je preko potrebna literatura u vezi sa istorijom privrede habzburških zemalja, a bez nje je teško uobličiti makar približno zaokruženu predodžbu istorije ove države. Ideju da svojim skromnim doprinosom pokušamo umanjiti tu prazninu ubrzo je pokolebala veličina i složenost zadatka, međutim, istovremeno, podsticaj nam je dalo interesovanje studenata i podrška kolega, pri čemu smo svesni da i pored sveg truda naš rad može imati samo ograničen domet i specifičan karakter. S obzirom na to da naša historiografija ne raspolaže preglednim radovima i monografijama, a dobrim delom ni studijama u vezi sa privrednom istorijom Habzburške monarhije, činilo se logičnim da bi rad trebalo da predstavlja kratak pregled, jednu vrstu sinteze koja bi se bavila najvažnijim parametrima ekonomskog razvoja Habzburške monarhije od početaka nastajanja 1526. godine do ulaska u Prvi svetski rat. To bi prema našim nadanjima moglo zadovoljiti znatiželju najvećeg dela zainteresovanih čitalaca kao i potrebe studenata. Nažalost, nameravanu kratkoću sinteze nismo uspeli postići, ali se nadamo da to ipak neće bitno

¹ Ova monografija je nastala kao fazni rezultat rada na republičkom naučnom projektu pod nazivom *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije* (177002).

umanjiti korisnost knjige, tim pre što smo prikupljenu građu podelili na dva dela. Tekst koji čitalac drži u rukama se odnosi na pregled privredne istorije Habzburške monarhije do sklapanja Austro-mađarske nagodbe, a za kasnije planiramo završetak rada u vezi sa privredom Austrougarske.

Smatrali smo da je upoznavanje sa ekonomskom istorijom Habzburške monarhije tim više opravdano jer se istraživači njenom istorijom bave prvenstveno iz perspektive političkih zbivanja, interkonfesionalnih i interesničkih odnosa, a ređe iz ugla privrede ili kulture, te u tom smislu postoje brojne praznine. Pri tome, na interpretacije istorije Dunavske monarhije snažan pečat daje činjenica da se ona na kraju Prvog svetskog rata raspala, što upućuje na zaključak da je bila prevaziđena u istorijskom i političkom smislu i osuđena na propast. Međutim, ukoliko posmatramo iz vizure privrede, takav zaključak ne bismo olako mogli doneti. Naime, do njene disolucije je došlo u momentu kada je ona u svojoj istoriji dostigla najviši stepen ekonomske integrisanosti, kada je egzistirala kao jedno dinamično, funkcionalno i jedinstveno tržište, sa sve izraženijom ekonomskom snagom, sa zavidnim tempom industrijalizacije; sa sve savremenijim uslovima saobraćaja i komunikacije, sa sve bržom urbanizacijom – čak i u tradicionalno zaostalim regionima Monarhije.

Smatrajući to dobrim početnim korakom upoznavanja sa ekonomskom istorijom Habzburške monarhije, želeli smo da čitaocima pružimo panoramski pregled najmarkantnijih elemenata razvoja njene privrede u dugom istorijskom periodu i u evropskom kontekstu. Sem metodoloških razloga, kao i međusobne geografske i ekonomske povezanosti i kulturne bliskosti, evropski okvir posmatranja je važan između ostalih zato što je upravo u Evropi prvi put u istoriji došlo do sticanja istorijskih uslova koji su omogućili uobličavanje kapitalističkih proizvodnih odnosa, početak industrijalizacije i nastajanje industrijskog društva, te je od interesa utvrđivanje uloge i mesta habzburške države u pomenutim procesima. S obzirom na to da se teritorija Habzburške monarhije u posmatраних gotovo četristo godina menjala, privrednom istorijom pojedinih oblasti bavili smo se samo u vremenskom periodu u kojem su one pripadale posedima Habzburga, iz čega sledi da je najviše prostora posvećeno jezgru Habzburške monarhije, tj. većitim austrijskim naslednim zemljama, kao i zemljama češke

i mađarske krune. U manjem obimu bavili smo se privredom kasnije priključenih teritorija poput Galicije, Bukovine, Dalmacije odnosno Bosne i Hercegovine.

Pri tome nam se činilo prirodnim da u slučaju sinteze kao što je naša, perspektiva posmatranja bude što bliže centru, tj. težili smo da ekonomska kretanja pratimo na nivou celokupne Monarhije, a ne iz aspekta samo jednog njenog entiteta. Težili smo da ukažemo na najvažnije pojave i procese od opšteg značaja i uticaja na razvoj privrede Habzburške monarhije. Pri tome, moramo priznati, možda smo nešto detaljnije obradili privredu Ugarske od Češke ili ekonomije austrijskih zemalja – s obzirom na to da su naši narodi živeli i radili u privrednom i društvenom prostoru Ugarske, te je njihova egzistencija pretežno zavisila od tamošnjih prilika.² Nismo se, međutim, usudili da se osvrnemo na doprinos pojedinih naroda Habzburške monarhije opštem ekonomskom napretku. Naime, sem što za takav poduhvat nemamo dovoljno snage, to bi nas i neminovno odvelo daleko od naše osnovne teme. Mogli bismo reći da privreda ne mari za etničku ili versku pripadnost aktera zbivanja, ali je tačno i obrnuto: da su u nekim slučajevima tokom istorije vera i nacionalna politika imale uticaj na hod privrede. Koliko god se moglo, držali smo se pozitivističkog pristupa iznoseći suve činjenice vezane za privredu, ali radi boljeg razumevanja, morali smo da se posvetimo i razmatranju pitanja privredne politike, što se dosta tesno vezuje za politička pitanja. Habzburška monarhija je bila prostrana, šarolika i bogata zemlja, te je sasvim sigurno da se brojnih tema nismo ni dotakli, da mnoge značajne ličnosti ili postignuća nismo pomenuli, ali sveobuhvatnost nije ni mogla biti cilj našeg rada.

² Termin *Ugarska* uglavnom koristim kao *terminus technicus* za zajedničko označavanje svih teritorija zemalja krune Sv. Stefana u novom veku: za užu teritoriju Kraljevine Mađarske, Vojne granice, Kneževinu/Veliko vojvodstvo Erdelj i hrvatske teritorije bez primorskih oblasti. Nazive *Mađarska*, *Kraljevina Mađarska* upotrebljavam u odnosu na užu oblast istorijske Mađarske u novom veku (dakle, bez Erdelja, Vojne granice, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije). Izraz *Ugarska* koristim i kada želim ukazati na multietnički karakter stanovništva zemlje, a u skladu s tim pojam *ugarski* upotrebljavam u želji da ukažem na multietnički, multikulturalni ili multikonfesionalni karakter nekog događaja, procesa ili delatnosti određene istorijske ličnosti.

Šta zapravo pokriva termin privredna istorija, šta je predmet njenih istraživanja? Dosta toga može da stane u kontekst privredne istorije ili da se dovede u vezu s njom, no mi smo želeli da se držimo onog što je najosnovnije. Generalno, privredna istorija se bavi proučavanjem pitanja kako i koliko uspešno čovek kroz istoriju koristi resurse (bilo prirodne resurse poput uglja, raznih ruda, snage vetra i vode, prirodnog gasa i nafte, drvena, bilo ljudske poput finansijskog kapitala, fabričkih zgrada, oruđa za rad, mašina i ljudske radne snage) u procesu osiguranja uslova za svoju egzistenciju kao i za stvaranje materijalnih i duhovnih dobara. Istraživanja su pokazala da je delotvornost primene resursa obično određena naprednošću upotrebljene tehnologije i ustanovama koje olakšavaju ili otežavaju dostupnost resursa, pri čemu pod institucijama podrazumevamo pravno-političke okvire koji određuju pravila ekonomskog života. Privredna istorija efikasnost ustanova procenjuje preko stepena razvijenosti tržišta robe i rada, finansijskih posrednika poslovanja, putem analize svojinska prava, pravnih sredstva za osiguranje sprovođenja slova ugovora; putem proučavanja slobode trgovine kao i međunarodnih tokova kapitala. Termin *tehnologije* koristimo u smislu znanja koje omogućava efikasno korišćenje resursa u proizvodnji materijalnih dobara i usluga. Dobro je imati na umu da se do druge polovine 19. veka tehnologija razvijala prilično sporo i da je njen napredak bio zasnovan na znanju stečenom iskustvom kroz rad tokom dužeg vremenskog perioda, odnosno prakse isprobavanja novih ideja i inovacija kroz rad. Od druge polovine 19. veka tehnološko znanje sve više potiče iz sfere naučnog i tehničkog istraživanja kao i svesnih i ciljanih istraživanja radi unapređenja tehnologije i proizvodnog procesa. Istorija je pokazala da usavršavanje tehnologije uzrokuje smanjenje količine resursa neophodnih za proizvodnju iste količine izlaznog proizvoda, tj. da o tehnološkom napretku možemo govoriti ukoliko uz konstantne resurse proizvedemo više dobara.

Poželjno je da privredni istoričari uz resurse, tehnologiju i ustanove, koji najviše utiču na stepen efikasnosti proizvodnje, uzmu u obzir i druge okolnosti – poput klime, epidemija, ratova i slično – koje u značajnoj meri mogu uticati na privredne tokove. S druge strane, prilikom razmatranja količine postojećih resursa, vredi uzeti u obzir i to da li je tokom vremena došlo do promena u njihovoj raspoloživosti, bilo u pozitivnom bilo u

negativnom smislu (npr. krčenje šuma i šipražja, erodiranje zemljišta usled dugotrajnih ratova ili prirodnih procesa, stvaranje močvarnih terena iz odbrambenih potreba, prirodne katastrofe, dugotrajni sušni periodi, zagađenje prirodne okoline, otkrivanje novih prirodnih bogatstava i novih vrsta energenata; korišćenje strane radne snage, gubitak obrazovanog stanovništva, kolonijalni izvori ekonomske moći, itd.). Takođe je dobro imati na umu primedbu K. G. Persona (K. G. Persson) po kojoj privrede koje su bogate resursima nisu neminovno i bogate, već da su privrede koje efikasno koriste svoje resurse gotovo uvek bogate bez obzira na raspoložive izvore.

Postoji još jedan važan činilac od uticaja na ekonomske tokove: limitirane mogućnosti održivog privrednog razvoja usled ograničenog obima raspoloživih resursa, zbog čega su i najraniji istraživači ekonomiju ponekad nazivali turobnom naukom. Slična razmišljanja postoje i danas i ona se odnose pre svega na ograničene kapacitete prostora za poljoprivrednu delatnost, na ograničenost rezervi fosilnih goriva, pijaće vode i slično. Kao novi Damoklov mač nad celim čovečanstvom nadneo se problem globalnog zagrevanja, koje može imati nesagledive posledice po svetsku ekonomiju – da ne pominjemo moguće posledice većih ratova ili nuklearnog rata. Iako unapređenje tehnologije smanjuje količinu upotrebljenih resursa za isti obim dobara (robe, energije, itd.) i mada su do izvesne mere moguća proširenja određenih resursa ili čak primena novih, ostaje činjenica da rastuća industrija, industrijalizacija dosad neindustrijalizovanih zemalja, sve viši životni standard i brzo uvećanje svetske populacije – zahtevaju neuporedivo više upotrebljene energije i drugih resursa nego pre samo nekoliko decenija. Dakle, problem koji je zaokupljao pažnju pionira ekonomske nauke u predindustrijsko doba postoji i u naše industrijsko i informatičko doba sa ponešto izmenjenim varijablama.

Od gore navedenih tema ograničili smo se na one koje su nam se u ovom trenutku činile najvažnijim u smislu dopunjavanja naših opštih saznanja o Habzburškoj monarhiji, odnosno na teme koje nas ne bi odvele suviše daleko u vode političke istorije ili u neprihvatljivo proširenje obima rada. Tako smo, primera radi, pitanja vezana za tržište rada i kretanje cena, za unutrašnju i spoljašnju migraciju, proces urbanizacije, usavršavanje

obrazovnog sistema, za svojinske odnose, kretanje kapitala, problematiku načina korišćenja energenata i slično – izostavili.

Svaki aspekt istorije Habzburške monarhije je izazovan, te je to slučaj i sa njenom privrednom istorijom. Deluje podsticajno razmišljanje o tome kako je mogla da se privredno integriše jedna država koja je bila sastavljena od provincija toliko različitih po etničkom i verskom sastavu, po kulturi, po stepenu socio-ekonomske razvijenosti, kao i po svojim pravnim sistemima i institucijama; kako je njena vlada uspela da formuliše uspešnu privrednu politiku u zemlji sastavljenoj od krunovina koje su u ekonomskom i geografskom smislu često gravitirale prema teritorijama van granica Habzburške monarhije; u zemlji koja je kroz pretežan deo svoje istorije egzistirala bez ozbiljnog pristupa moru i bez kolonija uobičajenih kod zemalja takve veličine i značaja. Kako je ova država, koja je gotovo stalno morala voditi ratove sa Osmanlijama ili sa drugim evropskim državama, bila u stanju da razvija ekonomiju i da gradi jedinstveni privredni prostor?

Posebno je izazovna predodžba o Habzburškoj monarhiji kao o privredno zaostaloj zemlji. Ovo mišljenje se održalo decenijama, delom usled nedovoljnog poznavanja odgovarajućih istorijskih izvora i činjenica, a delom zbog anahroničnog načina prosuđivanja koje je sugerisalo da iz raspada Austrougarske sledi da je ona bila ekonomski slaba, jer bi inače preživela sve ratne nedaće. Činjenica jeste da je u doba ulaska u Prvi svetski rat ona prema privrednim pokazateljima bila među 5-6 najrazvijenijih u Evropi pa i na svetu. Ono što na prvi mah donekle zbunjuje posmatrača jesu velike razlike u stepenu razvijenosti pojedinih delova Austrougarske, te je upravo ta okolnost mnogima dala osnova za tvrdnje o slabim ekonomskim performansama cele države. Slično tome, činjenica da je kmetstvo ukinuto relativno kasno (1848) nekim istraživačima služi kao dokaz usporenog i ometanog razvoja kapitalizma u habzburškim domenima.

Depolitizacijom istraživanja i težnjom da se ekonomska istorija istraži fokusiranjem na strogo privredne, a ne na socijalne ili političke činioce i pokazatelje, od šezdesetih godina prošlog veka nastaje sve veći broj sadržajnih radova koji, između ostalog, jasno pokazuju da je moderni privredni rast otpočeo znatno pre 1914. godine u gotovo svim delovima Austrougarske. Detaljnim i dubokim analizama ekonomskih odnosa došlo se

do važnih naučnih saznanja koja su bitno nijansirala raniju sliku o privrednoj i industrijskoj neuspešnosti Austrougarske. Ipak, brzim i spektakularnim rezultatima ne treba se nadati, jer je proučavanje ove zemlje kompleksan izazov: postoji obilje ili manjak istorijskih izvora u zavisnosti o tome o kojim teritorijama i o kom istorijskom periodu govorimo; istraživanja otežava takođe okolnost da se radilo o državi sa raznovrsnim geografskim i prirodnim datostima; posebnu teškoću predstavlja okolnost da se u 16. veku već radilo o formiranim privrednim sistemima u sva tri državna entiteta od kojih je nastala Habzburška monarhija. Češka i mađarska kraljevina, kao i austrijske nasledne zemlje, početkom 16. veka su imale sebi svojstvene privredne strukture, preference, raspolagale su tradicionalnim i uhodanim pravcima unutrašnje i spoljne trgovine, kao i posebnim ekonomskim interesima. Bilo je neophodno dosta vremena i mudre državne politike da se te diferencije usklade i da se stvori jedan povezan pa i integrisan privredni prostor. Ujedno, radilo se o multinacionalnoj i multikonfesionalnoj državi u kojoj je usled različitog istorijskog i kulturnog nasleđa postojao diferenciran odnos prema izazovima privrednog života, prema problematici industrijalizacije i urbanizacije. Reč je o državi koja je kroz istoriju prolazila svojim prilično osobitim putem i koja je dugo vremena nesvesno, a jedno vreme i svesno, bitisala kao sebi dovoljna oblast. Ipak, s vremenom ona se uključila u šire trgovinske i privredne tokove, ali i u unapređenje tehnike, tehnologije kao i nauke. Pri tome, habzburška država je svoj najviši stepen društvene i privredne integrisanosti i efikasnosti doživela upravo u doba kada je usled posledica Prvog svetskog rata došlo do njene popasti. Čini nam se da ne bismo suviše grešili ukoliko bismo konstatovali da je njen obećavajući privredni a s time i društveni uzlet naprasno prekinut.

Uz analizu glavnih privrednih tokova naš cilj je da pokušamo odgovoriti na pitanje uzroka različitog stepena ekonomske razvijenosti pojedinih habzburških zemalja i pokrajina, kao i da ukažemo na uzroke vremenski različitih početaka modernog ekonomskog razvoja po pojedinim oblastima.

Što se izvora i literature tiče, situacija je prilično neujednačena budući da postoji mali broj knjiga koje se bave pregledom privredne istorije Habzburške monarhije u dužem vremenskom periodu. Radovi se obično

fokusiraju na kraća razdoblja, na ekonomsku istoriju pojedinih krunovina ili pojedine segmente privrednog života Dunavske monarhije. Ukoliko se vrši analiza ekonomskih kretanja na celini njene teritorije, obično se ona posmatra iz perspektive Beča ili austro-čeških oblasti, eventualno iz mađarske vizure, te nije lako sklopiti koherentnu privrede cele Monarhije. Svakako, ima mesta brojnim specifičnim analizama, ali i pokušajima sinteze. U metodološkom smislu mi smo se oslanjali pre svega na dela D. F. Gooda, J. Komlosa, I. Berenda, Gy. Ránkija, P. Hanáka, S. Eddia, R. Camerona i K. G. Perssona. I uz rastući broj radova koji se odnose na probleme privredne istorije Habzburške monarhije, posla za istraživače ima napretek – naročito sa južnoslovenskog jezičkog područja. Postoje još bogati arhivski fondovi i građa statističkog karaktera koja čeka svoje marljive istraživače. Najbolje je dokumentovan 19. vek i oblasti austrijskih i čeških zemalja, dok su ugarske oblasti – verovatno zbog jezičkih teškoća u slučaju evropskih istraživača – manje pod lupom naučnih istraživača. Ipak, tu sliku popravljaju rastući broj naučnih studija i knjiga mađarskih istraživača koji objavljuju na engleskom, nemačkom ili na drugim stranim jezicima dostupnim širem krugu naučnika. Naša namera je bila da u okvirima srpske istoriografije u formi sinteze damo naš skromni doprinos saznanjima privrednoj istoriji habzburških zemalja. Pri tome nismo želeli da se pridružujemo aktuelnim diskusijama, već smo se priklonili stavovima koji su dobili najširu naučnu verifikaciju.

II. GEOGRAFSKI I ISTORIJSKI KONTEKST

S obzirom na višestruko kompozitni karakter zemalja austrijskih Habzburga, gotovo da je nemoguće pružiti opšti opis barem osnovnih demografskih i privrednih kretanja u njima. Ipak, pokušaćemo sasvim kratko ukazati na crte koje su u određenoj meri bile zajedničke za većinu krunovina, a pomenućemo i najvažnije specifične odlike od značaja za privredni razvoj pojedinih oblasti.

Habzburška monarhija je bila druga po veličini evropska kontinentalna država (odmah posle Rusije) i njen najveći teritorijalni opseg iznosio je oko 680.000 km². Nalazila se u srednje-istočnom delu Evrope. U pravcu zapad–istok od Italije do istočnih granica Erdelja vazdušnom linijom razdaljina je iznosila 1400 kilometara, u pravcu sever–jug od Češke do Hrvatske (bez Dalmacije) 800 kilometara, a njene granice su se krajem 18. veka protezale na više od 6400 kilometara. Centralne oblasti Habzburške monarhije nalazile su se u slivu reke Dunav, dok su određene periferne regije bile čak planinama odvojene od središnjih delova države i ekonomskom smislu gravitirale su prema drugim geografskim celinama, odnosno prema drugim državama. Međutim, i pored navedene činjenice, i dalje se radilo o teritoriji koji se dosta jasno izdvajao od ostalog dela kontinentalne Evrope, u najgrubljim crtama: od jugoistoka prema severu bila je oivičena Karpatima, na severu planinama Tatrom i Sudetima, prema zapadu Rudnom gorom (nem. *Erzgebirge*) i Alpima. Južne granice su se vek i po nalazile nasred Ugarske, a krajem 17. i početkom 18. veka proterivanjem Osmanlija pomerene su na Dunav, Savu, Unu i planinu Velebit, da bi se 1815. za stotinak godina ustalile na istočnoj obali Jadrana. Akvizicijom Bosne i Hercegovine jugoistočne granice Austrougarske pomerene su na reku Drinu.

Karta 1 Fizička karta Austrougarske iz 1907. godine. Autor je Mano Kogutovic

U geografskom smislu teritoriju Habzburške monarhije možemo posmatrati takođe kao svojevrsnu „međuoblast“ između Baltičkog i Crnog mora, odnosno između zapadnoevropskog poluostrva i evroazijskih stepa – a kasnije ćemo videti da se „prelaznost“ nije ograničila samo na njena geografska svojstva. Iz pomenutog geografskog karaktera sledila je važna odlika teritorija Habzburške monarhije: geografska raznolikosti terena i klimatskih prilika. Pri organizaciji države, njene odbrane i privredne aktivnosti, državne i lokalne vlasti su morale da se prilagode toj različitosti, koja, inače, s izuzetkom Ruskog carstva, nije bila odlika drugih evropskih država.

U pogledu vrednovanja privredno-geografskih odlika Habzburške monarhije, mišljenja istraživača se razilaze. Možda bismo mogli reći da su bile relativno povoljne: uz prostrane oblasti pokrivene planinama koje su raspolagale prirodnim resursima poput ruda, drvene građe, vodene energije, uglja i sl., postojale su prostrane teritorije pogodne za poljoprivrednu proizvodnju i stočarstvo. Takođe, postojali su solidni uslovi za razvoj

modernog suvozemnog i vodnog saobraćajnog sistema. Činjenica da su se planine prostirale dobrim delom duž granice, sem što je predstavljala značajnu strategijsku pogodnost u odbrambenom smislu, pružala je mogućnost za specijalizaciju industrijske i agrarne proizvodnje po regionima, a prostor gde su se planinske oblasti susretale sa nizijskim predelima predstavljao je pogodnu zonu za formiranje brojnih tržišnih centara za razmenu specifične nizijske robe za tipično planinske proizvode. Kasnije su tu nastajali i važni centri rudarstva i industrijske proizvodnje, koji su usled bliskosti teritorija sa pretežno poljoprivrednom proizvodnjom raspolagali posebno povoljnim okolnostima za razvoj.

Pogledamo li geografsko-političku kartu Habzburške monarhije, zaključićemo da se radi o prirodnoj celini sa granicama koje se gotovo celom dužinom oslanjaju na prirodne prepreke. Ipak, naspram takvog viđenja brojni istraživači, poput A. J. P. Tejlora (J. P. Taylor), procenjuju da ona to ni u geografskom ni u privrednom smislu nije bila. Smatraju da se, i uz brojne privredne veze između raznih regiona Habzburške monarhije uobličavanih tokom više vekova, o njoj ne može govoriti kao o privrednoj celini, jer su nastale veze rezultat postojanja državnih okvira i državne politike a ne privredne uslovljenosti, ali i stoga što su određene oblasti u ekonomskom smislu gravitirale prema predelima van okvira habzburške države. Takva oblast bila je, primera radi, od Beča daleki Foralberg (nem. *Voralberg*), koji je u geografskom smislu pripadao Švajcarskoj, a putem trgovine preko Ženevskog jezera se više vezivao za nemačke i švajcarske teritorije nego za habzburške. Slično tome, Tirol je geografski više pripadao južnonemačkim oblastima – štaviše, i neki njegovi delovi bili su pristupačni samo preko Nemačke. Štajerska i Koruška su planinskim lancem odvojene od doline Dunava i u geografskom smislu gravitiraju u većoj meri jadranskoj oblasti, kao i Kranjska, te po logici stvari i same primorske teritorije. Između Austrije i Dalmacije nije bilo niti geografskih niti privrednih veza, a dugo vremena ni državno-pravnih. Uistinu, u pravcu Jadrana i Mediterana nije vodila nijedna veća reka iz austrijskih ili srednjoevropskih predela. Dunav i Laba, dve najvažnije reke Habzburške monarhije, tekle su u pravcu istoka i severa, prema drugim morima. Galicija s druge strane Karpata, koja je krajem 18. veka priključena habzburškim zemljama, decenijama posle pripajanja i dalje

je gravitirala teritorijama nekadašnje jedinstvene Poljske bez obzira na mere bečkog dvora usmerene na njenu integraciju u habzburške zemlje; slična je bila situacija i sa Bukovinom, koja je takođe održala žive veze sa Moldavijom. Pomalo je bila neprijatna činjenica da je u 18. veku Hamburg predstavljao veće tržište za češku robu nego Beč, ali Prag je vezan za Beč pre svega političkim vezama, dok je geografski prirodni pravac za taj grad bila dolina Labe u pravcu Nemačke. Taylor smatra da je Habzburška monarhija u geografskom smislu pravi nonsens i da nije nastala na osnovama geografske međuzavisnosti i povezanosti pojedinih regija, već kao rezultat dinastičke politike Habzburga i niza istorijskih slučajnosti. (Kaposi 2003, 170) (Taylor 1990, 314-315)

Većina istraživača se slaže da se Ugarska – čije su prirodne granice bile duž Karpata i linije Drava i Save – u geografskom i privrednom smislu u većoj meri može smatrati celinom od austro-čeških teritorija. Velika mađarska nizija sa nizom tržišnih centara duž unutrašnjih padina Karpata i velikih centara u unutrašnjosti nizije, funkcionisala je kao prirodno tržište, te su ugarske regije od početnih decenija 18. veka do 1914. u rastućoj meri postajale privredno i društveno integrisane. Pri tome su slavonsko-hrvatske oblasti ipak više gravitirale u pravcu Kranjske i Bosne nego prema Mađarskoj. (Kaposi 2003, 170) (Taylor 1990, 314-315)

Veliki deo istraživača naglašava važnost sliva Dunava kao središnje linije organizovanja Habzburške monarhije. Reke iz geopolitičkog aspekta obično imaju značaj kao prirodne granice i kao saobraćajnice. Za Habzburšku monarhiju bile su značajne obe funkcije, ali pre svega uloga saobraćajnice koja je povezivala razne oblasti, omogućivala živu trgovinu, bržu projekciju vojne i političke moći, ali i omogućivala širenje ideja i kulturnih tekovina. Nije slučajno da je Habzburška monarhija često nazivana Dunavskim carstvom: dobar deo sliva Dunava od 817.000 km² i veći deo toka od oko 3000 kilometara nalazio se unutar Monarhije. Uz Dunav se vezuje oko trista reka i rečica, koje zalaze i u najzabačenije delove istočne i jugoistočne Evrope. S druge strane, putem svojih sporednih reka sliv Dunava dostizao je povoljnu blizinu drugih velikih reka (Visle, Labe, Odre, Rajne) koje su tekle u pravcu Severnog i Baltičkog mora, što je bilo od značaja za uključivanje habzburških zemalja u zapadnoevropske i svetske trgovačke

tokove, ali i za drugu vrstu kontakata. U poređenju sa pomenutim severnim morima, Crno more je bila izolovana i privredno slabo iskorišćena oblast. Istovremeno, sliv Dunava je bio planinskim masivima odvojen od Jadranskog mora, značajnog za izlazak na Mediteran i svetska mora.

Naravno, reke su značile i veliki izazov u smislu neplovnih deonica, poplava i močvarnih terena, što je sve trebalo regulisati. Maršal Radecki govorio je da je „Dunav žila kucavica monarhije, ali ne samo celog vojnog već i političkog sistema... Od količine i snage dunavskih odbrambenih sredstava zavisi akciona sposobnost, hitrost i sigurnost naših trupa.“ (Mitchell 2020, 48)

Karta 2 Tok Dunava

Što se resursa tiče, oni su bili kao i sve drugo u ovoj zemlji: vrlo raznoliki po vrsti i količini. Bilo je rudnika zlata, srebra, bakra, žive, gvožđa, uglja, itd. i oni su imali svoju vidnu ulogu u privrednom razvoju Habzburške monarhije u dugačkom vremenskom periodu koji razmatramo. Međutim, u doba industrijalizacije raspoložive količine prirodnih bogatstava pokazale su se nedovoljnim za potrebe industrijskog rasta u razmerama u kojima bi habzburška ekonomija mogla držati korak sa najrazvijenijim evropskim privredama poput Engleske, Francuske, Belgije, a kasnije i Nemačke. Primera radi, vrednost produkovanih sirovina 1907. godine u Nemačkoj je iznosila 1845 miliona maraka, u austrijskim oblastima 274 miliona maraka, a u ugarskim 85 miliona maraka. Prirodni resursi nisu bili koncentrisani u nekom određenom delu

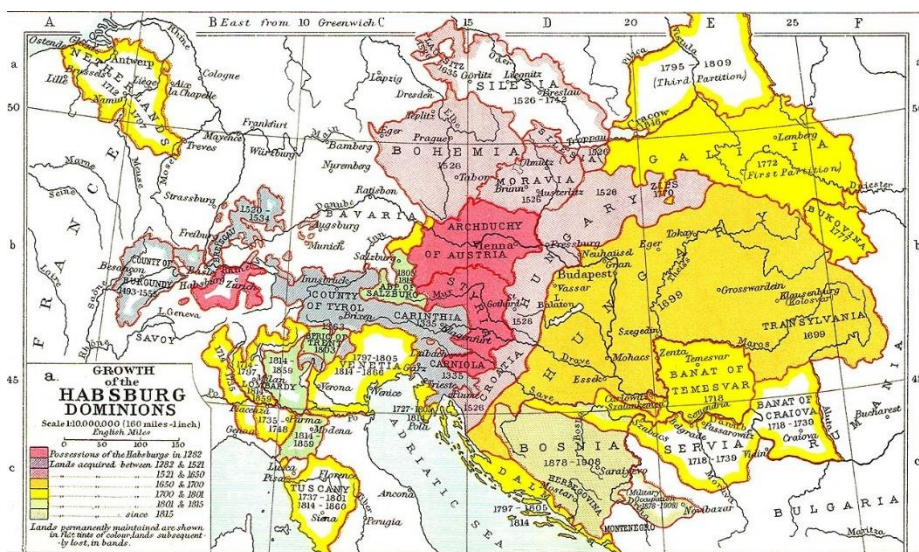
Habzburške monarhije, već raštrkani po njenim planinskim predelima duž cele države. Cena eksploatacije je bila nešto viša u odnosu na zemlje poput Belgije ili Britanije, u kojima su rudnici uglja ili ruda bili blizu reka – rudnici u Habzburškoj monarhiji ležali su obično udaljeni jedni od drugih, dalje od reka pogodnih za prevoz sirovina, a često i daleko od industrijskih ili tržišnih centara. Primera radi, u visoke peći firme *Alpine-Montangesellschaft*, izgrađene pored štajerskih rudnika gvozdene rude, ugalj je po visokim prevoznim troškovima dopreman iz udaljenih moravskih rudnika uglja. Zbog geografskih specifičnosti s vremenom se razvoj industrije koncentrisao na oblasti koje su za to bile naročito pogodne u smislu dostupnosti energenata, sirovine, kapitala i povoljnijih uslova saobraćaja. Tako su najraniji i najdinamičniji industrijski centri nastali u severnoj Češkoj, u okolini Beča i u Štajerskoj u oblasti Grac-Leoben. (Jászi 1983, 270)

Za razvoj moderne industrije bili su veoma važni energenti poput uglja, nafte, gasa, vodene energije i šuma. Izuzimajući gas, Habzburška monarhija je bila relativno dobro snabdevena prirodnim resursima energije. Najviše raspoložive vodene energije bilo je u Alpima, ali je pogodnih vodenih tokova takođe bilo u Karpatima, u južnoslovenskim i češkim oblastima. Šuma je bilo u izobilju, pre svega u planinsko-brdskim predelima. Najbogatije rezerve uglja nalazile su se u Češkoj i Moravskoj, glavni izvori nafte u Galiciji, a u Erdelju su pronađeni znatni resursi gasa. Gas i nafta su bili nove vrste energenata, čija je eksploatacija i iskorišćenje u industrijskim razmerama tek bilo u poveljama pred 1914. g., dok su za razvoj privrede, a pre svega industrije, u ranijim vekovima i decenijama bili važni vodena energija i ugalj. Naravno, vodena energija je pri kraju 19. veka dobila novu, revolucionarnu, primenu u proizvodnji električne energije.

Agrarna delatnost probleme u vezi sa količinom arabilne zemlje nije imala usled gotovo stalnog uvećanja obima obradivih površina i unapređenja načina proizvodnje. Kvalitetna zemljišta, uz najbolje opšte klimatske uslove, nalazila su se pretežno u Panonskoj niziji, ali je činjenica takođe da je zemlje pogodne za zemljoradnju bilo gotovo u svim krunovinama. Poljoprivrednu proizvodnju nije kočio manjak pogodnih zemljišta već pojava prekomorske konkurencije i problemi usled izražene protekcionističke carinske politike drugih država koji su se javili tokom 19. veka. U pogledu ljudskih resursa i fonda

znanja, napretka tehnologije, generalno bismo mogli konstatovati poboljšanje prilika i relativno ranu primenu novih naučnih i tehničkih saznanja u privredi.

Kada govorimo o Habzburškoj monarhiji, mislimo na državnu tvorevinu austrijskih Habzburga, računajući od Mohačke bitke 1526. godine. Politička geografija Habzburške monarhije je bila barem toliko komplikovana kao i ona geografska. Naime, nju su u osnovi činila tri konstitutivna elementa: austrijske nasledne zemlje, Kraljevina Češka i Kraljevina Mađarska. Te zemlje su se u srednjem veku nekoliko puta na kraće ili duže vreme našle pod vlašću predstavnika luksemburške, habzburške i jagelonske dinastije, ali od 1526. do 1918. godine one su neprekidno bile pod vlašću austrijskih Habzburga (njihova rodbina je do 1700. vladala Španijom i njenim evropskim i preookeanskim posedima). Tim oblastima su kasnije dodane nove teritorije (Belgija, Toskana, mletački posedi sa Dalmacijom, Lombardija, Galicija, Bukovina, Bosna i Hercegovina), ali je Monarhija takođe morala da se odrekne određenih pokrajina (Lužice, Šleska, Belgija, italijanske teritorije).

Karta 3 Rast teritorija Habzburške monarhije 1282–1815. godine³

³ WikiCommons: upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8e/Growth_of_Habsburg_territories.jpg

AUSTRIJSKE NASLEDNE ZEMLJE (ERBLÄNDER)

Srce habzburških poseda kao i Habzburške monarhije činile su austrijske nasledne zemlje. One su bile najstarije, srednjovekovne, habzburške stečevine – osnova habzburške moći u Evropi i koren njihove političke legitimacije, sa centrom Beču. Poimenice te pokrajine bile su nadvojvodstva Donja i Gornja Austrija, Unutrašnja Austrija (vojvodstva Štajerska, Koruška, Kranjska), primorske oblasti (Trst, Istra, Gorička oblast), Prednja Austrija (Foralberg, švapske habzburške oblasti) i Tirol. Radilo se o pretežno nemačkom i katoličkom stanovništvu, s time da je u južnim i istočnim predelima u većem broju živelo Slovenaca, Italijana, Hrvata i nešto Mađara. Zajedno sa susednim češkim teritorijama austrijske nasledne teritorije predstavljale su najmnogoljudniju i u privrednom smislu najdinamičniju i najuspešniju oblast. Takođe, one su podnosile najveći deo finansijskog opterećenja ratova Habzburške monarhije.

Gornja Austrija, Štajerska i Koruška postale su slavne po svojim rudnicima i naprednoj metalurgiji i one su početkom 18. veka proizvodile oko 75% proizvodnje sirovog gvožđa – Štajerska sama proizvodila je više železa nego cela Velika Britanija. U Beču i Foralbergu ubrzano se razvijala tekstilna industrija, a u drugim oblastima uzlet su beležile poljoprivredna proizvodnja, proizvodnja papira i stakla, itd. Polovina svih manufaktura Habzburške monarhije je 1790. godine radila u Donjoj Austriji. Prednjeaustrijski predeli predstavljali su most za trgovinu Monarhije u pravcu švapskih, alzaških i, generalno, zapadnoevropskih teritorija. Bliskost Donje i Gornje Austrije Dunavu i njegovim pritokama čvrsto je povezala te oblasti sa češkom i mađarskom trgovinom, a preko slovenačkih regija sa italijanskim teritorijama. Luke Trst i Rijeka su predstavljale osnovni izlaz austrijskih Habzburga na Jadransko more i dalje prema Sredozemlju.

S jedne strane njihov pretežno planinski položaj potencijalno je obezbeđivao dobru odbranu, međutim relativno uske granice izlagale su prestonicu mogućim brzim napadima Osmanlija ili Prusa. U tom smislu od najranijih vremena se osećala potreba za tampon-zonama oko naslednih austrijskih zemalja.

ČEŠKE ZEMLJE

Češke zemlje su kao sastavni deo Svetog rimskog carstva od 11. veka bile u tesnim političkim i privrednim odnosima sa nemačkim zemljama, a od 13. veka ušle su u užu interesnu sferu Habzburga. Posle nekoliko kraćih epizoda Habzburzi su došli na presto posle pogibije češko-mađarskog kralja Lajoša II Jagelonca u Mohačkoj bici. Zemljama krune Sv. Vlacava pripadale su Češka kao osnovni posed čeških kraljeva i njemu priključene pokrajine kao što su markgrofija Moravska, vojvodstvo Šleska i Gornje i Donje Lužice.

Geografiju Češke karakteriše zatvorena Češka nizija oivičena sa jugozapada nižim planinama zvanim Češka šuma (češ. *Šumava*, nem. *Böhmerwald*), sa gustom šumom, sa severozapada oivičena Rudnom gorom, sa severoistoka Sudetima, a u pravcu jugoistoka Češko-moravskom visijom, koja geografski odeljuje Češku od Moravske. Odvojena od Češke nizije, s druge strane Rudne gore nalazila se Šleska, a s druge strane Lužičke gore i zapadnih Sudeta nalazila se Lužica. Njene najvažnije reke su Laba, Vltava, Morava, a tamo izvire i Odra. Češko-moravska visija razdvaja dva velika sliva – reka Dunava i Labe. Smatralo se da je Češka jedna od retkih evropskih država koju su prirodne i geografske odlike prirodno uobličile u jednu privrednu celinu.

Pomenute oblasti bile su najgušće naseljene teritorije Habzburške monarhije, gde je živelo dvostruko više stanovnika nego u naslednim austrijskim oblastima. Izuzev Šleske, njeno stanovništvo većinom su činili Česi i Slovaci, a u gradovima je živelo brojno nemačko i jevrejsko stanovništvo. Radilo se o bogatoj kraljevini sa bogatom i slavnom istorijom, sa razvijenom privredom i jakim plemstvom. Važnu stranu njene istorije predstavljala je konfesionalna nehomogenost (katolici, pobornici husitskih ideja, protestanti), koja je u početnim decenijama 17. veka kulminirala u sučeljenosti katolika i protestanta i u Češkom ustanku, što je završeno nasilnom rekatolizacijom stanovništva. Tridesetogodišnji rat doneo je češkoj kruni takođe teritorijalni gubitak: Praškim mirom od 1635. g. morala se odreći Lužica u korist Saksonije. Rekatolizacija stanovništva vršena je uporedo sa lišavanjem Češke glavnih atributa njenog državnog suvereniteta, radikalnim promenama u ličnom sastavu plemstva i uključivanjem, sada već

većinski katoličke, Češke u Habzburšku monarhiju. Ta politika je bila toliko uspešna da je Češka postala glavni izvor Monarhiji lojalnog vojnog i birokratskog kadra. Do laganih promena u tome došlo je širenjem nacionalne ideologije, te je od sredine 19. veka Češka postajala u sve većoj meri ishodište političke napetosti.

U privrednom pogledu radilo se o naprednoj i bogatoj oblasti. Savremenici su govorili o njoj kao o zemlji koja je obdarena bezmalo svim vrstama ruda i minerala koji su postojali u Habzburškoj monarhiji, s time da su se neki od njih nalazili samo u Češkoj. Svakako treba da pomenemo njene bogate ili značajne zalihe srebra (bila je u tom smislu najbogatija oblast Habzburške monarhije), gvozdene rude, olova, kalaja, bakra, antimona, grafita, i kamenog uglja (Češka je bila najbogatija ugljem od svih krunovina habzburške monarhije – savremenici su u 19. veku govorili da je to svojevrsna zamena za istrošene rudnike zlata). No značajna je bila takođe proizvodnja nikla, kobalta, urana (proizvođene su kvalitetne boje od rude urana), mangana, volframa, arsena, kremena, itd. Istorijski podaci svedoče o tome da je u srednjem veku bila i dosta bogata zlatom.

Razvijala se tekstilna industrija, industrija stakla, proizvodnja vunene robe. Tekstilna industrija unapređivana je pretežno oko Brna i Praga. U drugoj polovini 18. veka jedna trećina manufaktura radila je u češkim oblastima. U to doba najvažniji nosioci industrijskog razvoja postali su železna i pamučna industrija. Za bečki dvor naročito su bili važni poreski prihodi iz čeških oblasti, koji su daleko prevazilazili prihode koji su pristizali iz drugih pokrajina. Četrdesetih godina 18. veka poreski prihodi samo Šleske bili su ravni jednoj četvrtini (3,5 miliona forinti) svih godišnjih prihoda Habzburške monarhije (baron Bartenštajn: „Pravi dragulj Austrije“). Poreski prihodi Češke su i posle gubitka Šleske (1745) višestruko prevazilazili vrednost onih prikupljenih u austrijskim naslednim zemljama: pedesetih godina 18. veka iznosili su 6 miliona rajnskih forinti, kada je iz Unutrašnje Austrije, Donje i Gornje Austrije stizalo po jedan milion forinti, a iz Tirola i Prednje Austrije ništa. Najveći prihodi iz eksporta robe habzburške države takođe su poticali iz Češke. Gubitak Šleske (1742) sem ekonomskog značio je i važan strateški gubitak: u ruke Pruske prešla je jedna vitalna tampon-

zona, što je omogućilo brz potencijalni vojni prodor u pravcu Beča i to kroz najbogatije oblasti zemlje. (Mitchell 2020, 77)

KRALJEVINA MAĐARSKA

Kraljevina Mađarska početkom 16. veka bila je velika, respektabilna regionalna sila sa značajnim prirodnim resursima (rudnici zlata, bakra, srebra, žive i soli, bogatim vodotokovima, prostranim obradivim poljima, šumama, itd.) sa približno 3,5 miliona stanovnika, razvijenom poljoprivrednom proizvodnjom, gradovima, brojnim zanatlijama, razgranatim trgovinskim vezama i prilično diferenciranim društvom. Kraljevina Mađarska je tada raspolagala sa petovekovnim državnim tradicijama hrišćanskog kraljevstva, ali i sa stopedesetogodišnjom istorijom sukobljavanja sa Osmanlijama – koja je kontinualno slabila privrednu i finansijsku snagu zemlje. Ipak, ona je 1456. g. još bila dovoljno snažna da odbije napad sultana Mehmeda II, osvajača Carigrada, na Beograd, a u kasnijim decenijama da vodi dosta uspešne pogranične borbe sa Osmanlijama. U tridesetak godina po smrti kralja Matije Korvina situacija se bitno izmenila, te je Mađarska doživela katastrofalan poraz od armije Sulejmana Veličanstvenog 1526. godine. Posledice poraza bile su krajnje teške i mnogostruke. Do 1541. pod naletima osmanske vojske i građanskog rata između dvojice ugarskih kraljeva, Janoša I Zapolje i Ferdinanda I Habzburškog, kraljevina se raspala na tri dela: na Kneževinu Erdelj u vazalnom odnosu prema Osmanskoj carevini, na teritorije pod direktnom osmanskom vlašću kao i na ostatke Kraljevine Mađarske pod vlašću Habzburga. Tok dotadašnjeg privrednog i društvenog razvoj Kraljevine Mađarske je prekinut do ponovnog ujedinjenja mađarskih teritorija 1699/1718. godine. U doba kada je zapad Evrope, zajedno sa naslednim austrijskim i češkim zemljama, krenuo novim putevima ekonomskog i društvenog razvoja, Mađarima i balkanskim narodima osnovni prioritet bio je da očuvaju svoju egzistenciju pod pritiscima Osmanske imperije.

Pod vlast Habzburga u trećoj i četvrtoj dekadi 16. veka došla je približno jedna trećina ranije Kraljevine Mađarske sa nešto više od milion stanovnika. Pretežan deo prirodnih bogatstava ostao je van granica tzv. kraljevske Mađarske, ali su važni rudnici plemenitih metala na njenom

severu ipak došli pod habzburšku vlast. Bečka vlada je stečene mađarske teritorije u skladu sa okolnostima tretirala kao bezbednosnu zonu za odbranu Beča i austro-čeških oblasti u kojima se ulagalo u vojnu odbranu, a o unapređenju privrede približno dva veka teško da se realno moglo razmišljati – sem eventualno na lokalnom nivou. Teritorije nekadašnje jedinstvene Mađarske van domašaja vlasti Austrijske kuće ostavljene su same sebi da se snalaze u složenim diplomatskim, vojnim i ekonomskim odnosima nastalim osmanskim osvajanjima.

Odnos prema vlasti Habzburga bio je složen. Mađarska država je od samih svojih početaka morala braniti nezavisnost od nemačkih careva, čas političkim, čas oružanim sredstvima. Što se tiče Habzburga, već je kralj Rudolf I izrazio pretenzije svoje porodice na mađarski tron (kao i u slučaju Češke), odnosno težnje da se Mađarska pretvori u naslednu pokrajinu Habzburga. Rezerve prema habzburškoj vlasti kod Mađara su jačale takođe usled izražene protivreformacijske politike kralja Ferdinanda I i cara Karla V, ali i usled težnje Ferdinanda da na svojim domenima izgradi centralizovanu i apsolutnu vlast – što je mađarsko plemstvo tumačilo kao pokušaje sužavanja suverenih prava Kraljevine Mađarske (slično je bilo i u češkim zemljama). Ta suprotnost između težnji Habzburga i interesa mađarskih staleža karakterisala je njihove odnose gotovo tokom cele istorije habzburško-mađarskih odnosa. S obzirom na to da su pitanja odbrane slobode veroispovesti, problematika odbrane državnog suvereniteta i staleška prava tesno vezana jedno za drugo, došlo je do konzervacije staleških, tradicionalnih pravnih okvira ne samo u pravcu dvora već i u društvenim odnosima, ali i do nekoliko ustanaka pa i ratova protiv Habzburga. Ta s vremenom već tradicionalna „rebelnost“ Mađara nije išla u prilog donošenju pozitivnih odluka bečkog dvora u vezi sa unapređenjem industrije i privrede u Ugarskoj u 18. i 19. veku, u važnim vremenima kada je inače u sklopu merkantilističkih zamisli dvor pružao vidnu podršku industrijalizaciji austrijskih i čeških oblasti.

RAZLIKE U RAZVIJENOSTI ZEMALJA I POKRAJINA HABZBURŠKE IMPERIJE

Kao što vidimo, polazne osnove razvoja ekonomije u tri konstitutivne oblasti Habzburške monarhije od samih početaka nastajanja te države bile su različite, pri čemu je najveći kontrast već u 16. veku postojao između austro-čeških i mađarskih oblasti. Kasnijim priključenjem od Osmanlija oslobođenih teritorija Mađarske i Hrvatske, odnosno pripajanjem novih regija poput Galicije (1772), Bukovine (1775), mletačkih poseda (1797/1815) kao i Bosne i Hercegovine (1878), situacija je postala još složenija – tim pre što se radilo o teritorijama koje su u privrednom i društvenom smislu bile manje razvijene i manje diferencirane. U celom posmatranom razdoblju austrijske i češke teritorije su se isticale većim stepenom privredne razvijenosti, tj. uvek je postojao razvojni gradijent u smislu naprednijih zapadnih i manje razvijenih istočnih ili zakarpatskih regija. Po tome je Habzburška monarhije oslikavala Evropu u malom pošto je i za Evropu bila karakteristična razlika u privrednoj razvijenosti na potezu zapad–istok. Podsticaji za ekonomski i kapitalistički razvoj koji su stizali iz Nizozemske, kasnije Britanije i drugih severozapadnih razvijenih delova Evrope, najpre su nailazili na odziv u zapadnim oblastima Habzburške monarhije, a tek kasnije u manje razvijenim istočnim oblastima. Pri tome kompaktnost centralnih habzburških oblasti i međusobna upućenost relativno uskih, ali mnogoljudnih austro-čeških oblasti i prostranih i bogatih oblasti Ugarske, uz bogatstvo vodotokova, pružali su relativno povoljne prilike za nastanak zajedničkog tržišta habzburških teritorija.

Čini se da je uz gore navedene potencijale, uz veličinu prostora i brojnost stanovništva (drugi u Evropi posle Francuske) Habzburška monarhija imala svu mogućnost da postane velika evropska sila. Razloge što ta očekivanja zapravo nikad nije ispunila trebalo bi potražiti u nekoliko njenih specifičnosti, pre svega u veoma komplikovanom državno-pravnom i administrativnom sistemu, koji je tokom većeg dela njenog postojanja isključivao efektivnu centralnu i apsolutističku upravu, neophodnu za formulisanje i sprovođenje jasne i odlučne državne i privredne politike. Slično tome, multikonfesionalan i multinacionalan karakter stanovništva,

kombinovan sa postojanjem istorijskih državnih i pokrajinskih tradicija, umanjivao je mogućnost uprave bazirane na unutrašnjem političkom jedinstvu, naročito od druge polovine 19. veka. (Mitchell 2020, 80) Istoriografija koja se bavi privrednim dometima Habzburške monarhije obično navodi strukturalne mane i institucionalne prepreke dinamičnom razvoju habzburške države. Neki autori govore o njenoj specifičnoj geografiji, koja nije pogodovala nastanku integrisane i razgranate saobraćajne mreže; iznosi se teza da je rigidna poreska politika izolovala habzburšku industriju od dinamičnog tehničkog razvitka Zapadne Evrope; da nije bilo talenta za preduzetništvo; da je postojanje kmetovskog sistema kočilo razvoj poljoprivrede, odnosno da je opstajanje feudalnih ustanova i društvenih vrednosti bitno usporavalo proces modernizacije. Dodajmo tome i činjenicu da je Habzburška monarhija bila kontinentalna država, koja nije uspela iskoristiti svoj izlaz na more (Trst, Belgija, posle 1797/1815. Jadransko more). Na osobenosti i dinamiku razvoja ekonomije bila je od uticaja i činjenica da su granice Austrijske monarhije bile nestalne: uz povremene dobitke, ona je takođe beležila i osetne gubitke. Pri tome, znatni delovi priključenih teritorija (srednji i istočni delovi Ugarske, dobar deo Hrvatske i Slavonije, delovi Jadranske obale, Bukovina, Bosna i Hercegovina) ranije su pripadali Osmanskoj imperiji te su vekovima bile izloženi ratnim razaranjima i nalazili se u okvirima od evropskog znatno drugačijeg političkog, privrednog i društvenog sklopa. Takođe, nekadašnje metačke teritorije i oblasti Galicije – iako su bile deo hrišćanskog kulturnog kruga – nisu se vezivale niti saobraćajno niti privredno za habzburške teritorije. Oblasti koje su od 16. veka, uglavnom, bile brojnim nitima vezane za privredne, kulturne i državne okvire Habzburške monarhije, kao što su austrijske i češke zemlje – i donekle zapadni delovi Ugarske – u 19. veku pokazale su se u privrednom smislu naprednijim oblastima Austrijske carevine. Upravo pokušaj objašnjenja razloga neravnomernog privrednog razvoja raznih zemalja i pokrajina Habzburške monarhije smatramo jednim od zadataka našeg rada.

Kao što smo već konstatovali, razvojni gradijent nije bila specifičnost zemalja austrijskih Habzburga, već je ona bila i ostala jedna od ekonomskih odlika šireg evropskog prostora, te ćemo se kraće osvrnuti i na to pitanje. U

nauci postoji dosta različitih pristupa i objašnjenja za razlike u ekonomskoj i društvenoj razvijenosti raznih evropskih regija. Navešćemo samo neka mišljenja. Wallerstein (1974) u ekonomskom smislu evropskim jezgrom smatra nizozemsko-hanzeatsku oblast, tj. sever i severozapad Evrope; hrišćanski deo Mediterana sa najrazvijenijim njegovim delom, severnom Italijom, smatra svojevrsnom poluperiferijom, a periferijom oblast istočno od Labe, Poljsku i neke druge istočnoevropske oblasti. H. Kellenbenz vrši komparativnu analizu evropskih oblasti svrstanih u tri veće oblasti: atlantska oblast sa zaleđem (od Francuske do Nizozemske i Severnog mora); Mediteran (južne obalne teritorije Španije, Apeninsko poluostrvo, kao i Balkan od Dalmacije do grčkih teritorija) i kontinentalna oblast (od Baltičkog mora do Alpa, od Poljske do Erdelja, od Urala do Skandinavije). T. Kemp primećuje kako je u 18. veku postojala bitna razlika u stepenu razvijenosti između Britanije i Pariske oblasti, između Francuske i Italije, između Rurske oblasti i južne Nemačke, da su u Istočnoj Evropi ili Rusiji industrijski centri bili kao oaze nasred poljoprivrednih oblasti; da je putovanje u istočne, južne ili jugoistočne oblasti Evrope ličilo na putovanje u prošlost; da je ekonomski razvoj decenijama kasnio u pomenutim regijama u odnosu na razvijene evropske centre. J. De Vries, S. B. Saul i brojni drugi izražavaju slične poglede. (F. D. Good 1984, 11–12) Uz sva tumačenja i analize ostaje činjenica da razloge neravnomernog ekonomskog razvoja evropskog prostora privredna istoriografija još nije do kraja razjasnila.

Obično se prihvata kao činjenica da je u korenima postojala razlika u opštoj razvijenosti između teritorija obuhvaćenih granicama nekadašnje Rimske carevine i onih van nje, ali da su se evropske zemlje i narodi *u glavnim crtama* razvijali na sličan način i u istom pravcu, iako sa određenim faznim pomakom, da su početne razlike postojale sve manje i da su one u privrednom i društvenom smislu do 15. veka gotovo nestale. Istraživanja sugerišu da su se evropska društva generalno razvijala posve slično do 13. veka, da je u njima otpočeo lagan proces nazadovanja feudalnih odnosa, međutim posledice ekonomske krize tokom 14. i 15. veka bile su različite: dok je na zapadu došlo do slabljenja feudalnih odnosa, u istočnim, jugoistočnim i južnim oblastima se zapaža njihovo ponovno učvršćenje u formi *drugog kmetstva*. Po I. Wallersteinu, do ove diferencije došlo je u vezi

sa određenim blagim pomakom u razvoju Zapadne Evrope, koji se već nazire u doba *Crne smrti* i koji je Zapadnu Evropu usmerio u pravcu urbanizacije i industrijalizacije. S druge strane, istočne oblasti Evrope sve više su dobijale karakter poljoprivredne pozadine zapadnim regijama. Od postojećih, ne suviše izraženih razlika prisutnih početkom 15. veka, jaz između zapadnih i ostalih delova Evrope neprestano se povećavao, da bi u 19. veka postao ogroman. (F. D. Good 1984, 14)

Unutar pomenutih glavnih pravaca razvoja evropskih zemalja najveće diferencije pokazivale su se u kvantitativnom smislu, i to pre svega u stepenu urbanizacije, industrijalizacije i broja stanovnika. Pri tome treba da imamo na umu da su se rani oblici kapitalističkih poslovnih odnosa pre 16. veka pojavljivali i van onih oblasti koje u privrednom smislu obično nazivamo zapadnoevropskim – uz Flandriju, značajnih takvih centara bilo je takođe u severnoj i srednjoj Italiji, odnosno u južnoj Nemačkoj. Od prelaza sa 15. na 16. vek pomenuta društvena i privredna konvergencija između razvijenijih i manje razvijenih evropskih regija prestala je i od tada je bilo sve приметnije povećanje razlika među njima.

Duže vremena se najočiglednijim i najlogičnijim objašnjenjem za to smatralo premeštanje međunarodne daljinske trgovine iz Mediterana na Atlantski okean, koje je bilo u vezi sa otkrivanjem Amerike kao i direktnog pomorskog puta za južnu i istočnu Aziju. Prema tom shvatanju, velika geografska otkrića, počeci kolonijalne politike i povećanje obima trgovine bili su snažni podsticajni činioci koji su zapadnoevropske oblasti – koje su i odranije bile razvijenije – pokrenule u pravcu kapitalističkih odnosa. S druge strane, istočne i srednjoevropske zemlje ne samo da su ostale bez poticaja koje su nudile posledice velikih geografskih otkrića već su ostale i bez uloge koju su ranije igrale u trgovinskoj razmeni Evrope i Azije (ne treba zaboraviti da je deo azijske robe upućene na Levant i dalje prema Italiji i Zapadnoj Evropi preko Crnog mora išao prema Poljskoj, Balkanu i Ugarskoj).

Čini se, međutim, da su razlozi ipak bili složeniji. Novija istraživanja pokazuju da u ovo doba samih početaka nastajanja svetske trgovine, nije došlo samo do porasta obima trgovine usled novih tržišta u Aziji i Americi već i do višestrukog porasta obima unutrašnje evropske trgovine – pre ili najkasnije u doba velikih geografskih otkrića. Rast trgovinske razmene bio

je u vezi sa promenom karaktera daljinske trgovine: dok je ranija azijsko-evropska trgovina bazirana na manjim količinama vredne luksuzne robe za pretežno imućnu klijentelu, dotle je unutarevropska daljinska trgovina zasnovana na proizvodima za masovnu potrošnju. Po ovom tumačenju, do pomeranja geografskog težišta evropske trgovine je došlo upravo stoga što je za razmenu velikih količina evropske robe široke potrošnje ruta, od Baltika preko tesnaca Eresund (*Øresund*) pa sve do Gibraltara – uz neke suvozemne pravce – postala važnija od mediteranskih plovnih pravaca. Pri tome su istočnoevropske oblasti usled svojih specifičnosti u regionalnoj raspodeli poslova dobile ulogu snabdevača zapadne Evrope sirovinama i agrarnim proizvodima – dok je iz zapadne Evrope stizala industrijska roba, pre svega tekstil. Ta diferencijacija poslova opstala je gotovo donedavno, a od 16. veka razlike između zapadne i istočne Evrope su ponovo počele da rastu, pre svega u smislu intenziteta razvoja industrije, preduzetničkog poslovanja i porasta značaja gradova, odnosno broja gradskog stanovništva. Velika geografska otkrića ovakvo pomeranje privredno-geografskih središta, ako već nisu baš inicirala, svakako su ubrzala. (Pach 1985, 76-78)

Na regionalne razvojne razlike skretali su pažnju već brojni prosvetljeni umovi istočnoevropskog i balkanskog prostora u drugoj polovini 18. veka, ukazujući na potrebu da se relativna zaostalost ovih prostora u privrednoj, društvenoj pa i u političkoj sferi ispravi, tj. da je neophodno postići što ujednačeniju razvijenost evropskog prostora. I uz brojne napore tokom više generacija taj cilj do dana današnjeg nije postignut, te je pomenuti narativ prisutan i u savremenim ekonomskim i političkim diskursima.

Videli smo da je s početka 16. veka već bilo uočljivih razlika u privrednoj razvijenosti zapadnih i istočnih delova Evrope, a istorijsko razdoblje u kojem se odvijalo nastajanje Habzburške monarhije bilo je više nego pogodno za produbljenje tih razlika i unutar samih zemalja i pokrajina te države. Nastanak Habzburške monarhije odigravao se na pozadini velikih promena koje su se dešavale u Evropi s kraja 15. veka i početka 16. veka, poput geografskih otkrića, prodora Osmanlija i širenja osmanske vlasti na srednjoevropskom i istočnoevropskom prostoru, širenja reformacije, preuređenja trgovačkih i privrednih tokova u Evropi i početaka kapitalističkog preduzetništva. Na sledećim stranicama želeli bismo ukazati

na širi evropski demografski i privredni kontekst u kojima su Češko i Mađarsko kraljevstvo, odnosno austrijske nasledne zemlje započele život u zajedničkoj državi.

Pri tome treba imati na umu da je Habzburška monarhija u početku bila prilično labava državna tvorevina, te da su njene granice bile otvorene za privredne i druge veze sa okolnim osmanskim, poljskim, nemačkim, baltičkim, zapadnoevropskim i italijanskim oblastima, što je donekle usporavalo proces formiranja unutrašnjeg tržišta. Takođe bismo želeli ukazati na činjenicu da je Habzburška monarhije bila kontinentalna, podunavska a ne primorska država. Čini nam se da je ta okolnost mogla imati znatnu ulogu ne samo na profilisanje privredne politike već takođe na način razmišljanja, na brzinu kojom se reagovalo na savremene izazove, kao i na širinu formulisanih intelektualnih, privrednih i političkih koncepcija. Naravno, ne treba zaboraviti ni na razlike u kapacitetima raspoloživih materijalnih i ljudskih resursa u odnosu na kolonijalne zemlje kao ni na koristi koje su one ostvarivale putem raznih monopola u daljinskoj trgovini. Posebnu problematiku predstavlja pitanje transfera znanja i iskustva između austrijskih i španskih Habzburga – pri čemu imamo na umu da su potonji upravo bili osnivači prvog svetskog carstva oslonjenog na dominaciju morima, a ujedno su bili i upravljači najbogatijih i privredno najrazvijenijih oblasti tadašnje Evrope – Nizozemske.

III. EVROPSKO EKONOMSKO I DEMOGRAFSKO OKRUŽENJE

Habzburška monarhija se brojnim nitima vezivala za ekonomske prilike evropskog prostora te je njenu privrednu istoriju poželjno posmatrati u tom kontekstu. Uz trgovinske veze od značaja je bilo i pristizanje zanatlija, trgovaca, zemljoradnika iz inostranstva, a vidnu ulogu u privrednom životu Dunavske monarhije igrali su i strani finansijeri, preduzetnici, ali i vredni majstori i stručnjaci raznih vrsta. Takođe je postojala recepcija savremenih ideja u primeni naučnih i tehničkih dostignuća u proizvodnji kao i prijem novih ideja u vezi sa organizacijom i funkcionisanjem ekonomskog života. Ipak, najuočljiviji su bili kontakti u razmeni dobara, što je bila oblast u kojoj je došlo do bitnih promena na evropskom prostoru pa i šire.

Uzlazna putanja ekonomskog razvoja Evrope započeta pre velikih geografskih otkrića nastavljala se, pa je i dobila na intenzitetu tokom 16. veka. Razvoj tehnike i novih privrednih delatnosti iziskivao je sve veća ulaganja kapitala, koji je u vidu trgovačkog kapitala stajao na raspolaganju u rastućem obimu. Tradicionalnoj grupi zanata usled specijalizacije i diferencijacije pridružio se sve veći broj novih zanata, a dolazilo je do promena takođe u strukturi industrijske proizvodnje. Takozvani ferlag (*verlag*) sistem je u proizvodnji sve više uključivao domaću radinost, koja je na taj način postajala konkurentna radu cehovskih zanatlija. U tom smislu ograničenja nametana od strane cehova predstavljala su smetnju, međutim privredni život je nalazio sve više načina da to prevaziđe. U 16. i 17. veku u zapadnim delovima Evrope pojavile su se prve manufakture, prvenstveno u tekstilnoj industriji. Njihovo osnivanje pretpostavljalo je veće količine raspoloživog kapitala, određen nivo tehničkog znanja, kao i organizacione sposobnosti i svojevrsan preduzimački duh.

U to doba zapaža se dinamičan razvoj rudarstva i metalurgije. U 15. veku se razvijala pre svega eksploatacija srebra u rudnicima u Tirolu, Saksoniji i Češkoj, a nešto kasnije i manje profitabilno rudarstvo železa i bakra. Oživljavanje napuštenih rudnika primenom novih tehničkih rešenja i sredstava, otvaranje novih rudnika kao i angažovanje većeg broja najamnih

radnika, iziskivali su znatne investicije, koje su mogle obezbediti najčešće samo velike bankarske kuće u vidu privatnih zajmova ili rentiranjem rudnika. Intenziviranjem eksploatacije rudnika rasla je i primena gvožđa u raznim sferama života. Rastuća upotreba drva u metalurgiji, građevinskoj industriji, u samoj drvnoj industriji, u domaćinstvima, kao i krčenje šuma radi proširenja površina za zemljoradnju doveli su do devastacija šuma, što je između ostalog uticalo na primenu kamenog uglja u metalurgiji.

Promena strukture zaposlenih u pravcu smanjenja srazmere onih koji se bave agrarnim delatnostima podstaknula je razvoj poljoprivredne robne proizvodnje. Ta pojava bila je naročito vidljiva u najgušće naseljenim oblastima Evrope, pre svega u nizozemskim pokrajinama, koje su uskoro postale najnaprednije poljoprivredne oblasti Evrope. Usled skučenosti prostora, za njih je postala karakteristična intenzivna proizvodnja a ne veliki obim proizvodnje. Pri tome je deo gazdinstava odustao od agrarne proizvodnje širokog dijapazona i specijalizovao se za pojedine artikle, dok je u slučaju drugih agrarnih proizvoda postao kupac istih. Na nivou zemaljske proizvodnje odvijao se sličan proces: Nizozemska je postala uvoznik žitarica. Ipak, zahvaljujući modernoj proizvodnji (nije bilo ugara, korišćen je napredan plodored, bogato đubrenje, upotrebljavana je kosa umesto srpa, itd.), prinosi nizozemske poljoprivrede daleko su nadmašivali one u drugim zemljama. Naveliko su produkovani baštenski proizvodi i industrijsko bilje i agrar je dobrim delom bio orijentisan na tržište pa i na izvoz.

U srednjim i istočnim oblastima Evrope poljoprivredna proizvodnja je po primenjenoj agrotehnici, načinu organizacije i korišćenja poseda primetno zaostajala za naprednom nizozemskom ili zapadnoevropskom. Ovde su prinosi bili vidno niži, a primećivao se i proces alodizacije. Potražnja je bila skromna a time i mogućnost za tržišnu orijentaciju po primeru nizozemskih proizvođača. S druge strane, nepovoljno je uticala okolnost da konjunktura nije bila lokalnog ili regionalnog karaktera i relativno konstantna kao i Nizozemskoj, već je bila udaljena i zavisna od privrednih i političkih kretanja koja su bila van domašaja lokalnih proizvođača ili vlastele.

Pojava koja je u veliko meri udarila pečat ekonomskim kretanjima u Evropi bila je tzv. *revolucija cena*, koja se tradicionalno vezuje za uvoz

velikih količina srebra iz Amerike. Naime, naspram godišnje prosečne proizvodnje evropskih rudnika od 20 tona srebra u razdoblju 1500–1580. godine, po zvaničnim podacima, u Španiju je u period 1500–1650. godišnje stizalo 112 tona srebra, a u nešto užem periodu, 1580–1620, čak i 220 tona. Uz to, znatne količine srebra su krijumčarene u Evropu te ne možemo znati koji je bio stvarni obim importa srebra. Iako nije sav uvoz korišćen za kovanje novca, ipak je tokom 16. veka količina kovanica od plemenitih metala (pre svega srebrnjaka) u opticaju barem utrostručena, što je izazvalo povećanje cena do kraja 16. veka tri do četiri puta u odnosu na one s početka veka. Međutim, s obzirom na to da rast nadnica nije srazmerno pratio taj trend, došlo je do osetnog pada visine realnih zarada pa i životnog standarda, što je uzrokovalo preraspodelu imovne moći pojedinaca i društvenih grupa. Istina, po nekim istraživačima pomenuti pad realnih zarada bio je više u vezi sa nesrazmerom između snažnog demografskog rasta i niske produktivnost poljoprivredne proizvodnje. Savremenici su okrivljavali trgovce monopoliste poput Fugera, koji su držali na visokom nivou cene životnih namirnica; okrivljavali su takođe trgovce žitom, ali i zemljoposjednike koji su podizali vrednost zakupa zemlje, a time i puno čega drugog. Nemački vitezovi su prebacivali caru što ne dozvoljava staru praksu fizičkog obračuna sa trgovcima koji bi preterali sa cenama. Trgovinu žitaricama pratilo je dosta špekulacija u kojima su učestvovali i državni službenici. Sama vlast često bi zažmurila na tu situaciju s obzirom na to da je vlada uzimala kredite od trgovačkih kuća koje su se bavile tim poslovima.

Novija istraživanja takođe ukazuju na to da je povećanje cena uz uvoz srebra i zlata imalo i druge uzroke. Primera radi, prvi znaci rasta cena primećuju se s početka 16. veka, iz vremena porasta evropske produkcije srebra, kada još plemeniti metali iz Južne Amerike nisu bili prisutni u većim količinama u Evropi. Istina, porast cena postaje naročito izražen prispećem srebra iz Južne Amerike. Istraživanja ukazuju na to da je uvećanju cena doprinosila i državna finansijska i poreska politika, ali i demografski razlozi: rast stanovništva uzrokovao je i rast potražnje te je povećanje cena bilo приметnije u oblastima sa gušćim stanovništvom. Porast cena svoj maksimum je postigao u prvoj četvrtini 17. veka, posle čega je rast umeren, pa je i prestao. Najviše su uvećane cene poljoprivrednih proizvoda i sirovina a

najmanje zanatskih proizvoda. (Buza 2003, 86-87) (Kenigsberger 2002) (Cameron 1998, 139)⁴

TRGOVINA

Najdinamičniji sektor evropske privrede u periodu 15–18. vek bila je trgovina, što je do te mere upečatljivo da je ranija literatura govorila o *revoluciji trgovine*. Smatra se da su obeležja revolucije trgovine otvaranje novih trgovačkih puteva, širenje trgovačkog prometa na veoma velika geografska prostranstva (zapravo, začetak pretvaranja evropske u svetsku trgovinu); premeštanje centara trgovine sa mediteranskog prostora na severnu Evropu i Atlantik, stvaranje velikih trgovačkih i bankarskih centara kao i formiranje novog tipa trgovaca. Povećanje obima trgovine višestruko je premašivalo dinamiku rasta stanovništva. Naročito je bilo vidljivo uvećanje daljinske odnosno međunarodne trgovine, u čemu su određenu ulogu igrala i geografska otkrića. Ipak, činjenica da je obim trgovine sa Amerikom i Azijom u to vreme još predstavljao samo delić opšte evropske daljinske trgovine upućuje na zaključak da bi do porasta došlo nezavisno od geografskih otkrića. Kolonijalna i rastuća baltička trgovina svakako su dale svoj prilog ukupnoj evropskoj trgovini, međutim prema novijim istraživanjima ipak nisu bile od kapitalnog značaja niti su određivale okvire evropskog ekonomskog života.

Daljinsku trgovinu Evrope su u ranom srednjem veku pretežno vršili stranci koji su uz razne druge luksuzne proizvode na evropske dvorove dovozili kineski porculan, začine sa udaljenih Molučkih ostrva iz Indonezije, drago kamenje iz Vizantije, itd. S vremenom su italijanski trgovci preuzeli ovu vrstu trgovine i gotovo stekli monopol u razmeni Evrope i Levanta, a uz to su ostvarili trgovačke veze čak sa Kinom i Mongolijom. Laganim oživljavanjem privrede gradova i na severu Evrope je živnula trgovina i pomorski saobraćaj. Trgovinu na Baltičkom i Severnom moru vršili su Frizi pa Skandinavci a potom su duže vremena vodeću ulogu imali veliki nemački

⁴ Knjiga Normana Poundsa pod naslovom *An Historical Geography of Europe, 1500-1840*, publikovana 1979. godine, sadrži vredne nizove podataka koji omogućavaju povezivanje privrednog razvoja Habzburške monarhije sa širim evropskim kontekstom.

trgovački gradovi udruženi u okviru tzv. Hanze, formalno ustanovljene 1367. g. Iz Engleske je dovožena vuna za potrebe flamanske vunene industrije, u sve jače urbanizovane nizozemske oblasti importovane su žitarice iz baltičkih oblasti; portugalski, francuski i engleski brodovi su iz južnevropskih oblasti dovozili vino i so, a u pravcu juga odvozili usoljenu ribu. S obzirom na niže cene, roba je u većim količinama prevožene vodenim putevima. Jedini značajniji izuzetak predstavljala je evropska trgovina na relaciji severna Italija – Nemačka i Nizozemska, preko prevoja Brenner, Simplon, Sv. Gotard, Sv. Bernard i drugih. Na ovom trgovačkom pravcu obavljana je veoma živa trgovina, pri čemu su pripadnici crkvenih redova organizovali odmorišta i spasilačku službu za trgovce. Kretalo se pretežno iz Milana i Verone u pravcu Briža, Libeka, Hamburga, Lajpciga i Frankfurta. Najvažniji vašar na ovoj ruti postao je onaj u Šampanju. Od 13. veka na sever Evrope Đenova i Venecija svake godine su slale veliku flotu brodova, tzv. *flandrijsku flotu*, koja je donekle umanjila značaj šampanjskog vašara i ujedno predstavljala važnu privrednu i društvenu sponu dve evropske oblasti, što je, između ostalog, imalo izvesnu vezu i sa širenjem ideja humanizma i renesanse na sever Evrope. (Cameron 1998, 91-92) (Kenigsberger 2002, 62) (Živojinović 1985)

Italijani su sem pomorstva i trgovine bili vodeća evropska sila u bankarstvu, u širenju naprednih finansijskih tehnika poput dvojnog knjigovodstva, u korišćenju prefinjenih kreditnih transakcija namenjenih finansiranju poslovanja trgovaca, u raznim tehnikama osiguranja i špekulacijama sa kursovima, ali i u veštini izbegavanja zabrane ostvarenja profita putem kamate, na čemu je insistirala katolička crkva. Italijani su raspolagali trgovačkim kolonijama u svim najvažnijim gradovima Evrope: u Ženevi, Lijonu, Barseloni, Sevilji, Londonu, Brižu i u tadašnjem najvećem evropskom trgovačkom centru, u Antverpenu. Narodi sa kojima su decenijama pa i vekovima trgovali s vremenom su naučili finese njihovog poslovanja, te su Italijani do druge polovine 16. veka izgubili primat u evropskoj trgovini. U daljinskoj trgovini italijanske i levantinske trgovce zamenili su Nizozemci, Flamanci, Englezi, Španci, Portugalci. Najpoznatija evropska trgovačka dinastija 16. veka postala je porodica Fuger iz Augzburga. Počeli su kao proizvođači-trgovci u vunenoj industriji, kasnije

su postali veletrgovci začinima i svilom. Dajući velike kredite nemačko-rimskim carevima, zauzvrat su od njih dobijali kontrolu nad bogatim tirolskim rudnicima srebra i bakra kao i nad mađarskim rudnicima bakra i zlata. Svoje ispostave su imali u nemačkim gradovima, Poljskoj, Mađarskoj, Italiji, Španiji, Londonu, Lisabonu i Antverpenu. Iz Lisabona i Antverpena kontrolisali su dobar deo trgovine začinima po srednjoj Evropi – za začine su tražili srebro, kojim su plaćali začine u Indiji. (Cameron 1998, 159)

Uz Fugere bilo je još dosta snažnih trgovačkih porodica u Nizozemskoj, Nemačkoj, Italiji, pa i u Španiji. Rado su se udruživali u trgovačke kompanije. Te kompanije su imale svoje ispostave ili agente diljem Evrope pa i na drugim kontinentima, te su njihovi centri bili najbolje obavješteni o aktuelnim kretanjima u politici, privredi, itd. Svojevremeno se govorkalo da je najbolje obavještena vlada njenog veličanstva kraljice Elizabete, zahvaljujući njenom finansijskom agentu u Antverpenu, Tomasu Grešemu. Izveštaji trgovačkih agenata su bili vanredno važno štivo kako za savremene preduzimače tako i za današnje istoričare. Eventualno bismo ih mogli okarakterisati kao preteče današnjih obaveštajnih službi. (Cameron 1998, 159)

Zbog njihove vodeće uloge u velikim geografskim otkrićima, porastao je značaj Portugalije i Španije u međunarodnim trgovačkim poslovima. Ekspanzija Portugalaca u Indijskom okeanu šokirala je mletačke i druge italijanske trgovce, jer su Portugalci na taj način ugrozili tradicionalne suvozemne pravce trgovine sa Indijom i Dalekim Istokom i uzdrmali položaj Italijana i celog dotadašnjeg lanca trgovine. Iako trgovina začinima preko Egipta i Saudijske Arabije nije odmah prestala, ipak je postala znatno manje profitabilna. Inicijativu su od italijanskih gradova sve više preuzimali zapadnoevropski trgovci, o čemu svedoči podatak da je poslednja flandrijska flota iz Venecije pokrenuta 1532. godine. Robu iz španskih i portugalskih kolonija po Evropi širili su Holanđani i Flamanci.

Uspon nizozemske trgovine počeo je još u 15. veku postepenim preuzimanjem trgovine soljenim haringama od hanzeatskih trgovaca. Nizozemci su haringe odvozili sa Baltika na Severno more, i nemačkim rekama u dubinu Nemačke, a kasnije i do južne Evrope. Iz Portugalije i Biskajskog zaliva snabdevali su se vinom i solju. Uz to, najvažniji artikli

nizozemskih trgovaca bili su drvo i žitarice iz Baltika, proizvodi od lana i kudelje kao i specijalni proizvodi za brodove. Usled rata za oslobođenje Holandana krajem 16. veka, za njih su zatvorene španske i portugalske luke. Ipak, Holandani su se brzo snašli: počeli su graditi brodove koji su bili sposobni za duge plovidbe po Indijskom i Atlantskom okeanu, a 1602. godine osnovali su Holandsko udruženje za Istočnu Indiju, koje se pokazalo veoma uspešnim. Njihova pažnja usmerena je na Začinska ostrva u Indoneziji i uskoro su zavlada tim oblastima, ali i nad važnim pomorskim putevima držeći ih znatno čvršće pod kontrolom nego što su to Portugalci bilo kada ranije činili. Ovladali su i Cejlonom. Izvesnu konkurenciju u prodoru na Indijski okean Holandanima su činili Englezi, ali su i oni svojim glavnim suparnicima smatrali Portugalce a ne Holandane. Portugalci su sačuvali za sebe Gou, Diu, Makao i neke afričke luke, ali u 17. veku više nisu predstavljali trgovački ili pomorski činilac od određujućeg značaja. (Cameron 1998, 156)

Paralelno s ovim učinjeni su (neuspeli) pokušaji za pronalaženja severozapadnog i severoistočnog prolaza ka Aziji, a sve do početka 17. veka pokušaji Engleza da osnuju kolonije u Novom svetu ostale su bezuspešne. Prve engleske kolonije formirane su u Virdžiniji (1607), Novoj Engleskoj (1620) i Merilendu (1632). Francuzi su 1608. g. osnovali koloniju Kvebek, a celu oblast Velikih jezera proglasili su Novom Francuskom. Međutim, tok kolonizacije nije bio istog intenziteta: 1660. g., kada je u Americi bilo više od 100.000 engleskih kolonista, Francuza je bilo svega 2000. Holandani su prvih decenija pokušali zauzeti teritorije u Braziliji, ali su ih Portugalci odbili, međutim osvojili su Surinam i neka karipska ostrva. Osnovali su Novi Amsterdam na južnom obodu ostrva Menhetn, istakli su svoje pretenzije na dolinu reke Hadson i njenu okolinu i osnovali su Fort Oranž (Albeni). (Cameron 1998, 156)

U 16. i 17. veku odigrale su se promene u karakteru robe za daljinsku trgovinu. Dok su u ranijim vremenima pretežno prevoženi luksuzni proizvodi za bogatu klijentelu, u 16. veku velik deo robe u međunarodnoj trgovini činili su produkti za svakodnevnu upotrebu, poput žitarica, drva, ribe, vina, soli, raznih metala, sirovina za tekstilnu industriju i tkanine. Primera radi, krajem 17. veka polovinu obima engleskog uvoza činilo je drvo, više od polovine

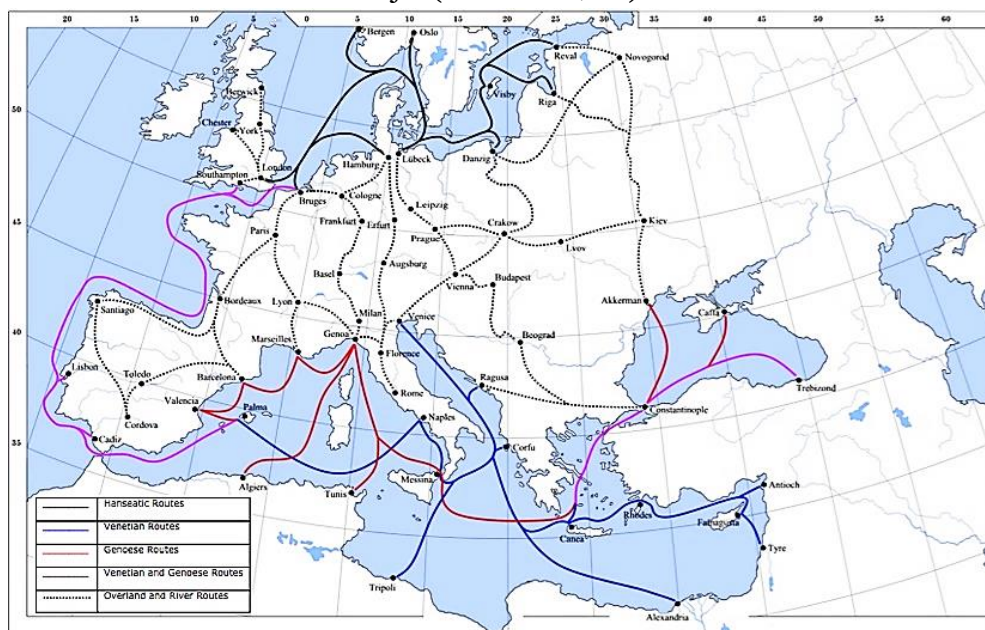
izvoza ugalj, s time da je po vrednosti najznačajniji eksportni engleski proizvod bila tekstilna roba. (Cameron 1998, 157)

Poput holandskih, i engleski trgovci organizovali su nekoliko trgovačkih udruženja radi unapređenja trgovine. Bile su to monopolističke kompanije poput Moskovskog društva (1555), Španskog društva (1577), Istočnog (Baltičkog) društva, Levantskog društva (1583), Istočnoindijskog društva (1600), itd. Ova društva su raspolagala privilegijalnim pismima koja su im garantovala monopol nad trgovinom u određenim pravcima. (Cameron 1998, 161)

Kao posledica sve razgranatije i obimnije trgovine snažili su se gradovi i luke duž najvažnijih trgovačkih puteva – poput hanzeatskih gradova, Londona, Kopenhagena, Ruana, itd., pri čemu je uvek postojala barem jedna glavna luka za pretovar robe, prvo Briž, pa Antverpen i na kraju Amsterdam. U njima su se, za razliku od drugih trgovačkih luka, mogli obaviti svi trgovačko-finansijski-kreditni poslovi na jednom mestu. Veliki trgovački centri su nužno bili i finansijski centri, u kojima su se razvijale banke i kreditni poslovi. Svakako, važnu ulogu igrale su berze, koje su služile za razmenu robe ili finansijskih sredstava. Na njima je obim poslovanja gotovim novcem bio manji u odnosu na menice ili bankarski transfer. (Cameron 1998, 162)

Upečatljiv porast obima trgovine i novca u opticaju nužno je podstakao robno-novčanu privredu. U zapadnoj Evropi porastao je broj onih koji su živeli od najamnina i plata. Takođe, prihodi država su rasli, ali je uvećan i broj činovnika i vojske, koje je trebalo plaćati iz državne kase. To je bio glavni razlog gotovo stalnih državnih deficita, koji su ponekad dovodili do monetarnih kriza i van granica pogođene države. Povećani značaj finansijskih poslova u vezi sa rastućim budžetima evropskih država i trgovine rezultirao je jačanjem uloge privatnih bankarskih kuća, ali i nastajanjem prvih javnih banaka (prva u Veneciji 1587. g., pa u Amsterdamu 1609. godine). U tom procesu stasavalo je menično poslovanje, izdavanje deonica i nastajala su deoničarska društva, poslovi osiguranja vezani u početku za pomorsku trgovinu. Nastao je čitav niz finansijskih instrumenata neophodnih za kapitalistički preobražaj privrede. Međutim, pomenute ustanove i tehnike još duže vremena nisu integrisane u ekonomski život

dominantno agrarnog privrednog života kontinentalne srednje Evrope, odnosno Habzburške monarhije. (Buza 2003, 88)

Karta 4 Glavni trgovački putevi u srednjem veku po Lampmanu

Uz sav direktni i indirektni značaj daljinske trgovine, ipak treba da imamo na umu da je pretežan deo evropske trgovine i dalje predstavljala lokalna trgovina, tj. razmena dobara između sela i gradova, pri čemu su sela snabdevala gradove poljoprivrednim proizvodima, a zauzvrat su kupovala zanatske proizvode i određene usluge. Ipak, lokalna trgovina u brojnim varošima i hiljadama sela unutar pojedinih zemalja u manjoj je meri u fokusu istoričara, pošto su u njihovom slučaju slabije dostupni istorijski izvori nego kada se radi regionalnoj ili međunarodnoj trgovini, ali i stoga što se ta vrsta trgovine po svojoj suštini s vremenom nije menjala. S druge strane, istraživači obično međunarodnu trgovinu smatraju faktorom koji određuje dinamiku privrednog razvoja, tj. za istoriju ekonomije oni su od većeg značaja od lokalne razmene dobara.

GEOGRAFSKA OTKRIĆA I NJIHOVA POSLEDICA

Epohalan značaj za Evropu i ujedno bitnu promenu u viševjekovnom evropskom geografskom obrascu trgovine donela su velika geografska otkrića, tj. špansko otkriće Amerike i konačno ostvarenje prastarog projekta dosezanja udaljenih azijskih i indijskih trgovačkih centara oplovljavanjem Afrike, za šta su bili zaslužni Portugalci. Do tog doba evropski trgovci su od arapskih trgovaca u mediteranskim lukama kupovali raznovrsnu robu, poput egzotičnih začina, papira i slonovače iz Indije, kineske svile, zapadnoafričkog zlata i roblja, itd. Poslovna logika nalogala je direktan pristup izvorima pomenutih dobara. Međutim, tokom istorije evropski i drugi pomorci pretežno su se držali obale ili su plovili od ostrva do ostrva (neki su govorili: od jedne do druge lučke krčme). Naravno, u posebnim istorijskim prilikama bilo je slučajeva kada su preduzimane duge plovidbe na otvorenom moru, međutim to je više bio izuzetak nego uobičajena praksa.⁵ Razni narodi koji su živeli od Baltika pa preko Afrike i Indijskog okeana do Pacifika plovili su na pomenuti način i njihova područja su se dodirivala i oni su se međusobno poznavali. Na taj način tzv. *put u Indiju* bio je poznat tokom dugih vekova (postojala je i ideja o mogućnost oplovljavanja Afrike na putu za Indiju, te je i sama Biblija tvrdila da je svet okružen okeanima, pa se može doći do svake tačke putem mora), međutim niko se nije usudio da celu rutu pokuša obići dugom plovidbom po otvorenom moru. Za to su bili potrebni odgovarajući podsticaji i tehnički preduslovi – iskustvo i znanje koje je akumulirano tokom srednjeg veka.

⁵ Rani podvizi irskih pomoraca ili Vikinga koji su došli do Islanda, Grenlanda i Amerike vrlo brzo postali su legenda. Posebno poglavlje istorije svetskog pomorstva predstavljaju ekspedicije kineskih pomoraca. Kinezi su već u 14. veku raspolagali velikim džunkama od četiri palube sa četiri do šest jarbola, na svakoj sa po 12 jedara, sa posadom od hiljadu mornara. Veliku pažnju savremenika, ali i današnjih istoričara privlači sedam ekspedicija velikog evnuha Čeng Hoa, muslimana iz Jinana. U periodu 1405–1433. godine on je u ime kineskog cara organizovao sedam ekspedicija u kojima je po ekspediciji učestvovalo nekoliko desetina ogromnih džunki sa ukupno nekoliko desetina hiljada mornara. Tokom tih ekspedicija osvojen je Cejlon, došlo se do Malezije, Sumatre, Indije, pa i do Hormuskog tesnaca. Ta sjajna putovanja, međutim, bez obzira na odlično brodogradje, znanje i privrednu snagu Kine, nisu nastavljena. (Braudel 1985, 407–408)

U tom smislu je od značaja da je krajem srednjeg veka došlo do bitnog poboljšanja u projektovanju i građenju brodova i navigaciji koje su plovidbu morem učinile sigurnijom i izazovnijom. Stare trgovačke brodove sa veslima i pomoćnim jedrima zamenili su veći brodovi sa 3–5 jarbola i sa bezbednijim aksijalnim kormilom. Brodovi su postali veći, brži, sigurniji i pokretljiviji; njihova nosivost je povećana, a postali su i otporniji na nedaće dužih pomorskih putovanja. Upotreba pešćanih satova, kompasa, mogućnosti Euklidove geometrije, arapskih brojeva i trigonometrijskih tabela omogućila je da se približno odredi položaj jedrenjaka na otvorenom moru. Uz to, razvoj kartografije obezbedio je sve tačnije pomorske karte, naročito su postale važne tzv. portolan pomorske karte.⁶ Napredak u pomorstvu omogućio je takođe italijanskim trgovcima da ploveći u pravcu sirijskih obala i Aleksandrije dođu do Crnog mora odnosno Trabzona, do Kafe na poluostrvu Krim i grada Tane na ušću reke Don, koji su bili važne završne tačke trgovačkih puteva koji su vodili suvozemnim putem iz Azije prema Levantu. Takođe, kao što smo ranije videli, italijanski brodovi su preko Gibraltarskog moreuza i atlantskih voda stizali do Nizozemske, što je svojevremeno takođe bio lep podvig.

⁶ Portolan pomorske karte za navigaciju pojavile su se tokom 13. veka, a ime su dobile po knjigama koje su prikazivale putne pravce italijanskih mornara (tzv. *portolano*). Bile su namenjene svakodnevnoj praktičnoj upotrebi, te su prikazivale samo ono što je mornare bilo bitno, tj. obale, ostrva, unutrašnja mora; karakteristične za njih bile su brojne prave linije (putni pravci) koje su se sa važnih lokacija protezale u različitim pravcima. Obale i luke su prikazivane precizno i detaljno, a važni objekti terena naznačeni su upadljivo: hridi, ušća reka, planinski vrhovi, poluostrva, ostrva, itd. Portolan pomorske karte većinom su nastale u mletačkim i đenovljanskim lukama kao i u lukama Majorke i Barselone.

Karta 5 Portolan karta istočnog Mediterana i Crnog mora Joana Olive s kraja 16. veka

Što se tiče šireg konteksta velikih geografskih otkrića, takođe bi trebalo pomenuti uvećanje intenziteta privrednog života u drugoj polovini 15. veka, sve življu trgovinu i podsticaj da se pokuša sa pronalaženjem novih tržišta, izvora sirovina i začina. Postojala je tzv. glad za svetom, za zlatom, glad za začинима, a dodajmo tome i težnju crkve za sticanjem novih preobraćenika u katoličanstvo. Po F. Braudelu uz sve pomenuto neophodna je bila odvažnost i volja za avanturom, bez koje se nije moglo poći na otvoreno more. Uporedo s tim, čini se da je bila od značaja jedna karakteristična crta razmišljanja Evropljana – težnja i prijemчивost za inovacije i novine koje će efikasnost rada, ratovanja, ali i sticanja znanja učiniti efikasnijim i lakšim. Ova osobenost evropskog razmišljanja se čini utoliko važnijom ukoliko znamo da su Kina i islamski svet u 15. veku bile imućne i razvijene civilizacije sa veoma bogatim prirodnim, materijalnim i ljudskim resursima, sa visokim stepenom tehničkog znanja – da Evropa tada nije imala ni približno njihovu snagu – te da bi se možda bilo pre moglo očekivati da neka od te dve civilizacije ostvari plovību po otvorenom moru, geografska otkrića i da zagospodari svetskim morima. Međutim, kod njih, za razliku od Evropljana, nije bila prisutna trajna svesna težnja da se ostvari moć na što širem geografskom prostoru, karakteristična za evropske narode. (Braudel 1985, 409-413)

Iako su Italijani imali velike zasluge u pomorstvu, trgovini i izvođenju pomorskih ekspedicija (legendarna ekspedicija đenovljanske braće Vivaldi iz 1291., ekspedicije K. Kolumba, DŽ. Kabota, A. Vespučija, Đ. Veracana, itd.), pošto su bili dosta konzervativni u građenju brodova,

inicijativa je prešla na stranu Flamanaca, Holandana i Portugalaca. Potonjima je u razvoju njihovog brodarstva bilo od koristi naseljavanje Italijana u Portugaliji, odnosno usvajanje njihovog pomorskog iskustva i znanja.

Portugalci su razvojem svog brodarstva planirali da ostvare ambiciozne planove: da daju doprinos proterivanju Arapa sa Iberijskog poluostrva, odnosno da otvaranjem direktnog pomorskog puta zaobilaznjem Afrike dosegnu poslovično bogate oblasti Indije i Dalekog istoka i da od italijanskih i arapskih trgovaca preotmu već pominjanu lukrativnu trgovinu između Azije i Evrope. I zaista, Portugalci su jedno vreme bili najbolji u projektovanju brodova, navigaciji i u pokretanju ekspedicija. Naročito zasluge za to stekao je portugalski princ Henrik Pomorac (1439–1460), mlađi sin portugalskog kralja Žoaoa I, koji je svojom delatnošću unapredio geografska saznanja i pripremio put daljim geografskim otkrićima. Henrik Pomorac je u Sagresi okupljanjem astronoma, geografa, navigatora, kartografa i drugih naučnika formirao svojevrstan institut za pomorska istraživanja i od 1418. godine gotovo svake godine pokretao je nove ekspedicije. Kroz te poduhvate izvršeno je detaljno kartografisanje afričkih obala; stečena su vredna saznanja u vezi sa strujanjima u južnom Atlantiku; usavršene su tehnike navigacije i nastali su novi tipovi brodova (*caravella*, *carraco*) koji su bili u većoj meri pogodni za okeansku plovidbu. Otkrivena su ostrva u Atlantskom okeanu po kojima su osnovane kolonije, uspostavljeni su trgovački kontakti sa priobalnim afričkim plemenima, itd. Ubrzo su Portugalci stekli velike profite iz trgovine robljem, slonovačom i zlatom iz Gane. (Cameron 1998, 130)

Dalje poticaje istraživanjima dao je portugalski kralj Žoao II, koji je od 1481. g. energično radio na daljem prodoru na istok. Naročito je značajna bila ekspedicija Bartolomea Dijasa koja je 1487–1488. g. oplovila Rt dobre nade (portugalski *Cabo da Boa Esperança*), kao i ekspedicija Pera da Kovilja koja je istražila zapadni deo Indijskog okeana od Mozambika do obale Malabar i uspostavila odnose između Portugalije i Etiopije. Ekspedicija Vaska da Game (1497–1499) bila je teška, usled bolesti, pobuna, konflikta sa Hindusima i arapskim trgovcima kao i zbog dosta pretrpljenih gubitaka, ali je konačno ostvaren cilj: Portugalci su došli do Indije oplovljavanjem Afrike. Za sledećih deset godina Portugalci su potisnuli arapske trgovce iz

Indijskog okeana i izgradili utvrđene trgovačke emporije od Mozambika i Persijskog zaliva do legendarnih „Ostrva začina“, do Molučkih ostrva – u istočnoj Indoneziji. (Cameron 1998, 132, 178)

U Indiju je želeo stići pomorskim putem i Kristofor Kolumbo, koji je smatrao da putujući na zapad može stići do Molučkih ostrva (pogrešno je verovao da razdaljina između Azorskih ostrva i Molučkih ostrva nije veća od dužine Mediterana). Umesto toga 12. oktobra 1492. g. došao je do američkih obala. Značaj i perspektive portugalskih i španskih otkrića bio je velik, te je bilo neophodno razgraničiti tadašnja i buduća otkrića te dve pomorske nacije. Uz pomoć pape 1493. i 1494. g. (ugovor u Tordesiljasu) povučena je zamišljena linija sever–jug oko hiljadu kilometara zapadno od Azorskih i Zelenortskih ostrva, pri čemu su teritorije zapadno od te linije imale pripasti Španiji, a teritorije istočno od nje Portugaliji. Međutim, prilična nepreciznost tadašnjih karata uzrokovala je kasnije dosta diskusija i sporova. Svakako, severoistočne teritorije Južne Amerike po toj podeli pripadale su Portugalcima – te se u tom pravcu uputila i ekspedicija Pedra da Kabrala 1500. godine. Pošto je teritoriju (današnji Brazil, za koji je sam Kabral mislio da se radi o ostrvu, koje je nazvao *Ilha da Vera Cruz*) proglasio portugalskom, njegova flotila se preko Rta dobre nade uputila u pravcu Indije.

Vesti o Kolumbovim otkrićima su zaintrigirale brojne evropske dvorove, trgovce i pustolove, te je uskoro došlo do postepenog otkrića delova Severne Amerike. Podržavana bristolskim trgovcima, ekspedicija Džona Kabota je otkrila oblast Njufaundlenda i Nove Škotske. S obzirom na to da se ni sa druge ekspedicije nije vratio sa začinima, plemenitim metalima i sličnim vrednostima, nije dobio dalju finansijsku podršku. Dovani Veracano je po nalogu francuskog kralja Fransoa I tokom 1523–1528. g. u nekoliko ekspedicija istraživao oblasti od Njufaundlenda do Floride pa dalje prema Bahamima i Malim Antilima. Bio je prvi Evropljanin koji se iskrcao na teritoriji današnjeg Njujorka. Međutim, nije našao prolaz u pravcu Indije, što je bio njegov krajnji cilj i zadatak. Tridesetih godina 16. veka Žak Kartje istražio je obale današnje Kanade. Slično engleskim, i francuski trgovci su odustali od finansiranja daljih ekspedicija u Novi svet, jedino je od nekog interesa imalo ribarenje u vodama Njufaundlenda (Cameron 1998, 135)

S druge strane, Španci su nizali dalje uspehe: prešavši Panamsku prevlaku, Balboa je 1513. godine došao do današnjeg Tihog okeana, koji je tada dobio ime Južnog mora. Španski moreplovci su do 1520-ih godina upoznali obale Južne Amerike, a Portugalac Fernando Magelan je u službi Španije, a verujući da su Začinska ostrva samo na par dana plovidbe od Panamske prevlake, oplovio istočne obale Južne Amerike i konačno zaista pronašao prolaz u pravcu Tihog okeana, koji je po njemu nazvan Magelanovim prolazom. Umesto brzog dolaska do svog odredišta iskusio je različita iskušenja, glad, bolesti i brojne smrti, da bi i sam stradao. Magelanov oficir Sebastijan del Kano vratio je poslednji preostali brod i izmučenu posadu 1522. godine u Španiju, čime je postao prvi čovek koji je oplovio svet. Uz to, njegova ekspedicija otkrila je ostrva kasnija nazvana Filipinskim, koja su pripala Španiji, pod čijom su upravom ostala duže od tri stoleća (1521–1898).

Kao mala zemlja, Portugalija nije težila naseljavanju otkrivenih oblasti, već se trudila da zaposedanjem strategijski važnih tačaka i osnivanjem trgovačkih kolonija duž puta do Indije i Začinskih ostrva osigura svoju dominaciju. Fransisko de Almeida je, noseći gordu titulu potkralja Indije, zauzeo i osnovao nekoliko tvrđava na istočnoj obali Afrike i zapadnim obalama Indije, a 1509. g. kod Diua je porazio veliku arapsku flotu. Njegov naslednik, najslavniji potkralj Indije, Alfonso de Albuquerk, završio je pokoravanje Indijskog okeana. Zauzeo je Ormuz na ulazu u Persijski zaliv, sagradio je tvrđavu u Malaki u morskom tesnacu između Sumatre i Malajskog poluostrva, uspostavljajući time kontrolu nad putnim pravcima koji su vodili prema najvažnijim proizvodnim oblastima dragocenih začina na ostrvu Celebes (Sulavezi) i Maluku. On je 1515. g. osvojio Cejlon, koji je imao ključnu poziciju u Indijskom okeanu, ali nije uspeo zaposesti Aden na ulazu u Crveno more. Albuquerk je svojom prestonicom proglasio Gou (Goa i Diu su do 1961. ostali u posedu Portugalije). Portugalci su uspostavili trgovačke veze takođe sa Japanom i Sijamom, a 1557. g. zaposeli su oblast Makao. Makao je brzo postao jedan od najvažnijih trgovačkih i pomorskih centara Dalekog istoka, a ujedno je bio i centar misionarske delatnosti katoličke crkve. Makao je do 1999. ostao u posedu Portugalije.

Španija je na svojim novim posedima s vremenom naišla na bogatstvo koje je bilo veće i na duže staze značajnije od portugalskih kolonija. Važno je reći da su te oblasti postepeno postale oblasti za naseljavanje – delom Španaca, a usled manjka radne snage i afričkog stanovništva u statusu robova (već od 1501. g., te je do 1600-ih g. više od polovine stanovništva Južne Amerike bilo afričkog porekla ili mešovito). Oni su na nove teritorije eksportovali ne samo savremenu evropske proizvodne tehnike, alat i druge civilizacijske tekovine već i svoje društvene i političke ustanove zajedno sa katoličkom verom, koju su širili među domorodačkim stanovništvom. Španci su tragajući za prolazima ka Tihom okeanu, ali i za plemenitim metalima, ubrzo otkrili bogate i napredne civilizacije Asteka i Inka, koje su ubrzo porazili. Ernan Kortes je 1519–1521. osvojio Astečko carstvo u Srednjoj Americi, a Fransisko Pizaro je tokom tridesetih godina podvlastio Carevinu Inka, koja se protezala duž zapadnih obala Južne Amerike. Na taj način Španci su tokom 16. veka postali gospodari (sem Brazila, koji je pripadao Portugalcima) širokih prostranstava od Floride i južne Kalifornije do Rio de La Plate u Južnoj Americi.

Mogli bismo reći da se španska privreda u Srednjoj i Južnoj Americi u početku dobrim delom oslanjala na pljačkanje dobara zatečenih kultura, a kasnije se orijentisala na eksploataciju bogatih rudnika srebra i zlata. S druge strane, Evropljani su u Novi svet doneli vatreno oružje, alkohol i razne zarazne bolesti, ali i puno toga korisnog, kao što su pšenica i druge žitarice; doneli su najvažnije vrste evropskog voća i povrća, šećernu trsku, kafu, domaće životinje (dotad su kao domaće životinje u Americi postojali samo psi i lame): konja, goveda, ovce, koze, magarce, svinje i najveći broj živine – obogaćujući na taj način u bitnoj meri asortiman američke poljoprivrede. Iz Amerike u evropske oblasti kao novina dovezen je kukuruz, krompir, paradajz, paprika, pasulj, tikva, kakao, vanilija, kaučuk, duvan, ananas i čurka.

Uticaj geografskih otkrića na Evropu bio je složen, višestruk i može se posmatrati kao jedan duži proces – otkriće Amerike, morskog puta do Indije i Kine bili su samo početak perioda velikih podviga i otkrića. Samo otkrivanje američkog kontinenta trajalo je vekovima kroz aktivnosti desetina i desetina ekspedicija, stotina pa i hiljada istraživača, mnogih preduzetnika,

brojnih vlada, trgovaca, zanatlija, agrarnih proizvođača i pustolova. Pomorska putovanja po otvorenom moru pokazala su čvrstu vezu i međudejstvo između nauke, tehnike i prakse, što je između ostalog potvrđivalo važne teze humanizma, čije su se ideje u to vreme širile diljem Evrope. Geografska otkrića, koja su se nizala od kraja 15. veka pa nadalje, nesumnjivo su imala bitan uticaj za način razmišljanja ljudi, na proširenje njihovih vidika, na razvoj raznih naučnih disciplina, tehničkih inovacija i pronalazaka. Bitno je promenjena percepcija geografskog prostora, koja je, s jedne strane, ukazivala na sićušnost ljudi u odnosu na veličinu sveta, odnosno, s druge strane, na ogromna prostranstva sa velikim zalihama resursa pa i bogatstva. Sve to je podstaklo formiranje kolonijalne politike, koje je rezultiralo širokim osvajanjima prostora i zemalja kako u Aziji tako i na novootkrivenom američkom kopnu. Iako nisu sve posledice velikih geografskih otkrića odmah bile vidljive, ubrzo je postao uočljiv brz uspon pionira velikih geografskih otkrića – Portugalije i Španije – zemalja koje pre toga nisu bile u vrhu evropske politike i civilizacije. One su ubrzo postale najbogatije evropske zemlje i osnivači ogromnih prekomorskih imperija. Sledećih sto godina, tj. ceo 16. vek, bilo je vreme njihove dominacije na moru i u trgovini. Međutim, usled sticaja istorijskih prilika, od 17. stoleća Španija i Portugalija su izgubile dosta od svoje dotadašnje moći, a s time i prvorazrednu ulogu u međunarodnim odnosima.

Velika geografska otkrića značajno su povećala obim i raznovrsnost robe u trgovini. Tokom 16. veka pretežnu većinu trgovine sa kolonijama činili su začini i luksuzne tkanine s Istoka i plemeniti metali sa Zapada. U Aziju je izvoženo uglavnom srebro, a u Ameriku afrička i evropska radna snaga. Kafa iz Afrike, čaj sa Istoka i kakao iz Amerike tokom 16. veka raširili su se po celoj Evropi i postali su popularno piće Evropljana. Iako su šećerna trska i pamuk bili odranije poznati u Evropi, ipak masovna proizvodnja šećera u Americi podstaknula je njenu širu upotrebu u Evropi. Slična tome bila je sudbina pamučne tkanine, koja je utvrđivanjem pomorskih veza sa Indijom prvo stekla popularnost među bogatijim slojevima Evropljana, da bi kasnije, iz sirovine pretežno proizvedene u Americi, postala masovno upotrebljavana, mahom među siromašnijim slojevima stanovništva. Duvan je postao brzo popularan, a ponuda u ishrani je proširivana raznim vrstama

južnog voća, sada dovoženim u većim količinama. Važne stavke uvoza postale su razne vrste sirove kože, egzotično drvo, krzna, itd. Pirinač se u ovo doba raširio po Evropi i Americi. Lisabon, Sevilja, Antverpen, Đenova su prekomorskom trgovinom stekli basnoslovna bogatstva. (Cameron 1998, 138)

Geografska otkrića pružila su velike šanse takođe bankarsko-trgovačkim kućama. Španski kralj Karlos I Habzburški nudio im je poslove sa izgledima na neverovatno velike profite kroz monopole u rudarstvu, putem prava na eksploataciju raznih resursa u američkim oblastima ili kroz zakup zemljišta. Uz kuće Fugera, Velzera i drugih južnonemačkih bankarskih porodica, ta perspektiva privukla je Đenovljane u pružanju zajmova španskoj kruni. U tom poslovanju naročito su se istakle porodice Spinola, Grimaldi i slični. S vremenom su poslovne i političke prilike naterale bankarske kuće da se opredele između Karlosa I Habzburškog (tj. cara Karla V) i kralja Francuske Fransoa I. Fugeri, najveći broj južnonemačkih kuća i Đenovljani priklonili su se caru, a Firentinci i bankari iz Luke francuskom monarhu. Ogromna finansijska opterećenja španske države, njeni bankroti (1575. i 1596. godine) uzrokovali su stečaj većine južnonemačkih banaka, a tokom 17. veka Đenovljani i Fugeri takođe su napustili poslovanje sa Španijom. (Kenigsberger 2002, 72)

Jedan od rezultata velikih geografskih otkrića sa najdalekosežnijim i najraznovrsnijim posledicama bio je snažan podsticaj razvoju svetskog ekonomskog sistema. U njegovom nastajanju ključnu ulogu imale su pomorske nacije, čije su trgovačke i vojne flote uz visoke profite obezbeđivale permanentnu cirkulaciju robe prema zemljama Indijskog i Tihog okeana, odnosno robe i robova na trouglu Evropa–Afrika–Amerika.

Možda smo se malo duže zadržali na prikazu toka i efekata velikih geografskih otkrića, no namera nam je bila da ukažemo na složenost i razmere izazova koje su pomorske nacije morale savladati, a smatramo da je to neminovno imalo povratni uticaj na njihov način razmišljanja, na formiranje specifične kulture i razvoj civilizacijskih tekovina kod njih, ali i na ubrzanje širenja duha preduzimaštva, racionalizma i pragmatizma. Takođe ne bi trebalo smetnuti s uma brojne i snažne podsticaje koje je ovaj dugoročni poduhvat imao na nova naučna i tehnička saznanja, kao ni znatno proširenje

obima raspoloživih ljudskih i materijalnih resursa kolonijalnih zemalja. Takve pozitivne podsticaje kontinentalni narodi, odnosno kontinentalne zemlje poput Habzburške monarhije, nisu imali.

DEMOGRAFSKA KRETANJA EVROPE OD 16. DO 18. VEKA

Stanovništvo jedne zemlje predstavlja bitan potencijal kako u privrednom i kulturnom tako i u vojnom i finansijskom smislu, te je poznavanje njegovog brojnog stanja i egzistencijalne situacije od značaja državu. Međutim, sve do 18. veka u čitavoj Evropi nije bilo opštih popisa stanovništva, te ne raspolažemo odgovarajućim sistematičnim i preglednim podacima. Postoje samo fragmentarni podaci u različitim tipovima istorijskih izvora, kao što su razni popisi domaćinstva, parohijske knjige, vojni popisi, desetinski popisi, zemljišne knjige i slično. Oni obično sadrže specifične podatke u vezi sa pojedinim naseljima, ili u boljem slučaju u vezi sa određenim regijama i pokrajinama. Broj stanovnika je, bez obzira na saznanja savremenika o tom pitanju, oduvek bio važan za privredu. Rast stanovništva i potražnje podsticali su podelu poslova, a s diferencijacijom i specijalizacijom rada dolazilo je do unapređenja tehnologije, širenja obima tržišta i urbanizacije.⁷ Ipak, postojao je i limitirajući faktor: napredak je bio ograničen količinom hrane koju je jedno društvo bilo sposobno proizvesti – u zavisnosti od prirodnih uslova, agrotehničkih znanja i primenjene tehnologije. Trebalo je dosta vremena dok produktivnost poljoprivrede nije dostigla nivo na kojem je relativno mali broj poljoprivrednog stanovništva uspeo zadovoljiti prehrambene potrebe celog društva.

Ako posmatramo u milenijumskoj perspektivi, vidljivo je da je broj stanovništva Evrope uz pojedine oscilacije bio u sporom usponu od starog veka sve do 1750-ih godina, kada je započet period njegovog intenzivnog

⁷ I obratno, opadanje broja stanovnika i smanjenje potražnje uzrokovali su smanjenje stepena podela rada i nazadovanje primenjene tehnologije. Dobar primer za to je slučaj građevinarstva u Rimskom carstvu u fazi nazadovanja: usled osetnog umanjenja broja stanovnika i njihove kupovne moći došlo je do znatno slabije potražnje za gradnjom kuća i javnih zgrada, što je izazvalo nazadovanje građevinske tehnologije, koje je trajalo do kraja srednjeg veka. Cement izuzetnog kvaliteta koji se koristili Rimljani izašao je iz upotrebe sve do 13. veka. (Persson 2010, 28)

rasta. Taj trend prekinula su dva dramatična sleda događaja: u doba opadanja Rimskog carstva usled oružanih konflikta, invazija, migracija i serije epidemija broj stanovnika Evrope je približno od 200. godine naše ere do 600. godine čak prepolovljen. Od sedmog veka sledio je lagani rast, koji je dostigao svoj vrhunac sredinom 14. veka, kada je usled Crne smrti 1347–1351. g. ponovo došlo do katastrofalnog pada broja evropskog stanovništva – procenjuje se da je barem jedna trećina stanovništva Evrope stradala – što je imalo vidljiv efekat i u privrednom smislu. Praktično, broj stanovnika Evrope od pre Crne smrti dostignut je tek sredinom 16. veka. Manje signifikantni padovi broja stanovništva u pojedinim regijama ili zemljama uzrokovani su ratovima, političkom dezintegracijom, epidemijama ili slabom žetvom. Slab rod obično je bio uzrokovan nepredviđenim klimatskim događajima ili bolestima useva, a često su sledile epidemije, jer je usled nemaštine dolazilo do migracija, koje su olakšavale i ubrzavale širenje zaraznih bolesti. (Persson 2010, 44-45)

Osetni rast broja žitelja Evrope – usled jenjavanja epidemija, uvećanja površine obradivog zemljišta i povećanja realnih zarada – izvori beleže od sredine 15. veka. Rast je trajao do početnih decenija 17. veka, kada je došlo do usporavanja, stagnacije pa i nazadovanja u pojedinim regijama, izazvanim glađu, kugom i ratovima, a pre svega posledicama Tridesetogodišnjeg rata. Stanovništvo Engleske se u pomenutom periodu sa približno dva i po miliona 1500. godine uvećalo na 4,1 miliona 1600. godine, a Svetog rimskog carstva sa 12 na 20 miliona. (Kenigsberger 2002, 44)

Gustina stanovništva u 16. veku bila je znatno manja od današnjih vrednosti (prosek Evropske unije iznosi približno 116, a Holandije 393 stanovnika po km²): u Rusiji i Skandinaviji kretao se oko 1,5–2 stanovnika po km², u istočnoj Evropi oko 14 stanovnika po km², u Španiji i Portugaliji oko 17, u Nemačkoj 28 stanovnika po km², u Francuskoj oko 34, dok je u Lombardiji ili pokrajini Holandiji taj prosek bio oko 100 stanovnika po km². Istraživači ukazuju na korelaciju između razvijenosti poljoprivrede, gustine stanovništva i početaka razvoja industrije. (Cameron 1998, 128-129) Stanovništvo Evrope je prema veoma širokim procenama oko 1500. godine iznosilo 80–85 miliona ljudi, 1600. godine oko 100–110 miliona, a 1700. 110–120 miliona. Prirast stanovništva je bio relativno nizak usled visokog

procenta smrtnosti odojčadi i dece, usled gladi, epidemija i ratova. Očekivana prosečna dužina života iznosila je svega oko 30 godina. Početkom 17. veka evropska država sa najbrojnijim stanovništvom bila je Francuska sa oko 18 miliona, zatim su sledile Nemačka (računata u granicama iz doba Vajmarske republike) i Rusija sa 15 miliona, Italija sa 13, Španija sa 10, Poljska sa 5 miliona, Češka, Moravska i Šleska zajedno sa oko 4 miliona. Kraljevina Mađarska pre Mohačke bitke imala je 3,5–4 miliona stanovnika. Posle Mohačke bitke broj stanovnika Kraljevske Mađarske procenjuje se na 1,8–2 miliona, teritorija pod osmanskom vlašću na 0,8–0,9 miliona, a Kneževine Erdelj na 0,7–0,8 miliona. (Buza 2003, 81-82)

U ranijoj historiografiji izneta je teza da je postojala direktna veza između demografskih kretanja u Evropi tokom 16. veka i velikih geografskih otkrića. Međutim, novija istraživanja to ne potvrđuju, jer je postalo evidentno da je dinamičan porast stanovništva bio prisutan već pre velikih geografskih otkrića, a takođe da je obim trgovine unutar Evrope od kraja 15. do prvih decenija 17. v. bio višestruko veći od vanevropske trgovine.

Od kraja 15. veka do 1600-ih godina vidljivo je takođe povećanje broja stanovnika gradova, sa čime je rastao udeo gradskog stanovništva u odnosu na agrarno. Gradska kultura bila je tradicionalna u mediteranskom svetu, s time da je u Italiji uspela očuvati kontinuitet od rimskih vremena. U Evropi, bez Rusije i Turske, na samom početku 16. veka bilo je 150 gradova sa više od 10.000 stanovnika i ukupno 3,5 miliona žitelja. Pri tome je polovina pomenutog stanovništva u 16. veku živela na Apeninskom i Iberijskom poluostrvu. Za jedan vek njihov broj se uvećao na 220 gradova sa ukupno šest miliona žitelja. Pomorstvo i jačanje trgovine je doprinelo razvoju italijanskih, portugalskih i španskih gradova kao i gradova na zapadu Evrope. Na početku ovog perioda bilo je pet gradova sa više od 100.000 stanovnika: Venecija, Napulj, Milano, Pariz i Carigrad. Za ovaj poslednji se govorilo da je njegovo stanovništvo toliko brojno da je za njegovo snabdevanje bilo neophodno dnevno osam brodova natovarenih žitom. Najveći grad Evrope do pred kraj razmatranog perioda postao je Pariz sa oko 250.000 stanovnika, a broj žitelja Rima, Palerma i Lisabona premašio je 100.000. Madrid je od običnog seoceta postao prestonica sa preko 60.000 žitelja; broj stanovnika Amsterdama je sa desetak hiljada s kraja 15. veka do početka 17. veka

narastao na preko sto hiljada. Broj žitelja Londona i Sevilje se utrostručio i dostigao po oko 150.000; broj stanovnika Napulja je udvostručen na blizu 250.000. Stanovništvo Beča, Nirnberga, Augzburga, Strazburga, Hamburga, Danciga je tokom 16. veka udvostručeno sa 20.000 na 40.000 hiljada, a Libeka na 50.000. U Flandriji je udeo gradskog stanovništva dostigao približno jednu trećinu, a u Holandiji blizu polovine ukupnog stanovništva. Tadašnji gradovi bili su više administrativni i trgovački centri a manje industrijski – brojni industrijski pogoni u tekstilnoj i metalurškoj industriji radili su u seoskim sredinama. Rast gradova je takođe zaustavljen u prvim decenijama 17. veka, za šta je pored već gore navedenih razloga bila zaslužna i činjenica da su od kraja 16. veka gradovi već teško izdržavali brzo uvećani broj stanovnika. (Cameron 1998, 129-130) (Kenigsberger 2002, 42)

Krajem 16. veka i početkom 17. veka evropska privreda se nalazila na granicama svoje proizvodne moći poljoprivrednih proizvoda. Nizozemska je uvozila oko 12–14% žitarica; severnoitalijanski gradovi, pre svega Rim i Venecija, zavisili su od južnoitalijanskog, sicilijanskog žita i uvoza iz istočnomediteranskih oblasti. Napulj i Španija takođe su bili znatni uvoznici, te su mletački i dubrovački trgovci redovno dopremali žitarice iz Egipta i tesalijskih ravnica. Ipak, ogromne potrebe Carigrada i osmanske flote ograničile su pristupačne količine žitarica, te je uvoz iz Baltika postao sve interesantniji. Važnost obezbeđenja potrebnih količina prehrambenih proizvoda u prvi plan je istakla glad koja je 1590/1591. g. harala u Italiji, Španiji i delovima Francuske. Praktično, od kraja 16. veka zapadne oblasti Mediterana su bile prinuđene na redovan uvoz žita. (Kenigsberger 2002, 47)

Posle opadanje broja evropskog stanovništva u vezi sa Tridesetogodišnjim ratom, sledio je lagan rast do sredine 18. veka, kada je usledila *demografska tranzicija*, obeležena naglim rastom stanovništva tokom 18. i većim delom 19. veka, da bi do usporavanja došlo u dvadesetom veku. Treba primetiti da je tokom pomenutog perioda broj svetskog stanovništva rastao faktorom šest, a obima poljoprivrednih proizvoda faktorom deset. (Persson 2010, 44)

IV. USPOSTAVLJANJE EKONOMSKOG SISTEMA HABZBURŠKE MONARHIJE

Govoreći o istorijskom i geografskom kontekstu nastanka i razvoja države austrijskih Habzburga, dotakli smo se problematike njene višestruke složenosti, te bismo ovde hteli konstatovati samo činjenicu da je u slučaju Habzburške monarhije formiranje moderne apsolutističke države – aktuelne tendencije u evropskim državama od 16. veka – teklo sporije i da je bilo skopčano sa znatno više teškoća. Habzburški dvor je u prva dva veka istorije Habzburške monarhije morao da se, sem uobičajenih izazova savremenih država, bavi teškim unutrašnjim pitanjima Svetog rimskog carstva, snažnog osmanskog vojnog i političkog pritiska, odlučnog protivljenja Francuske habzburškoj hegemoniji u Evropi, da se nosi sa bremenom širenja reformacije, ali i otporom čeških i mađarskih staleža (uz „domaće“ austrijske staleže) merama centralizacije državne uprave i jačanja vladareve vlasti – karakterističnih za druge evropske države toga doba. Noseće stubove formiranja države pri tome činila je po mogućnosti stabilna i živa privreda i bogati ljudski resursi. Prvo ćemo razmotriti demografske prilike.

DEMOGRAFSKE OSNOVE EKONOMSKOG ŽIVOTA

Demografska kretanja unutar Habzburške monarhije su se – barem kada se radi o naslednim austrijskim zemljama – uglavnom dešavala u skladu sa opštim evropskim tendencijama. Do velikih odstupanja došlo je u mađarskim i hrvatskim zemljama izazvanim teškim ratnim pustošenjima i migracijama. U ovim oblastima umesto rasta stanovništva zabeležena je stagnacija pa i smanjenje broja stanovnika. Slično je bilo i u češkim oblastima, s time da je ovde pomenuti negativni trend usledio tek dobar vek kasnije u odnosu na Ugarsku, tj. za vreme Tridesetogodišnjeg rata, kada je broj stanovnika radikalno opao. Veliku dinamiku demografskim zbivanjima dala je široka migracija stanovništva, pri čemu je ona sem habzburških teritorija obuhvatala i balkanske zemlje, odnosno delove Svetog rimskog carstva. Sem ratova, stanovništvo su poredile razne epidemije, pre svega, kuga, ali i tifus, dizenterija i brojne druge bolesti.

Ilustracija 1 Pogled iz ptičje perspektive na Beč 1548. g. kada je završena rekonstrukcija gradskih zidina. U centru je crkva Sv. Stefana

Posle opadanja s kraja srednjeg veka, broj stanovnika je u austrijskim naslednim zemljama od sredine 16. veka ponovo bio u porastu, što je između ostalog dovelo do naseljavanja u nekim ređe nastanjenim okruzima. Nove krčevine su nastale gotovo samo u pograničnim krajevima poput Gersthova, Dornbaha i Hajnfelda. U doba protivreformacije, kada je oživljena praksa odlaska na hodočašća, na pojedinim dobro posećenim svetim lokacijama formirana su nova naselja poput Marija-Taferla ili Marija-Drajajhena. Negativna posledica rasta stanovništva bilo je usitnjavanje seljačkih gazdinstava, pretežno u planinskim oblastima poput Tirola, gde se već 1571. godine pominjala nemogućnost egzistencije na sitnim posedima. Ta situacija nalagala je određivanje granica pojedinih gazdinstva i oranica. (Zöllner, Ausztria története 2000, 171)

Slično kao što su povučene granice oranica isto je urađeno sa granicama naselja. Inače, u naseljima je u 16. veku vidljivo poboljšanje kvaliteta i estetike gradnje. Kuće od drveta sve češće su zamenjivane onima podizanim od kamena. Naročito su upadljive bile nove kockaste kamene

zgrade u zapadnim predelima Donje i Gornje Austrije. U gradovima su dizane ambiciozne kuće građana, a gradske zidine su dobile novo ruho zamenom čipkastih zidina modernom mletačkom fortifikacijskom arhitekturom sa karakterističnim bastionima, revelinima i kortinama (Beč, Grac, Klagenfurt, Linc). Broj stanovništva, gustina stanovništva i sami gradovi u početnim decenijama 16. veka se još nisu vidnije uvećali. (Zöllner, Ausztria története 2000, 172)

Dok je razlog intenzivnih migratornih kretanja u Ugarskoj bilo osmansko napredovanje i gotovo neprestane borbe sa Osmanlijama, dotle je glavni razlog pomeranja stanovništva u naslednim habzburškim zemljama bio u vezi sa protivreformacijom. Istina, bilo je i u austrijskim oblastima povremenih gubitaka od Osmanlija, koji su se dešavali kada su njihove trupe, obično za vreme velikih pohoda, uspele da probiju odbranu na vojnoj granici, međutim ti gubici nisu bili odviše brojni. Veći gradovi nisu razoreni, ali je dolazilo do gubitaka stanovništva usled odvođenja u ropstvo. Najveće materijalne štete nastale su u Vinervaldu i istočnim oblastima Štajerske. Mesto stradalog stanovništva popunili su Nemci iz drugih delova austrijskih naslednih oblasti i Nemačke ili Hrvati, koji su mahom stizali sa primorja, ali ih je bilo takođe iz Slavonije i Zagreba. Izbegli Hrvati naseljavali su se na prostoru Burgenlanda, Južne Moravske i u zapadnim delovima Mađarske. (Zöllner, Ausztria története 2000, 172)

*Ilustracija 2 Obrada
zemlje u Tirolu. Autor
Hugo Šarlemon*

Kada govorimo o demografskim pojavama u vezi sa reformacijom i protivreformacijom, mislimo pre svega na dva uzroka tih pokreta. Jedan je napuštanje domova od strane protestanata usled pritiska

vlasti, što je bilo karakteristično za austrijske predela, a drugi je stradanje katoličkog i protestantskog stanovništva u ustancima i ratovima Mađara protiv Habzburga, koji su bili motivisani političkim i konfesionalnim razlozima, odnosno željom za očuvanjem ustavnih i verskih sloboda Mađarske (ustanak Istvana Bočkaija, pohodi erdeljskog kneza Gabora Betlena i Đerđa Rakocija I, ustanak kuruca i rat za nezavisnost kneza Ferenca Rakocija II).

Na luterane u austrijskim naslednim oblastima i Češkoj vršen je snažan pritisak već u poslednjim decenijama 16. veka, ali je za njih situacija postala neodrživa tokom Tridesetogodišnjeg rata, a naročito posle uredaba iz 1625, 1628. i 1648. godine. Pomenute uredbe su, između ostalog, odredile da je jedina dozvoljena veroispovest katolička, te su stanovnici protestantskih veroispovesti mogli da biraju između vraćanja na katoličku veru ili odlaska iz zemlje – s time da napuštanje zemlje seljacima nije dozvoljen. Poseban je slučaj anabaptista, prema kojima su zbog njihovih specifičnih učenja bili rezervisani ne samo katolici već i protestanti – te je državna vlast najpre započela upravo njihov progon. Anabaptisti su migrirali uglavnom u Moravsku i severoistočnu Mađarsku, pa i u južnu Rusiju. Kasnije su dospeli do SAD i Kanade, gde i danas postoje njihove zajednice, koje čuvaju svest o svom poreklu. (Zöllner, *Ausztia története* 2000, 172) Broj protestantskih migranata, računajući samo teritoriju današnje Austrije, procenjuje se na najmanje sto hiljada. Oni su se kretali u pravcu Regenzburga, Nirnberga, Augzburga, Ulma, Lindaua, ali su odlazili i u Švajcarsku, severnu Nemačku, Švedsku i Prusku. Bilo je brojnih austro-čeških emigranata, od kojih su se u novoj domovini mnogi istakli svojom delatnošću i marljivošću. Primer za to je organizator brandenburške armije, maršal Georg fon Derfing, koji se iselio iz okoline Linca. Odlazak protestanata je imao osetne posledice po građanstvo i plemstvo. U Češkoj je došlo do promena čak u približno 45% ličnog sastava plemstva, ali su se i u drugim oblastima osetili gubici. Umesto emigranata iz redova građana i plemstva, stizale su nemačke, lojalne češke, ali često i španske i italijanske plemićke porodice, poput Pikolominija, Hojosa, Koloreda, itd. Proređeno plemstvo popunjavano je, takođe, predstavnicima bogatih građana darivanjem plemstva, ali se do plemstva moglo doći i istaknutim zaslugama

stečenim u vojnoj i administrativnoj službi. (Zöllner, Ausztria története 2000, 173)

Ove mere nisu pogađale teritoriju Kraljevine Mađarske i Erdelja usled gore pomenutih ustanaka i ratova usmerenih na zaštitu slobode veroispovesti, što je rezultiralo bitnim razlikama u verskom sastavu njihovog stanovništva: dok su austro-češke oblasti od prve polovine 17. veka postale gotovo isključivo katoličke, u Mađarskoj i Erdelju zakonima su garantovane verske slobode, te je ovde nastala prilično versko šarenilo: uz katolike u većem broju bili su prisutni kalvinisti, luterani, pravoslavci, antitrinitarci i judaisti.

Generalno, u habzburškim zemljama i pokrajinama tokom 16. veka primećuje se pojava novog sloja plemstva. Broj plemićkih porodica se uvećavao darivanjem individualnih ili grupnih privilegija za zasluge u borbama sa Osmanlijama, pretvaranjem vitezova u zemljoposjednike i slično. U Poljskoj je plemstvo činilo 6–8% stanovnika, u Ugarskoj oko 5%, a više je bilo samo u Španiji, čak 10–12%. Pretežan deo poseda pripadao je plemstvu, koje je imalo vodeću ulogu kako u privrednom tako i u društvenom životu zemlje. Njegova važnost rasla je, takođe, u sve razgranatijoj državnoj administraciji, u stajaćoj vojsci, sudovima i privredi. Vlastela u srednjoj Evropi imala je ulogu sličnu onoj kojom je raspolagala srednja klasa u zapadnoj Evropi.

Ratna zbivanja tokom Tridesetogodišnjeg rata teško su pogodila Bohemiju. Stanovništvo je u Češkoj sa približno tri miliona na početku rata opalo na svega 2,2 miliona pri kraju rata. Iako procene broja stanovnika odnosno žrtava variraju, možemo konstatovati da je realno govoriti o smanjenju broja stanovnika od približno 30% (ranije procene su dostizale i 50%). Uz ratne gubitke u ovaj broj se računaju i žrtve epidemija i bolesti kao i emigranti. Procenjuje se da je u prvim mesecima posle poraza u Bici kod Bele gore 1620. godine, zemlju napustilo barem 36.000 porodica, odnosno najmanje 150.000 ljudi, što je mnogo u odnosu na broj stanovnika zemlje, a emigracija je nastavljena i kasnije. Približno jedna trećina plemića emigrirala je u Saksoniju, Gornju Falačku, Brandenburg, Poljsku i Mađarsku (mnoge vrsne zanatlije anabaptističke vere iz Moravske naselile su se u Mađarskoj i Erdelju). Seljaci su napuštali Češku ilegalno. Treba primetiti da neki autori

govore o počecima negativnog demografskog trenda u Češkoj već od početka 17. veka (opadanje produkcije rudnika, kuga, glad), znači od pre Tridesetogodišnjeg rata. (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 228-229) (W. V. Pohl 1995, 209)

Pošto su direktne ratne operacije Tridesetogodišnjeg rata slabo doticale nasledne austrijske teritorije, teških gubitaka u vezi sa time nije bilo. Najviše žrtava je bilo u seljačkom ustanku u Gornjoj Austriji i u usled prodora švedske vojske u severnim delovima Donje Austrije. U austrijskim naslednim zemljama je prohujalo nekoliko smrtonosnih epidemija, primera radi tifus 1529. godine i dizenterija 1542. g., koja je strašno kosila vojsku kralja Ferdinanda pred Budimom. Epidemije su više puta harale i tokom Tridesetogodišnjeg rata. Podunavlje je 1645. godine pogodila epidemija kuge. (Zöllner, Ausztria története 2000, 173)

Demografska kretanja u Ugarskoj su se usled brojnih ratova i ustanaka u periodu 1526–1718. g. bitno razlikovala od onih u austrijskim i češkim oblastima. Najteže posledice ostavili su osmanski pohodi i stalno pogranično ratovanje. Dok su habzburško-osmanski sukobi u austrijskim oblastima uzrokovali manje štete, a u češkim i moravskim gotovo zanemarljive, ratna pustošenja su u Ugarskoj imala za posledicu duboke i dalekosežne demografske, etničke, privredne i političke promene. Druga važna razlika jeste ta da je opadanje stanovništva i izražena migracija započela u Ugarskoj već s kraja 15. veka (početni snažni udari Osmanlija na pogranične oblasti Mađarske i Hrvatske) i početnih decenija 16. veka, dok sličnih zbivanja u austro-češkim oblastima nije bilo sve do kraja 16. i prvih decenija 17. veka.

Naročito razorni bili su Petnaestogodišnji rat (1591–1606. g.) i Bečki rat (1683–1699. g.). Brzo po okončanju Petnaestogodišnjeg rata pokazalo se da su njegove posledice po Mađarsku bile teže i dalekosežnije od svih protivosmanskih ratova zajedno tokom 16. veka. Zapravo, s vremenom se ispostavilo, da su one u velikoj meri odredile ukupan razvoj Kraljevine Mađarske u narednim vekovima. O katastrofalnim razmerama uništenja govori podatak da je od strane Tatara najviše poharana južna oblast zemlje čak i decenijama posle bila gotovo potpuno nenastanjena i nekultivisana, te da je u „srećnijim“ oblastima, u severnim delovima međurečja Dunava i Tise,

oživela samo jedna trećina sela iz 16. veka. Nije postojao deo zemlje koji nije bio teško opustošen. Pošto su ratne operacije pogađale pretežno središnje delove Ugarske i rečne doline, najteže gubitke nanosile su mađarskom življu. Gubici Mađara bili su veći od drugih etničkih skupina i zbog toga što su oni predstavljali veći deo sastava pogranične vojske i mobilnih trupa. Opustela mađarska naselja dobrim delom su nastanjena rumunskim, slovačkim, rusinskim i srpskim stanovništvom, čime su njihove etničke granice nekoliko desetina kilometara pomerene prema središnjim delovima Mađarske.

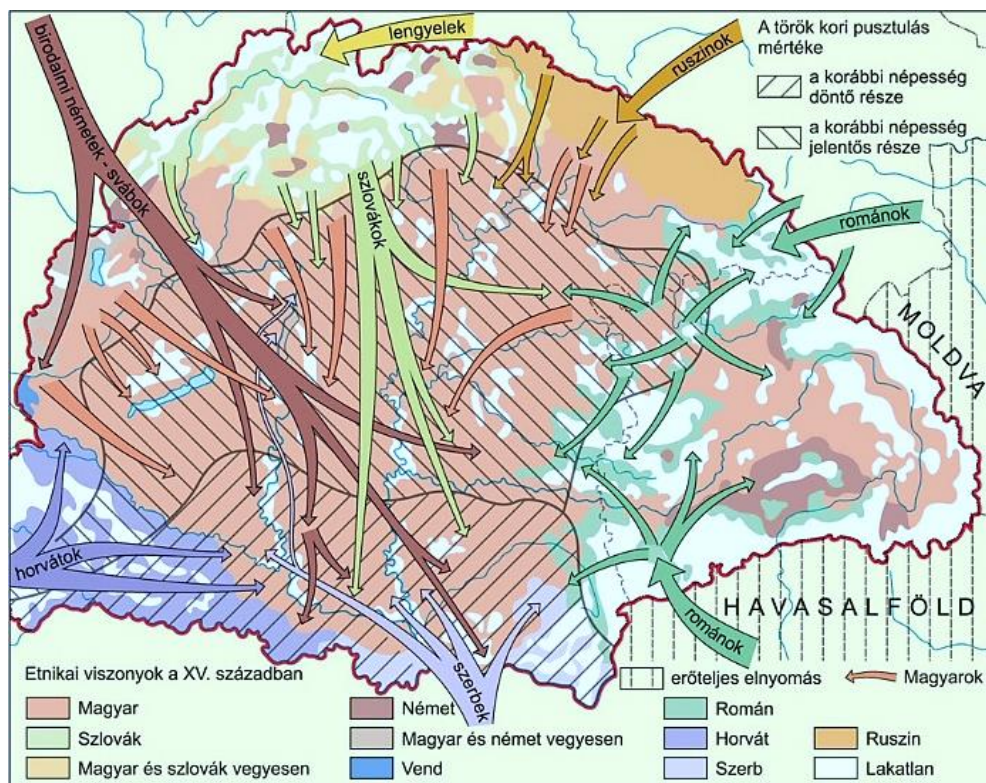
Kao rezultat ratova i osmanske vlasti u pojedinim oblastima Ugarske gotovo u celosti uništena je mreža naselja. Umesto nekad brojnih sela sa manjim atarima, u centralnim delovima Ugarske nastala je izrazito retka struktura naselja sa većim trgovištima poput Kečkemeta, koja su obično bili centri sultanovih *has* poseda i obično raspolagali veoma širokim atarima na kojima su se prostirale pustare. Nekad gusto stanovništvo delom je izginulo, delom odvedeno u ropstvo ili izbeglo u oblasti koje su manje razarane. Preostalo stanovništvo se koncentrisalo u pomenutim trgovištima. Razmere devastacije bile su ogromne, čak i u regijama manje pogođenim ratnim dejstvima. Pokušaćemo to ilustrovati primerom županije Šomođ, koja inače nije spadala u najviše ugrožene oblasti. Prema popisima, ona je u 15. veku imala 11.000 seljačkih porti, tj. barem 50.000–55.000 stanovnika. Posle prvog osmanskog napada 1534. godine opstalo je 7300 porti, a deset godina kasnije prebrojano je svega 1239 seljačkih poseda. Podaci iz 1590. g. pominju samo 193 porte, a oni iz 1671. 106. Te je, ako možemo verovati izvorima, broj stanovnika opao na približno 1% onog iz 15. veka! Nažalost, ne radi se o izuzetnom, već pre o uobičajenom slučaju za ta vremena. (Károlyi 1973, 38-39)

Praktični demografski gubici Ugarske u razdoblju 1521–1711. bili su toliki da je i uprkos masovnom useljavanju migranata iz balkanskih oblasti (pretežno Rumuni, Srbi, Hrvati i Bosanci, a u manjem broju Bugari, Turci, Jevreji, Cigani, Jermeni i drugi), broj stanovnika 1711. godine bio manji nego pre Mohačke bitke. U istom periodu broj stanovnika Evrope porastao je u proseku za 57,8%, što praktično znači da je Ugarska imala demografski gubitak od barem dva miliona duša. Posmatramo li kraća istorijska razdoblja, videćemo da je broj stanovnika varirao: u mirnijim razdobljima dolazilo je

do postepene regeneracije i do rasta, a ratna pustošenja su iznova i iznova uzrokovala opadanje broja stanovnika. Tako, na primer, popisi osmanskih sandžaka, od sremskog do onog sa centrom u Šimontornji, 1570-ih i 1580-ih godina, beležili su porast broja žitelja, ali je njihov broj strahotama Petnaestogodišnjeg rata drastično smanjen. Fragmentarni i ponekad protivrečni istorijski izvori svedoče o tome da je posle Žitvatoročkog mira 1608. godine na osmanskim oblastima otpočela renovacija naselja i vraćanje preživelog i odbeglog stanovništva na ranije opustošene ili na nove, u privrednom i bezbednosnom pogledu, povoljnije lokacije.

Zbog ovakvih ljudskih i materijalnih gubitaka pokazala se kao neophodna kolonizacija opustelih ugarskih oblasti. Za razliku od ranijih vekova, kada su znatnu ulogu u kolonizaciji igrali veleposednici, u 18. veku organizovanom kolonizacijom rukovodile su državne vlasti. Sem organizovane, postojala je i spontana migracija velikih obima u pravcu ugarskih oblasti. (Zöllner, *Ausztia története* 2000, 211) Kolonisti su na oslobođene ugarske teritorije počeli stizati od prvih godina 18. veka. Useljavali su se u velikom broju iz rumunskih kneževina i srpskih oblasti, kao i iz nemačkih regija, pretežno iz švapskih i franačkih oblasti, Lotaringije, Pfalačke, ali je bilo Nemaca, takođe, iz Češke i Donje Austrije; među imigrantima u manjem broju bilo je Bugara, Albanaca i drugih. S vremenom znatno je porastao broj doseljenih Jevreja u Mađarskoj.

Značajna je bila unutrašnja migracija iz severnih, gusto naseljenih oblasti Mađarske, odakle su stizali Mađari, Slovaci i Rusini. Bečka vlada je naročito mnogo pažnje posvetila teritoriji Banata, koja nije vraćena u okvire mađarskog pravnog i administrativnog sistema, već je ostala pod ingerencijom Dvorske komore u Beču. Od Banata je habzburška vlada želela stvoriti pokrajinu za primer, te je eksperimentisala sa raznim elementima merkantilističke politike. U planinske oblasti Banata doseljeni su rudari iz Tirola i Štajerske.

Karta 6 Migracije u Ugarsku u 15–18. veku

Specifičan je bio položaj Jevreja, koji su i ranije po zapadnoj Evropi jedva tolerisani, a protivreformacija je dalje pojačala fobiju prema njima. Odnos vlasti prema njima bio je ambivalentan: smatrani su elementima van hrišćanskog društva, ali i neophodnima zbog njihove uloge u trgovini i finansijskom životu zemlje odnosno državne vlasti. Najgore su prolazili za vreme epidemija, kada su ih hrišćani često optuživali da su uzročnici pohare. U Češkoj i Moravskoj raspolagali su povlasticama i određenim stepenom autonomije, a imali su dobre uslove za život takođe u Erdelju, gde je knez Gabor Betlen utemeljio tolerantan odnos prema njima, pa je, primera radi, ukinuo obavezu nošenja žute zvezde. Težnje građana u drugim oblastima da Jevrejima ograniče useljavanje ili bavljenje njihovim tradicionalnim zanimanjima obično nisu nailazile na podršku administracije. Prag je 1635. godine imao najveću urbanu populaciju Jevreja: njih oko 7800, što je

predstavljalo približno polovinu Jevreja u Češkoj. Usled toga Prag su nazivali „glavnim gradom Izraela”. (Wandycz, Cijena slobode. Povijest Srednjeistočne Evrope od srednjeg vijeka do danas 2004, 102-103)

U oblastima najviše zahvaćenim austro-turskim ratnim događajima, uz demografske promene vidljive su bile znatne izmene u načinu privređivanja i života stanovništva, a došlo je takođe do promena prirodne sredine. Primera radi, nastale su brojne pustare koje ranije u srednjem veku nisu bile karakteristične za široke nizijske oblasti Ugarske, a danas se smatraju određujućim svojstvom mađarskog pejzaža i načina života. Paralelno sa procesom nastajanja pustara došlo je do osetnog proširenja močvarnih, nekultivisanih oblasti i širenja zemljišta pokrivenog visokim šipražjem. Istovremeno, poljoprivreda je nazadovala na nivo ekstenzivnog stočarstva i ribarstva, a voćnjaci i povrtnjaci su potisnuti na nivo bašti uz kuće; obim zemljoradnje je vidno opao. Na mnogim mestima stanovništvo se povuklo iz blizine puteva i većih naselja u zabačenije oblasti, te je prekinut u srednjem veku započeti proces urbanizacije.

Svoj prilog promeni prirodne okoline dala je izgradnja dugog i dubokog fortifikacijskog sistema duž habzburško-osmanske granice, koji se protezao stotinama kilometara unutar središnjih delova teritorije Ugarske. Zbog mogućih dubljih pljačkaških upada osmanske pogranične vojske, utvrđivana su takođe naselja i verski objekti daleko od vojne granice. Te regije nisu mogle raspolagati svojim punim privrednim i finansijskim kapacitetom. Porasla je, međutim, vrednost naselja na ostrvima nasred močvara, unutar šuma kao i tvrđava pored reka. Za vojne potrebe često su izgrađivani kanali, nasipi, akumulacije; dešavalo se da iz odbrambenih razloga budu poplavljene čitave oblasti ili su nekadašnja jezera za tovljenje riba kao i nasipi i ustavi svojevremeno izgrađeni za potrebe zemljoradnje, ostavljeni da propadnu i erodiraju u močvare. Jedan od najvećih poduhvata toga tipa bilo je zatvaranje kanala Šio, koji odvodi vodu iz jezera Balaton, čime je vodostaj povećan za 2–3 metra, te su tvrđave na bregovima poput Sigligeta ili Fonjoda postale ostrva. Ne treba posebno naglašavati da pomenute odbrambene mere nisu isuviše vodile računa o privrednim potrebama pogođenih regija. (Károlyi 1973, 42-44)

S obzirom na to da su drveni ugalj, drvo za gradnju i ogrev kao vid poreza ubirali i Osmanlije i Habzburzi, te da su velike količine drva takođe bile neophodne u fortifikacionim radovima, jasno je zašto su nekad prostrane nizijske šume do kraja 18. veka gotovo u celosti nestale, a umesto šuma na širokim oblastima Alfelda pojavio se pesak pomeran vetrovima (*futóhomok*).⁸ U tom pravcu delovalo je i sve više rasprostranjeno ekstenzivno stočarstvo. Kao posledica uništavanja priobalnih šuma i zapostavljanja čišćenja korita, vodoplavno područje Dunava i Tise vidno je poraslo u 17. stoleću u odnosu na stanje u srednjem veku. (Károlyi 1973, 38) (Dóka 1987, 8) Primitimo ipak da su Bečki dvor i Ugarsko namesničko veće bili svesni negativnih posledica seče šuma, te su motivisani prvenstveno vojnim i privrednim razlozima preduzeli akciju u pravcu pošumljavanja južnih delova Alfelda u prostoru oko Kanjiže, Starog Bečaja, Titela, današnjeg Zrenjanina i oblasti južno od reke Moriš. (Eckhart 1922, 33)

Do početka opšteg privredno-društveno oporavka došlo je proterivanjem Osmanlija iz Ugarske 1699/1718. godine. Za narednih stotinak godina u ranije zaposednutim oblastima uspešno je obnovljen život. Uspostavljena je jaka mreža naselja, broj stanovnika je udesetostručen, sa stočarstva se polako prešlo na zemljoradnju, izgrađene su brojne privatne i javne zgrade, kanali, crkve, vojni objekti; naselilo se na hiljade zanatlija i trgovaca, a u gradovima i trgovištima javio se začetak građanskog sloja. Južne oblasti zemlje su za relativno kratko vreme pretvorene u žitnicu Ugarske i Habzburške monarhije. Pošto su one bile prijemčive za imigrante razne nacionalne i konfesionalne pripadnosti, posle tridesetih godina 18. veka protestanti iz austrijskih oblasti su dobrovoljno ili pod pritiskom državnih vlasti migrirali u pomenute južne regije. (Zöllner, Ausztria története 1998, 213)

Pomeranje granica daleko od Beča i austrijskih večitih poseda 1699. godine i te kako se osetilo na naslednim austrijskim oblastima – kako u privrednom životu tako i u društvenim odnosima. Naročito je to bilo dobro vidljivo u Beču, gde je započeto nastanjivanje terena van gradskih zidina i

⁸ Oslobođenje od osmanske vlasti za šume nije značilo nastupanje boljih vremena: Dvorska komora je za potrebe austrijske tekstilne industrije organizovala proizvodnju potaše, što je šume na južnim oblastima Alfelda konačno dotuklo. (Károlyi 1973, 46)

otpočela su da niču velika bečka predgrađa. Do sredine 18. veka broj stanovnika Beča dostigao je 175.000 žitelja. Slično je bilo takođe u drugim austrijskim gradovima koji su ranije bili blizu osmanske granice. Uopšteno govoreći, Beč, Grac, Salcburg i drugi značajniji austrijski gradovi izgrađivani su i proširivani u baroknom stilu, kao što je to bio slučaj i sa crkvenim, vojnim, upravnim i drugim javnim građevinama, odnosno sa privatnim objektima na opustošenim teritorijama Mađarske i Hrvatske. U nekadašnjim osmanskim oblastima bio je mali broj javnih ili privatnih objekata koji su preživeli od prvih decenija 16. veka do Satmarskog mira, a i oni su bili mahom decenijama zapostavljeni ili oštećeni u ratnim dejstvima. Broj razorenih i napuštenih naselja merio se u hiljadama. Na austrijske teritorije kolonisti su stizali iz Štajerske, Gornje Austrije, Tirola, Pfalca, švapske oblasti i sa franačke teritorije. Primetimo da su ovde epidemije kuge 1679. i 1683. godine uzrokovalе gubitke primetno veće od osmanskog napada. Vidljive, ali ne tako velike gubitke izazvala je poslednja epidemija kuge u Beču 1713. godine (oko 2500 žrtava). Radi sprečavanja prodora opasnih bolesti iz Osmanske imperije, 1710. i 1728. godine proklamovane su carske uredbe u vezi sa izgradnjom kordona, odnosno „fronta protiv kuge”, sastavljenog od karantina i vojnih osmatračnica, na južnim granicama Habzburške monarhije. (Zöllner, Ausztia története 2000, 211-212)

U demografskom smislu druga polovina 17. veka i prva polovina 18. veka u Habzburškoj monarhiji bila je posvećena saniranju gubitaka Tridesetogodišnjeg rata, ratova sa Osmanlijama i Rakocijevog ustanka, s time da je postojao određen fazni pomak: regeneracija društva u austrijskim i češkim oblastima započeta je sredinom 17. veka, dok su u Ugarskoj istovremeno još naveliko bili u toku ratovi sa Osmanlijama (1663–1664, 1683–1699) i mađarskim ustanicima (1672–1685, 1703–1711. godine). U Ugarskoj se sa rekonstrukcijom zemlje i nadoknađivanjem ogromnih gubitaka moglo početi tek posle Satmarskog mira 1711. godine, a zbog epidemije kuge i austro-turskih ratova 1716–1718, istinski tek posle Požarevačkog mira (1718).

Pažnje vredno bilo je mesto gradskih naselja u privredi. Posmatrajući u široj evropskoj perspektivi, mogli bismo konstatovati da su se u ovo doba veći gradovi sa oko 40.000 stanovnika (obično centri regionalne ili

međunarodne trgovine) nalazili zapadno od linije Gdanjsk–Beč–Mesina, a da su istočno od te linije gradovi retko dostizali pomenuti broj stanovnika. Za razliku od zapadne Evrope, gde je bilo mnogo gradova sa više od deset hiljada ili sa nekoliko desetina hiljada stanovnika, za Češku i Ugarsku karakteristična su bila brojna trgovišta (varoši) sa manjim brojem žitelja. Varoši su bili lokalni, eventualno regionalni centri agrarne privrede, koje je karakterisao širi obim proizvodnje. U njima je broj zanatlija, trgovaca i obrazovanih ljudi bio veći nego u selima, ali manji od onih u gradovima; imale su pravni status između sela i gradova, a uz privredne nekad su raspolagale i određenim upravnim ili kulturno-obrazovnim i verskim funkcijama. Imale su 200–1000 stanovnika. U Češkoj je približno 20% stanovništva živelo u gradovima i trgovištima, u Moravskoj 25%, u Ugarskoj približno 15% od ukupnog stanovništva. U Italiji je taj odnos bio oko 50%, u Nizozemskoj 46–54%. Prag je bio velik grad sa oko 50.000 stanovnika. Primetan je bio razvoj gradova u Češkoj s obzirom na to da su kroz njih vodili važni trgovački putevi u pravcima sever–jug i zapad–istok (u tačkama ukrštanja pomenutih puteva nalazili su se Prag i Vroclav). Na ugarskim teritorijama u 16–17. veku nije bilo velikih gradova poput onih na zapadu Evrope. Posle konglomerata Pešte, Budima i Starog Budima sledio je Debrecin sa 10.000–15.000 stanovnika, Brašov i Koložvar u Erdelju imali su po 8000–9000 stanovnika, a Požun oko 6000. Značajniji rudnički gradovi su oko 1500. godine brojali po blizu 4000 žitelja, a i slobodni kraljevski gradovi obično su imali nekoliko hiljada stanovnika. Ukupan broj stanovnika kraljevskih gradova krajem 16. veka nije prelazio 120.000 ljudi. Sela na nizijama imala su u proseku 40–60 kuća, a u planinama 10–15. Broj naselja u Ugarskoj je tokom 16–17. vidno opao (pre Mohačke bitke bilo je preko 20.000 sela, 800 trgovišta i 35–40 slobodnih kraljevskih gradova), a paralelno s time došlo je do povećanja udela agrarnog stanovništva. (Wandycz, Cijena slobode. Povijest Srednjeistočne Europe od srednjeg vijeka do danas 2004, 70) (W.-V. K. Pohl Budapest , 169) (Buza 2003, 83-84)

Ukupno brojno stanje stanovništva Habzburške monarhije u prvim vekovima njenog postojanja veoma je teško proceniti ne samo usled nedostatka odgovarajućih izvora već i zbog promena državnih granica,

migracija i ratnih razaranja. Imamo samo procene na osnovu fragmentarnih podataka: po njima je Habzburška monarhija na samom početku svog postojanja mogla imati nešto iznad sedam miliona stanovnika (radi poređenja, u okvirima Nemačkog carstva sredinom 16. veka živelo je približno 12,5 miliona ljudi). Pri tome broj stanovnika u narednim decenijama znao je usled raznih nedaća u primetnoj meri opadati. Tako je broj žitelja Češke sa dobra tri miliona početkom 17. veka, zbog posledica Tridesetogodišnjeg rata spao na oko 2,2 miliona (po nekima smanjivanje broja se dešavalo sa početnih 4,5 miliona). Broj stanovnika Kraljevine Mađarske se, sa oko 3,5 miliona pre Mohačke bitke, usled ratova i epidemija (i uz masovnu imigraciju sa Balkana) umanjio na oko 2,5–3 miliona u prvim decenijama 18. veka. Ima mišljenja da je taj broj ipak bio veći i da se oko 1700. g. kretao oko 4 miliona (no i u tom slučaju usled strašne epidemije kuge i Rakocijevog ustanka broj stanovnika se do 1711. g. smanjio za više od pola miliona). U navedenom periodu jedino se broj žitelja austrijskih naslednih oblasti nije umanjio u znatnijoj meri. Tako, početkom 18. veka ukupan broj stanovnika Dunavske monarhije procenjuje se na oko 10 miliona, a prema podacima iz 1789. godine broj stanovnika je premašio 21 milion. Do 1910. godine ukupan broj stanovnika Austrougarske porastao je na više od 51 milion. Jednu od mogućih procena kretanja stanovnika Habzburške monarhije do 19. veka dala je Judita Pál u donjoj tabeli. (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 228) (Korunić 2018, 66)

	NASLEDNE ZEMLJE	UGARSKA	ZEMLJE ČEŠKE KRUNE
Početak 16. veka	1,2–1,8	3,3	2–2,3
Oko 1550.	2,0	3,5–4	2,5
Oko 1700.	2,9	4,0	3
1784–1787.	3,5 (treba dodati nove provincije Galiciju i Bukovinu sa nekih ukupno 3,3 miliona)	9	4,3

Tabela 1 Približan broj stanovnika (u milionima) habzburških pokrajina prema J. Pal.⁹

EKONOMSKE PRILIKE HABZBURŠKE MONARHIJE DO POČETNIH DECENIJA 18. VEKA

Nastajanje Habzburške monarhije teklo je kroz savlađivanje brojnih i složenih pitanja koja su se javljala u vezi sa ratovima sa Osmanlijama i Francuskom kraljevinom, u vezi sa širenjem reformacije kao i u vezi sa teškoćama konsolidacije vlasti dinastije u mađarskim i češkim zemljama. Naravno, uz to poseban izazov predstavljalo je pitanje odnosa habzburških zemalja prema savremenim evropskim privrednim i društvenim kretanjima. Pažnju savremenika i kasnijih istraživače više su zaokupljali politički i vojni događaji a manje ekonomski odnosi, mada su oni u pomenutim prilikama doživljavali brojne promene i prilagođavali su se nametnutim istorijskim okolnostima, te je otpočet i privredni razvoj koji je postavio osnove kasnijoj moći Habzburške monarhije. Pri tome, u regijama manje pogođenim ratnim nedaćama počele su se javljati moderne tendencije karakteristične za

⁹ U savremenoj Mađarskoj sve veći broj popisa, arhivalija, knjiga i časopisa postaje dostupan preko interneta. Polazne tačke veoma bogatih istorijskih izvora su, primera radi, stranica onlajn baze podataka Mađarskog nacionalnog arhiva (AdatbázisokOnline (gov.hu)), portal istorijske i kulturne baštine Mađarske *Hungaricana* (<https://www.hungaricana.hu/en/>), zatim zbirka novina i časopisa (<https://adt.arcanum.com/hu/>). Ilustrativne prikaze regionalne diverzificiranosti infrastrukture, verske i etničke strukture, intenziteta agrarne i industrijske proizvodnje, podatke demografskog karaktera pruža onlajn atlas (tj. istorijski prostorno-informatički sistem) *GISa Hungarorum* (<https://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps>).

zapadnoevropske zemlje. Primera radi, krajem 15. i početkom 16. veka u južnonemačkim oblastima, a s vremenom i u austrijskim naslednim oblastima, u vezi sa procvatom alpijskog rudarstva i sve većim finansijskim zahtevima pokrajinskih knezova i samog vladara, javili su se moderniji oblici kreditnog poslovanja pa i trgovinskih spekulacija. U 16. veku su austrijski staleži i vladar već preduzimali prve korake ka racionalnom i planiranom iskorišćavanju prirodnih i ljudskih resursa kako bi privredne kapacitete svojih oblasti stavili u službe svojih političkih i finansijskih potreba. (Zöllner, Ausztria története 2000, 173)

U razmatrano doba zemlje i pokrajine Habzburške monarhije bile su u labavoj međusobnoj vezi, nisu činile jedinstveno tržište, a počeci svojevrstne podele poslova između raznih pokrajina – što će kasnije biti karakteristično za Habzburšku monarhiju – bili su u začecima. Ipak, s vremenom se uobličavala svest u međusobnoj upućenosti i komplementarnosti raznih oblasti Habzburške monarhije. Sredinom 17. veka postojala je verovatno samo šačica ljudi koji su bilo u političkom bilo u privrednom smislu razmišljali o podunavskim posedima Habzburga kao o jedinstvenoj celini – austrijski merkantilisti su tu ideju promovisali u širem opsegu tek u poslednjim decenijama 17. veka. Formiranje integralističkog viđenja Monarhije znatno je podstaknulo oslobođenje Ugarske od osmanske vlasti, što je između ostalog značilo inkorporaciju preko dvesta hiljada kvadratnih kilometara teritorija sa dobrim potencijalima u privredni i državni sklop habzburške države. Pri tome, kada razmišljamo o funkcionisanju privrede Habzburške monarhije, treba da imamo na umu da je ona na početku 16. veka bila nova, tek nastajuća država, ali da su od starina postojale privredne i trgovačke veze, kao i geografske odlike prostora koje su međusobno povezivale austrijske, češke i ugarske oblasti (istina, slične veze postojale su i u pravcu susednog prostora, prema balkanskim odnosno istočnim i zapadnim evropskim predelima). U tom smislu vredelo bi u posebnoj studiji razmotriti na koji način su promene u evropskoj trgovini i načinu proizvodnje kao i prodor Osmanlija, s jedne, i nastajanje zajedničke države, s druge strane, uticale na tradicionalne privredne odnose.

Već smo konstatovali da su između austro-češkog i ugarskog prostora odranije postojale diferencije u ekonomskoj razvijenosti, međutim usled

osmanskih osvajanja one su se produbile a pomenute oblasti su se našle – bez obzira na zajedničke državne okvire – u sasvim različitim okolnostima za privredni život. U austro-češkim regijama prethodni razvoj u pravcu modernijih proizvodnih i finansijskih odnosa se nastavio, uz nova i značajna finansijska opterećenja organizacije odbrane od turskih osvajanja. Ipak, bečki dvor u borbi sa Osmanlijama nije bio sam, uživao je vidnu pomoć od papstva, španskih Habzburga, Svetog rimskog carstva, ali i prihode i ljudske potencijale sa svojih novih stečevina, Češke i Ugarske kraljevine. S druge strane, u Ugarskoj se dolazak Habzburga na mađarski presto podudara sa vremenom ubrzanog i trajnog ekonomskog opadanja. Naravno, ne usled promene dinastije na prestolu već zbog pretvaranja Ugarske u bojište dveju carevina za gotovo dva veka – uz to ekonomski potencijali Ugarske su već bili načeti dugotrajnim ratovanjem (od 1366. Mađarska je vodila 11 ratova sa Osmanlijama) i razornim napadima Turaka na južne oblasti zemlje. Ipak, generalno gledano, Ugarska je 16. vek dočekala sa privrednom razvijenošću približno na nivou evropskog proseka, sa razvijenom poljoprivredom (zemljoradnja, stočarstvo, voćarstvo, vrtlarstvo, vinogradarstvo), gustom mrežom malih naselja, razvijenim rudarstvom i metalurgijom, sa određenim stepenom urbanizacije i živom unutrašnjom i spoljnom trgovinom.

Češka kraljevina je u vreme početka nastajanja Habzburške monarhije bila jedna od razvijenijih oblasti Svetog rimskog carstva, zemlja sa značajnim agrarnim potencijalima, sa rudnicima srebra, razvijenim zanatstvom i trgovinom sa diferenciranim društvom i viševjekovnom državnom tradicijom. Prag je bio jedan od najvećih i najbogatijih gradova Evrope. Međutim, slično kao što je za Ugarsku sudbonosan događaj i prekid u dotadašnjem privrednom napretku predstavljala osmanska ekspanzija, za češke zemlje su Češki ustanak i Tridesetogodišnji rat (1618–1648) doneli duboke političke, društvene i privredne promene. Uz veoma značajne gubitke stanovništva (procenjuje se da se broj stanovnika Češke sa predratnih 1,7 miliona smanjio na 900.000, a Moravske sa 900.000 na 600.000), Češka je pretrpela značajna uništenja i pljačkanja materijalnih dobara, prelazak gotovo polovine zemljišnih poseda u ruke stranih plemića (u Moravskoj nije došlo do tako radikalne promene vlasnika); u Češkoj je dobrih 20% kmetovskih zemljišta ostalo bez seljaka, a u Moravskoj čak 25% svih

kmetovskih poseda izgubilo je radnu snagu; porezi su znatno povišeni, a došlo je i do izrazitog smanjenja vrednosti novca, što je pobedničkoj strani u ratu omogućilo da lakše otplati svoje dugove, odnosno da jeftino kupi opustela vlastelinstva.

Oblasti austrijskih naslednih pokrajina su direktno ili indirektno takođe bile pogođene osmanskim napadima, nasilnim akcijama protivreformacije, iseljavanjem protestantskog stanovništva, odnosno ratnim pustošenjima i drugim nedaćama Tridesetogodišnjeg rata, ali ni izdaleka u toliko razornoj, dubokoj i sveobuhvatnoj meri kao što je to bio slučaj sa zemljama Sv. Stefana ili Sv. Vavilava. Razume se da su pomenuti istorijski događaji udarili pečat i na razvoj austrijskih i slovenačkih oblasti, da su finansijska opterećenja bila veoma teška, međutim posledice na razvoj ekonomskih odnosa i društva nisu bile toliko duboke i teške kao u Češkoj i Ugarskoj. U tom smislu austrijske nasledne oblasti su u oporavak posle Tridesetogodišnjeg rata krenule sa znatno bolje sačuvanim potencijalima od Češke, a obe zemlje sa suštinski boljih pozicija i gotovo 70 godina ranije nego Ugarska posle oslobođenja od osmanske vlasti 1699/1718. godine.

Poljoprivreda, seljaštvo

Poljoprivredna delatnost je u razmatranom periodu predstavljala osnovnu preokupaciju najvećeg dela stanovništva Evrope. Opšta pojava u Evropi bilo je primetno povećanje stanovništva od druge polovine 15. veka, koje je podstaklo konjunkturu agrarnih proizvoda, ali od druge polovine 16. veka i s početka 17. veka u nekim gusto naseljenim oblastima, poput severne Italije i Nizozemske, to povećanje je uzrokovalo glad za zemljom i opadanje realnih prihoda stanovništva, a u ređim slučajevim i nezaposlenost. U Španiji i Engleskoj do smanjivanja obradive površine dolazilo je usled „ograđivanja“ za potrebe ovčarstva. U ostalim delovima Evrope, kao i u Habzburškoj monarhiji, još je bilo dosta obradivog zemljišta i potražnja je delovala podsticajno na privredu. (Kenigsberger 2002, 43-44)

Ulazak u 16. vek značio je ujedno početak perioda u kojem je, u zavisnosti od konkretnih istorijskih, geografskih i demografskih prilika, nastupila sve veća diferencijacija u stepenu razvijenosti poljoprivredne proizvodnje po evropskim regijama – i kao što je to postao slučaj sa razvojem

industrije i preduzetništva, s vremenom su te razlike postale sve uočljivije i dublje. Modernizacija agrarne proizvodnje, možda podstaknuta i sve osjetljivijom nestašicom zemlje, otpočela je u nizozemskim oblastima, a kasnije se javila u Engleskoj i drugim severnim i zapadnim regijama Evrope. Povećanje produktivnosti nizozemske poljoprivrede već u 15. veku podstakla je uvećana potražnja u naseljima koja su se sve više urbanizovala. Nizozemsku poljoprivredu je karakterisala povećana teritorijalna specijalizacija i usmeravanje na baštovanstvo, voćarstvo, proizvodnju mlečnih proizvoda i stočarstvo. Umesto rotacionog plodoređa, prvi su primenili naučno zasnovano gajenje različitih vrsta kultura na istom zemljištu bez deljenja na kalkature,¹⁰ te je uvođenjem plodosmenog načina proizvodnje otvoren put ka gajenju industrijskih biljaka poput indiga, lana, kudelj, duvana, hmelja, itd. Uvećana produkcija krmnih biljaka (detelina, zob, stočna repa) omogućila je povećanje obima stočarstva – zapravo, govedarstvo je postalo osnova nizozemskog agrara. Spomenimo i to da je proces ukрупnjavanja poseda doprineo racionalizaciji i efikasnosti proizvodnje. Nizozemski privrednici su bili svesni važnosti očuvanja plodnosti zemljišta, te su je održavali, štaviše primenjivali su tehnike poboljšanja kvaliteta zemljišta. U okolini gradova nastale su poljoprivredne snabdevačke zone radi zadovoljenja potreba građana. Stalnu postojeću glad za zemljom pokušali su donekle rešiti isušivanjem močvara, otimanjem zemljišta od mora, uzoravanjem tresetišta. Racionalnost, specijalizovanost,

¹⁰ Termin *kalkatura* (lat. *calcatura* – pritisak, pritiskanje) potiče od latinskog glagola *calcare* i odnosi se na praksu da se ugar koristi za ispašu stoke, tj. da životinje gaze, „pritiskaju“ zemlju. Izraz *plodored* generalno označava način korišćenja i obrade zemlje koji vodi računa o očuvanju plodnosti zemljišta na taj način da se u isto zemljište ne seje zaredom dva puta ista kultura ili se zemljište ostavlja određeno vreme za ispašu. U tom smislu razlikujemo dva tipa rotacionog plodoređa – dvopoljni i troljni. Dvopoljni plodored podrazumeva da se polovina oranice obrađuje, a polovina ostavlja da se odmara, tj. ostavlja se za ugar, za parlog. Naredne godine na ugaru se seje, a ranija oranica se ostavlja za parlog. Kod troljnog plodoređa rotacija je složenija: podrazumeva deljenje raspoloživih oraničnih površina na tri dela, od kojih su u dva sejani jesenji (pšenica, ječam) i prolećni usevi (zob, proso, kukuruz, pasulj, grašak, sočivo), a treći je deo (tzv. treća kalkatura) posle žetve i oranja ostavljen za ugar, koji je korišćen kao zajednički pašnjak. U okviru ovog načina obrade zemlje bio je običaj da se sledeće godine namesto ugara seju jesenji usevi, a namesto jesenjih prolećni i da se prolećna kalkatura ostavlja pod ugarom.

dobra organizovanost nizozemske poljoprivredne proizvodnje, ali i marljivost mogla je mnogima poslužiti kao uzor, međutim dugo vremena razvijenost nizozemske agrarne proizvodnje i njena efikasnost nisu sustignute. Sem elemenata baštovanstva, koji su preuzeti u pojedinim oblastima Engleske i Francuske, ostale nizozemske inovacije, a tu spada i upotreba kose umesto srpa, počele su da pristižu u druge evropske zemlje tek od 17. veka. (Kenigsberger 2002, 43-44) (Surányi 2021, 29)

Habzburško društvo je bilo pretežno poljoprivrednog karaktera sa svim njegovim uobičajenim odlikama. Računa se da je u 17. veku u naslednim austrijskim pokrajinama 80% stanovništva bilo angažovano u poljoprivredi, pri čemu je srazmera agrarnog stanovništva vidno varirala po krunovinama i tipovima naselja. U pojedinim oblastima Monarhije poseban značaj uz zemljoradnju i stočarstvo imalo je vinogradarstvo (delovi Austrije, Mađarske, Dalmacija i Istra). Porast stanovništva a delimično i ratovi podsticali su poljoprivrednu konjunkturu tokom 16. veka. Konjunkturu je pokušala iskoristiti čak i ratom pogođena Ugarska izvozom veće količine žitarica, ali je to usled loših saobraćajnih prilika bilo veoma teško. Ona je bila uspešnija u izvozu stoke: izvoženo je godišnje približno 100.000 grla stoke u pravcu nemačkih oblasti i 40.000 u pravcu severne Italije. Praktično, glavni snabdevač Venecije, Beča i južnonemačkih oblasti mesom toga doba bila je Ugarska. (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 236-237)

U prvoj polovini 16. veka i u Habzburškoj monarhiji se odigravao rast broja stanovnika, a uporedo s njme javljala se agrarna konjunktura s blagim povećanjem cene agrarnih proizvoda. Od druge polovine 16. veka talasi tzv. revolucije cena zahvatili su i habzburške teritorije, te su od tada cene rasle ubrzanije (oko 200%) i javilo se obezvređivanje novca. Usled inflacije, od druge polovine 16. veka brojni zemljoposednici su umesto novčane rente sve više preferirali privređivanje u okvirima alodija (ili tzv. dominikalne zemlje)¹¹ i prednost davali radnoj umesto novčanoj renti, što je, generalno, vodilo pogoršanju životnih i radnih uslova seljaštva, naročito u

¹¹ Dominikalna zemlja ili alodij u srednjovekovnom pravu bilo je zemljište u slobodnom vlasništvu, otuđivo i neopterećeno davanjima ili porezom.

zemljama krune Sv. Vavla. Alodijalna proizvodnja može se donekle posmatrati i kao vrsta preduzetništva vlastele s ciljem ostvarenja većih zarada, u skladu sa rastom potražnje za poljoprivrednim proizvodima. U tadašnjim okolnostima, sve kompleksnijim zahtevima trgovine najbolje su mogli odgovoriti veleposedi, koji su imali znatne materijalne i ljudske resurse i elastičnost u svojoj proizvodnji. Nažalost, vlastela je svoje prihode sasvim retko investirala u unapređenje proizvodnje – odnosno ulagala je u nju tek ukoliko je preostalo sredstava posle potrošnje na raskošni život, gradnju zamkova i palata i slično. Alodijalno privređivanje podstaklo je vlastelu da od seljaštva traži vrstu poslova koji su u smislu uloženog rada bili zahtevni, što je teklo paralelno sa razvojem proizvodnje piva (proizvodnja hmelja i ječma iziskivala je mnogo rada), a s obzirom na to da se pivo proizvodilo i od pšenice, razvoj pivarstva podstakao je i uvećanu produkciju pšenice. Da bi izbegla konkurenciju seljačkih gazdinstava (produktivnost rada seljaka na njihovim posedima znala je biti višestruko veća od njihovog rada na gazdinstvu feudalca u formi rabote), vlastela se često odlučivala za proizvodnju koja u seljačkoj režiji nije mogla biti organizovana – poput drvne industrije, ribnjačarstva ili ratarske proizvodnje za izvoz. (W. V. Pohl 1995, 168-169) (Šarac 2014, 263-265, 315)

Već smo pomenuli da je jedan od elemenata stabilizacije ekonomske situacije u Češkoj bila alodizacija, tj. preduzetništvo vlastele. Pri tome je vlastela podupirala i razvoj svojih varoši, tj. trgovišta u kojima se razvijalo zanatstvo, trgovina i agrarna proizvodnja (npr. Krumlov, Pardubice, Mlada Boleslav, itd.), što je izazvalo žalbe slobodnih kraljevskih gradova usled konkurencije pomenutih varoši. U Češkoj je na dominikalnim zemljištima podstaknuto gajenje ovaca, radi vune, kao i proizvodnje žita – kako za pivare tako i za snabdevanje stanovništva brdskih krajeva. Negde u ovo doba u Češkoj dolazi do podele na plodne (žitne i stočarske) nizijske oblasti i manje plodne brdovite regije (češki *hory*), na kojima je stanovništvo usled manje plodnosti zemljišta primorano da svoje prihode povećava bavljenjem kućnim zanatima: tkanjem, staklarstvom ili bavljenjem prevozom i sličnim neagrnim zanimanjima. (Šarac 2014, 264)

Prihode vlastele uvećavale su zarade od ribnjaka, naročito cenjenih u južnoj Češkoj i zapadnoj Moravskoj. Ribnjačarstvo je svoje korene imalo u

14. veku, ali je do pravog procvata došlo posle husitske epohe. Naročito puno pažnje formiranju ribnjaka i prodaji ribe posvećeno je na pernštejnskom (Pardubičkoj) i rožmberskom vlastelinstvu kao i na močvarnim oblastima trebonske i budejovičke nizije. Primera radi, 1584. godine u mestu Vitengau osnovan je ribnjak Rožmberski, na 720 hektara. Prodaja ribe postala je profitabilna u drugoj polovini 16. veka, u vezi sa širenjem tržišta usled rasta broja gradskog stanovništva, ali i običaja da se za vreme posta konzumira riba. Uvoz sušene morske ribe iz Hanzeatske oblasti u srednju Evropu opao je i zamenjen je šaranima iz domaćih, pretežno vlastelinskih ribnjaka. Do današnjeg dana opstao je samo mali delić nekadašnjih ribnjaka, koji su kasnije u izmenjenim okolnostima isušivani i pretvarani u obradive površine. Uzgred, u to doba u Češkoj je trošeno znatno više riba nego danas. (W. V. Pohl 1995, 168-169) (Šarac 2014, 264-265)

Uz pomenute delatnosti, na alodijalnim posedima vlastele u češkim zemljama, značajan polet tokom 16. veka beleži razvoj pivarstva. Na tim posedima proizvođeno je pre svega svetlo pšenično pivo – dobrim delom od žita produkovanog na vlastelinstvu. Uzletu vlastelinskog pivarstva doprinosila je uredba kralja Ferdinanda I doneta posle skršenog staleškog pokreta 1547. godine, kojom je proizvodnja piva u gradovima ograničena. S druge strane, pivarstvo je za vlastelu bilo profitabilno i s obzirom na obavezu kmetova da pivo kupuju od svojih feudalaca (tzv. *primusa*), a potrošnja piva je bila dosta značajna, tim pre što je ondašnje pivo bilo gušće i predstavljao je važan element ishrane, te se između ostalog koristilo i za pripremanje supe i umaka. (Šarac 2014, 266-267)

Oni koji su uspeli da svoju delatnost prilagode tržišnim zahtevima uspevali su doći do povećanih prihoda i unaprediti svoj materijalni položaj, te su značajne prihode stekli veleposednici koji su se prihvatili preduzetništva na svojim posedima ili srednjeposedničko plemstvo koje je imalo svoja gazdinstva u plodnim predelima ili blizu gradova i prometnih trgovačkih puteva. S druge strane, sitno plemstvo ili vlastelini sa posedima na nepovoljnim lokacijama siromašili su i neretko bili primorani na prodaju svojih imanja. To je najviše pogađalo sitne plemiće – viteze, čiji je sloj doživeo kolaps posle propasti Češkog ustanka 1618–1620. godine. S druge strane, usled formiranja nove državne tvorevine, Habzburške monarhije, i

međunarodnih veza vladalačke dinastije, tokom 16. veka na češke teritorije stizalo je sve više stranaca, te je njihov broj rastao, pri čemu plemstvo inostranog porekla nije predstavljalo više od 10% ukupnog plemstva u zemljama Svetog Vavla. Treba reći da je od uvećane potražnje za poljoprivrednim proizvodima korist do određene mere moglo imati i seljaštvo – barem imućniji njegovi slojevi, ali i mlinari i gostioničari. (Šarac 2014, 266)

U ovom periodu u austrijskim oblastima primećuje se postepen prodor kapitalističkih ideja u privređivanju većih vlastelinstava, preduzimački duh je sve više osvajao prostor. Pri tome, važna je bila obaveza seljaka da svoje proizvode prodaju isključivo vlastelinu, odnosno da posećuju samo gostione i krčme svojih vlastelina. U tim objektima trošena je roba poput mesa, brašna, ulja, ribe itd., proizvedena na vlastelinstvu odnosno u vlastelinskim mlinovima, ribnjacima, pivarama i vinarijama. Na velikim vlastelinstvima sagrađene su ciglane, staklare, pilane, kovačke radnje, a negde je organizovana i proizvodnja papira. Broj angažovanih zanatlija je rastao. (Zöllner, Ausztria története 1998, 175)

Za pomenute tendencije postala je važna okolnost da su Habzburzi, koji su stalno bili u novčanom deficitu, prodali dobar deo svojih komorskih poseda, što je išlo u prilog stvaranju vlastelinskih veleposeda, pojavi koja je naročito bila aktuelna u 16. i 17. veku i pretežno se odigrala putem otkupa i koncentracijom manjih poseda kao i krčenjem dotad neobrađenih površina zemljišta, a manje putem proterivanja seljaka sa svojih zemljišta. Štaviše, vlastela je deo svojih zemljišta predala u zakup seljacima, u drugačijem pravnom položaju od kmetovskih poseda. Indirektno u pravcu smanjenja broja kmetova na zemljištima delovalo je i nasilno proterivanje seljaka u vreme početaka protivreformacije, u decenijama neposredno pred Tridesetogodišnji rat. Generalno gledajući, mogli bismo konstatovati da je u austrijskim oblastima posle nemačkog seljačkog rata (i uz manje seljačke nemire u austrijskim pokrajinama, u Salcburgu, Štajerskoj i Koruškoj) do početaka progona protestanata život seljaštva uglavnom tekao bez većih potresa. To isto ne može se reći za oblasti Ugarske, pogođene teškim osmanskim napadima i migratornim kretanjima koja su zahvatala na desetine pa i na stotine hiljada ljudi. Ipak, o prisutnosti socijalne tenzije svedočili su

manji, sporadični seljački ustanci. Pažnju savremenika u drugoj polovini 16. veka zaokupio je ustanak Matije Gupca 1573. godine u delovima Hrvatske, Kranjske i južne Štajerske. Ustanak je dobio široku podršku seljaka i oni su zahtevali vraćanje „starih prava“ i borili se protiv proširenja nadležnosti vlastele na teret kmetova i protiv zloupotreba. Kao i u slučaju ranijeg ustanka Đerđa Dože u Mađarskoj 1514. godine, posle početnih uspeha ustanika, oni su ipak poraženi od strane plemićke vojske, a vođe i učesnici ustanka surovo su kažnjeni. (W. V. Pohl 1995, 170) (Kann 1980, 120)

Usled spleta političkih i privrednih okolnosti društveni razvoj i socijalni položaj seljaštva bio je ponešto različit u Ugarskoj i Češkoj u odnosu na u austrijske nasledne zemlje. U Češkoj i Mađarskoj je zbog depopulacije pojedinih regija, kao i fiskalnih i političkih razloga, postepeno došlo do sužavanja seljačkih prava i do tzv. vezivanja seljaka za zemlju. U Češkoj je prvi zakon u tom smislu donet 1497. godine, međutim, ostao je bez većeg efekta, te su između veleposednika i seljaka tokom većeg dela 16. veka vladali tradicionalni zakupnički odnosi. Najsiromašniji seljaci postali su nadničari, te kmetstvo kao masovna pojava nije postojalo u češkim oblastima tokom 16. veka. Slično je bilo u Ugarskoj sve do 1514. godine, kada je seljacima zbog Dožinog ustanka nametnuto „večito kmetstvo“ (poznati francuski naziv je *servage*). Pomenuta regulativa ograničila je slobodu kretanja seljaka, odredila je nedeljno jedan dan rada na vlastelinovom alodiju i potvrdila je nadležnost vlastelinskog suda nad kmetovima, ali nije podrazumevala ličnu zavisnost kmeta od vlastelina.

Do osetnijeg pogoršanja položaja i opterećenja u češkim oblastima došlo je u poslednjim decenijama pred Tridesetogodišnji rat. Posledice poraza u Bici kod Bele gore samo su pogoršale stanje usled bitnog smanjenja broja seljaka, ogromnih kmetovskih obaveza, jače vezanosti za zemlju, široke skale ličnih obaveza kmetova i svemoći patrimonijalnih sudova. Rabota je bila limitirana na tri dana nedeljno, ali se u vreme intenzivnih poljoprivrednih poslova zahtevalo i više od dozvoljenog broja dana. Pri tome treba imati u vidu da se nedeljom i na dane crkvenih praznika nije smelo raditi – a broj praznika je do 18. veka bio velik, te je praktično za obradu svojih gazdinstava kmetovima ostajalo malo vremena. (Šarac 2014, 315)

U austrijskim naslednim zemljama u 16. i 17. veku seljačke obaveze su dobrim delom već bile pismeno zabeležene, što njihove vlasteline ipak nije uvek sprečavalo da zahtevaju više od propisanih obaveza, pri čemu su intendanti vlastelinstva i vlastelinski sudovi čvrstom rukom štitili interesa plemstva. Najviše prostora za sukobljavanje pružalo je razrezivanje naturalne i radne rente, odnosno njihovo uterivanje, kao i povrede prava na lov. Količina radne rente, sem Tirola, svugde je povećavana. Kmetove u austrijskom i češkom delu Habzburške monarhije teško je pogađalo preče pravo kupovine njihovih proizvoda od strane vlastelina i obaveza da troše samo u vlastelinskim krčmama. Dodatan teret seljacima je predstavljala obaveza plaćanja kmetovskog poreza u korist vladara, od čega je vlastela bespravno ubirala svoj deo. Tokom 16. i 17. veka znatno je opala važnost seoskih zajednica u austrijskim oblastima. S obzirom na neredovno sazivanje seoskih skupština, čak je i rešavanje sitnih sporova i prestupa prešlo na vlastelinske sudove. Ipak, ustanova seoskih skupština nije nestala, pošto je bila korisna u kontekstu formulisanja žalbi seljaka, kao i za raspravu u vezi sa privrednim problemima od opšteg interesa. (Zöllner, *Ausztria története* 1998, 176) S druge strane, dešavalo se da su pojedini vlastelini štitili pravo svojih kmetova na bavljenje zanatima naspram gradskih cehovskih privilegija ili protiv smeštaja vojnika u seljačke kuće. Bilo je slučajeva da su austrijske pokrajinske vlasti presuđivale u sporovima seljaka i vlastele, te tako postoji podatak iz 1542. g. o policijskoj meri ograničavanja cene poljoprivrednih proizvoda, što je imalo za cilj da zaštiti siromašne slojeve stanovništva. Te mere, ipak, nisu značile da je postojala politika zaštite seljaka u to doba. (Zöllner, *Ausztria története* 2000)

U austrijskim naslednim oblastima u razmatrano doba postojao je znatan broj sitnih parcela u posedu feudalaca, za koje je, međutim, postojala mogućnost otkupa u večiti zakup. Car Maksimilijan II je takvu mogućnost ponudio seljacima na svojim i na crkvenim komorskim posedima. Bilo je dosta seljaka koji su uspeali da se otkupe od desetka i drugih vrsta poreza. Pravno stanje je bilo dosta neujednačeno, ali s vremenom je status večitog zakupa postao prevladavajući. (Zöllner, *Ausztria története* 2000, 174)

Do sredine 17. veka pod osmansku vlast došlo je blizu 90% nizijskih oblasti Mađarske i najmanje polovina zemljišta pogodnog za gajenje stoke.

U delovima Mađarske pod Habzburgima obaveze seljaka su bile nešto blaže od onih u Češkoj, jer plemstvo nije bilo u mogućnosti niti mu je bilo u interesu da sprovodi restriktivnu pravnu regulativu nastalu posle Dožinog ustanka, te je njihova primena ublažena, kao što su i seljačke obaveze u praksi razumljivije odmerene. Već smo pomenuli da je 1514. g. rabota u Mađarskoj određena na jedan dan nedeljno. Kasnije, na državnom saboru iz 1547. g., uz održanje godišnjeg limita od 52 dana, u vreme najintenzivnijih poljoprivrednih radova dozvoljeno je i više od nedeljno jednog dana rada za potrebe vlastele. Nekoliko godina kasnije radna renta je smanjena na 40 dana godišnje, što je verovatno bilo podstaknuto mobilnošću seljaštva: ukoliko bi im obaveze postale suviše teške, odlazili su na službu u vojnu granicu ili su postajali hajduci. U praksi je vladalo veliko šarenilo u pogledu kmetovskih obaveza pa su plemići nalazili načina da zaobiđu zakonska ograničenja, čak se na pojedinim vlastelinstvima dešavalo da radna obaveza nije bila utvrđena urbarom, već ju je utvrđivao vlastelin u zavisnosti od potreba. Ipak, u drugoj polovini 16. veka u oblastima gde je alodizacija uzela maha, radne obaveze kmetova postajale su sve teže. U osmanskim delovima Mađarske nije bilo pravog kmetstva, a u Erdelju Sekelji nikad nisu postali večiti kmetovi. Slično tome, seljaci vinogradari nisu imali feudalne obaveze. Retko se dešavalo da je do povećanja vlastelinske zemlje došlo proterivanjem seljaka sa njihovih parcela. U oblastima Ugarske i Češke tokom 16. veka radna renta je bila niža od one u Štajerskoj, Bavarskoj ili Saksoniji. (Wandycz, Cijena slobode. Povijest Srednjeistočne Europe od srednjeg vijeka do danas 2004, 66) Prema procenama istoričara, u periodu 1650–1750. godine u Mađarskoj je 35–40% seljaka uspeto da sačuva pravo na slobodnu selidbu, a bilo je i onih koji su se privremeno oslobodili kmetovskih obaveza (primera radi, kolonisti u regijama oslobođenim od Osmanlija). (Kann 1980, 121) (Šmereda 1989, 66) (Buza 2003, 94)

I u pogledu položaja seljaštva, okolnosti u Ugarskoj su bile posebne, a poticale su od krajnje složenih odnosa na njenoj nekada jedinstvenoj teritoriji. Dok se u Kneževini Erdelj i Kraljevini Mađarskoj državna vlast u manjoj ili većoj meri posvećivala privrednim pitanjima ili unapređenju proizvodnih odnosa, takva se težnja na teritorijama pod osmanskom vlašću manje prepoznaje – iako ima znakova da je osmanska vlast u svom fiskalnom

interesu težila da očuva egzistenciju seljaka. Generalno, u sve tri oblasti prioritetnim su smatrana bezbednosna, konfesionalna i politička, a ne ekonomska pitanja. Dodatna specifičnost prilika u Mađarskoj proisticala je iz činjenice da je pitanje nacionalnog oslobođenja i državnog suvereniteta (oslobođenje od Osmanlija, kao i pitanje verskih sloboda i ustavnih sloboda zemlje naspram Habzburga) bilo povezano sa problematikom seljačkih sloboda, te je učešće seljaka u tim borbama gotovo uvek bilo značajno. Poraz Rakocijevog ustanka interpretiran je kao i poraz težnji seljaštva – slobodna Mađarska bila je sinonim za slobodno seljaštvo – što je praktično ostvareno u revoluciji 1848. g. Inače, slično shvatanje nije u toj meri uhvatilo korenja u austrijskim i češkim zemljama. (Kann 1980, 122)

Usled širenja osmanske vlasti u Kraljevini Mađarskoj, došlo je do promene u vlasničkoj strukturi zemljišta. Nekad prostrani kraljevski posedi sada su svedeni na približno 10%, otprilike dvostruko veći bio je udeo crkvenih dobara, a 70% površine zemlje bilo je u privatnom posedu. U okviru zemljišta u rukama privatne vlastele najmanje dve trećine zemljišta činili su kmetovski posedi, tzv. porte, a ostali deo pripadao je alodijalnim posedima feudalne gospode (majurima). Veličina vlastelinskih poseda je znatno varirala, pri čemu je elitu vlasnika činila grupacija od 30 do 35 najimućnijih porodica, među kojima su u 16. veku najpoznatije bile familije Batori, Nadašdi, Šeredi, Turzo i Terek. Konkurenciju njima predstavljali su ogromni posedi estergomske nadbiskupije, nađvaradske biskupije i kaptola, odnosno njitranske biskupije i jegarskog kaptola. Brojni plemići koji su ostali bez svojih poseda na teritorijama zaposednutim od strane Osmanlija, prihvatili su se vojnog poziva ili su ušli u činovničku službu kod najbogatijih mađarskih plemićkih porodica. (Buza 2003, 89)

Kmetovi nisu bili vlasnici zemljišta već korisnici vlastelinske zemlje – posednici u ograničenom vidu – obavezani na naturalnu, novčanu i radnu rentu a zauzvrat su imali pravo korišćenja zemljišta. Kmetovski posed, tzv. porta, sastojao se od nekoliko delova: kuće, okućnice, gospodarskog dvorišta (*intravillana*) kao i od oranice i livade, a po pravu kmetova sa posedima pripadalo je takođe pravo korišćenja zajedničkih šuma, vodenih površina, pašnjaka i trskara. Osnova snošenja obaveza bila je kompletna porta, te su kmetovi sa manje od cele kmetovske porte podnosili srazmerno niže terete.

Usitnjavanje poseda putem nasleđivanja predstavljalo je stalan problem i ujedno jedan od razloga uvećanja broja želira sa kućom ili bez nje. O njima je bilo sve više pomena u istorijskim izvorima. Želiri su zaposlenje nalazili u vlastelinstvima ili na većim seljačkim gazdinstvima i radili su kao sluge, pomoćna radna snaga ili su se bavili nekom vrstom kućne radinosti poput tkanja, predenja, grnčarstva, drvodeljstva i slično. Sem toga, oni su mogli doći do uhlebljenja putem krčenja zemljišta ili prihvatanjem obaveza sa nekog opustelog kmetovskog poseda. Smatra se da u 16. i 17. veku udeo želira u ukupnom broju kmetova nije prelazio 20%. (Buza 2003, 98-99)

Ilustracija 3 Mađarske racka ovce, autor Janoš Greguš

Slično austrijskim i češkim oblastima, i u delovima Ugarske koji su ostali van Osmanske imperije bilo je prisutno sve intenzivnije korišćenje alodijalnih zemljišta. Alodizaciju je s jedne strane podsticao rast cena agrarnih proizvoda, a s druge strane nužnost zadovoljenja sopstvenih potreba vlastele i lica s njima u vezi. Ukoliko je postojala tržišna potražnja, proizvodnja na alodiju motivisana je profitom. Mogućnosti za tržišno alodijalno poslovanje postojale su najviše na mirnijim oblastima udaljenijim od vojne granice i osmanskih vojnih prepada. Usled nesigurnosti na vlastelinstvima suviše bliskim osmanskim teritorijama ili na onim blizu vojnih puteva, vlastela je s vremenom prestala sa proizvodnjom na alodiju. Uz osmansku opasnost, alodijalno privređivanje bilo je takođe ograničeno niskom srazmerom neagrarnog stanovništva, malim broj gradova, tj. slabom unutrašnjom potražnjom, a s druge strane skupoćom prevoza robe na udaljena tržišta. Povećanje površina pod režijom vlastele postizano je na različite načine, pri čemu samo prisvajanje kmetovskih zemljišta u mađarskim oblastima nije postalo dominantno. Češće se povećanje postizalo krčenjem šuma, šikara i sličnih površina, priključenjem opustelih kmetovskih poseda (paralelno s time vlastela je često mamila potencijalne

kmetove na opustele posede kako bi oni bili kultivisani) ili uvođenjem zabrana na korišćenje pojedinih delova zajedničkih šuma i livada. Inače, bilo je takođe slučajeva da su alodijalne oranice predavane kraće ili duže vreme na korišćenje kmetovima. Procenjuje se da je alodijalno gazdovanje obuhvatalo 15–30% ukupnih površina oranica i livada. Radnu snagu i izvor radnih sredstava predstavljali su kmetovi vlastelinstva obavezni na određen broj rada godišnje na majurima. Na većim majurima i u centrima poseda obično je angažovana najamna radna snaga, tzv. *beresi*,¹² na duže vremenske periode i nadničari na kraće vreme. Oni su najčešće vršili vučne obaveze kao što je oranje, prevoz robe, odvoz roda sa zemljišta do magacina ili su im prepuštani poljoprivredni radovi koji su bili zahtevniji – poput vinogradarstva. Najamna radna snaga honorisana je delom u novcu, a delom u naturi.

Vinogradarstvo je u Mađarskoj i u Donjoj Austriji tokom 16. veka imalo poseban značaj za proizvodnju i trgovinu. Sađenje vinove loze, gradnja vinskih podruma, opskrba svom neophodnom opremom kao i održavanje vinograda iziskivali su znatno ulaganje, a gotovo neprestano negovanje vinograda kao i spravljanje i nega vina zahtevali su puno stručnog znanja i mnogo fizičkog posla. S druge strane, postojala je gotovo stalna unutrašnja i strana potražnja za vinom, koje je smatrano za robu vredniju od žitarica i lakše se od drugih poljoprivrednih proizvoda prevozilo čak i na udaljenija tržišta. Uz pomenuto, u nizijskim oblastima Mađarske vino je usled nezdrave pijaće vode više trošeno nego pivo. Do kraja 16. veka vinogradarstvo je bilo karakteristično gradsko zanimanje, tek je od početka 17. veka počelo sve više da se širi u seoskim oblastima. Na početku 17. veka približno polovina bečkih građana sa sopstvenom kućom raspolagala je vinogradima. U Mađarskoj čitav niz varoši i gradova svoj uspon je dugovao upravo vinogradarstvu. Pre Mohačke bitke najboljim vinorodnim regionom smatran je Srem, međutim tokom osmanskog napredovanja oblast je prilično stradala. Ipak, proizvodnja nije potpuno prestala, te je vino iz sremske oblasti i dalje bilo cenjeno i poznato pod imenom *karomi bor*, karomsko vino.¹³ Uzgred budi rečeno,

¹² Bereš na mađarskom jeziku znači najamni radnik.

¹³ Karom je srednjovekovni mađarski naziv za današnje Sremske Karlovce. Vino iz Srema je obično nazivano karomskim vinom (mađ. *karomi bor*).

proizvodnja vina na osmanskim oblastima nije prestala. U ranom novom veku najpoznatija su bila vina iz oblasti Šomođ, Tolna i Baranja, kao i u severnim oblastima jezera Balaton, i u okolini Šoprona. Tokom 16–17. veka sve više se razvila tokajska vinorodna oblast, koja je s vremenom postala svetski poznata. Tokajsko vino je prvobitno izvoženo pre svega u Poljsku, ali tokom 17. veka postalo je slavno u celoj Evropi. Slično tome, i donjoaustrijska vina su bila popularna, te se može govoriti o ukupnoj produkciji od 200.000–300.000 hektolitara mađarskog i austrijskog vina koje je izvoženo u pravcu južne Nemačke, Češke i Poljske. Gradovi i samostani akcenat su stavljali na proizvodnju kvalitetnog vina, dok je seosku proizvodnju karakterisala velika količina manje kvalitetnog vina. Pošto se radilo o delatnosti koja je iziskivala intenzivan rad i stručnost, u vinogradarstvu nije toliko dolazila do izražaja privredna prisila kao u zemljoradnji i ono se više zasnivala na najamnoj radnoj snazi. Takođe, bavljenje vinogradarstvom predstavljao je dodatan izvor prihoda za seljake, zanatlije ili sitnije trgovce. (W. V. Pohl 1995, 236-237) (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 236-237)

*Ilustracija 4 Berba u
okolini Klosternejburga*

Međutim, Tridesetogodišnji rat presekao je dotadašnje tradicionalne eksportne veze, što je negativno uticalo na produkciju vina, a na opadanje ustaljene konjunkture uticalo je i to što je Bavarska, dotad

najveći uvoznik „istočnog vina“, prešla uglavnom na proizvodnju piva od sopstvenog hmelja. Proizvodnja vina i trgovina njime je ipak bila profitabilna tokom 17. veka usled velikih porudžbina za vojsku. Međutim, gledano u celini, zapažaju se znaci promena u korist piva: izvori svedoče o rastu proizvodnje piva u pokrajinskim, vlastelinskim i seoskim pivarama tokom 16. veka, što postaje izrazito naročito posle Tridesetogodišnjeg rata, kada u

južnonemačkim i češkim oblastima produkcija piva počinje da dobija primat nad proizvodnjom vina. (Zöllner, *Ausztria története* 1998, 175)

Početak 17. veka desile su se i druge promene. Što zbog teških razaranja Tridesetogodišnjeg rata, što zbog drugih razloga, postala su приметna nepovoljna demografska i privredna kretanja u Evropi, u čemu ni Habzburška monarhija nije bila izuzetak. Postoji široka literatura u vezi sa tom problematikom i autori navode brojne razloge. Međutim, najuopštenije bi se moglo reći da je rast stanovništva dostigao nivo na kojem agrarna proizvodnja nije bila u stanju da zadovolji potrebe poraslog stanovništva. Podaci upućuju na to da je došlo do stagnacije u rastu agrarne produktivnosti, a u nekim slučajevima čak i do opadanja. Razume se, hronologija događaja, naglasci na pojedinim razlozima smanjenja broja stanovnika kao i stepen pomenute nesrazmere bili su različiti u pojedinim zemljama i regionima Evrope. Pri tome treba da imamo u vidu da je oko 90% stanovnika Evrope živelo od poljoprivrede (sem najrazvijenijih oblasti Nizozemske, gde je taj odnos bio oko dve trećine), da je na produktivnost uz radnu snagu čoveka i upotrebu vučne stoke uticao takođe imao kvalitet zemljišta, klima, vrsta žitarica za sejanje i primenjivane agrotehničke mere. Evropski proseki prinosa glavnih žitarica kretao se oko 4–5 zrna po zasejanom zrnju, pri čemu je prinos u srednjoj Evropi bio 2–3, a u najrazvijenijim nizozemskim oblastima desetorostruk ili i iznad toga. Treba znati da su gajene životinje bile manje u odnosu na današnje, te je njihova težina dostizala jednu trećinu do polovine težine današnjih pasmina. (Cameron 1998, 139) Neki autori smatraju da je jedan od razloga smanjene produktivnosti tzv. malo ledeno doba, koje je nastupilo u periodu 1450–1650. godine. (Persson 2010, 21)

Važan i nesumnjiv uzrok ekonomske stagnacije jesu teška ratna razaranja tokom Petnaestogodišnjeg rata (1591–1606) i Tridesetogodišnjeg rata (1618–1648), koja su suviše dugo pogađala stanovništvo, agrarne i industrijske kapacitete, trgovinske veze i finansijska sredstva neophodna za ulaganja u privredu. U češkim i ugarskim oblastima usled pomenutih ratnih dejstava u prvim decenijama 17. veka došlo je do stagnacije, a u nekim segmentima do nazadovanja privrede, što se dešavalo uporedo sa povećanjem imovinske diferencijacije i pogoršanjem položaja seljaštva. Događaji na prelazu iz 16. u 17. vek i narednih decenija nepovratno su kod

seljaka uništiti doba privredno-socijalnog napredovanja i preduzetništva i stvorili uslove za širenje neefikasnog rada na vlastelinskoj alodijalnoj zemlji. Kmetovski odnosi i alodijalno gazdovanje vlastele sve više su se širili. Tereti kmetova postali su sve teži. Sami savremenici uviđali su nepravdu sistema koji se zasnivao na (prisilnoj) eksploataciji tuđeg rada, te se u savremenoj mađarskoj hronici osuđuje teško iskorišćavanje seljaštva kao protivno božjoj volji, a poljski kralj Ivan Kazimir zakleo se 1656. godine da će osloboditi svoj narod „nepravdanih tereta i ugnjetavanja“. (Wandycz, Cijena slobode. Povijest Srednjeistočne Evrope od srednjeg vijeka do danas 2004, 97) (Hanák 1986, 63) Seljaštvo u Češkoj s pravom se osećalo potlačenim, s obzirom na to da mu je posle isplate svih vrsta poreza i dažbina ostajalo svega 30% prihoda. Obim radne rente je ovde bio osetno veći nego u Ugarskoj, te je došlo do znatnih seljačkih ustanaka 1680, 1717. i 1738. godine. U Mađarskoj je 1735. godine izbio ustanak pod vođstvom Pere Segedinca, prvobitno izazvan politikom unijaćenja Srba, kojima su se u početnoj fazi pridružili mađarski seljaci pritisnuti teškim feudalnim teretima. (Wandycz, Cijena slobode. Povijest Srednjeistočne Evrope od srednjeg vijeka do danas 2004, 135).

Pravni položaj austrijskih seljaka u 17. veku se nije mnogo razlikovao od onog sa početka 16. veka. Nastavljen je proces opadanja značaja seoskih zajednica. U Tirolu, Foralbergu i u austrijskim podunavskim oblastima kmetovi su i dalje imali u proseku umerenije terete nego u ostalim delovima Monarhije. Uz to, od sredine 17. veka su u većoj meri nego ranije dolazile do izražaja mere vladara usmerene na zaštitu egzistencije i životnih uslova seljaka. Ove uredbe nisu imale nameru da direktno utiču na smanjenje opterećenje kmetova, već pre svega da obuzdaju kršenje zakona u tom smislu. (Kann 1980, 121) Lakše životne uslove austrijskog seljaka ilustruju odredbe traktata formulisanog od pravnika i austrijskih staleža – *Tractatus de Juribus Incorporalibus* (1679), osnovnog dokumenta urbarijalnih odnosa u Donjoj Austriji. U njemu nema reči o vezanosti kmeta za zemlju ili obavezi njegove dece da rade kod vlastele kao sluga; data je veoma široka sloboda u izboru zanimanja, a kmetovski posed u principu bio je nasledan; vlasteli je zabranjeno da po svojoj volji seli kmetove, ali je kmet bio obavezan da nadniči kod feudalnog gospodara. Traktat je savetovao vlasteli da ne

preopterećuje svoje kmetove i da ih ne ograničava u vršenju zanatskih poslova. Radna renta određena je na skromnih 12 dana godišnje. Od pomenutih čak i bolji bili su uslovi života seljaka u Gornjoj Austriji. Tamo su vesti o merama drugog kmetstva u Češkoj izazivale osude. Na odlučan otpor seljaka naišao je pokušaj ponekog vlastelinskog upravitelja iz Češke da po češkom običaju (*auf behambische Art*) uvede fizičko kažnjavanje seljaka. U Tirolu su seljaci uspeli sačuvati svoje interese naspram vlastele pa su čak slali svoje predstavnike sa jednakim pravima na staleški sabor. Sem toga, imali su pravo da kupuju slobodno zemljište i većinom su raspolagali punim vlasničkim pravima. Vladarske uredbe su više efekata postizale na komorskim posedima od onih na privatnim vlastelinstvima, te je utoliko važnija Leopoldova uredba iz 1681. godine namenjena činovnicima Dvorske komore u vezi sa položajem komorskih kmetova. Car Karlo VI izdao je uredbu protiv obaveze kupovine kod vlastelina, protiv zelenašenja žitaricama i protiv preteranih radnih obaveza kmetova (čak tri patenta, ali bez većeg efekta). (Zöllner, *Ausztria története* 1998, 214). (Šmereda 1989, 64-65)

Što se agrotehnike tiče, razvoj je tekao u ranije započetom smeru. Krajem 17. i početkom 18. veka u austrijskim naslednim zemljama poljoprivredna proizvodnja postala je intenzivnija, raširio se tropski plodored, čime je istiskivan ugar, štaviše tropski plodored je obogaćen gajenjem mahunara, deteline i drugih krmnih biljaka, što je omogućilo povećanje obima stočarstva. Vodeću ulogu u stočarstvu i dalje je imao veleposed, a veći prihodi postizani su uvođenjem zapadnoevropskih vrsta. Razvoj manufaktura i tekstilne industrije podsticajno je delovao na povećanje obima gajenja ovaca.

U mađarskim oblastima već od kraja 15. veka širio se tropski plodored, koji, međutim, ni tokom posmatranog perioda nije postao dominantan. Najviše je bio zastupljen u severnim i zapadnim oblastima Ugarske, a generalno se može reći da je u pravcu istoka opadao kvalitet primenjenih agrotehničkih mera. Na osmanskim oblastima je i dalje bio u primeni dvopoljni plodored. U upotrebu su ulazili plugovi, raonici i drljače od gvožđa, koji su ujedno smatrani najvrednijim predmetima seljačkih gazdinstava. Đubrenje se smatralo važnim, međutim, generalno gledano, vršeno je ređe nego u razvijenijim evropskim oblastima i sa različitim

intenzitetom, u zavisnosti od geografskih oblasti. U oblastima sa manjkom šuma osušeno gnojivo je korišćeno i za grejanje. Najvažnija vučne životinje bili su volovi – iako se u izvorima i savremenim ilustracijama konstatuje korišćenje i konja za vuču. Obično se oralo sa tri, četiri pa i sa pet para volova. U žetvi se uz srp ponegde koristila kosa. Najviše su proizvođeni žito, raž, zob, ječam, heljda i proso. Rod je bio prilično raznovrstan u zavisnosti od vremenskih prilika, geografskih odlika i primenjene agrotehnike. Rod žita je u proseku bio oko 3,5 puta veći od zasejane količine, rod ječma 3,8 (u boljim godinama 5–7 sedmostruk), a zob je varirala od dvostrukog do devetostrukog roda. Proizvođene su mahunarke, a godišnja potrošnja kupusa jedne prosečne porodice se procenjuje na 180–200 kilograma. Izvori svedoče o veoma raznovrsnoj i bogatoj proizvodnji raznog povrća. Rašireni su bili voćnjaci – uzgajana je pre svega šljiva, jabuka, kruška, dunja, ogrozd, trešnja, višnja, breskva, a od druge polovine 17. veka se širila kajsija. (Buza 2003, 107-108) Iz Ugarske su eksportovane manje količine žitarica i vina u austrijske i druge oblasti. Pri tome je pravac toka Dunava otežavao uslove saobraćaja – neophodna je bila vuča brodova, što je zbog širokih vodoplavnih oblasti bilo skopčano sa velikim teškoćama i visokim izdacima. (Dóka 1987, 9)

Od novih američkih biljaka najpre se raširio kukuruz (nemački *Türken*, italijanski *gran turco*, mađarski *törökbúza*) – u austrijskim oblastima pojavio se osmanskim posredovanjem oko 1660. godine, a svojim bogatim rodом povećao je prihode vlastele ili imućnijih seljaka. Do unapređenja raznolikosti privređivanja doveli su počeci sađenja duvana, koji su promovisali vojnici u 17. veku. Krompir je u ovo doba još retko sađen i nije imao nikakvu upotrebnu vrednost u ishrani. (W. V. Pohl 1995, 233)

U austrijskim oblastima vinogradi su postepeno pretvarani u oranice usled smanjene potražnje domaćeg vina i zbog sve veće konjunktуре za žitaricama. Odranije značajna potražnja za drvetom dalje je rasla zbog povećanih potreba nove industrije i povećanja broja stanovnika. Počelo se voditi računa o planiranom šumarstvu, odnosno o sađenju novih stabala umesto posečenih. (Zöllner, Ausztria története 1998, 214-215)

Zanatstvo, industrija

Zanatstvo se u austrijskim habzburškim zemljama tokom 16. veka uglavnom razvijalo na tradicionalnim osnovama, a postepeno – u skladu sa povećanjem broja stanovnika, sa povećanjem i diferenciranjem potražnje, sa tehničkim i civilizacijskim napretkom – nastupile su određene izmene u tradicionalnoj strukturi i obimu zanatske proizvodnje. Paralelno sa kvantitativnim rastom zanatske produkcije došlo je do smanjenja potražnje i značaja u slučaju nekih zanata poput proizvodnje pergamenta ili proizvodnje luka i strela, koji su zastareli i sve više nazadovali. Javljali su se i potpuno novi zanati, kao što je proizvodnja džepnih satova, proizvodnja papira ili štampanje knjiga, koji su se od početka razvijali bez cehovskih stega. U zanatstvu u austrijskim oblastima javila se težnja ka stvaranju udruženja zanatlija na pokrajinskom nivou. Prve mere u pravcu sistematske regulacije položaja cehova učinio je car Ferdinand I, ali istinskog proboja u tom smislu bilo je tek u 17. i 18. veku. (Pál, *A Habsburg monarchia története 1526-1848* 2014, 241)

Razvoj zanatstva bio je vezan za razvijenost gradova, pri čemu je urbani razvoj prednjačio u češkim i šleskim oblastima a manje u austrijskim i ugarskim. Tridesetogodišnji rat i ratovi sa Osmanlijama izazvali su značajne gubitke i zastoj privrednog razvoja u Češkoj i Ugarskoj, te je to jedan od razloga zašto su efekti merkantilističke politike bečkog dvora od druge polovine 17. veka bili više vidljivi u austrijskim naslednim oblastima nego u Češkoj ili Ugarskoj. U pogledu primene modernih ekonomskih i finansijskih mera u najgorem položaju bila je Ugarska, u kojoj zbog osmanske okupacije većeg dela teritorije do 1699/1718. g. nije moglo biti reči o korekciji pretežno feudalne privrede sa zastarelom agrotehnikom i nepravednom društvenom podelom (Kann 1980, 118)

Ilustracija 5 Pečat krznara iz 1536. i proizvođača kočija iz 1561. g.

Za razvoj zanatstva i industrije u modernom smislu bilo je neophodno da se reorganizuje proizvodnja na savremeniji, elastičniji način kao i da se uklone prepreke koje su stajale na putu oživljavanju trgovine. Primera radi, pri kraju 17. veka samo u Češkoj carina i maltarina ubirana je na preko 700 lokacija, te je svakako bilo neophodno pojednostaviti taj sistem. Pri tome, privreda austrijskih Habzburga ostajala je bez snažnih poticaja koje su pomorski narodi, osnivači prekookeanskih kolonija, poput Portugalije, Španije, Nizozemske, Francuske ili Engleske – dobijali u rastućoj meri. Sve više su smetala i brojna ograničenja nametana od strane cehova, te se moderna industrija razvijala većinom van njihovih okvira. U tom kontekstu značajni su bili veleposedi, na kojima je sve češće agrarna i neagrarna proizvodnja organizovana u preduzetničkom duhu; zatim decentralizovan vid manufaktura, tj. ferlag sistem, baziran na domaćoj radinosti i preduzetnicima, kao i formiranje prvih manufaktura.

Iako se zanatska delatnost već vekovima odvijala u cehovskim okvirima, činilo se da više nije bila u stanju da odgovara izazovima novog doba, te je od 16. veka pa nadalje doživljavala sve ozbiljnije pritiske sa raznih strana. Uz pojavu novih vrsta zanata, cehovske zanatlije u gradovima sve češće su se žalile na živu zanatsku delatnost na vlastelinstvima: vlastelini su u sve većoj meri promovisali svoja trgovišta naspram slobodnih kraljevskih gradova, proširivali su prava svojih nedeljnih i godišnjih vašara; pa su s vremenom počeli takođe da organizuju pivare i druga preduzeća sa ciljem uvećanja svojih ukupnih prihoda; organizovali su proizvodnju za izvoz. Pojavom manufaktura i merkantilističkih ideja pitanje uloge i svrsishodnosti cehova postalo je još zaoštrenije. Kameralisti¹⁴ su u 17. i 18. veku cehove obično smatrali preprekom modernizaciji i povećanju obima industrijske

¹⁴ Austrijske pristalice merkantilističkih privrednih ideja.

proizvodnje, te su tražili njihovo ukidanje. Državna vlast pak bila je raspoložena za umerenije poteze: težila je ujednačavanju cehovske regulative na pokrajinskom nivou naspram postojeće na nivou gradova. Takođe, dekret cara Josifa I iz 1708. godine kojim su osnivanje cehova i potvrda njihovih pravila bili uslovljeni vladarevim privilegijalnim pismom, trebalo je da osigura snažniju državnu kontrolu i smanjenje broja cehova. Godine 1732. car Karlo VI je u sličnom duhu proklamovao zajedničku regulativu za Donju i Gornju Austriju. Treba primetiti da je car sedam godina ranije uz uslov plaćanja određene takse dozvolio i vanesnafskim majstorima bavljenje zanatom. U istom pravcu išla je i uredba iz 1761. godine kojom su ograničena monopolna prava cehova, a privilegije cehovima postale su standardizovane, pri čemu je ujednačeno regulisano pitanje unutrašnje samouprave i svakodnevnog funkcionisanja cehova, njihove konfesionalne obaveze, način prijema šegrti i sticanja zvanja majstora. Osnovni cilj patenta je bio da se stanovništvu obezbedi relativno jeftino i stabilno snabdevanje zanatskim proizvodima. (Kaposi 2003, 204) (Heckenast 1973, 192) (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 241)

Preduzimači i radnici u manufakturama nisu morali biti članovi cehova, a slično je važno takođe za trgovce i zanatlije koji su radili za dvor (*Hofbefreite, Niederlagsverwandte*). Oni su često poticali iz inostranstva i pripadali nekoj od protestantskih konfesija. Uz gore pomenute i uz rastući broj zanatlija pri vlastelinstvima, cehovskim majstorima je posebno opterećenje predstavljala činjenica da su brojni majstori angažovani u vojnoj službi dodatno zarađivali kao mesari, pekari, krojači, itd. Uz sve to postojao je tradicionalni sloj bunglera (*Pfuscher*), koji su radili van cehovskih okvira, bez majstorskih ispita i bez ikakvog regulisanog pravnog statusa. Uz zanatlije organizovane u cehove, nastajao je jedan nov, sve brojniji sloj zanatlija koji su radili van cehovskih okvira i čije su stručno znanje i materijalna moć neretko nadilazili umeće zanatlija u cehovskoj organizaciji. Razume se, cehovski majstori nisu prestajali da se žale vlastima protiv ovakvog stanja i tražili su regulaciju u svoju korist. (Heckenast 1973, 192) (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 241)

U teritorijalnom pogledu zanatstvo je do prvih decenija 17. veka bilo šire razvijeno u Češkoj i Šleskoj nego u austrijskim naslednim oblastima. Pre

svega razvijala se tekstilna i staklarska industrija, proizvodnja čipki i tkanina za donji veš, produkcija poludragog kamenja i ukrasa za odeću. Sve dok je knez Valenštajn bio na visokim vojnim i upravnim položajima, zanatstvo u Češkoj je napredovalo, međutim u kasnijim fazama Tridesetogodišnjeg rata, usled širokih uništavanja materijalnih i ljudskih dobara, došlo je do opadanja zanatske delatnosti.

U austrijskim naslednim zemljama, bazirana na štajerskoj eksploataciji gvozdениh ruda, lepo je napredovala proizvodnja alata i slične robe. Uz nju u 16. v. od značaja je bilo tkanje vunениh tkanina u kućnoj radinosti. Zanati koji su zahtevali više znanja – poput zlatarstva, proizvodnje finih tkanina, predmeta od kože i slično – razvijali su se sporije zbog ratova 16. veka, koji su onemogućili plasiranje robe na istočnim tržištima i ratova ranog 17. veka, koji su zatvorili i zapadna tržišta. Pre doba merkantilizma dvor i aristokratija su luksuznu robu nabavljali iz inostranstva, pre svega iz Italije, Nemačke odnosno Francuske. (Kann 1980, 122)

U Mađarskoj je posle Mohačke bitke umesto daljeg razvoja došlo do opadanja i nazadovanja zanatske delatnosti. U širem kontekstu to je bilo u vezi sa mestom Kraljevine Mađarske u međunarodnoj podeli poslova, koja je prirodnim činila uvoz zanatske/industrijske robe iz privredno razvijenijih atlantskih oblasti Evrope i nemogućnost ugarske privrede da im konkuriše. S druge strane, uz prirodne pogodnosti, visoke cene agrarnih proizvoda podstaknute revolucijom cena pogodovalе su izvozu tih proizvoda iz Ugarske. Dalje, unapređenje zanatske proizvodnje kočila su takođe direktna ratna dejstva, odnosno njihove višestruke posledice – između ostalih dolazak važnih tržišnih mesta (Budim, Pešta, Rackeve, Segedin, Mako, Pečuj, Mohač, Sekešfehervar, Kečkemet, itd.) pod direktnu osmansku vlast, što je negativno uticalo na obim trgovine i na potražnju. Gradovi koji su ostali van osmanske države nisu bile oaze mira: osmanski upadi ili veliki pohodi često su pogađali i njih, a teške materijalne i ljudske gubitke uzrokovali su takođe ratovi između bečkog dvora i Mađara u vezi sa očuvanjem verskih i staleških sloboda. Opadanje broja i pauperizacija stanovništva na velikim prostranstvima Ugarske, bitno su sužavali potražnju kako u smislu obima tako i u pogledu specijalizacije zanatske proizvodnje. Nepovoljan uticaj imalo je i smanjenje obima proizvodnje rudnika plemenitih metala. U

Kneževini Erdelju, koja je u odnosu na centralne delove Ugarske bila više pošteđena ratnih razaranja, kućna radinost i eksploatacija ruda očuvane su bez većih gubitaka. (Kann 1980, 123) (Buza 2003, 118-119)

Od industrije u mađarskim oblastima u 16. i 17. veku bila je zastupljena samo zanatska proizvodnja, bez složenijih organizacionih formi ili ozbiljnijih začetaka manufakturne proizvodnje i pretežno je bila na nivou razvijenosti cehovskog zanata. Sveukupno, bilo je 60–70 vrste zanata, od kojih je približno jedna trećina bila organizovana u cehove. Esnafa je bilo u gradovima i selima, a zanatlije su radile takođe na selima i na alodijima. Uz cehovske zanatlije bili su prisutni fušeri, a u znatnoj meri bila je aktivna kućna radinost, koja nije bila vezana samo za selo i kmetove. Deo stanovništva se kućnom radinošću bavio ne samo s ciljem da obezbedi zanatske proizvode za svoja domaćinstvo već i za prodaju na tržištu. Niski nivo potražnje uzrokovao je postepeno zatvaranje cehova u svoje okvire, što je bilo vidljivo između ostalog u sprečavanju osnivanja novih esnafa, suzbijanju vancehovskog zanata, strogom ograničenju broja šegrta kao i u otežanju uslova za unapređenje šegrta u majstora. (Buza 2003, 119-120)

Za razliku od Ugarske, u kojoj je usled gore pomenutih razloga nastupio generalni zastoj ekonomskog napretka pa i konzervacija tradicionalnih načina proizvodnje i poslovanja, u privrednim odnosima u srednjoj Evropi, nadasve u južnonemačkim oblastima, već tokom 15. veka zapazale su se novine i pomak u načinu razmišljanja o privredi, u sferi kreditnog poslovanja i trgovinskih špekulacija, u dinamičnom razvoju alpijskog rudarstva, ali i na planu poslovnih aktivnosti u vezi sa rastućim potrebama vladara za novcem. Tokom 16. veka u austrijskim oblastima vladar i pokrajinski staleži težili su da privrednu delatnost iskoriste za finansiranje svojih političkih i novčanih potreba, tako što će instrumentima vlasti racionalno organizovati i učiniti efikasnijim ekonomiju pomenutih oblasti. U drugoj polovini 16. veka, a još više u 17. veku, u planinskim i brdskim oblastima Češke a delimično i u Donjoj i Gornjoj Austriji – javili su se začeci industrije, pojava koja se u stručnoj literaturi nekad naziva

protoindustrijalizacijom.¹⁵ Pojava manufaktura bila je karakteristična za proizvodnju stakla, gvožđa, tkanina i lanenog platna. S vremenom je raširen sistem ferlaga. Industrija stakla se do sedamdesetih godina 17. veka znatno razvila. Veće staklare su radile sa 40–50 radnika i većinom su bile u rukama preduzetnika, ređe vlastelina. S druge strane, livnice gvožđa i manufakture tekstila držali su pretežno plemići. Uz velikaške porodice poput Valenštajna, Galasa i Levenštajna, manufakture su osnivali i samostani. Najstariju od njih formirali su jezuiti 1684. g. u Sobohlevenu. Slično kao u staklarama, i u vlastelinskim manufakturama mahom su upošljavani najamni radnici, čiji je rad dopunjavan rabotom kmetova. (Pál, *A Habsburg monarchia története 1526-1848* 2014, 241-242)

U poslednjoj trećini 17. veka uočava se ubrzani razvoj tekstilne industrije u Donjoj i Gornjoj Austriji. Prva istinski velika tekstilna manufaktura osnovana je u Lincu 1672. godine. Za nju je tkalo nekoliko stotina radnica na jugu Češke. Manufaktura je 1722. godine došla u posed Istočnog društva, a kasnije, za vreme Marije Terezije, dospela je pod kontrolu Dvorske komore. (Pál, *A Habsburg monarchia története 1526-1848* 2014, 242) Gvoždarska industrija i trgovina gvožđem cvetala je do prvih decenija 17. veka, a posle privremenog poleta, tokom Tridesetogodišnjeg rata, počela je znatno da opada. (Pál, *A Habsburg monarchia története 1526-1848* 2014, 241) (Zöllner, *Ausztria története* 1998, 179)

Do osamnaestog veka u razvijenijim zapadnim oblastima Habzburške monarhije odvijale su se diskretne promene u strukturi privrede u smislu početaka izvesnog pomaka ka neagrarnim delatnostima. Izvori svedoče o

¹⁵ Pojam protoindustrijalizacije se pojavio u sedamdesetim godinama prošlog veka u vezi sa lanenom industrijom u Flandriji. Kasnije je termin pročišćen i proširen takođe na druge oblasti Evrope. Termin uglavnom obuhvata određene karakteristike ozbiljne koncentracije seoske industrije koja je bila prisutna u pojedinim oblastima zapadne Evrope u poslednjim decenijama 18. veka. Važna karakteristika protoindustrijske privrede je činjenica da su u njoj pretežno angažovani radnici na selu koje su organizovali, snabdeli materijalom i plaćali trgovci-proizvođači, tj. preduzimači iz gradova, a proizvedena roba je prodavana na dalekim tržištima. Ovi elementi protoindustrijalizacije su važni, jer čine bitnu razliku u odnosu na domaću radinost, koja je bila prisutna svugde. Tradicionalna domaća radinost proizvodila je za domaće lokalno tržište a ne za daleka tržišta, pri čemu su proizvodna sredstva i proizvod rada bili vlasništvo proizvođača, za razliku od gore pomenutog sistema u kojem proizvođač nije bio vlasnik proizvedenih dobara.

porastu značaja trgovačkog kapitala i rudarstva. Rudarstvo se razvijalo pre svega u zapadnim oblastima Unutrašnje Austrije, severozapadne i centralnih delova Češke i severozapadnim delovima Ugarske. Tokom 18. veka u Austriji i Češkoj stasavaju tekstilna, metalurška i staklena industrija kao i proizvodnja papira. Najsnažnija je bila tekstilna industrija, a u okviru nje industrija vune i lana, da bi od 1763. g. svoje početke imala i pamučna industrija. Tehnologija je u njima bila tradicionalna i pretežno se radilo u ferlag sistemu, mada treba pomenuti da su postojale i velike tvornice tzv. prafabrike bez mašinske pogonske snage. Do uvođenja mašina u pamučnu industriju došlo je u poslednjim decenijama 18. veka, a primena mašina u proizvodnji tekstila od lana i vune nastupila je u prvim decenijama 19. veka. Pamučna industrija je toliko napredovala da je četrdesetih godina 19. veka Habzburšku monarhiju nadmašivala samo Francuska. (Cameron 1998, 310)

Važno područje protoindustrializacije postala je Češka, s obzirom na to da je tokom druge polovine 17. veka uspela sanirati mnogostruke gubitke izazvane Tridesetogodišnjim ratom, te da je od početka 18. veka počelo i stasavanje građanskih slojeva društva. U prilog razvoju takođe je išla ekspanzija ideja merkantilizma u redovima češkog plemstva (njeni važni promoteri bili su P. H. Morgentaler i F. Š. Malivskij). Prve manufakture su većinom organizovali veleposednici raspoloženi za preduzetništvo, koji su imali dovoljno finansijskih sredstava, ali i radnu snagu. Oni su za organizaciju manufakture angažovali obično strane stručnjake. Novi način proizvodnje (nakladnički, odnosno ferlag sistem) u Češkoj najranije se razvijao u proizvodnji platna, pretežno u brdovitim predelima, u selima. Kasnije su otvarane centralizovane manufakture. Već krajem 17. veka nastaju važni centri proizvodnje tekstila u Pragu, Rajhenbahu, 1695. godine otvorena je manufaktura čarapa u Oseku. Grofovi Galas, Kaunic i Valdštajn počeli su sa proizvodnjom tkanine, a V. N. Kinski osnovao je 1699. godine staklaru sa umetničkom radionicom za obradu stakla. U osnivanju manufakture opробale su se i druge aristokratske porodice koje su raspolagale dovoljnim bogatstvom da uz luksuz i mecenaštvo troše i na privredne projekte. Početkom 18. veka u Češku stižu i engleski trgovački preduzimači poput Roberta Alasona. U Češkoj je u ovo doba osnovano nekoliko savremenih manufakture platna i damasta: u Planicama (1710),

Horní Litvínovu (1715), Pragu, a u Moravskoj u Olomuču. U Moravskoj počinje da se razvija industrija vune, koja je uz industriju platna bila najvažnija industrijska grana Austrije toga doba. (Heckenast 1973, 195) (F. D. Good 1984, 20) (W. V. Pohl 1995, 238)

U odnosu na tekstilnu industriju, češko staklarstvo imalo je manji značaj, s time da je ipak tokom 18. veka izraslo u najznačajniju izvoznú granu Češke. Razvoj staklarstva baziran je na dovoljnim količinama silikatnog peska, osnovne sirovine proizvodnje stakla kao i drva za spravljanje drvenog uglja, neophodnog u proizvodnji. Najznačajnije staklare nastale su u brdovito-šumovitim oblastima Šumave i Jizerske hory. Dobar kvalitet češkog stakla, koji se takmičio sa mletačkim, i konkurentna cena omogućili su eksport čeških staklarskih proizvoda u pravcu Balkana, južne i zapadne Evrope. U vezi sa tekstilnom i staklarskom delatnošću razvila se hemijska industrija. Pamučna i čelična industrija, koja je kasnije stekla naročit značaj za češke zemlje, bila je tek u povojima. U ostalim pokrajinama u ovo doba nastala je po jedna-dve manufacture, takođe u tekstilnoj industriji. (Heckenast 1973, 195) (F. D. Good 1984, 20) (W. V. Pohl 1995, 238)

Drugi vodeći centar industrijske delatnosti činile su Alpijske austrijske oblasti, pri čemu je najveći značaj imalo rudarstvo i metalurgija u Štajerskoj, Gornjoj Austriji, Koruškoj i, u manjoj meri, u Kranjskoj. Ove oblasti proizvodile su 1780. godine 75% sirovog austrijskog gvožđa – u to vreme Austrija je bila jedan od vodećih proizvođača gvožđa u Evropi, kojeg je 1767. g. proizvodila isto koliko i Engleska. Najveće preduzeće bilo je *Innerberger Hauptgewerkschaft* (1625), koje je sa svojih 2000–3000 radnika predstavljalo jedno od najvećih metalurških preduzeća u 17. i 18. veku u celom svetu. Druga po važnosti industrijska grana u austrijskim oblastima bila je tekstilna industrija, koncentrisana pretežno oko Beča i u Foralbergu. Najznamenitije preduzeće bilo je *Linzer Wollzeugfabrik* (1672–1850), prva fabrika tekstila u Habzburškoj monarhiji. U senci metalurgije i čelične industrije napredovala je industrija papira (Donja Austrija, Foralberg, Štajerska) kao i staklarstvo (alpijske oblasti Austrije). Regije južno i istočno od austro-čeških oblasti bile su pretežno proizvođači poljoprivrednih dobara. Postojalo je nekoliko važnih trgovačkih i industrijskih centara poput Budimpešte, Trsta ili Rijeke, ali uopšteno govoreći u ovim oblastima o

pomaku ka industrijskoj proizvodnji se još nije moglo govoriti. (F. D. Good 1984, 20-21)

S druge strane, postoje brojni primeri da je u austro-češkim oblastima došlo do određenih institucionalnih promena. Bitna je bila pojava preduzetnika tokom 17. i 18. veka. U ovaj novi sloj ulazili su ljudi prilično različite socijalne provenijencije, poput trgovaca, zanatlija kao i imigranata-stručnjaka iz Austrijske Nizozemske, Italije, Francuske i Engleske. Važna je bila uloga jevrejskih finansijera pri dvoru kao što su Openhajmer, Verthajmštajn, Verthajmer i Lamel, koji su finansirali formiranje industrijskih preduzeća; sličan značaj su imali hrišćanski privatni bankari, većinom kalvinisti u Beču i Pragu poput Hansa de Vita, Johana Friza, Melhiora Štajnera ili Johana Gejmlera. Već smo mogli konstatovati da su važnu ulogu u osnivanju raznih vrsta preduzeća imali aristokrati, koji su raspolagali sa dovoljno kapitala i zemljišta, a sem toga njihova bliskost sa bečkim dvorom omogućila im je lakšu dostupnost državne pomoći pri pokretanju preduzeća. Njihova uloga u metalurgiji – pre njene tehnološke transformacije usled upotrebe uglja, procesa livenja i valjanja – bila je naročito velika, stoga što su se brojne peći za livenje nalazile na njihovim ogromnim posedima. Pri tome, oni su raspolagali kako prostranim šumama, neophodnim za topljenje železa, tako i besplatnom radnom snagom svojih kmetova. (F. D. Good 1984, 21-22)

Drugi važan činilac koji je ukazivao na lagano kopnjenje feudalnih ustanova u zapadnim regijama Monarhije bio je rast obima proizvodnje domaće radinosti. Razvio se već pomenuti ferlag sistem, vrsta organizacije rada između zanatstva i fabrike, pri čemu radnici nisu vršili svoj posao u fabrici već u kućnoj radinosti. Preduzimač je obezbeđivao materijal, organizaciju posla, raspodelu materijala i prikupljanje završenih proizvoda. Primera radi, vuna je data uposlenom da je isprede, pa je vraćana u manufakturu poslodavca na tkanje, odakle se tkanina vraćala radniku na bojenje itd. Slično kao i drugde u Evropi, ovaj sistem se raširio u geografskim oblastima Habzburške monarhije sa zemljištem slabijeg kvaliteta ili u brdovitim oblastima, gde veliki posedi nisu bili razvijeni. Stanovništvo pomenutih oblasti bilo je zainteresovano da radom u ferlag sistemu dopuni svoje nesigurne i niske zarade iz agrarne proizvodnje i da na taj način osigura

egzistenciju. Ferlag sistem je sa svoje strane značio ozbiljnu konkurenciju zanatlijama okupljenim u cehovima, te je bilo dosta sukoba na toj liniji. Ujedno, ovaj sistem stvorio je određen broj preduzimača i budućih fabričkih radnika. Generalno, ferlag sistem bismo mogli karakterisati kao element protoindustrijskog razvitka u austrijskim zemljama. (F. D. Good 1984, 22-23)

Iako se termin protoindustrijalizacije obično vezuje za tekstilnu industriju, treba konstatovati da je bilo i drugih privrednih grana u kojima se odigrala jaka koncentracija kapitala i proizvodnja u velikim preduzećima koja su proizvodila poluproizvode pa i potrošačku robu. Primera radi, *manufactures royales* u Francuskoj, gde su u zagrađama sličnim fabrikama radile stručne zanatlije pod nadzorom pred radnika ili preduzetnika, ali bez mašinske pogonske snage. Slične manufakture osnovali su plemići-preduzetnici u Češkoj i Moravskoj, ali i drugde. Plemići su često bili preduzimači takođe u eksploataciji rudnika. Topionice gvožđa, tvornice olova, bakra, stakla i brodova funkcionisale su na sličan način. Mletačka tvornica naoružanja formirana od strane države još u srednjem veku, bilo je prvo veliko preduzeće Evrope. Holandske fabrike su takođe bila složena preduzeća. (Cameron 1998, 203-204)

Protoindustrijska faza privrednog razvoja karakterisala je ceo evropski prostor i javljala se pre široke rasprostranjenosti fabričke proizvodnje i novina tradicionalno povezanih sa industrijskom revolucijom. U geografskom smislu elementi protoindustrijske proizvodnje obično su obuhvatali poljoprivredne oblasti i, uz nove organizacione forme, bio je karakterističan porast broja stanovnika, rast obima neagrarne proizvodnje kao i pojava da su poljoprivredni radnici nalazili sve više sporednog zaposlenja u neagrarnoj sferi. Po mišljenju Ričarda Rudolfa, porast industrijske proizvodnje na veleposedima kao i porast obima proizvodnje u kućnoj radinosti jasno ukazuju na to da su zapadne habzburške oblasti tokom 18. veka zaplovile vodama protoindustrijalizacije. (F. D. Good 1984, 23)

Nažalost, statističkih podataka koji bi sistematski svedočili o pomenutim kvalitativnim promenama ima veoma malo. Ipak, izvori kojima raspoložemo ukazuju na dve okolnosti: da su se strukturalne promene koje obično prate moderan ekonomski rast počele javljati pri kraju 18. veka u

zapadnim austro-češkim oblastima. Na to upućuju podaci da je u Češkoj 1756. g. svega 78% stanovnika bilo vezano za poljoprivredne delatnosti, odnosno da je taj udeo u Austriji do 1790. g. opao na 75%. U isto vreme na ostalim oblastima Monarhije odnos poljoprivrednog stanovništva je bio oko 90%, pri čemu je u Mađarskoj i u slovenskim oblastima habzburških zemalja taj pokazatelj tek 1860-ih i 1870-ih godina došao ispod 80%. Slično tome, 1790. godine od 280 manufaktura (računajući bez Galicije, Foralberga i Tirola) 50% je bilo u Donjoj Austriji, a 30% u Češkoj. U skladu sa tim odvijao se i proces urbanizacije: krajem 18. veka oko 15% stanovnika austro-čeških oblasti živelo je u gradovima, a u Ugarskoj samo 5%. (F. D. Good 1984, 23-24) Pri tome moramo biti obazrivi sa procenom gradskog stanovništva Ugarske: u gradsko stanovništvo ubrajani su samo stanovnici slobodnih kraljevskih gradova. Međutim, u nekim slučajevima ti gradovi nisu igrali centralnu privrednu ili kulturnu ulogu, dok su sa druge strane određene varoši imale pomenute centralne funkcije, ali njihovo stanovništvo u pravnom smislu nije smatrano gradskim, tj. pravno stanje i privredno-kulturna funkcija naselja se nisu uvek podudarali. Pri tome dobro je znati da se u evropskim statistikama gradovima obično smatraju naselja sa najmanje 5000 stanovnika, bez daljih kriterija. U Ugarskoj je pak bilo dosta varoši pa čak i sela sa preko 5000 stanovnika, a ona u mađarskim statistikama nisu računata u gradove.

Pomenimo još jedan faktor koji je uticao na pospešivanje zanatsko-industrijske delatnosti. Od druge polovine 17. veka, a još više od 18. veka – nestankom neposredne osmanske opasnosti i sve tešnjim i boljim odnosima bečkog dvora i aristokratskih krugova Češke i Ugarske – uvećavao se broj visokog plemstva koje je svoje vreme provodilo u Beču. Neki su od njih u Beču gradili svoje kuće i palate, a novac stečen od kmetovske rente ili robne proizvodnje sa svojih prostranih imanja velikim delom trošili su na nekretnine, luksuzne predmete, balove i svakodnevni život u prestonici, što je svakako podstaklo nastajanje i širenje tržišta za luksuzne i druge proizvode u Beču i široj okolini.

Rudarstvo

Važna industrijska proizvodna grana u zemljama austrijskih Habzburga bilo je rudarstvo. U njima je rudarstvo beležilo svoj vrhunac u drugoj polovini 15. veka, a konjunktura je postojala i u prvoj polovini 16. veka. Posledice otkrića Amerike po rudarstvo osetile su se kasnije pristizanjem velike količine srebra i zlata iz Južne Amerike. Do 16. veka za Evropu uopšte bilo je karakteristično oticanje plemenitih metala – dobrim delom za kupovinu luksuzne robe sa Istoka. U Ugarskoj su pre svega eksploatisani plemeniti metali i bakar, u češkim oblastima srebro, u naslednim austrijskim oblastima plemeniti metali, so i gvozdена ruda. Karakteristike rudarske proizvodnje podstakle su urbanizaciju naselja u dotičnim mestima kao i nastajanje dosta brojnog i samosvesnog sloja rudara. Rudnici srebra u habzburškim oblastima cvetali su do otvaranja rudnika u Potosiju u Boliviji, sredinom 16. veka, ali kada je jeftino srebro iz Južne Amerike preplavilo Evropu, spalili su uglavnom na nivo regionalne i lokalne važnosti. (Wandycz, Cijena slobode. Povijest Srednjeistočne Europe od srednjeg vijeka do danas 2004, 67-68). (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 238-239)

Trgovački kapital bio je važan za razvoj bankarstva. U zakup rudnika najviše su ulagale bankarske kuće augzburških Fugera i Velzera, bečkih Henkela i nirnberskih Rehlingera. Komorski grof Kermečbanje Đerđ Turzo oženio se iz porodice Fugera te su dve porodice 1495. g. osnovale zajednički konzorcijum koji je trideset godina dominirao eksploatacijom srebra i bakra, ali i trgovinom Mađarske i imao znatan uticaj na trgovinu u Češkoj i Šleskoj. (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 239)

Proizvodnja gvožđa u austrijskim naslednim pokrajinama bila je važna, ali je obim produkcije znatno varirao. Generalno gledano, od druge polovine 17. veka osećalo se uvećanje eksploatacije. I uz promenljive količine za komoru Unutrašnje Austrije rudnici gvožđa predstavljali su glavni izvor prihoda; primera radi, 1564. godine ti prihodi iznosili su 300.000 forinti. Najviše gvožđa proizvedeno je u Štajerskoj, manje u Koruškoj u Hitenbergu. Proizvodnja olova cvetala je do sredine 16. veka u rudniku u Filahu. Bogati rudnik srebra i bakra u Švacu savremenici su nazivali „majkom svih rudnika“. Odatle je samo od srebra 1516. godine dobijeno

1.400.000 forinti prihoda. U to doba Švac je sa 20.000 stanovnika bio jedno od najmnogoljudnijih naselja naslednih poseda Habzburga. U Tirolu je tada radilo približno 50.000 rudara. Iako su imali težak posao i nalazili su se na dnu socijalne lestvice, bili su veoma dobro plaćeni: dobijali su nedeljno po jedan florin, koliko i vojnici plaćenici. Primetimo da je jedan od učenih dvorskih lekara cara Maksimilijana primao godišnje 100 forinti, a toliki su bili i godišnji prihodi pokrajinskih sudija. Rudari su se udruživali u uticajne saveze koji su nekada pozajmljivali i kralju. Nisu radili direktno za pokrajinskog kneza, već za rudarske preduzetnike (*Gewerke*), koji su knezu plaćali određenu sumu za zakupninu. Za vreme protivreformacije brojni dobri stručnjaci napustili su rudarstvo u austrijskim oblastima. Primetimo da su zalihe srebra do početka 17. veka u Tirolskim rudnicima dobrim delom istrošene, čime je i privredni značaj brdovitog Tirola приметно opao. (W. V. Pohl 1995, 97)

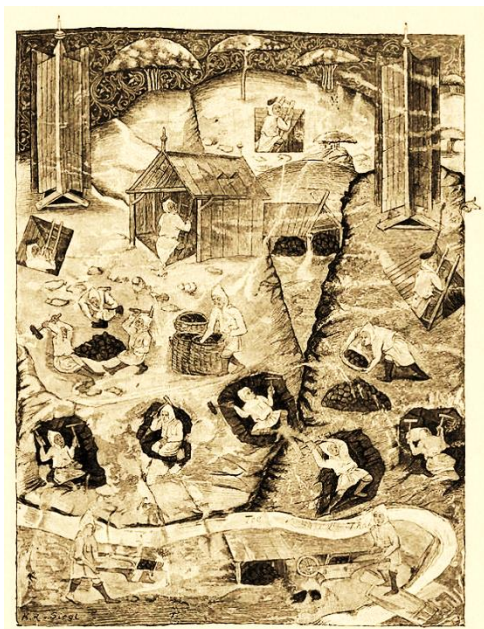

Ilustracija 6 Švac sa okolinom i rekam In, prva polovina 18. veka

Pored Tirola značajan austrijski rudnik srebra nalazio se i u Ercbergu (Štajerska), gde je za vreme cara Maksimilijana I godišnja proizvodnja dostizala čak 9000 tona. (W. V. Pohl 1995, 97) Alpijski rudnici zlata imali su malu, ali važnu produkciju zbog potreba za kovanjem novca. Krajem 16.

veka došlo je do njihovog opadanja, kao posledica konkurencije prekomorskog zlata.

U Češkoj je od srednjeg veka bila značajna eksploatacija srebra, koja je činila osnovu češkog monetarnog sistema zasnovanog na srebrnjaku (groš), a eksploatacija je bila naročito razvijena u oblasti Jihlava i Kutna Hora. Produkcija je dosta varirala u zavisnosti od širih političkih i privrednih okolnosti, u doba poleta u 14. veka u Kutnoj Hori se kretala oko 15 tona, a posle silnih nedaća, pri kraju 15. veka dostizala je svega oko 4,5 tone godišnje. Početkom veka pronađeno je novo bogato ležište srebra u Jahimovu, vlasništvu porodice Šlik, koje se ubrzano razvijalo i oko 1515. godine zamenilo je po značaju Jihlavu i Kutnu Horu sa godišnjom proizvodnjom koja je prelazila 15 tona. Međutim, usled neracionalne eksploatacije produkcija je smanjena u drugoj polovini veka, a usled ogromnih zahteva za srebrom tokom Tridesetogodišnjeg rata rudnik je doživeo ozbiljnu krizu. O padu proizvodnje svedoči podatak da je sredinom 16. veka u Jahimovu prema izvorima eksploatisano godišnje oko 27.000 maraka (marka zlata vredi 8 uncija ili oko 227 grama), odnosno nešto preko šest tona srebra. Srebrni talir iz Jahimova bio je na dobrom glasu i smatran je čvrstom valutom toga doba. Od njegovog naziva (*Thaller*) potiču nazivi *talir*, *dolar*, *tolar*. Od kraja 18. veka sve veći značaj dobijali su rudnici oko Pribrama (Příbram), koji su, na primer, 1891. godine dali preko 36 tona srebra. Pomenimo da je car Ferdinand 1547. godine ukinuo dotadašnji češki novčani sistem zasnovan na srebrnom grošu i uveo sistem zasnovan na zlatnoj rajnskoj forinti. U Jilovi (danas deo Praga) eksploatisano je zlato, međutim obim njegove proizvodnje nije se ni približio rudnicima zlata u Mađarskoj. (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 239) (Hrabák 1896) (Šarac 2014, 137, 142, 263)

Ilustracija 7 Rudnik u Kutnoj Hori u 15. veku

Moravska je krajem srednjeg i početkom novog veka bila poznata po svojim rudnicima plemenitih metala u mestu Jihlava (nem. Iglau) i njegovoj okolini, gde je u 16. veku bilo blizu sto rudnika. Inače, Jihlava se smatra jednim od izvora rudničkog prava. Po iscrpljenju zaliha srebra i zlata, Jihlava je u 18. i 19. veku postala poznata kao drugi grad po obimu proizvodnje tkanina u Habzburškoj monarhiji. U Moravskoj sa

promenljivim intenzitetom eksploatisana je gvozdена ruda, a tokom 19. veka veliki značaj dobila je eksploatacija kamenog uglja.

U gornjougarskim gradovima poput Kermecbanje, Bestercebanje i Šelmečbanje bila je veoma značajna proizvodnja zlata i bakra. Eksploatisani bakar korišćen je u raznovrsne svrhe, ali pretežnim delom za vojne potrebe. Po nekim podacima, najveće prihode Dvorske komore od rudarstva obezbeđivao je upravo rudnik bakra u severnoj Mađarskoj, u Bestercebanji. Karpatski rudnici bakra su bili naročito popularni usled visokog procenta srebra koje je bakarna ruda sadržavala. Priliv stranog kapitala u Ugarsku zatičemo upravo u rudarstvu. Za bakar iz Berstercebanje su se već u 15. veku takmičili preduzimači iz Venecije i južne Nemačke. Fugeri su u saradnji sa mađarskom velikaškom porodicom Turzo, investirali velika sredstva u modernizaciju i eksploataciju gorepomenutih rudnika, ali prvenstveno u Bestercebanji. Zapravo, neki autori smatraju da je porodica Fugera za svoje vanredno brzo uzdizanje mogla zahvaliti upravo profitabilnosti investicija u rudniku u Bestercebanji. Za pola veka, koliko je pomenuti rudnik bio u eksploataciji od strane kompanije Fugera i porodice Turzo, proizvedeno je 1.118.450 kvintala (ne znamo da li se radi o kvintalu od 100 kilograma ili od 100 funti – te se preračunata vrednost kreće od 46.974 do

111.845 tona) bakra i 453.100 maraka srebra (blizu 103 tone). U modernizaciji gornjomađarskih rudnika svog udela imali su i drugi preduzetnici iz južne Nemačke, a Fugeri su se usled vojno-političke nesigurnosti i velike privlačne snage poslova u Južnoj Americi do 1546. g. u potpunosti povukli iz Mađarske – a u ruke Mađarske kraljevske komore došli su rudnici poznati u celoj Evropi.¹⁶

Cvetanje severnomađarskog rudarstva posustalo je u vezi sa prilivom velikih količina plemenitih metala iz Južne Amerike, sve većom prisutnošću metala iz Švedske kao i u vezi s posledicama revolucije cena, što je u ovom konkretnom slučaju značilo primetno povećanje proizvodnih troškova, smanjenja profita i opadanja realne vrednosti najamnina, a to je izazvalo odliv kapitala i stručne radne snage iz gornjomađarskih rudnika. Taj trend je pojačan usled egzistencijalne i poslovne nesigurnosti izazvanih pohodima erdeljskog kneza Gabora Betlena protiv Habzburga. Bakar iz Mađarske do Antverpena (kasnije Amsterdama) dospevao je prilično komplikovanim putem: kopnom do poljskih luka, pa otud do Danciga pa brodom preko Baltičkog i Severnog mora do odredišne luke. Sličnom putanjom je stizalo i srebro iz tirolskih i drugih srednjoevropskih rudnika do zapadne Evrope i Sredozemnog mora. Erdeljski rudnici su pod osmanskom vlašću uglavnom stagnirali, ali je živa iz te oblasti i dalje imala dobru prođu.¹⁷ (Cameron 1998, 157) (Buza 2003, 121)

Značaj ugarskih rudnika za Habzburšku monarhiju uvećan je posle Karlovačkog mira – povlačenje austro-turske granice daleko od najvažnijih rudnika učinilo je ulaganje u njih sigurnijim i profitabilnijim. Štaviše, proširenjem vlasti na Erdelj i na teritorije Ugarske koje su dotad bile pod neposrednom osmanskom vlašću, habzburška država je došla u posed novih vrednih rudnika. Rudnici u Ugarskoj su bili važni u smislu nužnog snabdevanja sirovinama, u pogledu osiguranja podloge industrijalizacije u austro-češkim oblastima, ali i za pokrivanje vojnih troškova u mnogobrojnim ratovima Habzburga u 18. veku. Posebno važnim se smatralo inoviranje eksploatacije

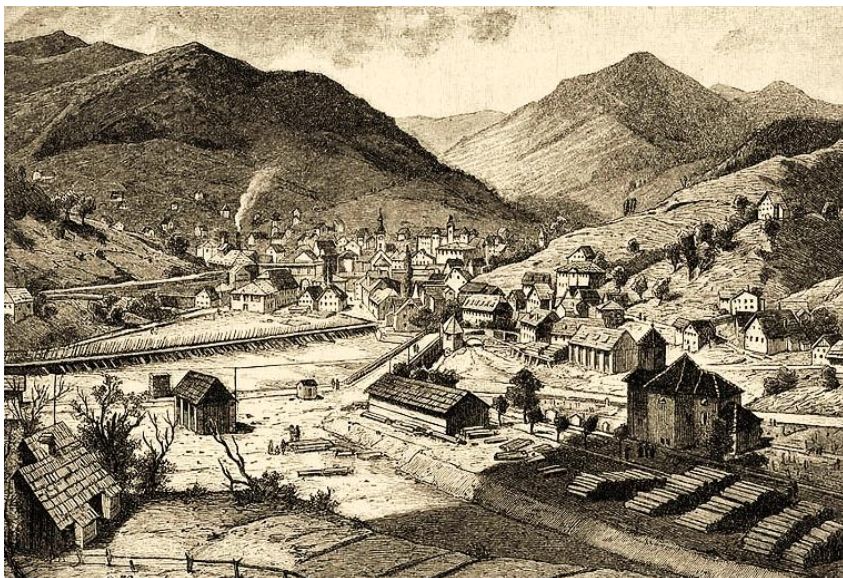
¹⁶ Detaljnije o rudarstvu u Ugarskoj čitati kod Oskara Paulinjija (Paulinyi Oszkár, *Gazdag föld – szegény ország*, Budapest, 2005)

¹⁷ Za izučavanje istorije rudarstva u Mađarskoj od posebnog značaja su delatnost i publikacije Oskara Paulinjija (1899-1982). U tom smislu treba da pomenemo zbirku njegovih odabranih studija: Paulinyi, Oszkár, *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*, pod uredništvom. Janoša Buze i Ištvana Draškocija u ediciji *Gazdaság- és Társadalomtudományi Kötetek*, br 3. Budapest 2005.

srebra, jer njegova eksploatacija u Šelmecbanji i Keremecbanji već duže vremena nije bila rentabilna. Renovacija je bila i te kako uspešna ukoliko znamo da je dobar deo troškova Rata za austrijsko nasleđe finansiran iz mađarskih rudnika srebra. (Kaposi 2003, 205)

Što se tiče eksploatacija železa u ugarskim oblastima, ona je bila manjeg obima i u tehnološkom smislu dobrim delom zaostajala je iza alpijskih oblasti Habzburške monarhije. Pomena vredni su samo rudnici Gemer, Četnek, Jolšva, Dobšina i Gelnic u severnoj Mađarskoj kao i moderan rudnik u Hrvatskoj u Čabru – u režiji porodice Zrinskih. U Erdelju su bili važni rudnici železa poput Torocko, Čikmadaraš i Vajdahunjad – dostupni habzburškoj vlasti od Karlovačkog mira. (Buza 2003, 122)

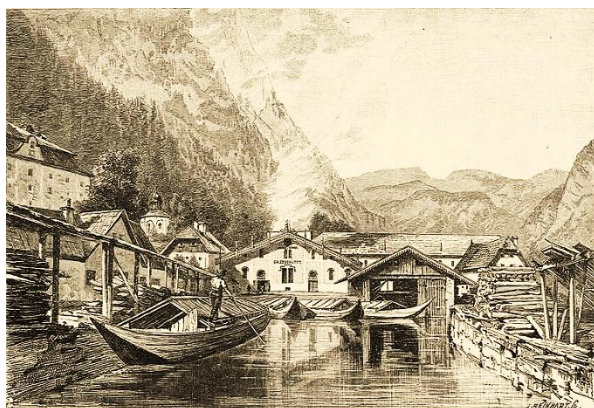
Živa je eksploatisana u Kranjskoj u Idriji, uz rast potražnje od kraja 15. veka. Živa je korišćena pretežno u eksploataciji plemenitih metala (bogat južnoamerički rudnik srebra u Potosiju eksploatisan je pomoću nje) i proizvodnji ogledala, a korišćena je i u lečenju nove bolesti – sifilisa. U vreme svog najvećeg poleta rudnik u Idriji proizvodio je 10% svetske proizvodnje žive. Živa je bila naročito kurentna u prvoj polovini 16. veka i sem Idrije u većim količinama proizvođena je u rudniku Švac blizu Falkenštajna i u manjim rudnicima Kicbihelu, Ratenbergu i Gosensasu, u Tirolu. Postojao je takođe značajan rudnik žive u Zalatni u Erdelju, čiji je izvoz predstavljao važan monopol erdeljskog kneza. Mlečani su bili znatni kupci žive iz ovog rudnika sve do kraja 17. veka, kada je erdeljski knez pod snažnim pritiskom bečkog dvora bio prinuđen da ga zatvori – kako ne bi predstavljao konkurenciju slovenačko-austrijskim rudnicima. (Pál, *A Habsburg monarchia története 1526-1848* 2014, 240) (Buza 2003, 122)

Ilustracija 8 Idrija, autor Laslo Beneš (László Benesch)

Opadanje rudarstva u Habzburškoj monarhiji vidljivo je od dvadesetih godina 17. veka, ali je bilo naročito izraženo od sredine veka. Tome je doprinelo više činilaca: priliv velike količine plemenitih metala iz Amerike, obezvređivanje novca, posledice Tridesetogodišnjeg rata, ali i intenzivna eksploatacija rudnika u zakupu Fugera čiji je rezultat bila sve skuplja eksploatacija sve slabijih nalazišta. Jedna od posledica zastoja rudarstva bio je povratak stanovništva na poljoprivredna zanimanja celih oblasti (okolina Gaštajna, donji tok reke In, itd.). S druge strane, zahvaljujući reformama u upravi izvršenim 1678–1679. godine nastupio je rast eksploatacije železa i oživljavanja metalurgije u Štajerskoj, pri čemu je narednih decenija proizvodnja stalno bila u porastu, te je do sredine 18. veka dostigla nivo iz poslednjih decenija 16. veka. Povećanju obima eksploatacije doprinela je i nova tehnologija dolaska do ruda putem eksplozija. Na taj način prvi put ruda je eksploatisana 1627. godine u Šelmecbanji. Metoda se postepeno širila po srednjoj Evropi, a u austrijskom rudarstvu postala je opšteprihvaćena pri kraju 17. veka. Primetimo da je u austrijskim oblastima eksploatacija soli, žive i bakra predstavljala državni monopol. Iako je eksploatacija i proizvodnja železa bila u privatnim rukama, proizvodnja i

prodaja vršena je pod državnim nadzorom. (Heckenast 1973, 192-193) (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 240)

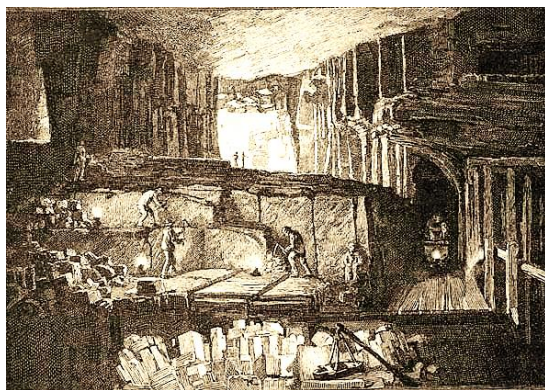

Ilustracija 9 Zgrade za kuvanje soli u Halštatu

Rudnici soli bili su od posebnog značaja, jer je so predstavljala stalno kurentan proizvod za koji se mogla postići relativno dobra cena. Priključenje Češke, koja je bila bez rudnika soli, dodatno je povećalo potražnju, što je podstaklo otvaranje novih rudnika u Tirolu, salcburškoj pokrajini i u Salckamergutu. Uz stare rudnike soli u Tirolu (Halštat, Ause, Hal), otvoren je nov rudnik u Bad Išlu. Osetnu konkurenciju u proizvodnji soli iz Salckamerguta u slovenačkim pokrajinama predstavljala je morska so dobijena u Istri u Kopru i Piranu. Rudnik soli u mestu Sóvár blizu Eperješa nije predstavljao konkurenciju, ali su evropski poznati rudnici u Maramarošu i Erdelju (*Torda, Parajd, Vízakna, Dés*), koji su do 1699. g. bili van okvira Habzburške monarhije, produkovali znatne količine soli, čijom trgovinom je erdeljski knez ostvarivao lepe prihode. Iz tih rudnika so je u pravcu Ugarske prevožen rekama Moriš i Tisa. Još u srednjem veku iz pomenutih mađarskih rudnika so je preko stovarišta u Mitrovici, Kovinu i Slankamenu stizala u Srbiju čak do Prištine. (Божанић 2020, 223) Generalno gledano, rudnici soli bili su važni, jer su uz rudarstvo podsticale i druge delatnosti poput destilacije soli, šumarstva, a nadasve trgovinu solju, koja je često imala dalje implikacije. Stoga je gotovo stalno bila prisutna potreba unapređenja u organizaciji rada, upravi i u primenjenoj rudarskoj tehnici. Posle organizacionih poboljšanja izvršenih pedesetih godina 17. veka, kao i obezbeđenja rudnika savremenijom tehničkom opremom, uvoz soli iz inostranstva postao je nepotreban. (Heckenast 1973, 192) (Zöllner, Ausztria története 1998, 176-177) (Buza 2003, 122)

Habzburška monarhija došla je u posed značajnih rudnih bogatstava ne samo oslobođenjem Erdelja od osmanske vlasti već i ulažanjem Galicije u njen sastav. U Krakovskoj oblasti postojali su značajni rudnici željezne rude, cinka, olova i kamenog uglja. Na obroncima Karpata od davnina su bili poznati rudnici soli, a ubrzo su otkrivene i bogate zalihe nafte i ozokerita.¹⁸

Proizvodnja soli u Galiciji dokumentovana je istorijskim izvorima od 12. veka – bila je evropski poznata i vekovima profitabilna za poljske kraljeve. So je eksploatisana iz rudnika i slanih izvora (putem kuvanja) i odvožena u razne delove prostrane poljske kraljevine pružajući egzistenciju brojnim rudarima, službenicima, trgovcima, prevoznicima i skelarima. U vreme dolaska pod vlast habzburške kuće, u istočnoj Galiciji radilo je više od 90 manjih preduzeća za kuvanje soli sa ukupnom produkcijom od preko 56.000 tona soli godišnje. Ova preduzeća, kao i rudnici soli u Vjelički i Bohnji, s vremenom su došla u vlasništvo države, a uveden je i državni monopol na proizvodnju soli. Uz značajnu modernizaciju, broj preduzeća za kuvanje soli je do kraja 19. veka sveden na svega devet i oni su sa dva rudnika soli godišnje proizvodili preko 89.495 tona kuhinjske i industrijske soli u vrednosti od 8.448.925 forinti. U svim pomenutim preduzećima zapošljavano je godišnje oko 1800 radnika. (Szajnocha 1899, 845-847).

Ilustracija 10 Rudnik soli u Vjelički. Autor: Hugo Charlemont (Hugo Šarlemon)

Nalazišta kamenog uglja u Galiciji su otkrivena krajem 18. veka, a najveći rudnik razvio se u Javoroznu. Pored tog rudnika bilo ih je nekoliko u privatnim rukama sa ukupnom

¹⁸ Ozokerit je mineraloid, vrsta prirodnog parafina odnosno voska, koji se koristi za spravljanje sveća, vazelina a pomešan sa gumom i za proizvodnju električnih izolatora. Jedini izvor ozokerita za komercijalnu eksploataciju je i danas Borislav u zapadnoj Ukrajini, tj. nekadašnjoj Galiciji.

godišnjom produkcijom od oko 10.000 tona uglja, što je do 1895. godine povećano na više od 760.000 tona iz rudnika krakovske oblasti. Međutim, ta količina nije pokrivala sve potrebe Galicije, te je importovano godišnje još oko 500.000 tona. Eksploatacija olova i železne rude bila je relativno malog obima, a topljenje rude je vršeno pretežno u Šopinicu (*Schoppinitz*) u Gornjoj Šleskoj. Od olova i železa po obimu i vrednosti bila je značajnija eksploatacija cinka – Galicija je kasnije produkovala 39,1% celokupne austrougarske proizvodnje cinka, po čemu je bila na vodećem mestu u zemlji. Cink iz Galicije bio je tražen u Nemačkoj, Velikoj Britaniji, skandinavskim zemljama i Severnoj Americi. (Szajnoch 1899, 843-844)

Pripajanje Bukovine Austrijskoj monarhiji u početku nije donelo gotovo ništa njenom rudarstvu, s obzirom na to da u Bukovini nije bilo rudnika. Međutim, zahvaljujući sprovedenim istraživanjima, uskoro su otkrivena nalazišta rude mangana i železa (Jakobeni, kraj 1770-ih) odnosno bakra (Pozorita) i soli (Kacika, 1790) te je započeta eksploatacija pomenutih ruda i soli. Sem za snabdevanje stanovništva, eksploatacija soli bila je važna takođe i radi suzbijanja krijumčarenja soli iz Moldavije. Ipak, proizvodnja soli decenijama je tekla uz prilično zaostalu tehnologiju i u malim količinama. (Kleinwächter 1899, 497-498)

Trgovina

Za razliku od današnjih nacionalnih ili globalnih tržišta, u ranijim periodima trgovina je imala dosta uže okvire. Ipak, ona je i tada omogućila da se iskoriste i unaprede specifičnosti oblasti sa određenim komparativnim prednostima (dostupnost morskog prevoza, bogatstvo rudama, šumama, postojanje razvijenih gradova, velike obradive površine, itd.) i da se izvrši razmena dobara između njih. Poljoprivredne oblasti su putem trgovine uspele osigurati bolju iskorišćenost zemljišta, što je imalo pozitivnih efekata na efikasnost proizvodnje i poslužilo kao podsticaj razmeni dobara i specijalizaciji proizvodnje unutar zemlje, što je bio slučaj i u Habzburškoj monarhiji. Pri tome, razvoj tržišta i glavnih pravaca tokova robe sem ekonomskih prilika određivala je takođe i državna vlast. O tome ćemo šire govoriti kasnije, ali ćemo ipak sada pomenuti dva primera: u okviru šire politike urbarijalne regulacije bečka vlada je određivala i to koja naselja treba

da služe kao tržišni centri, odnosno praksa limitacije cene proizvoda vršena je od strane države ili plemićke županije. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 260)

Habzburška monarhija je bila pretežno kontinentalna zemlja te je njena trgovina imala kontinentalni karakter. Istina, na kraju 17. veka i s početka 18. veka njeni vodeći krugovi sve više su razmišljali o tome da prošire svoje dotadašnje suvozemne trgovinske interese pa i da se uključe u pomorsku međunarodnu trgovinu. S obzirom na to da se Habzburška monarhija nalazila u centralnim delovima Evrope, mogli bismo možda očekivati da je ona imala centralno mesto i u evropskom međunarodnom trgovačkom prometu, međutim to nije bio slučaj. Iako su smeštene uz Dunav i imale živu unutrašnju trgovinu, zemlje austrijskih Habzburga nikad se nisu približile obimu prekograničnog trgovačkog poslovanja oblasti poput severne Italije, severne Francuske, Nizozemske, odnosno Baltičkog prostora i Sredozemlja. Za razliku od Beča, Prag je u srednjem veku bio jedan od prvorazrednih centara trgovine i rada manufaktura. (Suttner Fichtner 2009, 303) Štaviše, opšte okolnosti trgovine su se tokom 16. i 17. veka promenile na štetu trgovačkih interesa austrijskih Habzburga. Postepeno preorijentisanje glavnih trgovačkih pravaca iz sredozemne oblasti u pravcu Atlantskog okeana štetilo je austrijskoj privredi i saobraćaju u alpskim i podunavskim regijama. Još veće posledice imalo je širenje osmanlijske vlasti na Balkan i u srednju Evropu. Ono je poremetilo dotadašnje trgovinske prakse i vekovne pravce trgovine ugarskih i austrijskih oblasti, a imalo je znatne negativne posledice i po tradicionalnu trgovinu sa Mletačkom republikom. Činjenica da bečki dvor u privrednom smislu i u pogledu trgovine gotovo dva veka nije mogao računati na pretežan deo Ugarske, odnosno da je usled ratova sa Osmanlijama bio prisiljen da ogromna sredstva usmeri u pravcu izgradnje tvrđava, naoružanja i za snabdevanje vojske – umesto da ulaže u trgovinu i u odgovarajuću infrastrukturu – imala je ozbiljne istorijske posledice. Bankrotiranje velikih južnonemačkih bankarskih kuća dodatno je pogoršalo opštu situaciju u trgovačkim poslovima, ali i u rudarstvu. Konačan udarac dotadašnjem srednjoevropskom trgovinskom sistemu zadao je Tridesetogodišnji rat. Nirnberg i Venecija kao dotadašnji trgovački centri postepeno su izgubili svoj značaj. Posledice klimatskih

promena i ratova znatno su oslabile kupovnu moć stanovništva, što je između ostalog uticalo na smanjenje potražnje za vinom, luksuznim proizvodima i finim tkaninama, a to je pak podstaklo češku i gornjoaustrijsku tekstilnu industriju.

Povezivanje Habzburške monarhije sa zapadnim ekonomijama imalo je višestruku opravdanost. Sem koristi koje su trgovina i eksport mogli doneti habzburškoj privredi, kontakti sa njima za Habzbušku monarhiju su otvarali vrata za uključivanje u svetsku trgovinu. Pomenute promene u karakteru i pravcima trgovine kod zapadnih pomorskih zemalja su uzrokovale razvoj i snažnu akumulaciju trgovačkog kapitala, što je omogućilo progres u pravcu kapitalističke proizvodnje i razvoja modernog kreditnog sistema. U tom smislu, unapređenje agrarne proizvodnje, nastajanje manufaktura i razvoj industrije u domenima austrijskih Habzburga do određene mere zavisili su i od njihove povezanosti sa naprednim ekonomijama zapadnih pomorskih naroda. (Petrović 1982, 26)

Iako je poljoprivredna i industrijska proizvodnja u posmatranom razdoblju mahom zadovoljavala domaću potrošnju, postojala je unutrašnja i spoljna trgovina znatnog obima, pri čemu je razmena robe unutar granica Habzburške monarhije bila primetno obimnija. Bečka vlada je radi pospešivanja trgovačke delatnosti radila na ukidanju unutrašnjih carina i u tome postigla određeni uspeh; međutim, stvaranje jedinstvenog carinskog i ekonomskog prostora ipak je trebalo da sačeka bolja vremena. (Zöllner, Ausztria története 1998, 220)

Glavni izvozni pravci iz Habzburške monarhije u ovo doba bili su Sveto rimsko carstvo, pre svega južnonemačke oblasti i Venecija. Uz Veneciju glavne izvozne luke za trgovce iz Habzburške monarhije bili su u severnim i istočnim oblastima Evrope, poput luke Hamburg. Pretežnu većinu eksporta iz Habzburške monarhije u ovo doba činile su sirovine – vino (Austrija, Mađarska) i stoka (pre svega Mađarska). Iz Koruške i Štajerske izvoženo je gvožđe i čelik, iz Gornje Mađarske, Tirola i Koruške plemeniti metali i bakar, pri čemu su iz Tirola i Koruške u manjoj meri eksportovani i luksuzni proizvodi. Najviše luksuzne robe eksportovano je iz Češke. Jedan od najkurentnijih eksportnih proizvoda 16. veka bilo je vino. Izvoz vina iz

Donje Austrije u južne nemačke oblasti donosio je šest puta veću dobit od izvoza čelika.

Uz sve uspone svoje ekonomije Češka je trpela od činjenice da ona nije ležala na pravcu nekog velikog evropskog međunarodnog trgovačkog pravca kao što je npr. bila podunavska trasa: Nirnberg–Regenzburg–Pasau–Linc–Beč–Pešta ili severni trgovački put Lajpcig–Vroclav–Kraľov. Često pominjani i značajni trgovački *Zlatni put*, koji je kroz Šumavu i Prahtice vodio u unutrašnjost zemlje, ipak je bio manjeg značaja od gore pomenutih. Tržišna mesta su se od srednjeg veka razvijala u blizini kraljevskih gradova, a određena razmena dobara vršena je takođe u graničnim zonama. Nesigurnost na putevima usled pojačanog i organizovanog pljačkanja trgovaca, naročito izražena na pragu 15. veka, otežavala je trgovinu. Husitski ratovi i papska zabrana trgovanja sa „jereticima“ (1420–1495) tokom nekoliko decenija teško su pogađali kako unutrašnju tako i spoljnu trgovinu Češke. Strani trgovci su robu eventualno dovozili samo do gradova uz granicu nemačkih zemalja i Češke. Jedino su nirnberški trgovci bili dovoljno odvažni da krše pomenutu zabranu i zalaze dublje u zemlju. Zabrana izvoza žitarica u doba husitskih ratova dalje je pogoršala uslove trgovine. S druge strane, opterećenja i nestašice izazvane dugotrajnim ratnim stanjem husiti su neretko olakšavali pljačkanjem neprijateljskih inostranih teritorija. (Šarac 2014, 137-138, 144, 205)

Ekonomsko nazadovanje izazvano Husitskim ratovima i revolucijom, konačno je zaustavljeno a privreda stabilizovana oko sredine 15. veka. Sporazumom iz Olomuca iz 1479. g. između češkog kralja Vladislava Jagelonca i ugarskog kralja Matije Korvina gotovo stogodišnji period političkih nemira u Češkoj bio je završen. Nastupio je period oporavka kako u privrednom tako i u demografskom smislu: počev od teške epidemije kuge 1380. godine stanovništvo Češke kosile su epidemije, bolesti, nerodne godine i glad, odnosno borbena dejstva političkih i konfesionalnih previranja tokom nekoliko decenija. Neki istoričari procenjuju da je broj stanovnika opao čak do 50% (jedina uteha jeste da Crna smrt iz četrdesetih godina 14. veka nije harala u Češkoj). Pri tome, epidemije, bolesti i glad nanosile su puno veće gubitke od pogibelji u oružanim sukobima. Za saniranje privrednih i demografskih gubitaka trebalo je više decenija i oni su konačno

prevladani tek u 1520-im i 1530-im godinama. Pri tome, uvedene su mere ograničavanja kretanja kmetova i povećanja količine radne rente, što je izazvalo manje nemire. Došlo je do oživljavanja proizvodnje, trgovine, rasta obima eksploatacije rudnih bogatstava i s time u vezi do pojave i uspona nekih varoši u posedu vlastele, o čemu će još biti reči. (Šarac 2014, 207, 262)

Zapravo, što se trgovine tiče, u 16. veku značaj gradova je bio tek nešto iznad varoši – čemu je kumovao njihov manje signifikantan položaj u odnosu na najvažnije evropske trgovačke pravce kao i ograničenja nametana od strane cehova – a cehovski sistem upravo je tada proživljavao svoje zlatno doba u češkim oblastima. S druge strane, neki veleposednici su prilično pažnje posvećivali razvoju trgovine i zanatstva u svojim varošima. Iz ovih razloga češki gradovi i varoši su imali značaj pretežno u lokalnoj i regionalnoj razmeni dobara, te je i zanatska proizvodnja u njima bila namenjena lokalnim i regionalnim vašarima. Ipak, postojala su dva izuzetka: suknarstvo i platnarstvo je bilo natprosečno profitabilno, te je u tom segmentu nastala proizvodnja koja je prevazišla regionalni značaj, tj. češka tkanina i platno su izvoženi van granica, u druge evropske, a posredstvom nizozemskih trgovaca, i u prekomorske zemlje.

Češka tkanina je po pristupačnim cenama izvožena u istočne i jugoistočne regije Evrope i njena proizvodnja bila je najviše razvijena u istočnoj Češkoj (Broumov, Pardubice, Rihnov nad Knežnou), u južnoj Češkoj (Jindřichov Hradec) i u Moravskoj (Jihlava). Platno je proizvedeno pre svega u severnoj i severoistočnoj Češkoj, gde su postojale pogodne prirodne okolnosti za uzgoj lana. Oba zanimanja vršena su u ferlag sistemu. Taj sistem je pogodio zanatlije koji su se svojim zanatima bavili van perioda poljoprivrednih radova i koji nisu sami uspevali da svoju robu plasiraju u većim količinama ili van lokalnih i regionalnih okvira. Preduzimači su u tome bili znatno umešniji, a raspolagali su i finansijskim sredstvima koja su mogla investirati u organizaciju proizvodnje i trgovinu gotovim proizvodima.

Prodiranje Osmanlija je trgovinu u istočnim krajevima austrijskih i jugoistočnim delovima čeških zemalja učinilo riskantnom, dok je trgovina u mađarskim i hrvatskim oblastima postala krajnje problematična. Prioritetnim su postale oblasti koje su bile manje ugrožene turskim napadima. Putovanje

kroz Kraljevinu Mađarsku ili tokom Dunava niže od Đera postalo je suviše nesigurno za srednjoevropske trgovce. Značajni trgovački kontakti koji su u srednjem veku postojali između Mađarske s jedne i austrijskih i čeških predela s druge strane, vidno su oslabili. Brojni mađarski gradovi su stradali, a oni koji su opstali su osiromašili, pa je njihova kupovna moć izbledela. Ove promene osetno su pogodile Beč, koji je ranije dosta robe uvezio iz Mađarske. Bez obzira na sve nepovoljne okolnosti, u većem obimu održao se uvoz stoke iz Mađarske, a u nekim periodima bio je znatan i import žitarica. Vino iz Mađarske u ovom periodu uvoženo je samo ukoliko je u austrijskim oblastima rod grožđa bio slab. Iako je trgovina Dunavom i Podunavljem sa Mađarskom, u celini gledano, izgubila raniji značaj, Dunav je postao izuzetno važan vojni put – a kao takav ostao je interesantan za odvažnije trgovce koji su prilikom brojnih ratova snabdevanjem vojske postizali visoke profite. Usled pomenutih razloga promenili su se brojni pravci protezanja trgovačkih puteva, te su zaobilazili osmanske oblasti. Primera radi, sada su trgovci iz Erdelja i Parcijuma prevozili robu umesto pravca Solnok–Budim, zaobilaznom putanjom, bez ulaska na osmansko područje u pravcu Nađvarada i Debrecina, preko Košica u pravcu Beča. Iz Beča je roba vožena Dunavom do Komaroma i Vaca. Ovim rutama trgovina je funkcionisala čak i u doba Petnaestogodišnjeg rata, istina sa smanjenim intenzitetom. (Buza 2003, 142). (Zöllner, Ausztria története 1998, 180) (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 243)

Ipak, i uz političku podeljenost zemlje, rizike i smanjenje obima trgovine, glavni pravci trgovine na samoj teritoriji nekadašnje Kraljevine Mađarske su do kraja 16. veka uglavnom opstali – pre svega kada se radi o izvozu stoke – s time da je u novim okolnostima naglasak pao na trgovačke rute u pravcu zapada i prema jugu. U to doba za trgovinu Mađarske bio je karakterističan izvoz agrarnih proizvoda i uvoz industrijskih i luksuznih proizvoda – u još izraženijoj meri važilo je to za središnje delove Ugarske pod osmanskom vlašću. Kneževina Erdelj – koja je bila u privrednoj vezi sa obe pomenute oblasti – u trgovini sa Habzburškom monarhijom pratila je tu trgovinsku strukturu, međutim u trgovinskom saobraćaju sa Osmanskom carevinom i rumunskim kneževinama situacija je bila upravo obrnuta: na

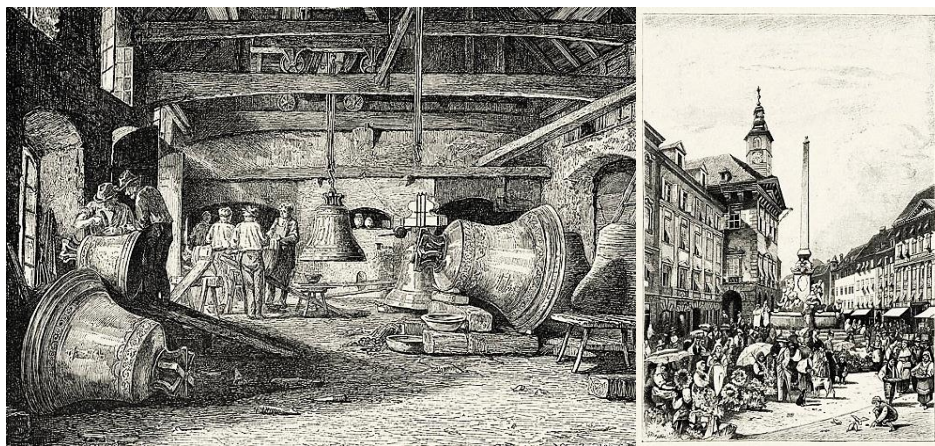
istok i jug izvozila je domaće ili tranzitne industrijske i zanatske proizvode, a uvozila poljoprivrednu robu. (Buza 2003, 137)

Ugarska je četrdesetih godina 16. veka najviše eksportovala stoku (70–90%), bakar, vino i žito. Pri tome, usled teških saobraćajnih prilika i podeljenosti Ugarske na tri carinske oblasti (teritorije po osmanskome vlašću, Kneževina Erdelj i Kraljevska Mađarska), izvoz žitarica je bio skup, te u ovom periodu nije imao značaj koji je kasnije stekao. Žitarice su odvožene do pijaca udaljenih obično do najviše pedesetak kilometara, te je trgovina prema inostranstvu bila karakteristična pre svega u pograničnim oblastima, u doba konjunktura. U pogledu uvoza prednjačila je tekstilna roba (oko 70%), zatim metalni i mešoviti artikli, odnosno začini. Interesantno je da tadašnji podaci ukazuju na pozitivnu trgovinsku bilansu, tj. približno 70% činio je izvoz a 30% uvoz. Ta situacija se u 17. veku promenila u deficitnu trgovinu.

Pretežan deo eksporta činila je rogata stoka (iako imamo podatke takođe za izvoz ovaca i konja, ali u znatno manjem broju), koja je u velikom broju terana u pravcu austro-čeških naslednih oblasti na vašare Beča, Regenzburga, Augzburga, Nirnberga i Ulma, odnosno u pravcu Olomuca, Brna i Praga. Zahvaljujući porastu cena, 1570-ih i 1580-ih godina na pomenuta tržišta izvoženo je po 100.000–130.000 grla. Uz to, stoka je terana u pravcu severne Italije i Venecije u nešto manjem obimu (godišnje 15.000–40.000 grla) – preko Zagreba, Ptuja, Ljubljane.¹⁹ Mađarski i poljski trgovci stokom su do sredine 16. veka podelili tržište među sobom: poljski trgovci su eksportovali u severnonemačke oblasti i Češku severno od Praga, a mađarski južno od toga. Eksport stoke gotovo da je prestao za vreme Petnaestogodišnjeg rata, štaviše usled desetkovanja stočnog fonda u godinama posle Žitvoročkog mira (1606) usled izostanka uvoza stoke iz Mađarske, u Beču su zabeleženi slučajevi uvoza iz Bavarske. Ipak, potrebe velikih vojski tokom Tridesetogodišnjeg rata obnovile su mađarski izvoz stoke, koji je trajao sve do Vestfalskog mira, posle kojeg je usledilo opadanje

¹⁹ Moramo primetiti da se podaci koji se odnose na trgovinu zasnivaju na fragmentarnim podacima pojedinih graničnih postaja – tridesetina i na drugim nesistematiziranim istorijskim izvorima, te nužno predočavaju samo glavne tendencije u spoljnoj trgovini.

obima eksporta: vojske su raspuštene, a dugotrajno ratovanje u najteže pogođenim oblastima južne Nemačke i čeških oblasti izazvalo je pad stanovništva, što je uzrokovalo dekonjunkturu. Istovremeno, javila se snažna konkurencija iz severne Nemačke, Danske i Poljske. Takođe, politika bečkog dvora kojoj je prioritetno postalo snabdevanje Beča i drugih austrijskih gradova, nije vodila dovoljno računa o profitabilnosti trgovine stokom. Darivanjem prava trgovine stokom strancima znatno je sužen krug onih u Mađarskoj koji su sticali zaradu od ove trgovine. No ipak, ona je bila do te mere živahna da su se uključili i neki ugarski velikaši (Esterhazi, Zrinji, Baćanji, itd.) pa i osmanske spahije koje su primorale svoje kmetove da stoku teraju na pijace u Kraljevsku Mađarsku. Stabilnost trgovini stokom dala je gotovo stalna konjunktura, relativno stabilne cena i činjenica da je stoka terana na svojim nogama do pijaca. O izvozu vune i koža iz Mađarske svedoče podaci sa frankfurtskog vašara. (Buza 2003, 138-139)

Ilustracija 11 Livnica zvona i zelena pijaca u Ljubljani.

Autori H. Šarlemon i Adolf Vagner

Prema podacima nekih carinskih postaja iz 1542. godine, vrednost izvoza stoke 2–2,5 puta prevazilazila je vrednost eksportovanog vina, koje je bilo na drugom mestu, dok je vrednost eksportovanog bakra ili bakarne rude bila nešto niža u odnosu na vrednost vina. Inače, cena bakra je varirala u velikoj meri i znatno je zavisila od faktora na udaljenim tržištima.

Eksportovan je preko Žolne u Vroclav pa otuda u pravcu Šćećina i Gdanjska, pa na Amsterdam i Antverpen. Od kraja 17. veka bečki dvor je počeo voditi više brige o eksportu bakra, te su uz Vroclav formirane deponije u Beču, Trstu i Regenzburgu. (Buza 2003, 139-141)

Vino iz Ugarske, popularno još u srednjem veku, zadržalo je svoju prođu na inostranom tržištu dobrim delom zahvaljujući tokajcu, vinu koje je postalo slavno u Evropi tokom 16. veka i izvoženo je u velikim količinama. Eksportovano je pretežno u Poljsku, a preko nje i na udaljenija tržišta, trgovačkim putevima preko Košica i Krakova. Vino iz okoline Kesega, Požuna i Šoprona, usled ograničenja nametnutih u korist donjeaustrijskog vina, eksportovano je u udaljeniju Šlesku, gde je bilo naročito na ceni.

Ilustracija 12 Berba u Tokaju u 19. veku, autor je Pal Vago

Najveći deo ugarskog uvoza, oko 70%, činili su tekstilni proizvodi. Jeftina tkanina uglavnom je poticala iz šleske, moravske i južnonemačkih oblasti, a od druge polovine 16. veka bilo je sve više engleskih tkanina ili njihovih kopija. Tekstilna roba je preko Kraljevske Mađarske stizala do osmanskih teritorija, Parcijuma i Erdelja, a otuda je kao tranzitna roba dalje išla prema Moldaviji, Vlaškoj pa i Osmanskoj imperiji. Ti pravci su bili dvosmerni, s obzirom na to da su sa Levanta stizali luksuzni artikli, fini tekstil: svila i pamuk, kao i prekrivači od kamiljeg krzna. Dubrovački trgovci su dovozili italijanske i kvaziturske tekstilije. Italijanski trgovci su u Đer stizali sa punim kočijama tekstilne robe, koju su menjali za 300–400 grla stoke. (Buza 2003, 142)

Prema podacima graničnih postaja iz 1542. g., u kategoriji metalne robe, sem brojnih bliže neimenovanih artikala, najviše se pominju noževi, oružje, sekire, srpovi, kose i ašovi. Među ostalom uvezenom robom pominju se igle, konac, pređa, dugmad, kaiševi, pojasevi, trake, rukavice, itd. Mađarska je predstavljala i tranzitni pravac za prevoz robe na Zapad iz

Moldavije i Vlaške. (Wandycz, Cijena slobode. Povijest Srednjeistočne Evrope od srednjeg vijeka do danas 2004, 67)

Zbog ranije pomenutih razloga, od trgovine sa Ugarskom za austrijske trgovce postala je značajnija i obimnija trgovina sa južnom Nemačkom duž Dunava. Uvožene su tkanine, a izvoženo je vino i metalni proizvodi. U pravcu Mletačke republike izvožena je u većim količinama volovska koža, smola, metalni proizvodi i vosak, dok se iz Venecije uvozilo ulje, staklo, sapun i italijansko vino (malvazija i muskat). Na trgovinu sa Češkom podsticajno su delovale nove državno-pravno veze, kao i okolnost da se trgovina severoistočne Evrope premestila u pravcu luka na severu i istoku Evrope. Povećanju značaja Praga u odnosu na Beč i Linc doprinelo je premeštanje dvora za vreme cara Rudolfa II u Prag. U Češku je iz austrijskih oblasti eksportovano vino, gvožđe i so, a iz Češke su stizali staklo i tkanina; iz udaljenijih zemalja prema severu i istoku importovani su vosak i krzno. (Zöllner, Ausztria története 1998, 180)

Trgovinu prema jugoistoku većinom su držali Grci i Jermeni, a u podunavskoj trgovini sa Osmanlijama isticali su se srpski trgovci. U sitnoj i u krupnoj trgovini bilo je mnogo Jevreja, te je između njih i hrišćana često vladala oštra konkurentska borba, koja je zajedno sa verskim razlozima 1671. godine dovela do progona Jevreja iz Beča. Trgovinski značaj Beča je s vremenom rastao uz brojne druge razloge i usled činjenice da su se tu nalazili depoi južnonemačkih, italijanskih, mađarskih, a kasnije i balkanskih trgovaca. Što se ovih poslednjih tiče, počev od 16. veka, ali najviše u 17. veku, na habzburškom tržištu pojavili su se uz dalmatinske i jevrejske i „grčki trgovci“ (Grci, Srbi, Jermeni, Aromuni, itd.), koji su u svojim rukama držali prvenstveno trgovinu sa Osmanskom imperijom, a s vremenom su počeli da se naseljavaju u Beču, Mađarskoj i Erdelju. U trgovinu su se u ovo doba uključivale brojne plemićke porodice (od mađarskih, na primer, Nadašdi, Perenji, Turzo, Forgač, Erdedi; pa je i junak odbrane Jegra 1552. g. Istvan Dobo imao svoju kompaniju za trgovinu stokom); porodica Zrinski kontrolisala je većinu trgovine stokom u pravcu Italije. (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 243) . (Zöllner, Ausztria története 1998, 217)

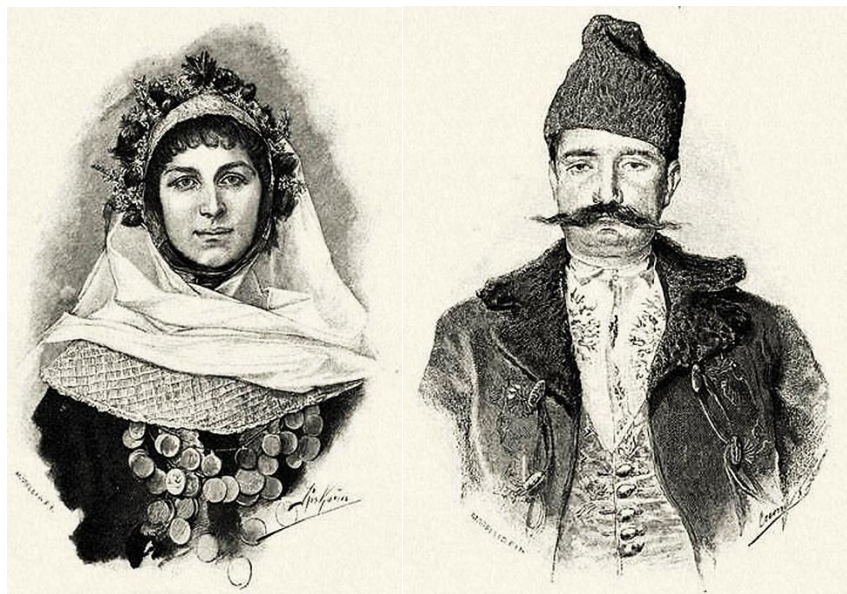
Uključivanje Kneževine Erdelj i oblasti Mađarske koje su do 1699/1718. g. bile pod osmanskom vlašću stvorilo je nove okolnosti trgovine. Novopriključene teritorije bile su ratovima – koji su trajali od sedamdesetih godina 17. veka do prvih decenija 18. veka – u velikoj meri devastirane i pauperizovane, te nisu postojali uslovi kao u zapadnim delovima Habzburške monarhiha i u Zapadnoj Evropi za živahan razvoj trgovine: broj stanovnika je bio nizak, zanatstvo jedva da je postojalo, nekadašnje trgovinske veze su bile prekinute, nije bilo pravih gradova, niti intenzivne poljoprivredne proizvodnje koja bi podstakla razvoj gradova. Robna razmena je vršena pretežno na vašarima i u trgovačkim radnjama najvećih trgovišta. U zapadnim i severnim delovima Ugarske bilo je nešto razvijenije trgovine, čak i specijalizovanih trgovaca.

U godinama vladavine kraljice Marije Terezije većina veletrgovaca bili su stranci (Grci, Cincari, Srbi, Jermeni i u manjem broju Jevreji) uz nešto Nemaca. Takvu situaciju u osnovi omogućila je činjenica da su Požarevački i Beogradski mir garantovali slobodu trgovine za trgovce obe carevine. Uz pomenuto i određene druge istorijske okolnosti trgovcima sa Balkana išla je u prilog takođe njihova dinamičnost i mobilnost koja austro-nemačke i mađarske provincijske trgovce baš nije krasila. Osim spore izgradnje domaće trgovačke mreže osmanskim trgovcima znatno je pomogla prilično nespretna carinska politika bečkog dvora koja je domaće trgovce stavljala u osetno gori položaj od Balkanaca: dok su trgovci sa Balkana imali obavezu da plate nisku carinu od samo 5%, jednom, na ulasku u Habzburšku monarhiju, dotle su habzburški trgovci plaćali višu tarifu na spoljašnjoj granici, a bili su obavezni da plate carinu i na unutrašnjim granicama – što je njihovu robu činilo primetno skupljom u odnosu na artikle stranih trgovaca. S obzirom na to da je carinskim tarifama ugarsko tržište praktično bilo odsečeno od direktne kupovine strane robe, a austro-češka industrijska proizvodnja često nije uspela zadovoljiti potražnju, balkanski trgovci nalazili su načina da luksuznu robu, tekstilne artikle i druge proizvode dopreme na ugarske teritorije raznim finesama ili krijumčarenjem robe. (Eckhart 1922, 244-246, 249)

Bilo je dosta razgovora na različitim nivoima državne vlasti usmerenih na ograničenje ili čak zabrane rada grčkih i srpskih trgovaca, naročito posle 1745. g. kada im je Aradska županija dozvolila da trguju na sitno i da otvaraju

bakalinske radnje. Nezadovoljstvo je izazivala takođe njihova praksa falsifikovanja vina, ali i činjenica da su svoje prihode većinom ulagali van Habzburške monarhije. Iako do zabrane njihovog rada nije moglo doći zbog potreba koje su zadovoljavali, opstala je težnja vlasti da se balkanski trgovci za stalno nasele u Habzburškoj monarhiji i da tu budu naturalizovani – što je do poslednjih decenija 18. veka uglavnom i urodilo plodom.

Za naše prostore su posebno interesantni srpski trgovci. Oni su u Ugarskoj prisutni od kraja 15. veka, a prvi srpski trgovci pojavili su se u Beču s početka 16. veka. Slično dubrovačkim i drugim balkanskim trgovcima, njima je u prilog išla zaštita osmanske države, te su još u vreme osmanske vlasti u delovima Ugarske razvili živu delatnost i formirali jake trgovačke kolonije – od kojih je najsnažnija bila ona u Pešti i Rackovinu. Slom osmanske vlasti u Ugarskoj uzrokovao je brojne promene u privrednoj i društvenoj sferi, ali se čini da položaj srpskih trgovaca (onih prisutnih u tursko doba i pristiglih sa velikom seobom Srba) nije bitno promenio. Štaviše, ojačao je. Uz to, u nekim oblastima Srbi su živeli sa obe strane granice habzburške i osmanske države, stvarajući specifičan jezički, kulturni i privredni most. U takvim opštim uslovima razvio se po broju znatan i imućan sloj srpskih trgovaca koji su se bavili kako sitnom tako i krupnom trgovinom (žitarice, stoka, vino, drvena građa, koža, vosak, med, riba, itd.) i koji su tokom 18. veka formirali brojne trgovačke kompanije i kolonije po gotovo celoj Ugarskoj i nekim oblastima Austrije. Najpoznatiji su bili budimski, peštanski, sentandrejski, novosadski trgovci, ali i oni iz Kostajnice, Dubice, Petrinje, Karlovca, itd. (Mikavica 2016, 268-271)

*Ilustracija 13 Srpska žena i muškarac iz južne Mađarske.
Autori slika su Karolj Černa i Igor Rošković*

Spoljna trgovina Habzburške monarhije je u razmatrano doba nailazila na razne teškoće. Za pomorsku trgovinu najveće prepreke je predstavljala okolnost da je zbog nedostatka izgrađenog puta i geografskih prepreka pristup primorju bio otežan, odnosno da je mletačka ratna i trgovačka flota već vekovima dominirala Jadranskim morem. S druge strane, kontinentalna trgovina prema jugoistoku Evrope prema Balkanu i Levantu bila je skupčana sa mnogim teško savladivim izazovima usled neprijateljskih odnosa sa Osmanskom imperijom. Prema zapadu Evrope pak trebalo je savladati protekcionističku carinsku politiku drugih država, što je, naravno, i sa habzburške strane nalagalo primenu merkantilističke zaštitne politike. U cilju izbegavanja konkurentskih zaštitnih carina, ali i radi razvoja domaćih rečnih i pomorskih luka, bečki dvor je težio da izvoz usmeri u pravce koji su mogli postati korisni za unapređenje privrede. Uviđajući da evropski vladari stiču sve veće prihode od spoljne trgovine, bečki dvor je u drugoj polovini 17. veka odlučio da vodi sličnu politiku, te je Habzburška monarhija, kao prva evropska država, formirala poseban ured za unapređenje trgovine (*Kommerzkollegium*).

Primer uspešnosti francuske, engleske i holandske trgovačke delatnosti i organizacije u Osmanskoj imperiji kao i uspesi u protivosmanskim ratovima – potaknuli su cara Leopolda I da počne gledati na Tursku i Levant kao na nove prostore za razvoj trgovine i kao na moguće privredne partnere. Činilo se da bi ove oblasti mogle biti pogodne za početke akumulacije austrijskog trgovačkog kapitala. Ubrzo po sklapanju mira u Vašvaru (1664) i Sremskim Karlovcima (1699), preduzete su prve mere u pravcu jačanja privrednih veza prema Balkanu i Levantu. Uporedo s time, značaj jevrejskih, jermenskih i drugih trgovaca iz Osmanske imperije koji su u Austrijskoj monarhiji trgovali levantinskom robom postajao je sve značajniji. U sklopu istočne ekonomske politike formirana je Orijentalna trgovačka kompanija (*Orientalische Handelskompanie*, 1667–1683), koja je trgovala pre svega luksuznom robom sa Istoka i stokom iz delova Ugarske okupirane od strane Osmanske imperije. Uz to je izvozila je metalnu robu i tkanine, a uvozila vunu, kožarsku robu i stoku. U uslovima žestoke konkurencije na Levantu propala je pred početak druge opsade Beča 1683. godine. (Suttner Fichtner 2009, 303) (Бронза 2012, 277)

Ubrzo po zaključenju Požarevačkog mira, formirano je 1719. godine drugo po redu trgovačko društvo namenjeno unapređenju trgovine sa Osmanskim carstvom – Privilegovana istočna kompanija (*Privilegierte Oirientalische Kompanie*, Beč, 1719), koja je obnovila trgovinu prema Osmanskoj imperiji, koristeći Beograd kao svoj glavni emporij. Firma je dosta brzo napredovala te je otvorila tovarišta i manufakture u Beogradu, Beču, Švehatu i Trstu. Najviše se bavila uvozom i preradom pamuka sa Istoka, međutim, usled pritiska Francuske i Engleske odnosno zbog snažne konkurencije balkanskih i mletačkih trgovaca ipak nije uspela duže vremena da opstane. (Бронза 2012, 277-278)

Zainteresovanost za oživljavanje privrednih odnosa sa prostorom Balkana i Levanta Habzburška monarhija je pokazala kroz tačke mirovnih ugovora sklopljenih sa Osmanskim carstvom u 18. veku (Požarevački mir iz 1718, Beogradski mir 1739, Svištovski mir iz 1791. godine) koje su se odnosile na pitanja trgovinskih odnosa. *Trgovački i pomorski ugovor sa Portom*, potpisan šest dana nakon Požarevačkog mira, bio je od velikog značaja jer je on detaljno regulisao pomenute oblasti i s obzirom na to da je

sa manjim izmenama ostao na snazi do 1771. godine.²⁰ Od ovog sporazuma se očekivalo dosta, pre svega profitabilna trgovina sa Osmanskim carstvom, te je i carinska stopa određena veoma nisko na svega 3%. Trgovina između dve carevine zaista je krenula, međutim suprotno očekivanjima bečkog dvora, u početnim decenijama su u njoj dominirali „turski trgovci“, dobrim delom Cincari, koji su držali i sitnu i veliku pograničnu trgovinu u svojim rukama. Usled toga, Beogradskim mirom iz 1739/1740. godine carinska stopa je podignuta na 5%, ali ni to nije umanjilo dinamičnost balkanskih trgovaca u Habzburškoj monarhiji. Bečki dvor je preduzeo više mera da se ta trgovina učini profitabilnijom (npr. uredba cara Josifa II da su balkanski trgovci svoju robu imali pravo prodavati samo uz granicu), te je ona sedamdesetih i osamdesetih godina 18. veka konačno postala suficitna za austrijsku stranu. (Бронза 2012, 289) (Gavrilović 2021, 240-241)

Razlozi za deficitarnu trgovinu sa Osmanskim carstvom bili su različiti, međutim u osnovi se radilo o razlikama u poslovnoj politici austrijskih i balkanskih trgovaca. Dok su balkanski trgovci lako nalazili kupce za svoju jeftinu robu na prostoru Habzburške monarhije, dotle austrijski trgovci, orijentisani na brze i visoke zarade prodajom luksuzne robe ili drugih austrijskih proizvoda, usled niske kupovne moći stanovništva Osmanske imperije nisu uspeli u dovoljnoj meri plasirati svoju robu, a orijentalne artikle nikako. Takođe, s obzirom na to da balkanski trgovci nisu uspevali da dođu u direktan kontakt sa francuskim, engleskim i drugim zapadnim tržištima, za prodaju svoje robe najlogičnije tržište je postalo austrijsko, te su na nju izvozili pamuk, vunu, kože, vosak, svilu, kafu, grčka vina, južno voće i slično. Dok je za slabiju tursku privredu austrijski izvozni pravac bio prioritetan, za habzburške trgovce Balkan nije predstavljao glavni pravac trgovine. Veći izvoz u pravcu Balkana Habzburška monarhija je uspela ostvariti u doba dok je vladala nad severnim delovima Srbije 1718–1739. godine. Za razliku od Turske, koja rudnike Majdanpek i Oravicu nikad nije uspela efikasno eksploatisati, Austrijanci jesu,

²⁰ Ugovorom su obuhvaćena brojna pitanja: sloboda veroispovedanja za sve trgovce iz Austrijske monarhije, visina carina, pravci pomorskih puteva, postupanje u slučaju brodoloma, plaćanje putarina, kažnjavanje slučajeva krijumčarenja, regulisanje sukoba, postupanje kod smrtnih slučajeva. Određeno je da brodovi Habzburške monarhije robu mogu transportovati do Vidina, odakle je robu trebalo prevoziti osmanskim brodovima, itd.

te su izvozom bakra u Osmansku imperiju ostvarivali godišnje prihode od 360.000 dukata. Gubitak teritorija značio je kraj ovoj lukrativnoj trgovini. Takođe, tadašnja vladarka Austrijske monarhije, Marija Terezija, od suvozemnog trgovačkog puta preko Mađarske za Balkan više je preferirala morske puteve i luke, a pre svega Livorno u Toskani (njen suprug bio je veliki vojvoda Toskane).

Videli smo da su trgovački poslovi Habzburške monarhije tokom 16. i 17. veka nailazili na brojne prepreke i otežavajuće okolnosti – od kojih su najbitniji bili promena tradicionalnih trgovačkih pravaca, raznovrsnost stepena razvijenosti ekonomskih odnosa po zemljama i pokrajinama Dunavske monarhije, relativna slaba platežna moć stanovništva, teške posledice osmanskih osvajanje po demografske odnose i privredu, nepostojanje adekvatnog izlaza na more, itd. Ipak, trgovinsko poslovanje pokazalo se žilavim i s vremenom se prilagodilo bitno promenjenim opštim uslovima, te je i sa smanjenim obimom funkcionisalo barem u onim segmentima koji su donosili najviše prihoda ili su bili od egzistencijalne važnosti. Od druge polovine 17. veka, u skladu sa evropskim ekonomskim stremljenjima, bečki dvor je sve više brige vodio o sistematskom razvoju trgovine i uopšte unapređenju privrede habzburških zemalja, te je u skladu sa realnim mogućnostima odgovarajućom privrednom politikom i konkretnim merama podsticao oživljavanje unutrašnje i spoljašnje trgovine, što je u uslovima gotovo stalnog ratovanja, čas sa Francuskom, čas sa Turskom, bio pravi izazov. Proterivanjem osmanske vlasti iz srednje Evrope, otvorene su nove ekonomske mogućnosti i novi pravci trgovine koji su s vremenom postali sve važniji.

S obzirom na to da su ratovi odnosili najveći deo državnih prihoda Habzburške monarhije, njen budžet je uvek bio manjkav i nesposoban za iole znatnija ulaganja u privredni rast. U tim okolnostima bečki dvor je bio prinuđen da radi na stvaranju uslova koji će podstaknuti privredne subjekte koji raspolažu određenom finansijskom snagom (poput aristokrata, crkve, domaćih i stranih preduzimača, bankara, itd.) da sami ulažu u trgovinu i druga privredna preduzeća. Odgovarajuća sredstva su bile koncesije, izdavanje monopolnih prava za trgovačke kompanije i za osnivanje manufaktura i slično. O samim finansijskim potencijalima Habzburške monarhije govorićemo u narednom poglavlju.

Finansije

Niall Ferguson primećuje da svaka istorijska pojava ima iza sebe određenu finansijsku tajnu, te između ostalih primera navodi da je Habzburška dinastija svojevremeno izgubila Holandiju, jer je u datim okolnostima u finansijskom smislu bilo povoljnije imati prvu modernu berzu u rukama nego najbogatiji rudnik srebra na svetu. (Ferguson 2009, 11) I zaista, istorija Habzburga obiluje primerima koji pokazuju kako finansijska moć u velikoj meri može da utiče na ishod istorijskih događaja. To je tačno i ukoliko znamo da do pojave građanskih društava tokom 19. veka, delatnost države nije bila toliko razgranata i organizovana kao kasnije i da je deo poslova prepuštan svetovnom i duhovnom plemstvu, te je visina izdataka bila manja, a njihova struktura različita nego kod kasnijih, modernih država. Država je najviše trošila na vojne potrebe, a u odnosu na to svi ostali rashodi su bili primetno niži. Posle vojske najveći trošak postojao je u vezi sa funkcionisanjem najviših organa državne – uprave i pravosuđa. Finansijsko opterećenje funkcionisanja ostalih nivoa administracije za državu nije bilo znatno, s obzirom na to da su upravu i pravosuđe na srednjim i nižim instancama finansirali okruzi (u austrijskom delu), županije (u ugarskom delu), gradovi, trgovišta, sela i privatna lica (vlastela – npr. preko gospodskih stolova). Takođe je malo državnih sredstava namenjeno finansiranju obrazovanja, kulture i zdravstvu, pošto se smatralo da je to obaveza manjih zajednica, počev od porodice preko cehova i gradova do verskih zajednica. Malobrojne puteve obično su održavali gradovi, županije i kmetovi rabotom.

Važne stalne izvore državnih prihoda Habzburške monarhije predstavljale su carine, porezi i regalije, a uz njih i pozajmice od velikih bankarskih kuća, a takođe i pomoć od pape ili nemačkih kneževa u slučaju potreba rata – pre svega protiv Osmanlija (tzv. *Türkenhilfe*). U naslednim zemljama važan izvor prihoda predstavljale su regalije (kovanje novca, pravo na rudarstvo, putarine, gradske takse, carine); vanredni porezi (*Contributionen*), pre svega za vreme ratova; zemljišni porez (*Herrengülten*) ubiran od vremena cara Maksimilijana I, a od 16. v. prebačen na seljaštvo; akcize na pića, so, govedinu, kreč, cigle i luksuzne proizvode koje su plaćali svi. Industrija duvana postala je državni monopol. U ostacima Ugarske uz regalije, među koje su spadali i prihodi od komorskih dobara i monopola soli; prikupljan je ratni porez

(koji je u početku 18. veka predstavljao približno jednu trećinu državnih prihoda iz Mađarske), vanredni vojni porez (*subsidium*) i domestika za potrebe funkcionisanja rada županija. U vreme ratova sa Osmanlijama dobar deo crkvene desetine takođe je usmeravan na pokrivanje vojnih izdataka.

U 16. veku i u početnim decenijama 17. veka približno jedna trećina državnih prihoda Habzburške monarhije poticala je od carina i poreza, a nešto manje od po jedne četvrtine stizalo je od rudnika, kovanja novca i komorskih poseda. U pogledu prihoda u pomenuto doba prednjačile su austrijske zemlje sa blizu milion rajnskih forinti, Češke zemlje participirale su sa 800.000–900.000 forinti a ostaci Ugarske, iako su imale manje žitelja od čeških ili austrijskih zemalja, zahvaljujući konjunkturi poljoprivrednih proizvoda donosile su godišnje 750.000–800.000 forinti. Kako je vreme odmicalo prema 17. i 18. veku, srazmera državnih prihoda iz čeških i austrijskih zemalja vidno je rasla u odnosu na ugarske teritorije, a postepeno primat je preuzela Češka. Veličina teritorija češke krune oko 1600. g. bila je približno kao teritorija Ugarske koja je ušla u sastav Monarhije, a bila je nešto veća od naslednih austrijskih zemalja. (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 230) Porezi sakupljani u češkim zemljama vremenom su postali veći od onih u austrijskim naslednim oblastima pre svega usled prosperiteta čeških i šleskih gradova i zbog prihoda koji su proisticali od eksploataciji srebra u Češkoj. U znatno izmenjenim ekonomskim okolnostima posle bitke kod Bele gore takse nisu smanjene, što je imalo donekle smisao kazne zbog ustanka i što je dodatno teško opteretilo sada već приметно manje brojno seljaštvo. (Kann 1980, 118)

Osamnaesti vek je doneo brojne promene u vrstama izvora i veličini državnih prihoda Austrijske monarhije. Sem oživljavanja privrednog života, njeni ljudski i materijalni resursi značajno su obogaćeni priključenjem ugarskih oblasti oslobođenih od Osmanlija, teritorijama Austrijske Nizozemske, italijanskih oblasti, kao i aneksijom Galicije i Bukovine. Po svedočenju istorijskih izvora sredinom 18. veka preko 53% državnih prihoda poticalo je iz zemalja češke krune, Donje i Gornje Austrije. Iz zemalje krune Sv. Stefana stizalo je nešto više od 26%, iz Untrašnje Austrije (Kranjska, Koruška, Štajerska, Gorica i Gradiška) oko 12%, a Tirol i Prednja Austrija učestvovala su sa jedva nešto iznad 7%. Austrijska Nizozemska i Lombardija, koje su uvrštene u finansijske iskaze osamdesetih godina 18. veka, takođe su participirale sa nešto

preko 20%. Udeo Galicije, priključene 1772. godine je u početku bio mali da bi kasnije došlo do njenog jačeg udela u ukupnim državnim prihodima Austrijske monarhije. Istorijski izvori sa kojima raspolažemo su nepotpuni i sadrže varijabilne izvore finansija, te nismo u mogućnosti da steknemo sasvim tačnu sliku o prihodima. S time više, da su prihodi nekad iskazani kao bruto, tj. ukupni dohoci države, a nekad kao neto prihodi – prihodi posle odbitka troškova državne administracije i izdataka u vezi sa rukovođenjem finansijama. (Szántay 2016, 122-123)

Godina	1749	1763	1772?	1775	1782	1782	1783	1784	1786
Teritorije	Neto	Bruto	Bruto?	Neto	Bruto	Neto	Bruto	Neto	Neto
Češka kruna	33,67	24,63	24,43	29,48	19,83	22,98	26,99	22,45	23,52
Donja i Gornja Austrija	19,94	26,06	25,46	27,47	18,58	19,80	24,11	21,55	21,49
Unutrašnja Austrija	12,30	9,71	11,86	8,89	7,92	7,96	11,00	7,35	7,24
Tirol i Prednja Austrija	7,03	6,70	7,23	4,24	2,67	2,35	3,60	2,17	2,34
Galicija				3,27	5,89	5,63	7,85	6,59	6,76
Mađarska kruna	26,24	31,55	24,28	25,98	19,64	20,81	26,46	17,79	18,91
Austrijska Nizozemska			3,52		16,10	10,68		11,21	10,97
Lombardija			3,21		9,36	9,80		10,88	8,67
Ostalo	0,82	1,34		0,68					0,09
Ukupno	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Ukupno prema izvoru u milionima forinti	29,143	53,077	90,398	45,852	84,756	62,940	62,658	61,827	63,712

Tabela 2 Teritorijalna raspodela državnih prihoda Habzburške monarhije u 18. veku, u postocima. (Szántay 2016, 124)²¹

U pogledu geografske raspodele državnih rashoda samo je u Donjoj i Gornjoj Austriji trošeno više nego što je preko raznih izvora prikupljeno – dok je u slučaju svih drugih zemalja i pokrajina bilo obratno, tj. učestvovala su u ukupnim državnim prihodima u većoj srazmeri nego što je državnih

²¹ Szántay navodi da je ova tabela sastavljena dobrim delom na osnovu tabela publikovanih od strane P. G. M. Dicksona 1987. i 2007. godine.

sredstava investirano u njihovim oblastima. Čini se da je tok novca bio usmeren prvenstveno prema centralnim delovima Austrijske monarhije. (Szántay 2016, 122)

Bilans državnih prihoda i rashoda je u mirnim godinama 18. veka bio uglavnom pozitivan ili su beleženi manji deficiti, dok su ratne godine donosile teška iskušenja i velike gubitke. Naročito je veliko opterećenje značio Rat za austrijsko nasleđe (1740-1748) tokom kojeg su godišnji izdaci za vojne operacije u proseku iznosili 18 miliona forinti, kao i Sedmogodišnji rat tokom kojeg su godišnji vojni izdaci prema zvaničnim podacima porasli iznad 30 miliona, a prema savremeniciima oni su 1760. g. i 1763. g. iznosila sukcesivno 41,5 i 43 miliona florina. Pri tome ratni dugovi Habzburške monarhije dostigli su ukupno blizu 285 miliona, uz kamatu od 14 miliona forinti. (Szántay 2016, 123)

Međutim, bez obzira na tešku finansijsku situaciju i gotovo stalne ratove Habzburška monarhija u 18. veku ipak nije doživela državni bankrot niti je u njoj došlo do revolucije ili težih socijalnih nemira. To je, sem drugih razloga, posledica činjenice da su kraljica Marija Terezija, njen sin car Josif II, njihovi savetnici kao i gornji slojevi državne administracije stalno tražili način da funkcionisanje države učine racionalnijim i finansijski produktivnijim, te su u tom kontekstu sprovedene brojne reforme u upravi, finansijama, poreskom i carinskom sistemu kao i u pogledu prioriteta i organizacije privrednog života.

Finansijsko poslovanje Habzburške monarhije u celini, ali i pojedinih njenih zemalja i pokrajina, uvek je u velikoj meri zavisilo od spoljne i unutrašnje politike vladara. Naročito je ambiciozna politika careva Maksimilijana I i Karla V predstavljala težak izazov za privredne i finansijske potencijale habzburških zemalja. Kasniji brojni ratovi u zapadnoj Evropi, odnosno ratovi sa Osmanskom imperijom, krajnje teško su opterećivali državnu kasu i često su dovodili državu do ivice bankrota. Dešavalo se da je upravo pomanjkanje finansijskih sredstava, u kritičnom momentu, sprečavalo habzburške vladare da sa uspehom privedu kraju neku svoju važnu vojnu ili političku akciju. Sem privredne snage i poreskih prihoda njihovih zemalja, naročito u vreme ratova, važan izvor finansijskih sredstava bila je novčana pomoć od pape ili nemačkih kneževina, ali pre

svega zajmovi od velikih trgovaca i bankarskih kuća. Posle velike finansijske krize u vreme cara Fridriha III, u kojoj su austrijski trgovci doživeli enormne gubitke, glavni finansijeri Habzburga postali su Fugeri, bez čije pomoći carevi Maksimilijan I, Karlo V i Ferdinand I ne bi mogli voditi svoju politiku. U zamenu za finansijsku pomoć, bankari su dobijali dugogodišnje koncesije za najvrednije regalije. Južnonemački trgovci i finansijske kuće na taj način ovladali su rudarstvom u Alpima i Karpatima. (Zöllner, *Ausztria története* 1998, 181) Dvorski bankar careva Rudolfa II, Matije I i Ferdinanda II bio je praški Jakob Basevi fon Trojenberg. On je zajedno sa holandskim kalvinističkim bankarom Hansom de Vitom imao znatnog udela u finansiranju Tridesetogodišnjeg rata. (Pál, *A Habsburg monarchia története 1526-1848* 2014, 232)

Finansijska politika se u Ugarskoj znatno razlikovala od onih u Češkoj i Austriji, što je proisticalo iz činjenice da je socio-ekonomska strukture austro-čeških zemalja bila međusobno slična i sa brojnim dodirnim tačkama, a to nije bio slučaj sa mađarskim zemljama. Uz to, uloga staleža u prikupljanju poreza i određivanju njihove namene u Ugarskoj je bila suštinski značajnija od ostalih staleža Habzburške monarhije. Iako je Ugarska u principu bila podređena bečkoj dvorskoj komori, sve do 1686. g. sredstva prikupljana u Ugarskoj nisu korišćena za opšte potrebe Habzburške monarhije već za odbranu i rat sa Osmanlijama. Čak i posle proterivanja Osmanlija, sredstva iz Ugarske su samo u manjoj meri korišćena za zajedničke ciljeve Habzburške monarhije. (Kann 1980, 119)

Sedamnaesti vek doneo je za Habzburšku monarhiju tešku finansijsku krizu – uz napomenu da je ona u Ugarskoj počela ranije, u vreme Petnaestogodišnjeg rata, odnosno da se u naslednim austrijskim i u češkim oblastima istinski razvila tokom Tridesetogodišnjeg rata. Dinamika i intenzitet krize su se razlikovali po oblastima, ali je vrhunac bio oko 1621–1623. g., kada je harala hiperinflacija (200–1000%). Među posledicama su bile pojave nestašice hrane i socijalni nemiri. Istoričari razloge krize objašnjavaju različito, stavljajući akcenat na njene razne aspekte, ali se uglavnom slažu da se radi o široj evropskoj finansijskoj krizi nastaloj dugom i snažnom potražnjom za gotovim novcem, među čijim uzrocima se nalaze širenje kapitalističkih odnosa u privređivanju, porast broja stanovništva,

potrebe izdržavanja velikih vojski; u austrijskim oblastima među dodatnim razlozima se navodi kvarenje novca, pojava velike količine poljskog novca lošeg kvaliteta, špekulacije i same okolnosti Tridesetogodišnjeg rata. Kriza je rešavana tokom dvadesetih godina povlačenjem iz opticaja lošeg novca, zatvaranjem dela kovnica novca, strogim zabranama kvarenja novca kao i regulacijom cena i nadnica. (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 232)

Prvi pokušaji osnivanja banke u Habzburškoj monarhiji odigrali su se daleke 1620. i 1686. godine, no s obzirom na to da nisu bili uspešni, polaznom osnovom razvoja kreditnih ustanova smatramo početne decenije 18. veka, a uobličavanja modernog kreditnog sistema tek pedesete i šezdesete godine 19. veka. Razume se, kredita je bilo i u ranijim vekovima i decenijama, međutim oni su bili teritorijalno i društveno ograničeni. Uz razne bankare i bankarske kuće pozajmice u većim iznosima pružala su privatna lica: trgovci ili plemići obično unutar svojih krugova, ali su kredite uz određene uslove pružale i razne ustanove poput crkvenih fondova, siročadskih stolova ili gradova. U selima su kreditori bili često krčmari ili imućnije gazde. (Kövé, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 269)

Već smo pomenuli da su ogromna finansijska sredstva neophodna za ambiciozne privredno-političke projekte austrijski Habzburzi u većini slučajeva obezbeđivali od finansijera, neretko finansijera-špekulanata, koji su novac posuđivali uz visoke kamate. Stara i štetna praksa ustupanja regalija ili zemljišta u zalog za kredite, u 17. veku sve je manje korišćena. Dvorska komora je obično sa zakašnjenjem ili manjkavo izvršavala svoje obaveze, što se ponekad završavalo bankrotom kreditora. Od sedamdesetih godina 17. veka do 1703. godine jedan od najvažnijih finansijera Habzburga bio je njihov dvorski bankar i diplomata Samuel Openhajmer. Njegova smrt 1703. godine izazvala je ozbiljnu krizu državnih finansija. Openhajmerov naslednik u poslovima bio je Samson Verthajmer, koji je radio besprekorno, ali su dvorski krugovi procenili da se više ne smeju oslanjati samo na jedan izvor, te su 1703. godine mletačkom avanturistu Abate-Norbisu dozvolili osnivanje banke pod imenom *Banco del Giro*, koja je, međutim, zbog kadrovskih problema ubrzo ugašena, ostavljajući za sobom šest miliona forinti dugova. Bila je to prva moderna banka Austrijske monarhije. Krah

banke ipak nije obeshrabrio poslovne ljude Beča, te je već iste godine formiran *Wiener Stadt Banco* (1705–1816), koji se razvijao veoma intenzivno, i tokom prve polovine 18. veka svrstao se u red najznačajnijih novčanih ustanova kontinentalne Evrope. Prema jednom izveštaju iz 1724. godine – koji se čini preteranim – imao je 90.000 klijenata sa štednim ulozima čija je ukupna suma premašila 52 miliona forinti. Devet godina posle propasti *Banco del Giro* bečki dvor je učinio drugi pokušaj osnivanja državne banke osnivanjem tzv. *Universalbankalität* banke, koja je trebalo da vrši funkciju državne blagajne, kreditnog zavoda i servisera državnog duga, bez pružanja usluga prema građanstvu. Od 1722. godine njen delokrug je sužen na usluge državne kase. (Holbesz 1939, 5) (Zöllner, *Ausztria története* 1998, 221)

Sredinom 18. veka već su bile aktivne mnoge menjačnice, a rad je razvio i priličan broj privatnih bankara. Pretežan njihov deo bili su Italijani i Jevreji, poput Zančinja, Pijerija, Bolce, Openhajmera i Hiršla. Prema podacima jednog pregleda iz 1778. godine, u Beču se finansijskim poslovima bavilo 138 firmi. Uskoro je došlo i do prvog značajnog bankarskog kraha: posle trogodišnjeg poslovanja, uz mučne skandale, 1790. godine propala je *Wiener Commercial Leih und Wechselbanka*. Vlasnika banke, danskog bankara Barguma, vlasti su pod optužbom pronevere i falsifikovanja menica uhapsile i osudile na pet godina teške robije. (Holbesz 1939, 7)

Inicijatori organizovanja kreditnog sistema Austrije poticali su iz redova činovničke i vojne aristokratije. Najznačajniji od njih bio je L. Cincendorf, koji je imao odlučujuću ulogu pri formiranju *Wiener Stadt Banke* i *Universalbankalität*-a, a slavu je stekao radom u vezi sa uvođenjem papirnih novčanica u opticaj. Uvođenje papirnih novčanica otpočeto je 15. juna 1762. godine u okviru izgradnje novčanog sistema zasnovanog na tzv. *konvecionim forintama*.²² Zbilo se to u teškim ratnim godinama

²² Konvenciona forinta (odnosno konvencioni gulden, nem. *Gulden Conventions-Münze*), nazvana i rajnskom forintom, uvedena je u upotrebu 1750/1753. godine. Po sporazumu (*konvenciji*) sem u Habzburškoj monarhiji korišćena je u Bavarskoj, ali i u nekim drugim južnonemačkim zemljama. U Austrijskoj carevini kovana je do 1857. godine, kada je uvedena tzv. forinta austrijske vrednosti. Od jedne kelnske marke srebra (oko 233 grama)

karakterisanim velikim nedostatkom srebrnjaka u opticaju, pa je štampanje papirnih novčanice trebalo da ublaži taj manjak. Cincendorf je po uzoru na druge evropske zemlje predložio štampanje državnih obveznica u obliku večite rente sa godišnjom kamatom od 6%. Bio je to dosta povoljan aranžman, s obzirom na to da je u slučaju večite rente država bila obavezna na plaćanje godišnje kamate, ali ne i na otplatu pozajmljene sume. Kako bi privukla kupce obveznica, država je predviđala isplatu kamate u srebrnom novcu i mogućnost da se sa obveznicama plate državne dažbine – ovo poslednje je bila novost u odnosu na druge primere zajmova po sistemu večite rente. U opticaj su 1761. g. puštene državne obveznice rentnog zajma u apoenima od 25 i 100 forinti. S obzirom na to da su te obveznice prilično dobro prihvaćene kao platežno sredstvo, vladarka je naredne godine dozvolila jednoj banci, po prvi put u istoriji Habzburške monarhije, da izdaje beskamratne papirne novčanice, nazvane *Bankzettel* (bankarska ceduljica). Ekskluzivno pravo štampanja dobila je *Wiener Stadt Banka*, a vladarkina uredba je predviđala da novčanice budu štampane u ukupnoj vrednosti od 12 miliona forinti i da ostanu u upotrebi do završetka rata (1756–1763). Banka je emitovala novčanice u vrednosti 5, 10, 25, 50 i 100 forinti. Bankcettel se našla u prometu zajedno sa šestopostotnim državnim obveznicama rentnog zajma i sa srebrnom forintom. (Гаћеша 2001, 80-81)

Ilustracija 14 Talir Marije Terezije iz 1780. godine

Interesantno je da su papirne novčanice u početku bile popularne do te mere da je njihova vrednost bila veća od nominalne

kovalo se 20 forinti, odnosno 10 konvencionih talira. Napoznatija novčanica (kovanica odnosno papirni novac iste nominalne vrednosti) toga doba bio je talir Marije Terezije, rado viđen na Levantu i Bliskom istoku sve do 20. veka. Jedan konvencioni talir sadržao je 23,386 grama srebra i bio težine 25,984 grama, tj. bio je finoće 900‰. Jedna konvencionia forinta sadržala je 11,693 grama čistog srebra. Konvencioni talir zamenio je rajhstalir, koji je u nemačkoj carevini bio u upotrebi od 1566. godine.

vrednosti i da nisu povučene iz upotrebe po završetku rata. Štaviše, vlasnici šestopostotnog državnog zajma prihvatili su da im godišnja kamata bude isplaćena u ovim novčanicama a ne u srebrnjacima, kako je uredba prvobitno predviđala. Za vladavine cara Josifa II vrednost novčanica u opticaju dostigla je 20 miliona forinti, a do 1796. g. pod uticajem povećanih državnih izdataka usled ratova sa Francuskom, čak 44 miliona forinti – pri čemu je Bankcettel i dalje imao 98% vrednosti srebrnjaka; do iste godine trajala je i samostalnost Bečke gradske banke u emisiji novčanica.

Međutim, golemi ratni izdaci primorali su bečku vladu na inflatorno finansiranje potrošnje, te je država od 1797. godine preuzela neposrednu kontrolu nad emitovanjem papirnih novčanica i ujedno je ukinula mogućnost zamene novčanica za srebrnjake, a obavezu prihvatanja bankovnih novčanica, sa dvorske komore i poreskih organa, proširila je i na privatna lica. Paralelno s tim, došlo je do snažnog povećanja volumena novčanica u prometu i do konstantnog pada njihove vrednosti. Novac od plemenitog metala kovan u austrijskim i mađarskim kovanicama između 1791. i 1800. godine (21,7 miliona zlatnih i 166,5 miliona srebrnih kovanica) gotovo da je u celosti nestao iz optičaja: vojska van granica Habzburške monarhije plaćana je novcem od plemenitih metala, stanovništvo je paralelno sa obezvređivanjem papirnog novca u sve većoj meri tezauroisalo metalni novac, ali je i spoljna trgovina iziskivala plemenite metale. Obezvređivanje novca je pogoršala takođe velika količina falsifikovanih novčanica koje je francuska država širila na teritoriji Habzburške monarhije. Devalvacija je bila najizraženija posle Požunskog (1805) i Šenbrunskog mira (1809), kada je Austrijska carevina u korist Napoleona izgubila velike teritorije. Vrednost papirne novčanice je 1806. godine pala na 57,8% vrednosti srebrnjaka, 1809. godine na 33,8%, a 1811. godine na svega 11,9% vrednosti srebrnjaka (tada je u opticaju bilo papirnih novčanica u vrednosti jedne milijarde i šezdeset četiri miliona forinti). Inflacija i obezvređivanje novca odgovalali su samo malobrojnima, dok je pretežan deo stanovništva kako u austrijskim tako i u mađarskim zemljama zahtevao sređivanje finansija. Protestovale su već i županije pa i posjednici koji su za svoje proizvode morali primati bezvredne papirne novčanice, koje, sa druge strane, trgovci nisu hteli primati. Devalvacija valute o kojoj se u državnim krugovima razmišljalo od 1806.

godine, konačno je proglašena februara 1811. godine. Krah državnih finansija pratili su finansijski, privredni i društveni lomovi. Ugarski državni sabor je devalvaciju proglasio neustavnim, jer je ona automatski značila i petostruko povećanje poreza, a oporezivanje spada u kompetencije Sabora, čija saglasnost nije tražena u vezi sa devalvacijom. (Гађеиша 2001, 81) (Sóos 1993, 83) O načinu rešenja nastale finansijske krize govorićemo u narednom poglavlju.

U Ugarskoj se do početka 19. veka nije jače osećala potreba za postojanjem kreditnog sistema. Eventualne manje ili veće pozajmice pružali su trgovci, krčmari, poneki kaptol i županijski pupilarni stolovi. Kaptoli su kreditirali uglavnom državnu blagajnu, a pupilarne blagajne koristilo je prvenstveno plemstvo. Od trgovaca samo su grčki i jevrejski trgovci pružali zajmove uz odgovarajuću kamatu. Za kredite u Mađarskoj je do 19. veka najzainteresovanija bila sama država, što je i dovelo do formiranja prve kreditne ustanove Ugarske 1772. godine. (Holbesz 1939, 8)

Njeno uspostavljanje je bilo u tesnoj vezi sa političkom diskusijom vođenom u vezi sa raspodelom i raspolaganjem državnim prihodima između ugarske i bečke komore.²³ S ciljem garantovanja samostalnosti i ugleda ugarske komore kao i sa ciljem da spreči odliv novca iz Ugarske, grof Pal Feštetič je 1772. godine uspeo isposlovati dozvolu od kraljice za osnivanje Ugarske komorske glavne kreditne blagajne (*Magyar Kamarai Hitelfőpénztár*), koja je otpočela sa radom 1774. godine. Osnovni zadatak blagajne je bio da putem relativno guste mreže filijala (njih oko 40) i pogodnosti koje je pružala mogućnost oročavanja i relativno niskih uloga, nadomesti nepostojanje prave štedionice, kao i da udovolji već jasno iskazanoj želji ugarske ekonomije da kapital i njihove kamate ostanu u zemlji. Uskoro je visina štednih uloga Blagajne dostigla više od sedam miliona forinti. Oktobra 1775. g. među ulagačima su se nalazile ličnosti poput grofa Šenborna, barona Trenka i Šandora Ditriha, sa po 50.000 forinti uloga, grofa Nadašdija i Johana Miterbaha sa po 40.000 forinti, itd. (Holbesz

²³ Grof F. J. Kolovrat Libštajnski (1748–1825) težio je da sve viškove Mađarske komore preusmeri u bečku dvorsku komoru, dok su sa suprotne strane grofovi Grašalkovič i Pal Feštetič zastupali gledište da bečkoj komori sleduje samo određena suma, a da ostala sredstva treba da ostanu ugarskoj komori.

1939, 10-13) Princip rada Glavne blagajne je bio da se ne primaju ulozi manji od 100 forinti. Ti ulozi su prilikom ulaganja obavezno oročavani na godinu dana, a od druge godine oročenje je važno na po tri meseca. Kamata na uloge isplaćivana je u visini 4% uložениh sredstava. Ugarska kraljevska glavna blagajna nije pružala zajmove do 1776. g., kada je kraljica dozvolila da se to čini u izuzetnim slučajevima. Primera radi, grad Požega je dobio 100.000 forinti zajma pod garancijom svih njegovih stanovnika. (Гађеиша 2001, 104-105)

I uz postojanje pomenute blagajne, u Mađarskoj se pri kraju 18. veka sve više osećala potreba za uređenjem kreditnog sistema zemlje, s obzirom na veliki nedostatak novca u trgovini, odnosno zbog prezaduženosti agrarnih proizvođača kod zelenasa. Po ugledu na centralne banke Engleske, Škotske i Irske, i Mađarski državni sabor je formulisao projekat osnivanja emisijne banke, međutim ti planovi nisu ostvareni: predloge ugarske strane formulisane na državnom saboru, bečka vlada je odbila 1791. i 1802. godine. (Гађеиша 2001, 88) (Sóos 1993, 94)²⁴

²⁴ U vezi sa ulogom Ugarske u sistemu finansija Habzburške monarhije detaljnije podatke daje Antal Szántay u 16. godištu časopisa Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv („Életünket és vérünket, de zabort nem”. Habsburg állami pénzügyek és Magyarország a 18. században).

V. PRIVREDA HABZBURŠKE MONARHIJE U DOBA MERKANTILIZMA – „ÖSTERREICH ÜBER ALLES, WANN ES NUR WILL“

DOBA CAREVA LEOPOLDA I I KARLA VI

Habzburška monarhija je do druge polovine 17. veka prebrodila teške unutrašnje krize nametnute centrifugalnim političkim silama, nerešenim konfesionalnim pitanjem kao i krajnje velike izazove Tridesetogodišnjeg rata. Izvukavši pouke iz zbivanja tokom ranijih decenija, car Leopold I (1658–1705) posvetio se merama koje su trebalo iznutra da ojačaju Habzburšku monarhiju putem centralizacije, umanjenja moći austrijskih, čeških i mađarskih staleža, sređivanja finansijske situacije, jačanja vojske, verske i kulturne unifikacije, ali i svesnim uplitanjem u promovisanje ekonomskog razvoja, unapređenja trgovine pa i eventualnim pružanjem državne potpore osnivanju manufaktura. Ta politika, kao i sticanje novih resursa i privrednih mogućnosti oslobođenjem pretežnog dela Ugarske od osmanske vlasti, rezultirala je porastom ugleda dinastije, ali i nastajanjem atmosfere u kojoj se na posede austrijskih Habzburga počelo gledati kao na jednu celinu, te je kako u inostranstvu tako i u zemlji sve više ulazilo u nezvaničnu upotrebu korišćenje naziva *Austrija* ili *austrijske zemlje* za sve posede austrijskih Habzburga – a od 1711. g. i službeno se sve češće koristi naziva *Austrijska monarhija* (*Monarchia Austriaca*). Praktično, vladavina cara Leopolda I stvorila je neophodne uslove, ali i potrebu za primenu merkantilističke privredne politike, odnosno za pojavu merkantilističkih teoretičara i praktičara u službi Dvora. Na toj osnovi, a nakon što je Austrijska monarhija Utrehtskim mirom prebrodila i sledeću veliku krizu (Rat za špansko nasleđe), nastale su relativno povoljne okolnosti za vođenje privredne politike usmerene na jačanje države kao celine, što je vidljivo u brojnim potezima cara Karla VI (1711–1740). Merkantilistička privredna politika dobila je svestan i sistematski karakter tokom vladavine kraljice Marije Terezije (1740–1780) i cara Josifa II (1765–1790). Međutim, šta obično pokriva pojam merkantilizma?

U stručnoj literaturi period 1500–1750. g. često se pominje kao doba merkantilizma u evropskoj istoriji. Ne postoji opšta prihvaćenost tog termina kao ni određena definicija pojma merkantilizma, ali se od strane većine prihvata teza da se radi o idejama i privrednim politikama vlada vezanim za proces izgradnje evropskih (nacionalnih) država tokom 1500–1750. g. Od pojma merkantilizma je možda manje diskutabilan izraz privrednog etatizma, koji je takođe u upotrebi u vezi sa ovom problematikom. Sam termin *merkantilistički sistem* postao je poznat preko čuvenog rada Adama Smita *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776). U cilju sistematizacije A. Smit je tim terminom označio razne varijante privredne politike koje su savremene i ranije evropske vlade primenjivale u cilju jačanja ekonomske snage svojih država. Smit je merkantilistički paket državnih mera smatrao neprirodnim i nepravednim, jer je bio gledišta da on ograničava slobodu privredne delatnosti i uzrokuje neadekvatno korišćenje resursa. Pri tome, navodio je brojne negativne primere iz privredne politike Engleske, Španije, Portugala i drugih država. Verovao je da je merkantilizam produkt interesa i logike trgovaca: pošto trgovci stižu profit ukoliko robu prodaju skuplje nego što je kupe, slično se i države bogate ukoliko prodaju veće količine proizvoda od onih kupljenih u inostranstvu. Značenje pojma merkantilizam je pod uticajem pogleda A. Smita sledećih sto godina bilo negativno – do vremena kada su nemački istoričari, pre svega Gustav fon Šmoler, odlučno odbacili ovakvu interpretaciju pojma. Za Fon Šmolera i brojne nemačke nacionaliste i patriote u doba posle ujedinjenja Nemačke, merkantilizam je pre svega bila politika izgradnje države (*Staatsbildung*) predvođena od strane mudrih i dobronamernih vladara poput pruskog kralja Fridriha Velikog. Po rečima Fon Šmolera, suština i duh merkantilizma „... je izgradnja države – ali ne izgradnja države u njenom uskom značenju – već izgradnja države i izgradnja nacionalne privrede u isto vreme.“ (Cameron 1998, 166)

I uz postojanje različitih interpretacija i ocena pojma i politike merkantilizma, čini se da se možemo složiti sa konstatacijom R. Kameron da je u vreme nastajanja modernih apsolutističkih, odnosno nacionalnih država cilj privredne politike vlada bio dvojak: da se stvori privredna moć, odnosno da se putem državne vlasti preduzmu mere koje će jačati privredu i

blagostanje stanovništva. Na to upućuju i reči J. Čajlda (*Sir Josiah Child*), trgovca i političara iz 17. veka: „Profit i vlast moraju da se posmatraju zajedno.“ U doba merkantilizma evropske vlade su težile da ukinu izraženi privredni partikularizam pojedinih pokrajina i gradova koji su autonomno vodili svoje ekonomske poslove i međusobno bili odeljeni zasebnim carinama i sopstvenim sistemima tegova i mera. Namera pomenutih vlada je bila da privredu reorganizuju na nivou država. Široke privredne kompetencije koje su municipije, cehovi i gilde tokom istorije stekli (ubiranje carina, maksimiranje cena i nadnica, itd.), država je želela preuzeti na sebe, težeći da ukloni barijere trgovini i proizvodnji, da izvrši unifikaciju privrednih prilika na nivou zemlje i usmeri glavne ekonomske tokove u skladu sa svojim prioritetima. Pri tome su evropske vlade morale voditi računa o sličnim težnjama drugih država, ali i o različitim privrednim i društvenim interesima svojih naroda, što nimalo nije bio jednostavan zadatak uzmemo li u obzir da su te stasajuće nacionalne države istovremeno pokušale osigurati političku, konfesionalnu, jezičku i kulturnu unifikaciju svog često prilično heterogenog stanovništva, ali i ekspanziju teritorije sopstvenih država i sticanje prekomorskih teritorija. Razume se da su takvi ambiciozni planovi iziskivali istrajnost i konsekventnost merkantilističke politike kroz duži vremenski period i da su bili skopčani sa unutrašnjim tenzijama i spoljnim ratovima. (Cameron 1998, 165)

Jezgro merkantilističke politike predstavljala je stara teza privredne politike ranijih država da je korisno da se u državnoj riznici nagomila što više plemenitih metala – tzv. buljonizam (*buillon* – poluga zlata ili srebra). Međutim, problem u vezi s time bila je činjenica da nije svaka država raspolagala rudnicima plemenitih metala, odnosno da su takvi rudnici postojali pre svega na prostoru srednje Evrope. Takođe, početak masovne eksploatacije plemenitih metala u Meksiku i Peruu značio je pad njihove cene. Po logici stvari savremene države (Engleska, Francuska, Holandija) povele nistra Luja XIV, J. B. Kolbera, celu evropsku trgovinu obavljalo je dvadeset hiljada brodova, od čega je tri četvrtine pripadalo Holanđanima. (Cameron 1998, 168-169)

Merkantilizam ne bi trebalo shvatiti kao jedinstvenu koncepciju ili ideologiju, već više kao skup mera i smernica podstaknutih interesima

izgradnje apsolutističke vlasti. U početku mere privrednog etatizma, tj. merkantilizma bile su usmerene na rešavanje konkretnih trenutnih ekonomskih pitanja. Nosioi te politike su bili s jedne strane nastajuća građanska klasa a s druge strane Kruna. Interesi te dve strane izrodili su merkantilističku politiku: kapitalističkim trgovcima i preduzimačima bile su potrebne privilegije za vršenje njihove delatnosti i osnivanje preduzeća, odnosno podrška i zaštita od strane države, dok su prihodi nastali od sve intenzivnije industrijske i trgovačke delatnosti bili dragoceni vladarima za organizaciju i izgradnju države, za uspostavljanje njene administracije i za pokrivanje drugih državnih izdataka. S vremenom iz niza konkretnih mera koje su formulisane u toku saradnje vladara i kapitalista, nastala je manje-više koherentna privredna politika čija je suština bilo pitanje kako pomoću instrumenata države postići privredne ciljeve, i obratno: kako uz pomoć snage privrede postići političke ciljeve. (F. D. Good 1984, 24-25)

Kao što to primećuje J. Špengler, tipična merkantilistička država se sastojala od razvijenih industrijskih regiona i zaostalijeg agrarnog zaleđa. Ta okolnost je u početku podstaknula tezu da u cilju jačanja industrijske baze treba razvijati poljoprivredu i eksploataciju sirovina u zaleđu. Kasnije, kada je već došlo do ekspanzije kapitalističke proizvodnje i kada je sopstveno zaleđe postalo nedovoljno za obezbeđenje sirovina i agrarnih proizvoda, merkantilistička politika podržavala je širenje dometa trgovine svoje države kao i sticanje kolonija, što je izazvalo politiku složenih mera usmerenih na unutrašnje i spoljašnje jačanje države. Jedan od najvažnijih problema u tom smislu bilo je ostvarenje privrednog jedinstva (ukidanje ili smanjenje unutrašnjih carinskih prepreka, izgradnja saobraćajnog sistema radi što tešnjeg povezivanja pojedinih regija). Takođe, važna stavka merkantilističkog sistema bila je zaštita domaće privrede, što je postizano zaštitnim carinama kao i državnim pomoći privrednim subjektima. Pri tome se smatralo da je neophodno obezbediti barem uravnoteženi spoljnotrgovinski bilans – svaki dobitak jedne države značio je gubitak druge. U ranim decenijama merkantilizma smatralo se posebno važnim da država nagomila što više plemenitih metala, radi podrške finansijskih potreba rastućeg obima industrije i trgovine. Sa nastajanjem bankarskog sistema, njegovog jačanja i nastajanjem bankarskih i kreditnih inovacija, slabila je

potreba za tezaurisanjem plemenitih metala. U raznim evropskim zemljama akcenat je stavljan na razne teze merkantilističkog sistema u zavisnosti od specifičnosti privrednog ekosistema. Težilo se što efikasnijem iskorišćavanju prirodnih i ljudskih resursa radi obezbeđenja sredstava za sve razgranatiju državnu organizaciju i za vođenje čestih a skupih ratova. Fundamentalna postavka merkantilizma bila je teza da bogatstvo neke države proističe iz pozitivnog trgovinskog bilansa. U tom kontekstu osnovni prioritet svake apsolutističke države treba da bude gomilanje novca odnosno popuna državne blagajne, što se nije moglo ostvariti bez suficita u spoljnoj trgovini. Važni ciljevi merkantilista bili su povećanje proizvodnje, intenziviranje izvoza proizvedenih dobara i ograničenje uvoza na najmanju meru, po mogućnosti iz kolonija, iz čega je sledila protekcionistička carinska politika. (F. D. Good 1984, 25-26)

Merkantilističke ideje proširile su se na istočne i srednje regije Evrope tokom 17. i 18. veka. Međutim, tamo se nisu fokusirale na spoljnotrgovinske odnose i gomilanje plemenitih metala, već više na domaće probleme koji su proisticali iz brojnih okolnosti (krunovine sa svojim samostalnim jurisdikcijama, verska, etnička i kulturna šarolikost, itd.), a pre svega iz relativne zaostalosti i ponovnog snaženja kmetovskih odnosa. Jačanje feudalnih stega istovremeno je snažilo plemstvo naspram centralne vlasti. U tim okolnostima radi oživljavanja privrednog života Kruna je bila upućena da za svog partnera odobrovolji aristokratiju i plemstvo, što nije bio lak zadatak. Uplitanje države vršeno je sa ciljem jačanja privrednog jedinstva i uvećanja privredne snage zemlje. Cilj privrednih mera bilo je unapređenje javne potrošnje, trgovine, razvoj zanatstva bez stega cehova, kao i razvoj manufaktura. Manje pažnje posvećeno je unapređenju poljoprivredne proizvodnje. (Zöllner, Ausztria története 1998, 213)

Sudbonosna zbivanja s kraja 17. i početka 18. veka – poput ratova sa Francuskom i Osmanskim carstvom, Rat za špansko nasleđe, oslobođenje Kraljevine Ugarske od osmanske vlasti – zamagljuju pred našim očima činjenicu da je, sem vojnog i političkog jačanja, izrastanju Habzburške monarhije u veliku evropsku silu doprinelo upravo njeno ekonomsko jačanje i počeci razvoja industrije. S obzirom na to da u pominjano doba Habzburška monarhija nije raspolagala građanskim slojem holandskog tipa, koji se

obogatio putem trgovine i bio zainteresovan da svoj imetak uloži u industrijska preduzeća (trgovci Habzburške monarhije tog vremena većinom su bili saradnici velikih stranih trgovačkih kuća i bio im je u interesu import robe, a ne razvoj domaće manufakturne proizvodnje), niti se mogla oslanjati na moćne finansijske elemente poput francuskih zakupaca poreza i lihvara na veliko – koji su svojim kreditima podupirali francusku državnu politiku – u razvoju austrijske privrede i industrije veliku ulogu dobila je država (slično kao u Pruskoj). S druge strane, iz sličnih razloga u počecima razvoja austrijske industrije bilo je dosta stručnih radnika ili preduzimača iz Francuske, Italije, Švajcarske i nemačkih oblasti, a i najpoznatiji teoretičari savremene austrijske ekonomije poticali su iz nemačkih oblasti Rajha. (Heckenast 1973, 188)

Slično evropskim državama, i u Habzburškoj monarhiji vlade su težile izgradnji državne organizacije po modernim principima, što je iziskivalo jačanje centralne vladarske vlasti, izgradnju sudskog i birokratskog sistema i drugih državnih ustanova, te održavanje većih, po mogućnosti stalnih, vojski. Samim tim finansije i finansijski izvori uvećanih kapaciteta postali su vanredno važni. U tom smislu poreski prihodi, aktivan trgovinski bilans, gomilanje plemenitih metala i održavanje ravnoteže državnog budžeta – došli su u prvi plan privredne politike. U 18. veku važan element privredne politike postala je težnja da se ekonomska i poreska snaga podanika poveća razvojem poljoprivrede, industrije i trgovine. Ideje državnog etatizma u Svetom rimskom carstvu i habzburškim zemljama većinom su zastupali viši državni činovnici. U Habzburškoj monarhiji sprovođenje ciljeva merkantilističke politike obezbeđivale su pre svega Dvorska komora i zemaljske komore, te je u Habzburškoj monarhiji pomenuta politika nazivana kameralizmom (od latinske reči *camera*, koja je označavala blagajnu, riznicu; odnosno nemačke reči *kammer* istog značenja). Dvorska komora, osnovana 1527. g., od početaka svog postojanja težila je kontroli prihoda i rukovođenju finansijama na nivou cele habzburške države, pri čemu je za postizanje pune kontrole bilo potrebno dosta energije i slamanje otpora pojedinih habzburških zemalja i pokrajina. (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 233)

U habzburškoj državi, koja je raspolagala prilično dobrim privredno-geografskim odlikama i koja je bila sastavljena iz po svemu različitih

krunovina, činilo se da je unifikaciju i međusobno čvršće povezivanje sastavnih delova možda najlakše postići upravo u sferi ekonomije. To viđenje je, međutim, bilo povezano takođe sa izazovnim političkim pitanjima, s obzirom na to da je za mobilizaciju povoljnih privredno-geografskih datosti kao i prirodnih i ljudskih resursa bilo neophodno sužavanje zasebnih prava pojedinih krunovina u korist centralne carevinske (imperijalne) uprave koja bi funkcionisala po jedinstvenim zakonima, vrednostima i principima.

Kameralizam je u Habzburškoj monarhiji nalagao pre svega povećanje poreskih prihoda i domaće proizvodnje, što je bilo u saglasnosti sa ciljevima aktuelne populacionističke politike koja je težila povećanju broja stanovnika (porast broja oporezovanih i vojnih obveznika, rast potražnje i uvećana diversifikacija rada). Rast intenziteta proizvodnje podrazumevao je podsticanje otvaranja manufaktura, razvoj trgovine, izgradnju infrastrukture i usvajanje modernih tehničkih i tehnoloških inovacija. Unapređenje ekonomskog života zemlje nalagala je i želja dinastije da Habzburšku monarhiju učini kako vojno tako i privredno konkurentnom svojim najvećim rivalima – Francuskoj i Osmanskoj imperiji. U sklopu ove politike formirano je Bečko trgovačko udruženje (1666), Istočna trgovačka kompanija (*Orientalische Handelskompagnie*, 1667–1683), Trgovačka komisija (*Kommerzkolleg*), *Kunst und Werkhaus*, kao i Trgovačko predstavništvo 1705. i finansijska komisija 1711. godine. (Pál, A Habsburg monarchia története 1526-1848 2014, 233)

Merkantilistička politika u Habzburškoj monarhiji imala je dve faze – jedna je trajala od kraja Tridesetogodišnjeg rata, tj. od druge polovine 17. veka, najkasnije od poslednjih decenija 17. veka do početnih godina vladavine Marije Terezije, a druga od 1740. g. do dolaska na vlast cara Leopolda II 1790. g. Završetak verskih sučeljenosti unutar Habzburške monarhije i pobeda katoličke crkve u austro-češkom delu habzburške države kao i završetak Tridesetogodišnjeg rata sa svim njegovim teškim ratnim, privrednim i moralnim nedaćama – omogućili su veći stepen unifikacije i izraženiju centralizaciju u pomenutim oblastima, i otvorili vrata za razmišljanja u pravcu što tešnje idejne, privredne i upravne integracije teritorija pod vlašću austrijskih Habzburga. Činjenica da je pretežan deo Ugarske još bio pod osmanskom vlašću, nije sprečavala razmišljanja u tom

pravcu. Štaviše, pobjeda u habzburško-osmanskim ratovima 1683–1699. i 1716–1718. godine dala je šire okvire i ozbiljniju bazu uspostavljanje Austrijske monarhije kao ozbiljne i snažne evropske države. U to doba nastaje novi moto austrijske politike: „privreda umesto rata“ (*Wirtschaft statt Krieg*), barem u meri koliko su bečkoj vladi taj luksuz dozvoljavale spoljnopoličke prilike i dinastički interesi. (Бронза 2012, 288)

Najpoznatiji zastupnici austrijskih merkantilističkih ideja u prvoj fazi poticali su iz zapadnih i južnih oblasti nemačkog Rajha, bili su protestantski konvertiti, a habzburšku državu odabrali su za svoju novu domovinu: bili su to J. J. Beher, F. V. Hernig i V. fon Šreder. Zagovarali su jačanje Monarhije sprovođenjem merkantilističkih reformi privrede. Verovali su da se preko jake i jedinstvene privrede Austrijska monarhija može osnažiti u političkom i vojnom smislu i da je to takođe pravi put za ustanovljavanje svojevrsnog austrijskog patriotizma. (Zöllner, Ausztria története 1998, 215)

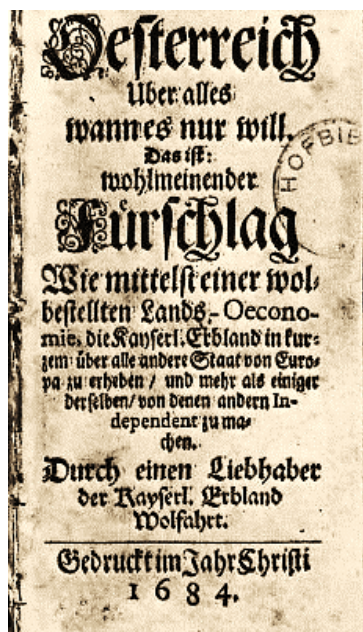
Od pomenute trojice najoriginalniji i najraznovrsniji po delatnosti bio je J. Beher, koji je radio kao teolog, alhemičar i pedagog. Mnogo je putovao, a na formiranje njegovih pogleda bitno su uticala proučavanja funkcionisanja nizozemske ekonomije. Analizirao je razloge uspona i pada gradova, država i republika (*Politischer diskurs*, 1668). Kao negativne pojave isticao je akumulisanje suviše velikog bogatstva u rukama malog broja ljudi, postojanje prevelikog broja zanatlija i malih privrednika bez kapitala, kao i neproduktivnost ograničenja konkurencije među privrednim subjektima. Smatrao je ekonomski korisnim povećanje broja stanovnika i poboljšanje njihovih opštih uslova života. Produktivnim slojevima smatrao je seljake, trgovce i lica angažovana u industriji i zanatstvu. Verovao je da je neophodno razvijati industriju i pomagati osnivanje manufaktura kako zbog izbegavanja uvoza industrijskih proizvoda tako i radi oživljavanja domaćeg prometa novca i dizanja životnog standarda. Naglašavao je da spoljnu trgovinu treba podstaknuti osnivanjem trgovačkih društava. U Beču je bio aktivan 1666–1676. godine i svoje teze pokušao je sprovesti u delo. Priličnoj meri je uticao na formiranje privredne politike Dvora. On je bio osnivač već pomenutog Istočnog trgovačkog društva. Radi regulisanja toka unutrašnje trgovine, podstakao je 1666. g. osnivanje Kolegijuma za trgovinu (*Commerz-Collegium*, 1666–1678) u okvirima Dvorske komore. Kolegijum je zapravo

bila preteča ministarstva za trgovinu koja je formirana 1848. godine. Sproveo je osnivanje prve austrijske manufakture svile, na posedu predsednika Dvorske komore Zincendorfa, kraj Sankt Peltena. Takođe je inicirao osnivanje složene manufakture u Taboru kraj Beča 1675. g., u kojoj su postojala odeljenja za svilu, tkaninu, staklo, majoliku, a u njoj je radila i hemijska i farmaceutska laboratorija. Bilo je zamišljeno da ova manufaktura postane ujedno i škola za stručne radnike. Zbog nedovoljne spremnosti članova Dvorske komore da prihvate novine kao i usled otpora članova cehova iz Tabora, koji su se bojali konkurencije od strane pomenute manufakture, Beher je napustio Beč 1676. godine. (Heckenast 1973, 189) (Zöllner, Ausztria története 1998, 215)

Upravljanje nad manufakturom u Taboru kao i promovisanje ideja državnog etatizma na bečkom dvoru posle odlaska Behera, preuzeo je Vilhelm fon Šreder. Godinama je živio u Engleskoj, gde je proučavao tekstilnu industriju. Sprijateljio se sa čuvenim fizičarem Robertom Bojлом. Kao teoretičar ekonomije učio je iz dela Tomasa Muna. Zbog svoje zainteresovanosti za alhemiju uživao je naklonost cara Leopolda I. U radu *Fürstliche Schatz- und Rentkammer* (1686) Šreder je u duhu ranog prosvetnog apsolutizma naglašavao da se istinski interesi naroda i apsolutističkog vladara podudaraju. Spoznajući važnost statistike industrijskih resursa, isticao je da privrednu delatnost treba nadzirati i usmeravati na osnovu detaljnih statističkih analiza. On je među prvim tvrdio da u finansiranju industrije veliku ulogu treba da igraju bankarski krediti. Pošto je kuga 1679. g. pokosila engleske radnike manufakture u Taboru, ona je 1681. g. konačno propala. Njene zgrade uništene su prilikom osmanske opsade Beča 1683. godine. Bečki dvor nije podržao Šrederovu inicijativu za obnovu rada pomenute manufakture. Umro je kao savetnik Sepeške komore u Mađarskoj. Šrederovu ideju da u Mađarskoj treba odomačiti proizvodnju bombi, ostvario je njegov imenjaka Janoš Šreter za vreme Rakocijevog ustanka. (Heckenast 1973, 189-190) (Zöllner, Ausztria története 1998, 215-216)

F. V. Hernig bio je Beherov učenik i pašenog kao i sekretar čuvenog carskog diplomate, biskupa Bečkog Novog Mesta C.V. Spinole. U teoretskom smislu bio je manje značajan od prethodna dva pomenuta

kameralista, ali je njegov uticaj znatno prevazilazio njihov. Hernig je tokom 1673. godine u vezi sa pripremanjem reforme poreskog sistema obišao 92 grada i 16 trgovišta u austrijskim i češkim oblastima Monarhije. Na osnovu toga je procenio da u tim oblastima ima približno 82.000 zanatlija i šegrta, a u Beču tek 6000, odnosno da je daleko najrazvijenija oblast Šleska sa naprednom industrijom platna i vunenog tkanja. Smatrao je da u austrijskim oblastima zanatstvo zaostaje i da višak radne snage odlazi u železnu industriju.

Ilustracija 15 Naslovna strana Österreich über alles, wann es nur will.

Pod uticajem Behera i pomenutog putovanja, napisao je svoje glavno delo, pomalo pretencioznog naslova Österreich über alles, wann es nur will (Austrija iznad svega, samo ukoliko to želi), koje je s vremenom postalo program austrijskog merkantilizma i doživelo je šesnaest izdanja. U skladu sa gledištima cara Leopolda I, podsticao je stvaranje uslova za privrednu uniju brojnih habzburških krunovina, smatrajući da bi na taj način Monarhija bila dovoljno moćna da uživa privrednu i političku nezavisnost od drugih evropskih država.

Hernig je ukazao na odlične prirodne datosti Habzburške monarhije, koje nisu adekvatno iskorišćene, te je predlagao detaljna istraživanja tla i posebno je istakao važnost rudnika zlata u Erdelju. Podsticao je domaću obradu prirodnih bogatstva i sirovina i eksport gotovih ili polugotovih proizvoda. Prioritetnim zadatkom državne privredne politike smatrao je izgradnju jake industrije zaštićene doslednom protekcionističkom carinskom politikom. Detaljno se bavio problematikom snabdevanja sirovinama i potrebom za obrazovanjem kvalifikovane radne snage. Podsticao je porast broja stanovnika države u skladu sa principom „Ubi populus, ibi obulus.“ (Gde je stanovništvo, tu je novac). Naglašavao je da veće stanovništvo znači veću

potrošnju i rast potražnje, a veća potražnja podstiče rast obima proizvodnje i poboljšanje njene efikasnosti i rentabilnosti. Predlagao je zabranu importa pojedinih proizvoda, pre svega tekstila, te je bio protivnik plaćanja uvoza zlatom. Naglašavao je da je s obzirom na učinak na domaću privredu i stanovništvo svrsishodnije platiti domaćem radniku dva talira, nego platiti jedan talir za importovanu robu. Smatrao je da izvoziti treba samo gotove proizvode i za njih tražiti plaćanje u zlatu. Zdušno je podržao osnivanje manufaktura, ali je bio protivnik cehova. Isticao je da je Mađarska pravi rudnik mesa, masti i hleba i da je takođe bogata mineralima i solju. Podsticao je na unapređenje metalurgije i rudarstva kao i na proizvodnju svile i duvana u Mađarskoj, odnosno na izvoz vina. (Zöllner, *Ausztria története* 1998, 216) (Pál, *A Habsburg monarchia története 1526-1848* 2014, 216) (Heckenast 1973, 190-191)

Pomenute ličnosti posmatrale su Habzburšku monarhiju kao privrednu celinu i svoje analize i predloge razvijali su u skladu s time. Polazeći od trenutne razvijenosti industrijske delatnosti i poznatih prirodnih i ljudskih resursa države, formulisali su teorijske okvire i niz praktičnih saveta za unapređenje industrije i privrede Habzburške monarhije kao celine – pri čemu su njihova razmišljanja bila na nivou savremenih evropskih teorijskih privrednih koncepcija u vezi sa razvojem ekonomije i uloge države u tome. Njihove ideje, pa i praktična delatnost, bile su u skladu sa interesima države i uočenom potrebom unapređenja društva. Da su njihove ideje bile ispravne a okolnosti zrele za početak razvoja industrije, svedoče brojne tekstilne manufakture osnovane poslednjih decenija 17. veka na posedima aristokrata bliskim Dvoru i na crkvenim imanjima, uz državnu potporu. Sem tekstilne industrije, manufakture su pokrenute i u proizvodnji luksuzne robe, u duvanskoj, staklarskoj i papirnoj industriji. (Heckenast 1973, 191)

*Ilustracija 16 Prevoz drva
splavom na reci Teresva u
županiji Maramaroš*

Poseban značaj zamislima austrijskih kameralista dalo je oslobođenje Ugarske od osmanske vlasti, sprovedeno krajem 17. i početkom 18. veka. U posed Habzburga došlo je preko 200.000 km² prirodnim i ljudskim resursima bogatih teritorija koje je trebalo što efikasnije integrisati u pravni, politički i privredni prostor Habzburške monarhije. To, međutim, nije bilo lako ni u političkom ni u društvenom ni u privrednom smislu. Oblasti nekad jedinstvene kraljevine koje su od 1541. g. do Karlovačkog i Požarevačkog mira bile razdvojene u tri države sada je trebalo objediniti unutar granica Habzburške monarhije. Kraljevina Mađarska se našla u bitno promenjenim odnosima u poređenju sa predmohačkim periodom. Na čelu države stajala je strana dinastija koja se rukovođila interesima celine Habzburške monarhije, interesima Svetog rimskog carstva kao i političkog jačanja pozicije same dinastije, a tek posle toga interesima pojedinih sastavnih delova Habzburške monarhije. Na širokim oslobođenim oblastima zemljišta su zaparložena ili su zamenjena močvarama; umesto nekad razvijene zemljoradnje, stočarstva, vinogradarstva i vrtlarstva privreda se dobrim delom vratila na nivo ekstenzivnog, primitivnog stočarstva. Nekad razvijeno rudarstvo doživljavalo je teške dane, brojna naselja – gradovi, trgovišta, sela – su nestala; došlo je do suštinske promene etničkog sastava stanovništva. Jedino po broju stanovnika novovekovna Ugarska bila je slična onoj iz srednjeg veka: prema najoptimističnijim procenama, sa stotinama hiljada imigranata, broj stanovnika se približavao ranijem, tj. kretao se negde oko 3,5 miliona. Naravno, to je zapravo značilo ogromne gubitke, jer je u istih vek i po broj stanovnika u zemljama koje nisu iskusile „blagodeti“ osmanske uprave broj stanovnika vidno porastao.

Dok se u srećnijim austro-češkim krunovinama razmišljalo o unapređenju privrede i o počecima industrijalizacije uz državnu pomoć, u

ugarskom delu osnovno pitanje je bilo kako inkorporirati nekadašnje osmanske teritorije i Kneževinu Erdelj u Habzburšku monarhiju. Pri tome teritorije tzv. Kraljevske Mađarske, koje su i do tada bile u okvirima habzburške države možemo smatrati najrazvijenijima kako u smislu razvijenosti privrede tako i što se tiče njihove pravne, civilizacijske i društvene harmonizovanosti sa ostalim delovima Habzburške monarhije. Osnovni problem sa Kneževinom Erdelj je predstavljala činjenica da se usled razaranja u prethodnim ratovima, ona u velikoj meri zadržala u svojoj pravnoj, društvenoj i privrednoj organizaciji iz doba srednjovekovne mađarske države, a s obzirom na to da su ti odnosi neretko povezivani sa tradicionalnim vrednostima i nacionalnim identitetom, modernizacija se suočavala sa brojnim teškoćama. Ipak, najveći problemi su bili vezani za nekadašnje okupirane oblasti, gde je bilo neophodno gotovo sve ponovo izgraditi. Praktično najveći zadatak, ali i najveći uspeh mađarske i hrvatske istorije 18. veka bilo je pokretanje i organizacija privrednog, državnog i društvenog života na pomenutim oblastima i njihova integracija u šire državne i društvene okvire. Kao što i sami možemo zaključiti, zadatak je bio ogroman i njegovo ispunjenje zahtevalo je nekoliko decenija intenzivnog rada kao i veliki finansijski i intelektualni kapital; ipak, do početaka 19. veka izvršen je prilično uspešno. Razlika u odnosu na austro-češke oblasti bila je, međutim, prevelika: dok se tamo investiralo u unapređenje već postojeće relativno razvijene privrede, trgovine, tehnike i nauke, dotle je u ugarskim oblastima barem isto toliko energije i novca trošeno na obnovu i pokretanje privrednog i društvenog razvitka. Stoga je pomenuta privredna zaostalost i uz periode ubrzanog razvoja u Ugarskoj opstala do propasti Habzburške monarhije.

Delom usled postojećih ekonomskih prilika u samoj Monarhiji, delom usled ekspanzije ideja kameralista, ali i podstaknut primerom Francuske, Engleske i Holandije pa i gore pomenutim proširenjem granica Habzburške monarhije, Bečki dvor se u ekonomskoj politici sve više rukovodio merkantilističkom politikom. Jedna od oblasti u kojima je ona beležila određene uspehe bilo je osnivanje manufaktura. Pretežna većina manufaktura osnovanih u to doba nosila je naziv carsko-kraljevske privilegovane manufakture, što ipak nije značilo da su one nastale putem

državne investicije ili da su bile u državnom vlasništvu. Bečki dvor je uvek kuburio sa finansijskim sredstvima, te nije rado ulagao u tako nesigurne poduhvate kao što su industrijska preduzeća. Stoga je Dvor pomagao osnivanje manufaktura manje direktnim finansiranjem – sa isplatom možda nekoliko hiljada forinti – a više putem određenih administrativnih mera, kao što je darivanje monopolskih prava na proizvodnju artikala za period od 20 do 30 godina i zabranom uvoza takve robe, pružanjem carinskih i poreskih olakšica i slično. Privilegovano preduzeće imalo je pravo sebe nazivati carsko-kraljevskim preduzećem i na firmi isticati dvoglavog orla, što je bilo od posebnog značaja, jer je vlasnika preduzeća oslobađalo obaveze smeštaja vojnika, a radnike vojne obaveze. Bez obzira na ovakve, nemale, pogodnosti, carsko-kraljevska preduzeća su se suočavala sa brojnim teškoćama u nalaženju stručnih radnika, organizacijom proizvodnje, prodajom robe, a nadasve sa nedostatkom kapitala. (Heckenast 1973, 192) (W. V. Pohl 1995, 238) Uplitanje države bilo je neophodno, jer je u zemlji postojao samo relativno mali broj porodica sa dovoljnim kapitalom i sa dovoljno hrabrosti za investiranje u manufakturnu proizvodnju. Sem gore pomenutih, država je podsticala osnivanje manufaktura takođe ustupanjem zemljišta, oslobađanjem od plaćanja poreza određeni broj godina i slično. Država je zabranila emigraciju stručnim licima specifičnih profila i radila je na ukidanju unutrašnjih granica kao i na poboljšanju saobraćajnih prilika izgradnjom puteva i kanala. Obnovljen je put preko prevlake Semering (*Semeringa*) radi ostvarenja boljih saobraćajnih veza sa Trstom i Rijekom. Neka preduzeća reformisana su u duhu merkantilizma, pre svega ona u oblasti rudarstva. (W. V. Pohl 1995, 238-239)

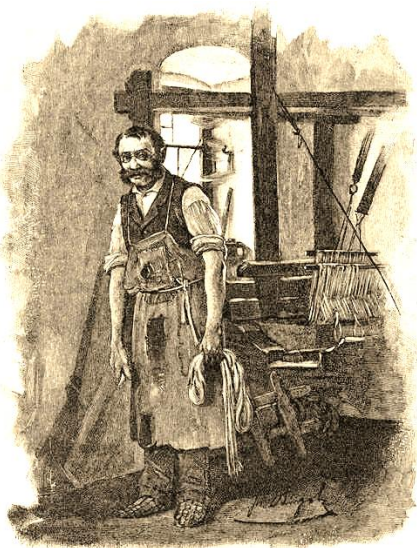
Važnost dobro obrazovane stručne radne snage sposobne za proizvodnju raznovrsne i kvalitetne robe konkurentne na evropskom tržištu, kao preduslova snažne privrede, bila je poznata u privrednim i dvorskim krugovima s kraja 17. i početka 18. veka. Međutim, u tom kontekstu Habzburška monarhija je daleko zaostajala za najrazvijenijim evropskim privredama, što je posledica negativnih efekata brojnih ratova i mera protivreformacije koje su pogađale zanatlije upravo u najperspektivnijim granama – u tekstilnoj i staklarskoj industriji i manufakturama. (Kann 1980, 124-125)

Austrijski kameralisti su obratili pažnju na problem kupovine luksuzne robe. Pošto je ta vrsta proizvoda potraživana u velikim količinama, a u habzburškim oblastima nije produkovana u dovoljnim količinama i sa adekvatno širokim izborom, njena nabavka je u primetnoj meri opterećivala finansije. Situacija je tim bila gora budući da je luksuzna roba proizvođena pretežno u neprijateljskoj Francuskoj, te su već 1659. i 1671. godine donete naredbe protiv kupovine skupe strane robe. Ove uredbe obnovljene su 1712. godine. Paralelno s tim u Beču je počela proizvodnja svile i tafta. (Zöllner, Ausztria története 1998, 216)

Jedna od velikih pristalica kameralizma bio je car Karlo VI, koji je tokom svoje vladavine preduzeo niz mera s ciljem unapređenja ekonomije Austrijske monarhije. U vezi s njegovom privrednom politikom istoriografija često konstatuje da je ona bila preambiciozna u postojećim okolnostima i u odnosu na realne mogućnosti Habzburške monarhije; međutim, stoji činjenica da se krajem njegove vladavine već uočavaju izvesni rezultati početka razvoja industrije. Važnu stavku Karlove privredne politike predstavljalo je podsticanje razvoja u privredno najnaprednijoj oblasti carstva, u Šleskoj. I zaista, unapređenju njene tekstilne industrije nesumnjivo su doprinele protekcionističke carinske uredbe Karla VI iz 1718. i 1738. godine, ali i njegovog brata, cara Josifa I, iz 1708. godine, kojima je zabranjen uvoz strane robe a podstaknut je eksport iz Šleske. Zahvaljujući tim merama dvadesetih godina osnovane su manufakture platna, tkanine i kože u Nojštadt, Brigu, Glacu i Vroclavu, te je proizvodnja tekstila za 15 godina povećana za 150%, a vrednost godišnjeg izvoza iz Šleske je do kraja tridesetih godina dostigla 8 miliona talira. Dalje ekonomske i fiskalne rezultate dotadašnje podsticajne privredne politike posle gubitka Šleske u Ratu za austrijsku nasleđe, uživala je Pruska. (Heckenast 1973, 193)

Koliko je gubitak Šleske bio težak za Austrijsku monarhiju možemo proceniti ukoliko znamo, da je Šleska u industrijskom i trgovinskom smislu bila daleko najrazvijenija oblast Habzburške monarhije. Njeno ovčarstvo bilo je najnaprednije na celom svetu: četrdesetih godina preko dva miliona ovaca produkovalo je godišnje milion i po kilograma vune što je bila količina koju čak ni visoko razvijena tekstilna industrija Šleske nije uspela preraditi. Uz industriju vune razvijala se i proizvodnja lanenog platna. Proizvodi šleske

tekstilne industrije eksportovani su u druge zemlje i pokrajine habzburške države, a u većim količinama i u Saksoniju, Holandiju, Britaniju, pa i u Zapadnu Indiju. Zahvaljujući akumulaciji ostvarenoj u industriji, Šleski trgovci obavljali su veletrgovačke poslove Monarhije između Zapadne i Istočne Evrope. Oni su iz Rusije, Poljske, Moldavije, Vlaške i sa Krima dovozili pretežno sirovine, a u pomenute oblasti eksportovali su zapadnoevropske i srednjoevropske industrijske artikle. Ovakvoj ulozi Šleske u međunarodnoj trgovini doprinosila je okolnost da je prevoz na liniji Vroclav-Hamburg bio jeftiniji od onog na ruti Rajna-Dunav ili na pravcu od Trsta i Rijeke prema Beču. (Eckhart 1922, 6-7)

Ilustracija 17 Tkač iz Šleske, autor Jozef Kinzel

Car Karlo VI unapređenje ekonomskog života želeo je postići brojnim i raznovrsnim merama, pri čemu je puno pažnje posvetio unutrašnjoj i spoljnoj trgovini. Naročito povoljnom okolnošću se činio ulazak Španske Nizozemske i južne Italije sa Sicilijom u okvire Habzburške monarhije. U privrednoj politici uskoro su se pojavili naglašeniji spoljnopolitički obziri. Za kratko vreme stekli su se uslovi da Austrijska monarhija počne razmišljati o sebi kao o potencijalnoj pomorskoj sili, te je započeta organizacija flote i učinjeni su prvi pokušaji ka razvoju trgovine preko Jadrana i Mediterana. Posle Požarevačkog mira car Karlo VI obnovio je rad Privilegovane istočne kompanije u Beču (*Privilegierte Orientalische Kompanie*, 1719) sa ciljem da afirmiše Jadran kao pravac izlaska Habzburške monarhije na mora i da osvoji dominantnu ulogu u trgovini sa Osmanskom imperijom. U tom kontekstu kompaniji su data široka ovlašćenja: pravo gradnje brodova, osnivanja manufaktura i stovarišta za robe u Beču, Beogradu i drugde; Kompanija je dobila i monopol proizvodnje materijala za

gradnju brodova kao i za rafiniranje šećera. Iz južnoitalijanskih luka i Livorna Istočno trgovačko društvo razvilo je aktivnost u pravcu Španije, Portugalije i severnoafričkih berberskih država. Bečki dvor je pokušao da trgovinu preko Hamburga, Ščećina i Gdanjska, koja je bila opterećena carinama i problematičnim prevozom, barem delimično prebaci na jadranske luke. Pogođena tom politikom, Mletačka republika činila je sve kako bi onemogućila jadransku trgovinu Austrijske monarhije, ali nije imala dovoljno snage da je spreči. Na kraju, Istočno trgovačko društvo propalo je zbog razloga udaljenih od trgovine: njegov krah bio je povezan sa spekulacijama oko lota. Nisu uspeli ni planovi da se trgovački putevi iz Italije sa linije Linc–Bolcano i turski trgovački pravci sa Dunava premeste na Jadran. Čini nam se da bismo mogli konstatovati da u to doba za ostvarenje tako ambicioznih planova još se nisu stekli neophodni ni tehnički ni privredni uslovi. Umesto postavljenih ciljeva Ugarsku su preplavili srpski i grčki trgovci iz Osmanskog carstva.

Car Karlo VI je dobitak Španske Nizozemske po završetku Rata za špansko nasleđe pokušao iskoristiti za razvoj pomorske trgovine. Španska odnosno sada već Austrijska Nizozemska pružala je dobre uslove za to: raspolagala je brojnim lukama na moru ili sa lakim pristupom moru, poput Antverpena, Briža, Genta ili Ostendea; imala je iskusne mornare i graditelje brodova, a raspolagala je i bogatim iskustvima u pomorskoj trgovini. Poticaj trgovini car je u početku dao putem pružanja prava trgovine engleskim, irskim i drugim trgovcima, a kasnije – po primeru uspešne engleske, holandske i francuske Istočnoindijske kompanije – osnivanjem Carske istočnoindijske kompanije (*Kaiserliche Ostendische Kompanie*, 1722). Ona je ubrzo uspostavila trgovinske veze sa Kinom, Indijom i Afrikom, iz kojih je uz velike profite uvozila začine, čaj, dijamante, plemenite metale, šalitru, pamuk, svilu, porculan, itd., a eksportovala je železo, živu, olovo i tkanine. Do 1728. godine dopremila je u Evropu 7 miliona funti čaja, što je činilo približno polovinu ukupne količine importovanog čaja u Evropu. Iznenađujuće veliki uspeh austrijske Kompanije nije odgovarao trgovačkim interesima Velike Britanije, Holandije i Francuske, te su sklopili savez protiv nje i uspele su postići da radi priznanja Pragmatične sankcije od strane pomenutih zemalja Karlo VI pristane na suspenziju pa i raspuštanje (1731)

trgovačkog društva. Ukidanje rada preduzeća koje je puno obećavalo, svedoči o tome da su diplomatske prilike možda pogrešno procenjene, međutim njegovi napor da iskorištavajući stečene resurse proaktivno djeluje u pravcu razvoja spoljne trgovine i pomorstva Austrijske monarhije, govore o tome da je Karlo VI bio svestan savremenih ekonomskih tendencija i da je bio voljan da Monarhiju povede u tom pravcu. Naravno, njegovi brojni merkantilistički potezi takođe govore tome u prilog. U doba uspešnog poslovanja Carske istočnoindijske kompanije, car je počeo i sa izgradnjom ratne flote s ciljem zaštite austrijskih pomorskih interesa. Međutim, u godinama posle gubitka južnoitalijanskih oblasti u ratu za Poljsko nasleđe (1733–1735), gradnja austrijske ratne flote takođe je obustavljena. (Pál, *A Habsburg monarchia története 1526-1848* 2014, 244)

Iako usled gore pomenutih nepovoljnih političkih prilika car Karlo VI nije uspeo da posed Belgije i južne Italije iskoristi za afirmaciju širih planova razvoja pomorske trgovine pa i kolonijalnih zamisli, barem je uspeo da unapredi pomorsku komunikaciju između jadranskih luka i alpijskih oblasti, da počne sa izgradnjom važne luke u Trstu i da podstakne oživljavanje spoljne trgovine. Zapravo, već je car Leopold I hteo da afirmiše luke na Jadranu i da na taj način trgovinu između Mediterana i Austrije usmeri u pravcu austrijskih jadranskih luka. Međutim, svi njegovi pokušaji lomili su se na otporu Mletačke republike, koja je u drugoj polovini 17. veka još uvek dominirala Jadranskim morem. Ipak, do vremena cara Karla VI i Marije Terezije Austrijska monarhija je sebi osigurala jače pozicije kako u evropskoj diplomatiji tako i na Jadranu, tim pre što je Venecija u međuvremenu izgubila važne teritorije u korist Osmanlija. Na toj osnovi polako se formirala aktivnija politika bečkog dvora u pravcu Jadranskog mora i pomorske trgovine. U tom kontekstu je bila od značaja proklamacija cara Karla VI iz 1717. godine o slobodi plovidbe i trgovine Jadranskim morem, kao i proglašenje Rijeke i Trsta slobodnim lukama (*freier Seehafen*) 1719. godine, čime su trgovci stekli pravo da u pomenute gradove uvoze robu bez carine.²⁵ (Zöllner, *Ausztria története* 1998, 220) (Despot 1957, 19, 27)

²⁵ Primitimo da se u dokumentima kao komparativna prednost Rijeke u odnosu na Trst – naročito u smislu osnivanja manufaktura i tvornica – pominje činjenica da je Rijeka raspolagala dovoljnim količinama raspoložive pijaće vode. (Despot 1957, 18)

Razvoj Trsta i Rijeke, međutim, otežavale su određene geografske okolnosti. Nijedan od pomenuta dva grada nije raspolagao rekom pogodnom za plovidbu koja bi ih povezivala sa zaleđem i transport robe iz pravca austrijskih, hrvatskih i panonskih oblasti učinila jeftinim. Uistinu, vododelnica je bila blizu jadranske obale, ali su reke severno od nje tekle u pravcu sliva Dunava, a južno nije bilo vodotokova od značaja za prevoz. Štaviše, nadomak Trsta i Rijeke nalazili su se planinski masivi koji su značili veliki izazov za svaku vrstu suvozemnog prevoza, te je Trst sa Bečom povezan drumom (1728–1730) kroz prolaz Semering; Rijeka, Senj i Bakar povezani su sa Karlovcem putevima Karolina (1728), Jozefina (1783), i Lujzijana (1811). Redovna poštanska služba na liniji Beč–Zagreb–Karlovac–Senj pokrenuta je 1786. godine.

U okviru mera za unapređenje Trsta, car Karlo VI je dao da se izgradi novi kvart van zidina grada. On je u cilju promocije pomorstva 1729. g. grad i luku Kraljevicu (*Porto Re*) opasao zidinama i pokrenuta je gradnja arsenala koji je bio opremljen i radionicom za popravku brodova. Kasnije je tamo nastalo značajno brodogradilište. Car Karlo VI nosio se mišlju da od Kraljevice stvori ratnu luku Habzburške monarhije. Razvoj manufaktura bio je primetan u Rijeci: osnovana je rafinerija šećera, a 1771. godine formirana je manufaktura rozolina (liker od ruža), sapuna i kože; osnovana je manufaktura sukna, manufaktura vela (1780), potaše (1780). Uz pomenuto, u Rijeci je postojala tvornica šešira, voska, konopa, keramike, a na Trsatu je osnovana manufaktura duvana. (Zöllner, *Ausztria története* 1998, 220) (M. H. Dezsényi 2003) (Despot 1957, 19, 27)

Za vreme Marije Terezije Trst je nastavio sa brzim razvojem i postao je velik pomorski grad. Duž novih puteva građene su palate i porodične kuće; izgrađen je vodovod i bolnice; Trst je izrastao u evropski velegrad. Vladarka je grad izdvojila u posebnu administrativnu jedinicu. Za vreme njene vladavine u Trstu je otvorena pomorska škola (1753) i uskoro su objavljena i pravila za luke Rijeku, Bakar, Senj i Karlobag. Godine 1774. izdata je opšta Pomorska regulativa. (Pál, *A Habsburg monarchia története 1526-1848* 2014, 242)

Marija Terezija je na predlog cara Josifa II – koji je smatrao da bi Rijeka (*Fiume*) za ugarske zemlje mogao imati ekonomsku ulogu poput one

koju Trst ima za austrijske zemlje – Rijeku sa bakarskim i vinodolskim okrugom 1776/1779. g. pripojila Mađarskoj. Od tog doba interes Mađarske bio je da na neki način poveže teritorije kontinentalnog dela Mađarske sa Mađarskim primorjem (*Littorale Hungaricum*).²⁶ Posle brojnih peripetija i ratova sa Francuskom, taj novi status Rijeke ozakonjen je četvrtim zakonskim članom Mađarskog državnog sabora iz 1807. g., odnosno potvrđen vladarskim reskriptom iz 1822. godine, posle čega su za Rijeku nastupile mirne godine. U mađarskoj javnosti pojavila se ideja povezivanja Rijeke sa Budimpeštom putem železnice, ali i ideja da se ona kanalom i rekama Kupa i Sava poveže sa Dunavom. Lajoš Košut je 1846. g. proklamovao slogan: „Na more, Mađaru!“ (*Tengerre magyar!*) kao i ideju da Mađarska treba da razvija pomorstvo. Tokom revolucionarnih zbivanja 1848/49. g. čak su učinjeni sasvim konkretni pokušaji stvaranja mađarske ratne mornarice. (Zöllner, *Ausztria története* 1998, 220) (M. H. Dezsényi 2003)

Iako nije uspela postići da Jadran postane novi trgovački pravac Austrijske monarhije prema Italiji i Osmanskoj imperiji, Privilegovana orijentalna kompanija je ipak dala svoj prilog unapređenju habzburške ekonomije, ali ne putem razvoja pomorstva već više zahvaljujući svojim širokim privilegijalnim pravima, koje su se odnosile, između ostalog, i na pravo osnivanja manufaktura. U tom smislu вреди pomenuti osnivanje manufakture za brodogradnju u Trstu, formirane dvadesetih godina 18. veka, zatim riječku manufakturu sveća i brodske užadi, otkup manufakture platna u Lincu (1722) i uspostavljanje manufakture tekstila u Švehatu (1724). Inače, pojedini trgovci iz Habzburške monarhije su postizali sasvim dobre profite u poslovanju sa Osmanskom carevinom. Ipak, računajući zajedno, njihovi

²⁶ Mađarsko primorje se 1802. godine prostiralo na 356,8 km², na kojima su se nalazila dva grada (Rijeka i Bakar), četiri varoši i 50 sela sa 5257 kuća i 28.156 stanovnika. Od muške populacije iznad 17 godine bila su 154 službenika i dostojanstvenika, 386 trgovaca i zanatlija, 99 slugu kod plemića, 3810 kmetova (*rustika*), 1534 želira inkvilina i subinkvilina, te 7503 dece do 16 godina. Prema veroispovesti katolika je bilo 28.018 ili 99,51%, pravoslavnih 114 ili 0,40%, protestanata 18 ili 0,064% i Jevreja ukupno 6. Broj stanovnika je 1818. dostigao 38.016. (Korunić 2018, 191, 309)

profiti vidljivo su zaostajali za britanskim i francuskim trgovcima. (Suttner Fichtner 2009, 304)

Uz pomenute manufakture u posedu Orijentalne kompanije, za vladavine cara Karla VI osnovane su brojne druge manufakture u raznim pokrajinama Monarhije, pre svega u Šleskoj, Češkoj i u okolini Beča. Pomenimo samo neke od njih: druga manufaktura u Evropi za proizvodnju porculana i majolike otvorena je u Beču (1717), u Donjoj Austriji su tridesetih godina formirane dve manufakture za proizvodnju papira; 1747. godine osnovana je prva bečka manufaktura tafote. Povredom privilegija Orijentalne kompanije osnovano je nekoliko manjih manufaktura tekstila u Donjoj Austriji; u Hajnburgu i Firstenfeldu 1722. i 1723. godine uspostavljene su manufakture za obradu duvana iz Mađarske. U Češkoj je u ovo doba osnovano nekoliko savremenih manufaktura platna i damasta: u Planicama (1710), Horni Litvinovu (1715), u Pragu, a u Moravskoj u Olomucu. U ostalim pokrajinama u ovo doba formirane su po jedna-dve manufakture takođe u tekstilnoj industriji. (Heckenast 1973, 195)

Jedna od svakako značajnih i trajnih tekovina privredne politike cara Karla VI bila je rekonstrukcija sistema eksploatacije srebra u Ugarskoj, koja je između ostalog doprinela da Habzburška monarhija prebrodi finansijska opterećenja Rata za austrijsko nasleđe (1740–1748). (Heckenast 1973, 196)

Car Karlo VI uneo je određene promene i u smislu uloge carina u privrednim i finansijskim poslovima Habzburške monarhije. Sve do tada su carine posmatrane pre svega kao zgodan izvor državnih prihoda, međutim car Karlo VI je sistem carina počeo shvatati kao sredstvo regulacije trgovine na zemaljskom nivou. Uopšte, veoma se zalagao za razvoj trgovine. Između ostalih mera podelio je Monarhiju na trgovinske oblasti kako bi olakšao trgovačko poslovanje između krunovina. Unutar Ugarske formirao je trgovinske oblasti Banata, Erdelja, Hrvatsko-slavonsko kraljevstva, Srbije (od delova Osmanske carevine pripojene Požarevačkim mirom 1718) (Komlos 1990, 30) U cilju svesnog razvoja industrije i trgovine u pojedinim pokrajinama Habzburške monarhije su u doba Karla VI osnovane tzv. *Commerz Collegiumi*. Takođe, iako su cehovi i dalje zadržani, bečki dvor je praktikovao izdavanje dozvola industrijalcima i zanatlijama za rad van okvira cehovskog sistema, te se pojavila nova kategorija tzv.

Schutzverwandte, čime je car obezbedio slobodno bavljenje zanatima godišnje za 4000–5000 majstora. U njihovim redovima bilo je dosta protestanta, koji su, inače, zbog verske pripadnosti ostajali van cehova. Dvor je od 1733. godine primorao cehove da majstore sa pomenutim pismom postepeno primaju među svoje redove. O broju i srazmeri majstora van i u okviru cehovskog sistema stičemo određenu predstavu na osnovu popisa bečkih zanatlija koji potiče iz 1736. godine prema kome je u Beču ukupno 12.000 majstora i približno isti broj šegrta. Svega 3000 majstora bili su članovi cehova, približno 6000 njih raspolagalo je raznim vrstama zaštitnih pisama i oko 3000 majstora bili su fušeri (nem. *Pfuscher*, mađ. *kontár*) (Heckenast 1973, 195-196)

U prve četiri decenije 18. veka u pogledu nastajanja manufaktura svakako se može govoriti o nastavku procesa započetog s kraja 17. veka, štaviše o primetnom razvoju manufakturne proizvodnje u austrijsko-češkim oblastima. Ipak, to još nije bilo doba prave austrijske manufakturne proizvodnje: ono je nastupilo tek nešto kasnije, od pedesetih godina 18. veka i trajalo je do tridesetih godina 19. veka. U vezi sa karakteristikama rane faze vođenja merkantilističke privredne politike u Austrijskoj monarhiji, većina istraživača izražava mišljenje da su njeni dometi, bez obzira na prisutnost brojnih dobrih ideja i pokušaja, bili ograničeni i da još nisu dominirali privrednom politikom kao što je to bio slučaj u zapadnoj Evropi. Podeljena su mišljenja i u vezi sa postignućima cara Karla VI na privrednom planu: neki smatraju da je njegova politika bila nerealistična i ekstravagantna (*Otruba*), dok drugi (*Freudenberger*) izražavaju mišljenje da je ona bila uspešna u smislu postavljanja dobrih temelja kasnijoj delatnosti Marije Terezije i cara Josifa II na privrednom planu. (F. D. Good 1984, 27)

U smislu početne primene merkantilističkih ideja, specifičan je bio položaj Temišvarskog Banata. Ta oblast oslobođena je osmanske vlasti najkasnije – Požarevačkim mirom iz 1718. godine. Ona nije inkorporirana u administrativni sistem Kraljevine Mađarske, već se našla pod direktnom upravom Krune, odnosno Dvorske komore u Beču. Dvor je nameravao da tamo, na devastiranoj i od evropske privredno-političke strukturi dugo vremena odvojenoj oblasti, primeni elemente merkantilističke koncepcije – dakle, najmodernije ideje toga doba. Planirano je da se Banat ubrzano razvije

u snažnog proizvođača agrarnih proizvoda čiji će se viškovi preko jadranskih luka izvoziti na inostrano tržište. (Petrović 1982, 26)

U kontekstu ocene uspešnosti rane faze kameralizma u Austrijskoj monarhiji, trebalo bi naglasiti da ona nije pridavala značaj agrarnoj proizvodnji, te je odnos države i vlastele prema seljaštvu zavisio od dobre volje i racionalne procene privredne oportuniteti njihovog položaja i eventualnog preduzimanja pozitivnih mera u korist seljaštva. Međutim, usled promena u društvu i ekonomskom životu (revolucija cena, pad realnih prihoda, porast cene zakupnine zemlje, pojava drugog kmetstva, otimanje zemlje od kmetova, usitnjavanje seljačkih poseda, itd.) privredni i socijalni položaj seljaštva se tokom 16. i 17. veka, generalno gledano, pogoršao. Sem ranije pomenutih problema u vezi sa povećanim potrebama alodija za radnom rentom, za zavisno seljaštvo novo opterećenje predstavljala je znatno uvećana potrošnja svetovne i crkvene vlastele na reprezentaciju i luksuz. Plemstvo, koje je izgradnjom apsolutističke države postepeno izgubilo važnije društveno-političke funkcije, težilo je da svoj značaj istakne spoljašnjim obeležjima, što je rezultiralo velikim graditeljskim poduhvatima. Pri tome, cenu izgradnje objekata i rad čuvenih italijanskih i domaćih projekatara, vajara, slikara i drugih umetnika, kao i zanatlija, plaćalo je seljaštvo manuelnim radom na alodijima svojih gospodara ili na samim objektima: iznenađujuće brza izgradnja pojedinih velelepni baroknih objekata bila je rezultat beskrupuloznog uterivanja kmetovske radne obaveze. U glavnim crtama isto važi za brojne crkvene objekte – „pobedničke crkve“. Težak položaj seljaštva, ali i privredni i društveni potencijal koji je ova najbrojnija kategorija stanovništva predstavljala uočeni su za vreme vladavine Marije Terezije, te su s vremenom preduzete mere za poboljšanje njihovog opšteg egzistencijalnog položaja kao i u pravcu oslobađanja njihovih ekonomskih i fiskalnih potencijala. (W. V. Pohl 1995, 232)

DOBA MARIJE TEREZIJE I JOSIFA II

Doba vladavine Marije Terezije i cara Josifa II značila je kvalitativnu promenu nabolje u vođenju privredne politike. Oni su se u formulisanju ekonomske politike svesno i sistematično rukovodili principima

merkantilizma. Reforme nisu odmah rezultirale strukturalnim preobražajem privrede, ali su svakako postavile temelje i odredile okvire takvim promenama. Kao što smo ranije već konstatovali, u to vreme javljaju se znaci početka modernog industrijskog razvoja u zapadnim austro-češkim oblastima Habzburške monarhije.

U odnosu na ranija vremena, sveobuhvatnije sprovođenje merkantilističke politike bilo je podstaknuto privrednom stagnacijom četrdesetih godina 18. veka izazvanom Ratom za austrijsko nasleđe i gubitkom ekonomski napredne i bogate Šleske. Taj je gubitak bio problematičan u strategijskom, privrednom i direktnom finansijskom pogledu, s obzirom na to da je dotad iz Šleske poticalo više od jedne četvrtine svih poreza austro-češkog dela Habzburške monarhije. Uz to, njena uloga u habzburškoj ekonomiji bila je za primer: uvozila je nebeljeno platno iz drugih oblasti Monarhije, a izvozila u njih gotove proizvode. Gubitak Šleske značio je praktično gubitak dotad najviše industrijalizovane oblasti i izostanak proizvoda se njene teritorije koje je bilo nužno nadoknaditi. Ta okolnost je bila od presudnog značaja za razvoj industrije, jer su, motivisani pomenutim gubitkom, Marija Terezija i car Josif II snažno podržali privrednu politiku usmerenu na razvoj ekonomije cele Habzburške monarhije. U početnim godinama potreba za nadoknađivanjem izostale šleske proizvodnje najviše je pomogla razvoju češke i austrijske tekstilne industrije. (F. D. Good 1984, 28)

Glavni cilj ekonomske politike tog doba bilo je ostvarenje privrednog jedinstva Habzburške monarhije, odnosno osiguranje njene ekonomske samostalnosti, što je bilo u korelaciji sa širim državnim interesima, u smislu jačanja i unifikacije šarolike habzburške države. Do 1770-ih godina bečki dvor se rukovodio pretežno merkantilističkim principima, kasnije su određenu ulogu dobile takođe ideje fiziokratizma i slobode trgovine.²⁷

²⁷ Fiziokratizam je ekonomsko-društvena teorija nastala u 18. veku u Francuskoj, koja naglasak stavlja na proizvodnju za razliku od merkantilizma, koji se fokusira na unapređenje trgovine. Jedna od polaznih teza jeste da se treba ugledati na prirodne zakone jer oni savršeno uređuju svet. Zagovornici fiziokratizma smatrali su da i društvo i ekonomija imaju svoje prirodne samoregulišuće zakone, te da ne treba intervenisati u tok privrede – jedino na nivou oporezivanja. Njihovo ekonomsko geslo je *laissez faire – laissez passer*. Verovali su da svako bogatstvo potiče od zemlje, od poljoprivredne proizvodnje, te su u tom

Primetimo da iako privredno jedinstvo Habzburške monarhije nije postignuto, ipak je do kraja navedenog perioda međusobna zavisnost i povezanost raznih krunovina znatno uvećana. (Heckenast 1973, 198, 200)

Projekat unapređenja privrede sproveden je od strane državnih organa preko upravnog aparata odnosno putem birokratije. Posebno važno mesto u okvirima merkantilističke privredne politike dobio je razvoj trgovine, te je Marija Terezija za trgovinske poslove osnovala komisije pri zemljama i pokrajinama Monarhije i jednu centralnu ustanovu za koordinisanje njihovog rada pod imenom *Universal-Kommerz-Direktorium* (1746). Ured je doživeo nekoliko reformi – od 1762. g. radio je pod imenom *Kommerzhofrat*, a od 1776. g. funkcionisao je u okvirima austro-češke dvorske kancelarije. U svojoj nadležnosti imao je spoljnu trgovinu i trgovinu između pojedinih krunovina. Uz to, bavio se pitanjima razvoja industrije i osnivanja manufaktura, problematikom izgradnje puteva, regulisanja tokova reka, itd. Njegova nadležnost se samo u početnim godinama prostirala na Ugarsku, međutim i kasnije, kada formalne mogućnosti to više nisu omogućivale, vlada je nalazila načina da preko drugih svojih ureda utiče na privrednu politiku u Ugarskoj. S obzirom na to da se *Kommerzhofrat* sastojao pretežno od austrijskih i češko-moravskih aristokrata, fokusirao se na razvoj pomenutih oblasti, a u manjoj meri je vodio računa o opštim interesima Dunavske monarhije. Pri tome je striktno vodio računa o tome da suzbije kako konkurenciju koja se nije mogla usaglasiti sa interesima austro-čeških oblasti tako i eventualnu konkurenciju iz Ugarske. Upravo ova skučenost pogleda rezultirala je time da je *Kommerzhofrat* samo uticao na privrednu politiku države, ali je nije i usmeravao. (Heckenast 1973, 198)

Takođe su važne bile mere preduzete u pravcu unapređenja domaće industrije. Bečki dvor je težio da pre svega nadoknadi gubitak razvijene tekstilne industrije Šleske, te je svoju pažnju najviše posvetio razvoju tekstilnih manufaktura u Donjoj Austriji, Češkoj i Moravskoj. Za svega šest godina, od 1749. do 1755. g., izdato je 30 privilegija za osnivanje

kontekstu preferirali velike posede i masovnu proizvodnju poljoprivrednih dobara. Najpoznatiji predstavnik ove teorije ideje bili su Fransoa Kene (François Quesnay) i Žak Tjurgo (Jacques Turgot). Do određene mere fiziokratske stavove delili su i carevi Josif II, Leopold II i ruska carica Katarina.

manufaktura: 20 u Donjoj Austriji, 7 u Češkoj i 3 u Moravskoj. Osam godina posle osnivanja *Universal-Kommerz-Direktoriuma*, radi jasnije i efikasnije organizacije mera u pravcu unapređenja industrije, izvršena je specijalizacija upravnog postupka. One industrijske grane i preduzeća koji su proizvodili pre svega za lokalne potrebe, povereni su nadzoru lokalnih vlasti i u vezi sa njima sa svoje strane država se zadovoljavala izvesnim popuštanjem cehovskih pravila, bio je to sektor tzv. *Polizeigewerbe*. S druge strane, industrijske grane koje su proizvodile za šira regionalna tržišta, za prodaju u važnijim tržišnim centrima ili za eksport, dobile su pažnju na višem nivou: o njima se brinuo *Universal-Kommerz-Direktorium* i pokrajinski organi tzv. *Komerz-Koness*. Ovaj sektor tzv. *Kommerzgewerbea* je unapređivan uz državnu pomoć i u njemu su u velikoj meri ublažena cehovska ograničenja. Primera radi, 1780. godine ukinuta je obaveza šegrta na vandrovanje, a za vladavine cara Josifa II u tekstilnoj i u železnoj industriji ukinuta je obaveza udruživanja u cehove, što je omogućilo da imućniji majstori u sferi *Kommerzgewerbea* pokrenu svoje manufakture (*gewachsene Manufaktur*). (Heckenast 1973, 199)

Posle završetka Sedmogodišnjeg rata, od sredine šezdesetih godina, došlo je do vidnog ubrzanja razvoja manufakturne proizvodnje u Habzburškoj monarhiji, što je podstaklo njene vodeće strukture da artikulišu koncept unapređenja industrije na nivou carevine. Inicijativa za formulisanje programa potekla je od *Kommerzhofrata* 1770. godine. Polazeći od potrebe ostvarenja privrednog jedinstva Austrijske monarhije i uzimajući u obzir trenutno stanje i specifične odlike pojedinih pokrajina (prisetimo se na trenutak da u državne granice toga doba nisu ulazile mletačke teritorije, oblast Galicije, Bukovine, izgubljenih Lužica i Šleske, a da su Erdelj i teritorije Ugarske koje su nekad bile pod osmanskim vlašću, tek nešto više od pola veka ulazile u njene granice), predlog *Kommerzhofrata* je predviđao regionalnu specijalizaciju i podelu rada. S tačke gledišta jedinstvene carevine nije se smatralo racionalnim da se jednako ravnomerno razvijaju sve grane privrede u svim krunovinama, te je doneta odluka da se najsvestraniji privredni razvoj, a tako i unapređenje industrije, podstakne i pomogne u Austriji, Češkoj i Moravskoj, dok je ugarskim oblastima ostavljen razvoj agrarne proizvodnje (što je bio slučaj takođe sa kasnije priključenim

teritorijama). Odluka iz 1771. g. po kojoj je osnivanje manufaktura zavisilo od careve dozvole, predstavljala je zgodan instrument ograničavanja osnivanja manufaktura u Ugarskoj, ali i u drugim nepreferiranim oblastima. (Heckenast 1973, 199-200)

Pitanje u kojoj meri su u formulaciji pomenutog koncepta privrednog razvoja bili prisutni politički razlozi, zahvalna je tema za diskusiju pre svega austrijskih, čeških i mađarskih istoričara. Činjenica, međutim, ostaje da su ovakvi okviri privredne politike zadržani i u kasnije doba i da su njeni efekti i te kako postali osetljivi kako u podršci privrednom unapređenju austro-čeških oblasti tako i u rezervisanosti bečkih vlasti prema inicijativama iz Ugarske za razvoj industrije i trgovine u tim oblastima. Štaviše, ovakva osnovna postavka ostvarena je i u carinskoj politici bečkog dvora. Sem državnih razloga, u formulaciji ove privredne politike određenu ulogu svakako su imali dvoru bliski krugovi preduzimača, trgovaca, finansijera i aristokrata. (Heckenast 1973, 199-200)

U diskutabilne poteze privredne politike Marije Terezije prema Ugarskoj ubraja se i njen pristup pitanju carinske granice: pod izgovorom da odbijanjem plaćanja poreza mađarsko plemstvo lišava habzburšku državu značajnih finansijskih sredstava, carica je 1754. g. sačuvala carinsku granicu između austrijskih i ugarskih delova države, navodno da bi prihodima sa carine nadomestila gubitak poreskih prihoda. Ipak, čini se da je istinska namera bila da se osigura trajno snabdevanje Beča i austrijskih naslednih zemalja agrarnim proizvodima i sirovinama iz Ugarske. Uvedene su carine od 5 do 20 posto u zavisnosti od željenog efekta. Ovom tarifnom politikom austro-češkim industrijalcima omogućen je lakši dolazak na mađarsko tržište, dok je mađarskim izvoznicima otežan eksport vina, sirovina i stoke van granica Habzburške monarhije. Ranija trgovina Mađarske sa Poljskom, Šleskom, Nemačkom i Mletačkom republikom je gotovo u celosti onemogućena. Sem toga onemogućena je nabavka kvalitetnih artikala iz Nemačke. Situaciju je otežavala okolnost da je uža Mađarska carinskim granicama bila odeljena od Banata i Erdelja. Ovom regulacijom u značajnoj meri profilisana je struktura trgovine između dva dela Habzburške monarhije u sledećih sto godina. Primetimo da je uz sve negativnosti ovakvog sistema bečki dvor tokom vremena pokazivao određen stepen osetljivosti prema

potrebama mađarske poljoprivrede. Međutim, takođe stoji i konstatacija da u slučajevima kada postoji intervencija putem državne moći u razmeni industrijskih i agrarnih proizvoda, poljoprivredni proizvođači uvek lošije prođu, tj. tokom dugih decenija postoji stalno izvlačenje kapitala iz dotičnih poljoprivrednih oblasti, što negativno utiče na intenzitet akumulacije kapitala i mogućnosti razvoja industrije. Takva situacija pak neretko dovodi do konzervacije nepovoljne privredne strukture zemlje. Detaljnu i u istoriografiji dugo vremena određujuću analizu efekata uspostavljene carinske granice dao je F. Eckhart. (Eckhart 1922) (Kaposi 2003, 172) (Komlos 1990, 31-32)

Savremenici i kasniji istraživači sa mađarske strane ovu politiku često su posmatrali u kontekstu širih, političkih odnosa, te su je interpretirali u smislu želje bečkog dvora da otežavanjem i kočenjem industrijskog razvoja u Ugarskoj dodatno osigura političku dominaciju. Objektivno, postojale su teškoće u integraciji ugarskih oblasti, s obzirom na činjenicu da su postojale brojne razlike u stepenu i karakteru razvijenosti tih oblasti – dovoljno je da pomislimo na okolnost da je samo nekoliko decenija pre vladavine Marije Terezije na dobrom delu tih teritorija postojala osmanska uprava, odnosno da su na tim teritorijama vođene veoma teške ratne operacije ne samo 1683–1699. i 1703–1711. već i tokom prethodna dva veka. Svakako, održanje carinske granice prema Ugarskoj bilo je u suprotnosti sa politikom ukidanja carinskih barijera unutar Monarhije – akcije argumentovane upravo željom za promicanjem njenog ekonomskog jedinstva. No čini se da je taj projekat imao svoje granice određene istorijskim i privrednim specifičnostima zemalja i pokrajina u sastavu Habzburške monarhije: kada su 1775. g. unutrašnje carine većinom uklonjene, ipak su – privremeno – opstale one u pravcu Ugarske, Tirola, Foralberga, Lombardije, Galicije, Istre, a posle 1797. i one usmerene prema Dalmaciji i mletačkim oblastima. Primetimo ipak da je 1775. g. oblast austrijskih pokrajina, Češke i Moravske postala najšira bescarinska regija Evrope. Tim putem pošli su Francuska 1789. godine, Pruska 1815, a zatim i manje nemačke države; 1834. g. stvoren je *Zollverein*, itd.

Iako je po svemu zastupao projekt ostvarenja jedinstvene Habzburške monarhije, car Josif II je ipak zadržao carinsku granicu prema Ugarskoj,

štaviše, dodatno ju je pooštrio: 1784. g. ukinuo je sve carine na robu iz austrijskih pokrajina u Ugarsku, dok je eksport iz Ugarske u Austriju i dalje carinjen. Međutim, ta je mera bila kratkog veka, s obzirom na to da je Mađarski državni sabor 1793. g. uspeo ubediti cara Franju II da počev od 1795. godine ponovo uvede carine na robu eksportovanu u Mađarsku. Carinski sistem koji je između Ugarske i ostalih delova Monarhije opstao do 1850/51. g. bio je veoma komplikovan sa blagim preferencijama prema robi koja je u austrijskoj odnosno ugarskoj strani države predstavljala najrazvijeniju eksportnu robu. U premartovsko doba najznačajnija novina bilo je uvođenje poreza na promet u naslednim zemljama (1829). S obzirom na to da ta mera zbog ustavnih rešenja nije mogla biti sprovedena u Mađarskoj, podignute su carinske stope na poljoprivredne proizvode uvožene iz Mađarske i primenjena je nova, visoka taksa, tzv. *trajna staleška nadoknada*. (Kaposi 2003, 172) (Komlos 1990, 31-32)

Sam granični carinski režim bio je krajnje komplikovan i skup, prepun birokratskih regulativa koje su trgovinu robom preko carinske granice znatno otežavale. Pomenimo, primera radi, da su za prelaz granice mogli biti korišćeni samo glavni putevi i to samo danju, za pojedine vrste robe samo odgovarajući granični prelazi, svrstani u četiri razreda, da je bilo neophodno nekoliko puta istovarati i ponovo utovarati robu na kočiju ili lađu, nekoliko puta meriti – pri čemu je sistem mera i tegova bio nedovoljno usklađen; trebalo je plaćati odgovarajuću taksu na administraciju, merenje, pretovar, za magacin, za prevoz i brojne druge stavke, što je osetno poskupljivalo prelaz granice. (Komlos 1990, 39-40)

U doba kraljice Marije Terezije razvoj industrije su kočile određeni nedostaci kao što je manjak kapitala za investicije, nedostatak stručne radne snage i slaba preduzimačka inicijativa. Nedostatak kapitala Dvor je u početku pokušao nadomestiti već pominjanom državnim pomoći, ali se ona pokazala nedovoljnom. Što se tiče dolaska stranih stručnih radnika, vremena baš nisu bila najpovoljnija: posle ukupno petnaestak godina ratovanja (Rata za austrijsko nasleđe i Sedmogodišnjeg rata) prisutno je bilo podozrenje prema strancima, što se generalno takođe može reći i za dolazak protestantskih majstora i raznih vrsta stručnjaka. Određena volja za osnivanjem industrijskih preduzeća, zajedno sa neophodnim kapitalom, postojala je kod

dela aristokratije, međutim to nije značilo promenu njihovog osnovnog zemljišno-orijentisanog stava i početak razmišljanja u duhu kapitalizma, već težnju ka što boljem iskorišćavanju svojih poseda i povećanja prihoda sa njih. Trgovci su samo retko bili voljni da svoj kapital ulažu u industrijska preduzeća, jer su se i dalje većim profitima nadali od uvoza strane robe. U takvim okolnostima bečka vlada je bila prinuđena da putem ispoljavanja verske tolerancije, osnivanjem ткаčkih i predioničkih škola, a nekad i putem subvencionisane prodaje proizvodnih sredstava pokuša rešiti deo pomenutih problema. (Heckenast 1973, 200)

Novčanom pomoći (pružanom od 1760-ih godina u visini od godišnje 50.000–80.000 rajnskih forinti), zabranom uvoza artikala koje je proizvodila domaća industrija i raznim drugim pogodnostima, država je u početku pomagala pre svega preduzimače iz krugova aristokratije (oni su dali priličan doprinos ostvarenju ciljeva austrijske privredne politike putem osnivanja brojnih manufaktura – samo aristokratska porodica Kinski je u periodu 1756–1762. g. otvorila deset manufaktura), ali je ta praksa od sedamdesetih godina u celosti ukinuta, a umesto nje u sedamdesetim i u prvoj polovini osamdesetih godina bečki dvor se najviše fokusirao na pomoć malim preduzimačima građanskog porekla. Od 1785. g. državna pomoć je prvenstveno usmeravana u pravcu osnivanja manufaktura od strane građanskih preduzimača. Od sedamdesetih godina bečki dvor je težio da se oslobodi državnih manufaktura, međutim prilično neuspešno (Heckenast 1973, 199)

U cilju unapređenja tehnološkog nivoa proizvodnje, bečki dvor je preduzeo i druge mere. Data je podrška useljavanju stranih majstora i radnika veštih u industriji vune, stakla, proizvodnje papira; njima je plaćen dolazak u Habzburšku monarhiju i oslobođeni su vojne obaveze. Stiglo je dosta inženjera i stručnjaka iz Engleske, Francuske, Švajcarske, Italije i oblasti oko Rajne. Nemci (podrazumevajući one iz austrijskih oblasti) stizali su u sudetske oblasti Češke, gde su oni imali odlučujuću ulogu u razvoju industrije, pošto je sve do sredine 19. veka udeo Čeha u industrijalizaciji bio skroman. Nove tehnologije i tehničke inovacije takođe su podstaknute proklamacijom pozitivne regulative vezane za ovu oblast; pružana je novčana pomoć i nagrade za inovatore, a pronalazačima je garantovano

isključivo pravo korišćenja njihovih inovacija za određen broj godina. Takođe, važne oblasti, poput tekstilne i železne industrije, oslobođene su cehovskih ograničenja, a smanjivana su ograničenja za osnivanje industrijskih preduzeća van cehovske organizacije. Ova politika uklapala se u šire okvire privredne politike koja je jačanje celine habzburške ekonomije predviđala putem regionalne specijalizacije. (Zöllner, *Ausztria története* 2000, 279)

Važnim oruđem politike razvoja industrije smatrana je protekcionistička carinska politika. Ona je bila usmerena na onemogućivanje uvoza strogo određenih vrsta artikala čija je proizvodnja preferirana ili se već pokazala uspešnim u Habzburškoj monarhiji. Svrsishodnost takve carinske politike bila je vidljiva u razvoju tekstilne industrije, iako je bilo i izvesnih negativnih efekata: bez konkurencije domaće tržište je trpelo usled visokih cena, a protekcionizam je podstrekavao krijumčarenje zabranjene robe.

U smislu uklanjanja prepreka unapređenju industrije, od velikog značaja su bile promišljene i svestrane reforme cara Josifa II ostvarivane preko brojnih uredaba. Patent o kmetovima (1781) – ukidanjem večitog kmetstva, garantovanjem slobode kretanja i izbora zanimanja – omogućio je mnogim bivšim kmetovima angažman u neagrarnim delatnostima. Patent o toleranciji (1781) otvorio je prostor za društvenu i poslovnu afirmaciju širokim nekatoličkim slojevima stanovništva (protestantima, pravoslavnima), a zakonski deklarirana tolerancija prema Jevrejima dalje je proširila bazu ljudskog i finansijskog kapitala. Protekcionistička carinska politika (1784) zaštitila je austrijsku industriju od strane konkurencije, dok je zabrana lihvarstva (1787) pospešila mobilnost kapitala. Raspuštanjem nekih crkvenih redova došlo se do praznjenja brojnih zgrada samostana, koje je bečki dvor jeftino ili besplatno prepuštao osnivačima manufakture. Sve u svemu, ne treba da iznenađuje činjenica da su upravo osamdesete godine značile vrhunac ere manufakture u Habzburškoj monarhiji. (Heckenast 1973, 200)

Car Josif II nastavio je privrednu politiku svoje majke, ali su njegove reformske zamisli bile dublje a priželjkivani rezultati dalekosežniji od reformi Marije Terezije, što je vidljivo i u slučaju careve agrarne politike. U svojim razmišljanjima polazio je od ideala jake, unitarne austrijske carevine,

sa jedinstvenim tržištem, nemačkim kao službenim jezikom, verskom tolerancijom i društvenim razvitkom koji bi iskorišćavao potencijale svih stanovnika države. U njegovoj ekonomskoj politici mešali su se merkantilistički i fiziokratski principi, pri čemu su fiziokratske teze s vremenom dobijale na naglasku. Fiziokratizam je za razliku od merkantilizma, koji je preferirao razvoj industrije, naglašavao važnost poljoprivredne proizvodnje. Primetimo da je u Habzburškoj monarhiji i te kako bilo prostora za pojačan razvoj poljoprivrede, s obzirom na to da je porast broja stanovništva i stalni rast potražnje nalagao osavremenjivanje tradicionalne poljoprivrede i povećanje efikasnosti proizvodnje. Treba imati na umu da tokom 18. veka nikad nije postojala suviše velika ponuda agrarnih proizvoda, tj. poljoprivredni proizvodi su uvek mogli biti prodati na tržištu.

U skladu sa merkantilističkim idejama, car Josif II je smatrao da je za rast državnih prihoda nužan izvoz na strana tržišta, što je nemoguće ostvariti bez razvijene domaće industrije, te je u korist domaćih preduzeća prema stranim državama uvedena oštra protekcionistička politika: zabranama, visokim carinama i spaljivanjem zabranjene inostrane robe čuvano je tržište Austrijske monarhije od strane konkurencije. Stručan rad i stručna radna snaga naročito su cenjeni budući da su mogli proizvoditi robu za izvoz i doprineti ostvarenju pozitivnog trgovinskog bilansa. Istovremeno, proglašena je sloboda industrijskog preduzetništva, što je bilo gotovo ekvivalentno ukidaju cehova; teritorija Habzburške monarhije proglašena je za jedinstvenu carinsku oblast iz koje su isključeni Ugarska i Tirol sa Prednjom Austrijom. Austrijske i češke oblasti postale su proizvođači gotovih proizvoda, a Ugarska je ostala u ulozi snabdevača agrarnim proizvodima, odnosno u funkciji jakog unutrašnjeg tržišta za austrijsku i češku robu. Kao rezultat te politike Beč je doživeo velik ekonomski uzlet. Nisu više izdavane monopolske privilegije na izvoz. Osnivanje manufaktura se lakše dozvoljavalo, njihov rad je manje kontrolisan i normiran, a istovremeno su smanjene i državne subvencije. Ukidane se ekonomske privilegije pojedinih gradova i olakšana je seljačka trgovina. (Györe, Habzburška monarhija 1526-1792 2014)

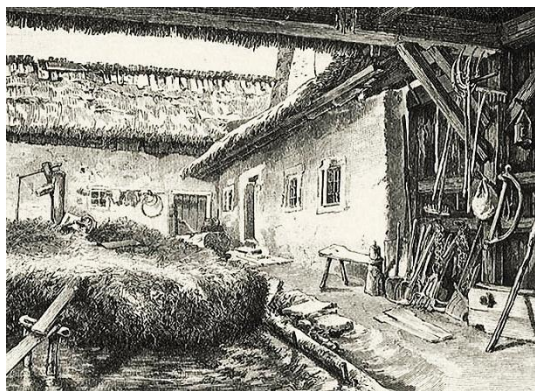
Poljoprivreda

Od treće decenije 18. veka na evropskom prostoru se osećalo značajno povećanje broja stanovnika i odgovarajući rast potrebe za poljoprivrednim proizvodima. U tim okolnostima nastala je situacija u kojoj ni uz povećanje ponude agrarne robe nije dolazilo do zasićenosti tržišta, tj. poljoprivredni proizvodi su uvek nailazili na kupce, što je podstaklo težnju ka povećanju agrarne proizvodnje. Povećanje obima produkcije širom Evrope postizano je na različite načine: uvećanjem poljoprivrednih površina, unapređenjem agrotehničkih metoda, razvoja i primene znanja u vezi sa agrarnom proizvodnjom, uvođenjem u proizvodnju novih useva, tzv. „ograđivanjem“, itd. Slična demografska-privredna situacija vladala je u Cislajtanskim oblastima Habzburške monarhije.²⁸

Videli smo da je za kameraliste prioritet imala trgovina i razvoj industrije, a agrarna delatnost smatrana je manje važnom. Ipak, to ni izdaleka ne znači da su oni zapostavljali taj segment privrede – bili su svesni činjenice, da je razvoj poljoprivredne proizvodnje i stočarstva u direktnoj vezi sa dizanjem životnog standarda stanovništva i poboljšanjem trgovinskog bilansa zemlje. Već produktivnost i viši standard seljaštva omogućivao je uvećanje poreskih prihoda države. S druge strane, snižavanje cene proizvodnje i povećanje produktivnosti poljoprivredne proizvodnje je stvaralo uslove za priliv većeg broja radnika u neagrarne delatnosti, a uz to niže cene prehrambenih proizvoda su računice preduzetnike činile konkurentijim na domaćem i stranom tržištu – niže cene hrane omogućile su isplatu nižih nadnica radnicima. Usled pomenutih okolnosti doba vladavine Marije Terezije i njenih sinova obiluje merama i reformama usmerenim na unapređenje poljoprivrede i stočarstva i poboljšanje položaja seljaštva. Da li je sav uloženi višedecenijski napor urodio plodom zahvalna je tema za diskusiju, međutim činjenica jeste da je usled nedovoljnog poznavanja prilika na širokim prostorima habzburške države, usled komplikovanosti, tromosti i često nekompetentnosti austrijske birokracije i ugarskih

²⁸ Reka Lajta (*Leitha*) vekovima (1043–1920) bila je granična reka između Kraljevine Mađarske i Austrije, te se nekad koriste termini Cislajtanijska (Austrija) i Translajtanijska (Mađarska) za označavanje teritorija zapadno i istočno od te reke.

županijskih vlasti; zbog nedovoljne obrazovanosti seljaštva i otpora plemstva, unapređenje agrara teklo znatno sporije nego što su to obrazovaniji slojevi države priželjkivali. Uz pomenute razloge mnogi smatraju da je osnovni uzrok slabije razvijenosti poljoprivredne proizvodnje predstavljao nemotivisani i neproductivni kmetovski rad i činjenica da su posle regulisanja svojih obaveza kmetovi bili fizički i finansijski iscrpljeni za dodatne napore. (Eckhart 1922, 18, 43)

*Ilustracija 18 Seljačko dvorište u Gornjoj Austriji.
Autor je Viktor Sieger*

Bečka vlada je na teritorijama Habzburške monarhije u cilju povećanja efikasnosti i obima agrarne proizvodnje preduzela čitav niz mera. Najvažnija u društvenom i pravnom smislu bila je urbarijalna regulacija, o čemu će kasnije biti više reči. Druge mere podrazumevale su isušivanje močvara, gradnju kanala, sađenje šuma kao i kolonizaciju slabo naseljenih oblasti, pri čemu se naseljavanju Nemaca dala posebna važnost, jer se smatralo da njihova socijalna struktura i način poljoprivredne organizacije može poslužiti drugima za uzor. Važnim se smatralo uvođenje novih kultura, te je dvor u 18. veku podsticao sađenje vinove loze u južnim krajevima, uzgajanje kukuruza, duvana, kudelje, proizvodnju pirinča; bavljenje pčelarstvom, svilarstvom, uzgojem ovaca zbog vune; vlasti su podupirale proizvodnju krmnog bilja, kao što je podržano i ukidanje zemljišta ostavljenog pod ugarem, kako bi se omogućila produkcija mahunastih biljaka, krompira, repe i slično. Krmno bilje omogućilo je intenziviranje stočarstva, što je usled uvećane učestalosti đubrenja povoljno uticalo na kvalitet zemljišta. Usled povoljnih klimatskih uslova posebno mesto u ovoj politici dobili su Banat i Bačka. Banat s time pre da je do kraja 18. veka ta oblast bila pod direktnom upravom bečke vlade. Usled racionalnosti proizvodnje, prisustva besplatne radne snage i postojanja kapitala za investiciju – modernizaciju agrarne proizvodnje tokom 18. veka i dobrim delom 19. veka pretežno su predvodili

veleposedi. U procesu unapređenja poljoprivredne proizvodnje sve vidniju ulogu igralo je znanje, odnosno odgovarajuće knjige, brošure i poljoprivredne škole. (Surányi 2021, 32)

Razume se, primena modernih agrotehničkih mera nije mogla biti sprovedena u istoj meri i istom obimu u celoj carevini. U srećnijim, ratovima manje razorenim češkim i austrijskim oblastima bilo je mogućnosti za to, te se sa modernizacijom postepeno i počelo. S druge strane, na prostorima dugotrajnom osmanskim vlašću i ratovima devastirane Ugarske situacija je bila posve različita. Njene slabo naseljene delove bilo je neophodno najpre ponovo naseliti – te je tokom dobrog dela 18. veka tekla spontana i organizovana imigracija sa Balkana, habzburških i nemačkih oblasti kao i unutrašnja migracija iz severnih delova zemlje. Bečki dvor je težio da novostečene regije što efikasnije i brže integriše u privredni sklop države. O važnosti ekonomije u tom kontekstu svedoče stavke uputstva za delovanje Mađarskog kraljevskog namesništva (*Königlich Ungarischen Statthaltereii*), osnovane zakonom iz 1723. godine. U tim preporukama se naročito naglašava važnost podrške razvoju privrede, tj. kolonizacija nenaseljenih oblasti, naseljavanje zanatlija i preduzetnika, jačanje agrarne i industrijske (uglavnom zanatske) proizvodnje, uvećanje obima robne razmene, itd. Pri tome se u tim poslovima predviđala znatno šira autonomija Ugarske nego u finansijskim poslovima, koje je Dvor želeo da zadrži pod svojom što tešnjom kontrolom. Razume se da su zakarpatske oblasti i Dalmacija, koje su priključene habzburškim zemljama u poslednjim decenijama 18. veka, izostale iz većine reformskih mera sprovedenih za vreme kraljice Marije Terezije, te su se one u Galiciji i Bukovini većinom počele primenjivati za vreme cara Josifa II, a u Dalmaciji tek od druge decenije 19. veka.

U prvoj polovini 18. veka značajne teritorije Ugarske bile su slabo naseljene a zemljište nekultivisano. Paralelno sa renoviranjem hrišćanske državne vlasti i obnovom društva, bilo je neophodno početi obrađivati velike zapuštene površine zemljišta, obnoviti stanovništvo i, uopšte, pokrenuti privredni život. I uz prilično nepovoljne okolnosti stanovništvo pomenutih prostora je uspeo organizovati svoj opstanak, dobrim delom zahvaljujući racionalnom iskorišćavanju postojećih prirodnih resursa. Dominanta delatnost decenijama je bilo stočarstvo, što je uz dostupne relativno skromne količine

obradivog zemljišta osiguravalo preživljavanje. Oni koji su boravili uz močvare i vodoplavne oblasti bavili su se ribolovom, lovom, rezanjem trske i njenom obradom, a povremeno poplavljena područja korišćena su kao livade i pašnjaci, gde je razvijano konjarstvo i stočarstvo. U višim predelima stanovništvo se bavilo ratarstvom ili hortikulturom – slično kao u osmanska vremena. Međutim, s vremenom je usled useljavanja i prirodnog prirasta stanovništva došlo do koncentracije žitelja u pojedinim regijama koje su imale bolje prirodne datosti, te se ukazala potreba za povećanjem obradivih površina bilo krčenjem bilo regulacijom vodotokova.²⁹ (Dóka 1987, 37)

Ilustracija 19 Konji na Hortobađu

²⁹ U istoriografskom smislu u vezi sa agrarnom proizvodnjom, demografskim pitanjima, kolonizacijom i položajem kmetova u Ugarskoj u doba dualizma gotovo nezaobilazni su radovi: Ferenc, Eckhart, *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*, Budapest 1922; Ignác, Acsády, *Magyarország népessége a Pragmatica sanctio korában*, Budapest 1896. kao i *A Magyar jobbgazdaság története*, 1906. godine, od istog autora. Poglede u vezi sa pitanjima merkantilizma odnosno kameralizma iz vremena pre publikacije Eckhartovog dela ilustruju radovi Đule Kauca (npr. *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Pest, 1868). Vredan je metodološki pristup i statistički podaci koje pruža Gyula Benda (*Statistikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*, Budapest, 1973). Za rudarstvo Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld- szegény ország*.

U pomenutim okolnostima do poslednje trećine 18. veka u Mađarskoj svega 30–40% površine zemlje se našlo pod obradom (na jugu Mađarske poznata su vlastelinstva sa svega 10–15% obrađenog zemljišta), od čega je po procenama najmanje 60% bilo u režiji seljaka. Pri tome, na oblastima gde je gustina stanovništva bila niska, u strukturi poseda dominirao je veleposed, a u regijama u kojima je gustina stanovništva rano prevazišla zemaljski prosek, udeo seljačkih poseda dostizao je srazmeru vlastelinskih poseda. Prema onovremenim i današnjim procenama, u 1780-im godinama 40–50% poljoprivrednog zemljišta Ugarske činile su oranice, što je u odnosu na njihov udeo neposredno posle oslobođenja od osmanske vlasti – bio nesumnjivo značajan napredak. (Kaposi 2003, 176)

Klimatski uslovi u Karpatskoj kotlini su tokom perioda 1730-1780. g. bili stabilniji i generalno uzevši приметно vlažniji nego u kasnijim decenijama, što je odgovaralo stočarstvu, a leta su bila manje vrela i sušna, što je pogodovalo zemljoradnji. Međutim, u vezi sa jačanjem vulkanske aktivnosti (npr. snažna erupcija vulkana Laki 1783. g.), na smeni 18. i 19. veka odigralo se snižavanje srednje godišnje temperature za čak 1,3 stepena Celzijusovih što je praćeno daljim umanjnjem temperature usled velikih erupcija Tambore, Galungunga i Kosigine u početnim dekadama 19. veka. Generalno gledano klima je vremenom postala suvlja i sklonija ekstremima, što je značilo i veći broj sušnih godina pa i češće poplave (velike poplave 1838., 1844., 1845. godine). Od 1840. do 1890. g. središnja godišnja temperatura se još više smanjila, bilo je malo više kiša, ali su stizale teške suše, poput one 1863. godine koja je pokosila dobar deo stočnog fonda Ugarske.

U vezi sa počecima urbanizacije i modernizacije austrijske industrijske proizvodnje, došlo je do porasta privredne i društvene vrednosti bavljenja poljoprivredom – povećavanje udela neagrarnog stanovništva, uz stalan rast ukupnog broja stanovnika, značilo je da je procentualno sve manji broj agrarnih proizvođača trebalo da zadovolji dinamično rastuću potražnju za poljoprivrednim proizvodima. S tim u vezi podaci istorijske statistike svedoče o kontinualnom povećanju količine obradivih površina, na štetu šuma i trskara, i o stavljanju pod obradu dotad neproaktivnih površina. U premartovsko doba u Mađarskoj je bilo približno 40 miliona jutara

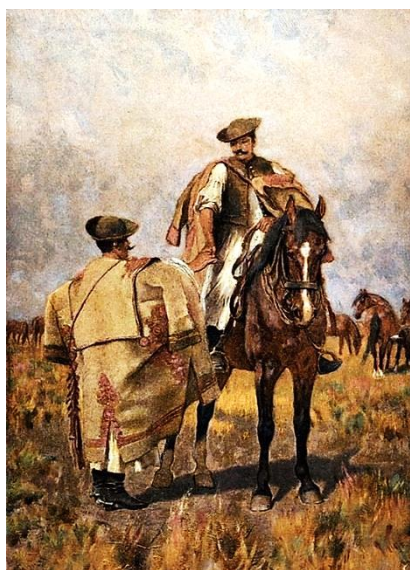
poljoprivrednih površina, što je u odnosu na podatke katastarskog premeravanja iz 1789. godine značilo uvećanje za čak 35–40%, a iskorišćenost zemljišnih površina tada je već dostizala blizu 70%. Oranice i livade obuhvatale su 55%, a šume 32% agrarnih površina. Videli smo da su u 18. veku znatno veće površine zemljišta bile pod šumama, trskarama i vodenim površinama. Laslo Makai procenjuje u vezi sa tim da je na približno jednoj trećini Mađarske praktikovano privređivanje karakteristično za vodoplavne regije. (Kaposi 2003, 176-177)

U 17. veku, u zavisnosti od geografskih uslova, kvaliteta zemljišta kao i od stepena razvijenosti zemljoradnje – u Ugarskoj su postojala barem tri načina poljoprivredne proizvodnje: najprimitivniji tzv. parložarski, kod kojeg je zemlja neprekidno korišćena, te je kad je iscrpljena ostavljena da se zaparloži i tražena je nova površina za obradu (10–20% domaćinstava, ponajpre u brdovitim istočnim oblastima nastanjenim rumunskim stočarima); dvopoljni način, koji je podrazumevao da se polovina oranice obrađuje, a polovina ostavlja da se odmara (1720. g. postoji u približno 45% svih naselja); troljni sistem, koji je 1720. godine bio zastupljen u 27% opština. Čini se da je troljni plodored relativno brzo osvajao prostor, jer ga sto godina kasnije zatičemo u dve trećine svih naselja Ugarske. (Györe, Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka 2007, 106) (Rúzsás 1983, 340)

Uvođenje troljnog sistema imalo je više prednosti. Dodelo je do ravnomernije raspodele godišnjih poslova, što je značilo bolje iskorišćavanje prisutne radne snage, kao i povećanje egzistencijalne sigurnosti kmetova sejanjem različitih kultura u različito vreme i smanjivanje mogućnosti nemaštine izazvane prirodnim nepogodama (suše, poplave, led). Mahunaste biljke sadene u prolećnoj kalkaturi doprinele su boljoj ishrani stanovništva i putem nutritivnih bakterija, koje žive sa tom vrstom kultura, poboljšanje i kvalitet zemljišta. Mahunaste biljke su, sem pomenutog, u ishrani doprinele nadoknadi belančevina životinjskog porekla. Smanjivanje površine ugara-pašnjaka bilo je moguće nadoknaditi samo krmnim biljem, pre svega zobi sejanom u proleće, što je postala osnova za intenzivnije držanje konja. (Györe, Habzburška monarhija 1526-1792 2014, 107)

Sa dvopoljnim i troljnim načinom proizvodnje nerazdvojno je bila povezana i pojava koja je s vremenom postala njihova najveća mana. Reč je

o opštinskom pravu regulacije načina korišćenja zemljišta (mađ. *nyomáskenyszer*), koje je sa obavezujućom snagom za sve stanovnike sela propisivalo način obrade zemlje: listu useva koji su mogli biti sejani, broj i vreme oranja i žetve; mesto ugaru i – što je najvažnije – dopuštalo je da se zemlja pod ugarom koristi kao pašnjak. Ovo je značilo da su svi seljaci morali na isti način koristiti svoje zemljište, ili ako su i hteli da na ugaru nešto proizvode, morali su svi da se slože da ga neće koristiti za ispašu. S obzirom na to da su oranice kmetova bile razbacane po kalkaturama, a unutar njih po kvalitetu zemljišta, do modernog sistema plodoređa nije se moglo doći pre izvršenja segregacije. Tropoljni sistem je bio karakterističan i za alodijalna zemljišta sve dok ga orijentisanje na robnu proizvodnju postepeno nije ukinulo. (Györe, Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka 2007, 107)

Ilustracija 20 Čikoši sa Hortobađa

Agrarna konjunktura postala je u materijalnom smislu privlačna za veleposednike, te istorijski izvori za Mađarsku svedoče o tome da su se aristokrate poput Zičija, Feštetiča, Lendela, Grašalkoviča ili Sečenjija opredelili za povećanje obima poljoprivrednih površina na svojim majurima – prvo putem krčenja zemljišta, kasnije priključenjem svojim majurima zemljišta koje je dotad bilo u zajedničkoj upotrebi sa kmetovima. Takve tendencije se najranije javljaju kod vlastelinstava blizu tržišnih mesta (naročito blizu onih na kojima je prodavana roba za inostranstvo), u oblastima sa dobrim saobraćajnim prilikama, odnosno na teritorijama sa nižom gustinom stanovništva, gde alodizacija nije nailazila na pravne prepreke i otpor kmetova. (Kaposi 2003, 177)

Uz povećanje površina zemljišta majura u režiji vlastele, uvećavane su takođe površine u režiji kmetova, međutim, s obzirom na to da je urbarijalna regulacija iz 1767. godine jasno razgraničila vlasteosku i

urbarijalnu zemlju, povećanje površina kako vlasteoske tako i zemlje u obradi kmetova posle toga bilo je ograničeno. Van okvira kmetovskih zemljišta seljaci su imali mogućnost zakupljivanja u nekoliko formi – kao krčevine,³⁰ remenencijalna zemljišta,³¹ uzimanje vinograda u zakup, kao alodijalne seljačke posede³², odnosno zemljišta iz fonda koje je korišćeno zajednički sa vlastelinom.³³ U smislu osiguranja dodatnih prihoda važnu ulogu igrale su krčevine i remenencijalne zemlje. Držanjem pomenutih kategorija obradivih površina seljaci su sebi obezbeđivali sredstva za život ili čak ostvarivali izvesnu dobit. Takva zemljišta su u atarima sela dostizala, a ponegde i premašivala polovinu pa i tri četvrtine ukupnih površina urbarijalnih zemljišta. (Rúzsás 1983, 320) (Györe, Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka 2007, 96)

Sem pomenutih postojale su i druge vrste zemljišta. Primera radi, gradovi su kao komuniteti posedovali zemljište, što je u slučaju nekih trgovišta na Alfeldu dostizalo i stotinu hiljada jutara. U to vreme javlja se i proces stvaranja salaša, koji su postali mesta seljačke maloposedničke proizvodnje za tržište, pri čemu se mesto stanovanja i proizvodnje podudaralo. Plemićke zajednice su formirale kolektivno pravo uživanja zemljišta. U oblastima koje su ranije bile pod osmanskom vlašću prostrana zemljišta nalazila su se u vlasništvu Mađarske dvorske komore – najviše takvih poseda bilo je u Bačkoj i u Temišvarskom Banatu. Na ove posede država je naseljavala koloniste, pri čemu su naseljenici u smislu obaveza

³⁰ Krčevina je zemljište obično alodijalne provenijencije koje su krčenjem šume ili šikare kmetovi učinili pogodnim za kultivisanje. Krčevine je vlastelin za 3–6 godina putem ugovora (*contractus*) prepuštao kmetovima na uživanje, a posle je mogao odlučiti o korišćenju zemljišta u svojoj režiji ili produžiti ugovor sa seljacima. Dešavalo se da je grupa kmetova prihvatila krčenje i po nekoliko stotina jutara zemljišta.

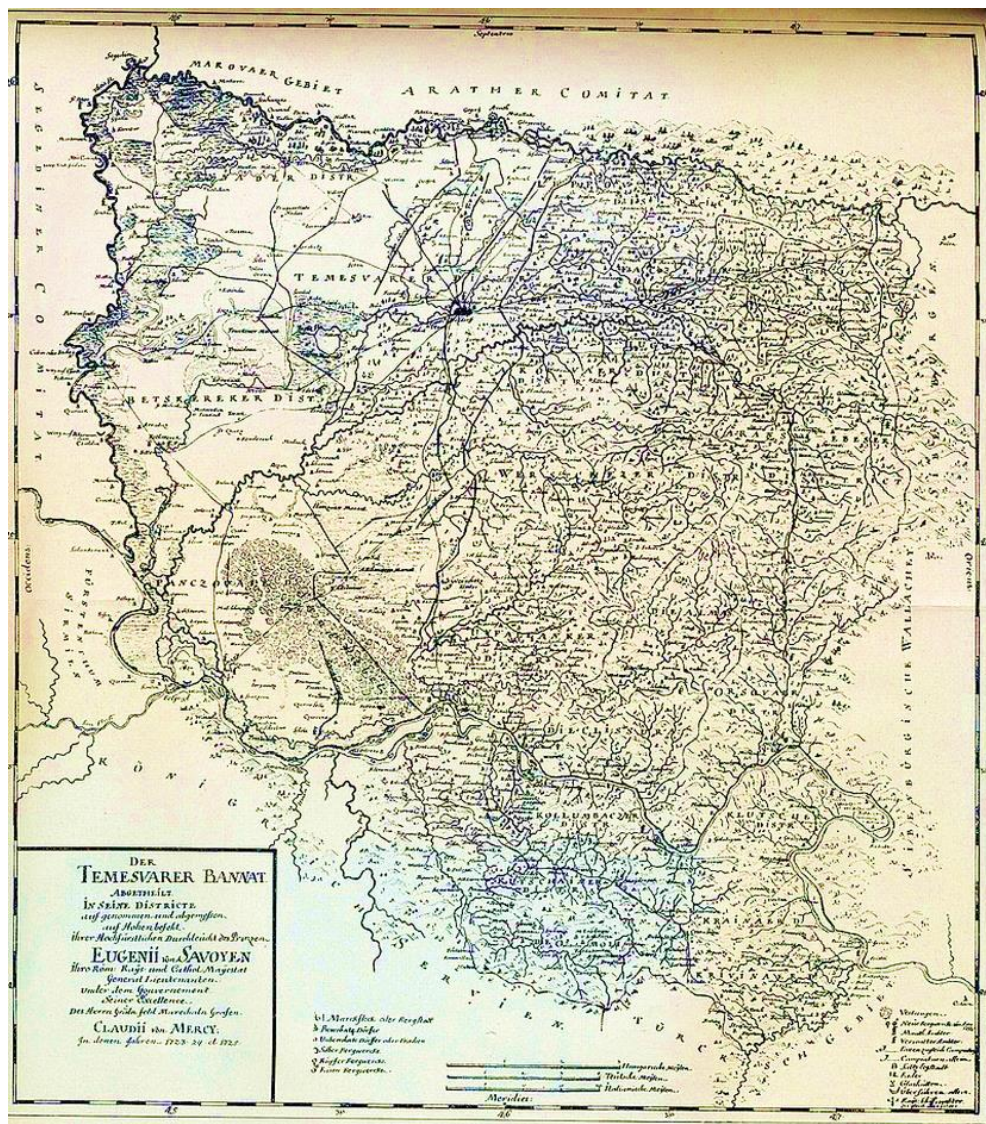
³¹ Remenencijalne zemlje bila su zemljišta koja su zaostala posle izvršenja urbarijalne regulacije, a vlastelin ih u skladu sa postojećom pravnom regulacijom nije smeo priključiti svom alodiju.

³² Znatan procenat seljačkih zemljišta činila su *alodijalna seljačka zemljišta*. Ona su nastajala u oblastima sa malom gustom stanovništvu u kojima vlastelin nije imao mogućnost za profitabilno obrađivanje svog majura. U tim slučajevima uz ugovor prepuštao je deo svog zemljišta seljacima iz okoline koji su je obrađivali. Obično se radilo o oranicama i livadama. Dešavalo se da su cela sela u tom smislu sklapala ugovor sa vlastelinom.

³³ *Közös haszonvételű területek*, zemljišta korišćena zajednički, kao što su livade, šume i trskare.

prema svom vlastelinu, tj. Mađarskoj komori, bili u povoljnijem položaju od onih koji su bili na zemljištu privatnih posednika. (Kaposi 2003, 178-180)

Želiri koji su posedovali malo ili nimalo zemlje (računa se da je za samoodržanje jednog poljoprivrednika zajedno sa domaćim životinjama bilo neophodno posedovanje najmanje 9 požunskih merova zemlje, a bez životinja 5 merova) svoju egzistenciju su morali obezbediti iz drugih izvora, poput stočarstva, prevoza, zanatstva, pečalbe i slično. Sve dok je bilo opštinskih ispaša, želirima je u krajnjem slučaju stočarstvo obezbeđivalo preživljavanje. Međutim, usled širenja veleposeda na račun javnih zemljišta ili ekstenzije oranica unutar fonda veleposeda, a od 19. veka takođe usled regulacija reka, površine za bavljenje stočarstvom su se smanjivale, te je egzistencija želira u nekim slučajevima dovedena u pitanje.

Karta 7 Teritorija Temišvarskog Banata iz 1725. godine. Crtež C.F. Mercyja

Teško je doći do podataka u vezi sa količinom zemljišta koje su seljaci obrađivali. U tome nam određenu pomoć daje izveštaj sastavljen za Mađarsku kraljevsku kancelariju iz 1767. godine. Po njemu je u Mađarskoj bilo 400.000 kmetova se sesijama, 163.113 želira su kućom i 37.575 želira bez kuće, ukupno oko 600.000 urbarijalnih kmetova. Oni su raspolagali

intravillanom ukupne veličine od približno 475.000 požunskih merova,³⁴ sa 4.500.000 jutara oranica i sa livadama veličine nekih 1.200.000 kosišta. Uz to, kmetovi su koristili 171.602 jutra oranica, 56.792 kosišta livada i 394.123 motike vinograda u kategoriji krčevina. Sva je ta zemlja bila u vlasništvu vlastelina, ali u upotrebi kmetova, te se može smatrati urbarijalnom zemljom. Glad za zemljištem koja se u početnim decenijama 19. veka primećivala kako kod vlastele tako i kod seljaštva, nije rezultirala samo smanjenjem površina zemljišta dostupnog kmetovima već i suprotnim procesom – deo remenencijalnih zemljišta i krčevine je prekategorisano u urbarijalna zemljišta. Fond od približno 6.170.000 jutara urbarijalnih oranica i livada (2.662.478 ha) s kraja 18. veka povećan je do 1848. g. za oko 3.700.000 jutara, odnosno 1.596.624 hektara (od toga 1.870.000 jutara remenencijalne zemlje i 460.000 jutara krčevina). U tom broju većinu od oko 80% predstavljale su površine koje su i pre bile obrađivane, ali u drugom pravnom statusu, dok su preostalih 20% predstavljale nove sesije. Uvođenje velikih površina remenencijalnih zemalja i krčevina u urbarijalne odnose za seljaka je značilo sigurniji posed, ali i prihvatanje feudalnih obaveza koje su bile vezane za nov status zemljišta, za vlastelina pak povećanje prihoda. S druge strane, po slovu revolucionarnog zakonodavstva pomenutih blizu 10 miliona jutara urbarijalnih zemljišta ušlo je u fond koji je otkupljen i koji je došao u vlasništvo seljaka – dotadašnjih kmetova. (Vörös 1983, 514-515) (Kaposi 2003, 178)

Usled istorijskih specifičnosti razvoja, slabe unutrašnje potražnje i relativno niske i nestalne inostrane konjunktore, u zapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji dominirala je prirodna poljoprivredna proizvodnja, a proces alodizacije bio je jedva uočljiv. Struktura zemljišta u zapadnoj Hrvatskoj – prevladajući srednji i sitni plemićki posedi – sama po sebi nije išla u prilog alodijalnom gazdovanju, te su hrvatski plemići pretežno trgovali proizvodima dobijenim od svojih kmetova u formi prirodne rente. Međutim, čak je i u prihodima veleposeda u Slavoniji signifikantan deo prihoda poticao od seljačkih feudalnih obaveza vlastelinu, a ne od proizvodnje na alodiju.

³⁴ Požunski merov kao mera zapremine iznosila je 62,5 litara. Jedan litar pšenice težio je približno 0,75 kilograma, raži i kukuruza oko 0,72 kilograma, jedan litar ječma 0,62 kilograma a litar zobi oko 0,41 kilograma.

Shodno tome, akumulacija kapitala i modernizacija poljoprivredne proizvodnje je ovde kasnila. (Karaman 2000, 148)

Urbarijalna regulacija

U doba Marije Terezije i njenih vladarskih sinova odnos prema seljaštvu se promenio u pozitivnom smeru. Spoznajom da privredni potencijali seljaštva, kao najbrojnijeg sloja stanovništva, ni izdaleka nisu dobro iskorišćeni, pokušalo se da se stvaranjem opštih boljih egzistencijalnih uslova i dizanjem motivisanosti za rad, kod kmetova podstakne predaniji i intenzivniji angažman u proizvodnji, ali i u unapređenju poljoprivrede u celini. Najvažnija mera bila je tzv. urbarijalna regulacija (uređenje odnosa vlastele i kmetova od strane države putem zakona i patenata), koja je uz humanu imala takođe snažnu finansijsku motivaciju. S obzirom na to da je osnovu državnog poreza činio kmetovski posed, regulacijom odnosa između kmetova i vlastele država je zapravo štitila poresku platežnu moć kmetova i omogućila je povećanje poreskih prihoda iz tog izvora.

Urbari su dokumenti koji su popisivali prava i prihode vezane za određeno vlastelinstvo.³⁵ Pre urbarijalne regulacije sadržaj urbara je obično određivalo običajno pravo. U urbarima su tradicionalno navedene obaveze kmetova prema svojim vlastelinima, pri čemu maksimalna visina davanja obično nije definisana, što je dalo dosta mogućnosti za zloupotrebu. Kraljica Marija Terezija je odlučila da u cilju poboljšanja životnih uslova kmetova urbarima opšteg karaktera odredi okvire unutar kojih su se odredbe urbara pojedinih vlastelinstava morale kretati. Taj čin je bio gotovo revolucionaran, s obzirom na to da se radilo o uplitanju države u tradicionalno privatnopravne odnose vlastele i kmetova. Na ovaj način država je našla načina da postigne

³⁵ Urbar je bio dokument koji je od srednjeg veka sastavljan u cilju regulisanja odnosa između vlastelina i kmetova, odnosno s ciljem vođenja evidencije o raspoloživoj radnoj snazi i drugim važnim elementima u vezi sa posedom. Urbar je nabrajao obaveze kmetova koje su proisticale iz posedovanja i korišćenja sesija i kuće za stanovanje. Urbar obično sadrži podatke u vezi sa veličinom vlastelinstva, o brojnosti kmetovskog (urbarijalnog) stanovništva; nabraja veličine kmetovskih zemljišta i brojnost njihove stoke, sadrži podatke u vezi sa feudalnom rentom i drugim obavezama seljaka. Obično sadrži imena kmetova, poimeničnu listu želira, podatke u vezi sa zanimanjem stanovništva vlastelinstva, promene u posedovnim odnosima, itd. Urbari su se u zapadnoj Evropi pojavili u 11. veku, u srednjoj Evropi u 12. veku a u Kraljevini Mađarskoj u 15. veku.

razumno ograničenje vlastelinskih prava i prvi put zakonskim merama pristupila uređenju odnosa u okviru samih vlastelinstava. Postalo je jasno da država želi voditi računa o položaju kmetova, koji plaćaju veliku većinu direktnih poreza, daju vojne obveznike i čine pretežan deo stanovništva („Seljak mora biti u stanju da izdržava sebe i da plaća porez”). Oslobođanje kmetova u izvesnoj meri zahtevale su, takođe, težnje ka povećanju broja stanovništva (olakšanje ženidbe) i razvitak neagrarnih grana privrede, kojima je bila neophodna nova radna snaga. Kraljica Marija Terezija je u vezi sa odnosom države prema seljačkom pitanju jednom prilično cinično izjavila da ovce treba dobro hraniti kako bi proizvodile više vune i mleka. Razume se, u ovom pravcu delovali su i sve uočljiviji znaci jake socijalne tenzije. Posle seljačkih ustanaka u Češkoj i nemira u Slavoniji, u vodećim austrijskim krugovima nastala je žestoka diskusija u vezi sa pitanjem mogućnosti ukidanja ustanove kmetstva. Izveštaj guvernera Andraša Hadika o mogućem rešenju socijalne napetosti u Kneževini Erdelj takođe je predlagao ukidanje kmetovskih odnosa.

Kraljica je uprkos snažnom protivljenju staleža uspeła da uvede urbare u gotovo svim svojim zemljama: tako je 1756. godine proglašen urbar za Slavoniju (Sremska, Virovitička, Požeška županija), urbar za Mađarsku i Hrvatsku (1767), za ostatke Šleske (1771), u Donjoj Austriji uveden je 1772, u Češkoj i Moravskoj 1775. godine, u Štajerskoj i Koruškoj 1778. godine, itd. U oblastima današnja Vojvodine pojedinačni urbari počeli su se usaglašavati sa opštim urbarem za Mađarsku osamdesetih godina 18. veka. Urbar nije uveden u Erdelju, Jaskunskim i hajdučkim oblastima.

U osnovi urbarijalni patent Marije Terezije su odredili minimalnu veličinu kmetovskih sesija i maksimume njihovih tereta. Kao osnovica kmetovskih obaveza i oporezivanja uzet je kmetovski posed (*sessio*), čija je veličina u Ugarskoj u zavisnosti od kvaliteta i konfiguracije zemljišta određena u širokom rasponu: oranica od 14 do 40 jutara, livada od 6 do 22 kosišta, a bašta pri kući na 1.100–1.300 kvadratnih hvati. Kmet sa polovinom, četvrtinom ili osminom cele sesije plaćao je srazmerno manje obaveza. Želirima su smatrani oni koji su bili bez zemlje ili su imali manje od jedne osmine sesije karakteristične za određenu oblast. Bilo je i želira bez kuće. Određena je visina feudalnih dažbina, kao i mogućnost njihovog

novčanog otkupa, bez otkupa radne rente. Visina radne rente je određena na dva dana ručne ili jedan dan vučne rabote nedeljno. Na krunskim (komorskim) posedima ukinuta je lična zavisnost kmetova (*Leibeigenschaft*), što je značilo da je kmet mogao napustiti vlastelinstvo ukoliko je prethodno izmirio svoje feudalne obaveze. Takođe, na krunskim posedima rabota je zamenjena novčanim davanjem. Kasnije je car Josif II ličnu zavisnost ukinuo za sve vrste zemljišta, a ne samo za krunska.

U Bačkoj je veličina sesije određena na ukupno 32–36 jutara zemljišta (sa 22 otkosa livada); u Baranji je cela sesija bila veličine 22–25 jutara (sa 8–12 jutara livade); u Banatu cela sesija je imala 24 jutra. Urbari su detaljno opisali vrste i visinu kmetovskih obaveza, mogućnosti njihovog novčanog otkupa, cene rada i proizvoda, obaveze seljaka; uvođeni su izvesni standardi u agrotehnici itd. Prema urbaru seljaci su sem sesionalnih zemalja imali pravo zakupljivati zemlju, uz zakupninu određenu ugovorom između seljaka i vlastelina. Definisana je i sudbina zemalja koje ostanu posle podele kmetovskih sesija, tzv. remenencijalnih zemljišta, koja nisu mogla biti uključena u komercijalne posede vlastele, već je trebalo da budu pretvorena u sesije. Opšti urbari za pojedine zemlje odnosno oblasti u devet tačaka propisivali su osnovne principe i okvire formulisanja urbara za pojedina vlastelinstva, a važnost prethodnih urbara poništena je proglašenjem opšteg urbara. Pre usvojenja opštih urbara izvršena je statistička priprema, komesari izaslati od strane bečke vlade u svakoj mađarskoj i hrvatskoj županiji popisali su vlastelinstva, broj i posede kmetova, prikupili su podatke o vinogradima i krčevinama. Po obradi tih podataka sledila je proklamacija urbara za određenu krunovinu. Taj opšti urbar je odštampan i podeljen svim naseljima na njihovom maternjem jeziku. U svakom naselju tom opštem dokumentu su pridodate tabele i podaci karakteristični za dotično mesto – urbarijalne tabele su obavezno sadržale imena vlastelina, kmetova, želira, podatke u vezi sa strukturom poseda; količinu i sastav godišnjih davanja, itd. (Grafenauer 1960, 1092)³⁶ (Pomogyi 2008, 1169)

³⁶ Standardizovana tabela opšteg urbara sadržala je sledećih devet tačaka: veličinu kmetovske sesije u zavisnosti od kvaliteta zemljišta; regulaciju prava kmetova na točenje vina (u vinorodnim krajevima od Sv. Mihajla 29. septembra do Sv. Đorđa 24. aprila, u

Urbarijalna regulacija je bila od velike važnosti pošto se prvi put desilo da su obaveze i tereti kmetova na osnovu jedinstvenih principa i putem države regulisani na teritoriji gotovo cele Habzburške monarhije. To je nesumnjivo onemogućilo zloupotrebe od strane vlastele kakve su bile moguće u ranije doba. Za razliku od ranijih mera usmerenih na poboljšanje položaja seljaštva, urbarijalno uređenje rezultiralo je pozitivnim promenama, koje su seljaci zaista osetili. Naročito je to bilo primetno u razdvajanju kmetovske od vlastelinske zemlje (zemljišni katastar iz 1751. godine), ograničavanju delokruga vlastelinskih sudova, tačnom utvrđivanju kmetovskih obaveza, kao i u mogućnosti otkupa radne rente na vladarskim posedima. Iako je regulativa zaista nivelisala seljačke obaveze na ravni Habzburške monarhije, one i dalje nisu bile potpuno jednake, a bilo je slučajeva da je u delovima Mađarske državna regulativa propisivala veće terete od onih koji su ranije na osnovu običajnog prava postojali. (Györe, Habzburška monarhija 1526-1792 2014)

Urbarom visoko određen nivo radne rente pogodio je vlasteli, jer su rad kmetova mogli integrisati u radne procese na svojim majurima. Pri tome je rabota mogla biti dobro primenjena na oranicama i livadama a manje u poslovima koji su iziskivali intenzivnu obradu poput vinograda, baštenskih kultura, itd. Na oranicama i livadama je i uz manje rada, odnosno uz manje motivisan rad, mogao da se postigne rezultat, što, na primer, u vinogradima nije bilo izvodljivo. Savremenici su, naravno, bili svesni razlike u

drugim oblastima do Božića); obavezu rabote – jedan dan vučne ili dva dana ručne rabote i godišnje jednom dugi podvoz; 4. i 5. tačka se odnosila na poreske obaveze kmetova (koje su uz devetak od roda žitarica, lana, kudjelje, vina, ovaca i pčela sadržale i obavezu davanje godišnje jedne zlatne forinte i određenih darova feudalcu, a propisano je takođe da je 30 punih sesionalista obavezno davati godišnje jedno june); 6. tačka se odnosila na dalja prava vlastelina kao što je nasleđivanje kmetovske sesije u slučaju izumiranja kmetovske porodice, isključivo pravo na lov i ribolov, pečenje rakije i spravljanje piva; 7. tačka se odnosila na zabrane vlastelinu da ubire druge dažbine sem onih određenih urbarom, sprečavanje pravno valjane kupoprodaje između kmetova, bilo je i zabranjeno obavezivati kmetove da svoje žitarice melju u vlastelinskim mlinovima; 8. određivala je globe i druge vrste kažnjavanja kmetova. U smislu telesnih kazni maksimum je bilo 24 udarca štapom, a u slučaju odbijanja rabote 12 udaraca; 9. tačka se odnosila na pitanja iz unutrašnjeg života sela i određivala je da sudiju bira stanovništvo sela od tri kandidata ponuđena od strane vlastelina, da notara postavlja vlastelin, odnosno da kmetovi imaju da se žale na vlastelina kod odgovarajućih organa županije. (Pomogyi 2008, 1169)

produktivnosti kmetovskog i najamnog rada – sam grof Ištvan Sečenji je 1830. godine cenio taj odnos 3 : 1 u korist najamnih radnika. Stručna literatura smatra da je negde u isto doba odnos primenjivane radne snage na vlastelinstvima bio najmanje 50 : 50%, s time da ima dosta podataka o veleposedima gde je u 75–80% primenjivan najamni rad, a rad kmetova je korišćen samo zato što je ta mogućnost bila prisutna a rad besplatan. Takav način rada uz aristokratske veleposede karakterisao je i posede imućnijih plemića (*bene possessionati*), a na oglednim gazdinstvima podrazumevala se primena najamne radne snage. Primetimo takođe da je postojala živa veza između potreba za radnom snagom na majurima i kmetovskih gazdinstava u smislu da su kmetovske porodice svoj višak radne snage nudile kao najamne radnike na zemljištima vlastele. Veoma su interesantni proračuni J. Komlosa u vezi sa potrebama mađarske poljoprivrede za radnom snagom. Po njegovoj računici ukupna efektivna godišnja potreba za radom iznosila je oko 540 miliona radnih dana, a kmetovi su bili obavezni na 24 miliona dana, tj. na svega 4,4% celokupno potrebnog radnog vremena, što nas upućuje na zaključak da pred revoluciju 1848. g. rabota nije bila od određujućeg značaja u agrarnoj proizvodnji, već da se ona oslanjala pretežno na seoska gazdinstva i najamnu radnu snagu. (Kaposi 2003, 183-184)

Gore smo već pomenuli da su uz ideje kameralizma u privrednoj politici cara Josifa II bile vidno prisutne takođe fiziokratske ideje, koje su došle do izražaja u Josifovim agrarnim reformama. Iako nije ostvario mnogo uspeha u nameri da ubrzanim razvojem podstakne uvećanje poreskih prihoda od poljoprivrede, ipak je svojim reformama uspeo intenzivirati razvoj agrarne proizvodnje. Sa objašnjenjem da „to zahteva prirodno pravo i opšte dobro naroda“, 1781–1782. godine ukinuta je lična zavisnost kmetova u austrijskoj polovini države, 1783. u Erdelju, 1785. u Mađarskoj, a u nekim drugim pokrajinama su upotpunjene ranije uredbe o urbarijalnim pitanjima. Uskoro su proglašene uredbe o otkupu radne rente, u Češkoj još 1775, u Galiciji 1786, a u Ugarskoj 1787. godine. Ukinuti su gospodski sudski stolovi nadležni za prvostepeno suđenje, koji su do tada predstavljali veliki teret za kmetove; zabranjeno je batinanje; osigurano je pravo kmetova na slobodnu selidbu i slobodan izbor zanimanja. Ukinut je čak i termin *kmet*. Na velikom delu vladarevih urbarijalnih poseda ukinuta je tlaka, a zemljište je podeljeno

između kmetova. Uredbe cara Josifa II o oslobođenju kmetova bila je prva mera tog karaktera u celoj Evropi, a zajedno sa pomenutim kasnijim patentima predstavljala je maksimalan domet politike zaštite seljaštva (tzv. *Bauernschutz*), koju je u skromnom obliku započeo još car Leopold I i produžili njegovi naslednici. Josifove mere u korist kmetova ulile su prevelike nade seljaštvu, te je 1784. godine došlo do masovnog (20.000 ustanika) rumunskog seljačkog ustanka predvođenog od strane Horije i Kloške (rum. Răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan), uperenog protiv vlastele i vlastelinskih nastojnika. Tom prilikom stradalo je na stotine pretežno mađarskih plemićkih porodica, uništena su 132 dvorca i 62 sela i na svirep način pobijeno je preko 4000 ljudi. Car Josif II je vojskom krvavo ugušio ustanak, a vođe ustanka okrutno je kaznio za primer drugima. (Györe, Habzburška monarhija 1526-1792 2014)

Kruna Josifovih agrarnih reformi bio je *Patent o poreskoj i urbarijalnoj regulaciji*, iz 1789. godine, koji je predviđao plaćanje jedinstvenog poreza na zemljište od strane seljaštva i zemljoposjednika i ukidanje rabote. Visina državnog poreza predviđena je na 12,22% prihoda. Povrh toga, seljak bi vlastelinu za korišćenje urbarijalne zemlje bio obavezan plaćati 17,25% prosečnog prinosa u novcu, čime bi odužio sve svoje obaveze prema zemljoposjedniku. Na taj način seljaku bi ostalo 70% vrednosti njegove proizvodnje. Savremenici su cara zbog navedenih reformi nazivali „Josifom, osloboditeljem seljaka“. Njegove reforme u cilju poboljšanja položaja seljaka postale su osnova brojnih kasnijih legendi u vezi sa njegovom ličnošću, ali i argumentacija za dizanje spomenika slavlom monarhu tokom 19. veka. Međutim, političke reakcije na njegove reforme rezultirale su delimičnim ili potpunim povlačenjem njegovih progresivnih mera u korist seljaštva, te je pitanje potpunog oslobođenja kmetova ostalo otvoreno sve do 1848. godine. (Györe, Habzburška monarhija 1526-1792 2014)

Ilustracija 21 Car Josif II isprobava razne vrste plugova u Moravskoj pored Slavkovica, 1769. godine. (Proskowetz 1897, 405)

Stepen primene naprednog agrarnog zakonodavstva, način zemljoradnje odnosno uloga celokupne poljoprivredne proizvodnje u privrednom životu pojedinih pokrajina – razlikovali su se u velikoj meri. Dok je u austro-češkim i mađarskim oblastima već bila prisutna ideja o tome da cilj poljoprivredne proizvodnje treba da bude profit, dotle je u oblastima pripojenim krajem 18. veka, poput Galicije, Bukovine, Dalmacije, ali i Bosne i Hercegovine okupirane 1878. g., agrarna proizvodnja imala pretežno naturalni karakter i zadovoljavala samo skromne zahteve pojedinih porodica ili lokalnih zajednica. U naprednijim oblastima srazmera agrarnog stanovništva krajem 18. veka počela je da opada, a agrarna proizvodnja je putem unapređenja agrotehnike, poljoprivrednog inventara, znanja i bolje organizacije rada – postala produktivnija i sposobna za prehranu sve brojnijeg neagrarnog stanovništva industrijsko-zanatskih i trgovačkih centara. U novopriključenim regijama nivo poljoprivrede uglavnom je bio nizak, kao što su i trgovina i uopšte industrijska delatnost bile veoma

skromnog obima. Upotrebljavan je vekovni, tradicionalni način obrede zemlje i držanja životinja, korišćeno je jednostavno, nekad čak primitivno oruđe. Svugde se kao jedna od neophodnih mera pominjala kolonizacija nemačkih seljaka i dizanje opšteg i stručnog nivoa znanja seljaka. Tako je i Splićanin Jerolimo Bajamonti, posvećen unapređenju poljoprivrede Dalmacije, u *delu Sopra i veri mezzi di promuovere l' agricoltura in Dalmazia* (1791) na prvom mestu među savetovanim merama predložio: „Treba poučiti seljačku klasu u poslu, koji oni dnevno vrše.“ (Despot 1957, 20)

U državi koja je upravo u to vreme izrastala u veliku evropsku silu sjaj novosagrađenih baroknih palata, dvoraca, samostana i crkava nije mogao da zaseni težak život dobrog dela stanovništva. Uz pogoršanje položaja dela seljaštva i zanatlija, pre svega šegrti, sve vidniji problem društva predstavljali su siromašni slojevi stanovništva. Socijalne razlike postajale su izraženije, a osiromašenje širokih slojeva stanovništva sve upadljivije. Brojni teški ratovi u ovom periodu i strašne epidemije zaraznih bolesti ostavljali su bez roditelja, muževa ili dece na hiljade porodica. Počeci transformacije privrede od 18. veka potisnuli su deo populacije iz privrednih tokova. Novopriključene teritorije Galicije, Bukovine i Dalmacije su same po sebi bile siromašnije od austrijskih. Broj siromaha, prosjaka, nezbrinutih bolesnika, starih i dece, ali i lopova vidno je rastao. Mnogi su živeli u bedi i u uslovima izražene socijalne nejednakosti. Zahvaljujući iskustvu vezanom za mogućnosti intenziviranja proizvodnje, društvo je postalo svesno značaja ljudskog rada, koji je počeo da se smatra važnim činiocem privrednih procesa. O tom saznanju svedoče brojni primeri iz ovog perioda, poput onih da je gradska i druga sirotinja korištena kao jeftina radna snaga, odnosno nove prakse da se umesto na smrt prestupnici osuđuju na prisilan rad u zatvorima ili sirotištima. Već je car Leopold I 1671. godine osnovao tri zatvorske ustanove, gde su batinama i verom pokušali prevaspitati, naučiti radu i pobožnosti prosjake, prostitutke, lenčine i zapostavljenu decu. (W. V. Pohl 1995, 234-235)

U 17. veku javila se i briga o ostarelim vojnicima i invalidima. Objekti izgrađeni za zbrinjavanje bolesnih, starih i siromašnih ubrzo su postali nedovoljni. U Beču je krajem devedesetih godina 17. veka sagrađeno sirotište, u koje su smešteni ratni invalidi, siromasi i bolesni, ali i neki đaci.

Do 1724. godine kapacitet objekta je dostigao 1700 ljudi. Velika pretnja u to doba bile su zarazne bolesti poput dizenterije, tifusa i velikih boginja, ali i loši higijenski uslovi, koji su svake godine odnosili na hiljade života. Ipak, najstrašnija je bila kuga. Epidemija koja je pogodila Monarhiju 1678–1679. godine, prema procenama savremenika, u Beču i okolini pokosila je 122.000 duša; kasniji istraživači smatraju taj broj preteranim i gubitke procenjuju na 50.000 ljudi. Situacija je bila nešto bolja u ostalim delovima države: u Pragu je umrlo 6000 stanovnika, a u celoj Češkoj pedesetak hiljada. Kuga u Beču 1713. godine imala je oko 8000 žrtava, a u Mađarskoj, pogođenoj ratnim dejstvima, čak preko 300.000. (W. V. Pohl 1995, 236-237)

Stanovništvo

Privredna politika zasnovana na merkantilizmu jednim od najvažnijih elemenata razvoja privrede i države smatrala je uvećanje broja stanovnika. U vezi s tim razvilo se čitavo naučno učenje, tzv. populacionistika (*Populationistik*), sa značajnim nemačkim predstavnicima poput J. H. G. fon Justija ili barona Jozefa fon Zonenfelsa. Prema njihovim shvatanjima neophodno je da jedna tolerantna vlada – u cilju jačanja vojne, privredne i finansijske snage države – podstiče useljavanja stranaca i porast domaćeg stanovništva. Marija Terezija i Josif II bili su pristalice populacionističkih pogleda, te je punom snagom nastavljena kolonizacija opustelih ugarskih oblasti, započeta još u doba cara Karla VI. To naročito važi za vremena posle Sedmogodišnjeg rata. Činjenica da su useljenici stizali iz raznih zemalja i govorili razne jezike u tom momentu nije bila važna. Štaviše, smatralo se korisnim da strani kolonisti donose u zemlju različita radna iskustva i znanje koje se moglo primeniti u poljoprivrednoj proizvodnji, industriji, zanatstvu i trgovini. Organizovano naseljavanje Nemaca teklo je pretežno iz jugozapadnih nemačkih oblasti, ali su stizali i iz Gornje Austrije, Štajerske i Tirola. Samo u Banat za 50 godina kolonizovano je najmanje 75.000 Nemaca. Neki od nemačkih kolonista migrirali su u Galiciju i Bukovinu. Uz planiranu kolonizaciju odigravala se takođe i spontana imigracija iz pravca poljsko-ukrajinskih oblasti, rumunskih kneževina i južnoslovenskih oblasti. Posle ratova sa Francuskom opadalo je interesovanje države za organizovanje kolonizacije, ali je do sredine 19. veka podržana imigracija po

privatnoj inicijativi. Ukupan broj useljenika u Ugarsku tokom 18. veka nije tačno poznat, ali se svakako kreće između jedog i dva miliona.

Povećanje broja stanovnika, nezavisno od imigracije, bilo je primetno po celoj Evropi, pa i u Habzburškoj monarhiji. U Češkoj je 1754. godine živelo 2.100.000 ljudi, u Moravskoj 900.000, a četrdeset godina kasnije, u te dve krunovine, čak preko četiri miliona, sa gustinom naseljenosti od četrdeset stanovnika po kvadratnom kilometru, što je bilo slično onoj u zapadnoj Evropi. U Ugarskoj je povećanje stanovništva bilo zaista impresivno: sa nešto ispod četiri miliona 1720. godine broj žitelja porastao je do 1790. godine na oko deset miliona!

Ilustracija 22 Par seljaka iz okoline Ibsa (Ybbs). Autor je A. Grajl

Sve do industrijskog doba broj stanovnika u gradovima nije se bitnije menjao. Međutim, industrijalizacija je i u tom smislu donela velike promene. Tokom druge polovine 18. i prve polovine 19. veka broj stanovnika u gradovima brzo je rastao, što je znalo da izazove znatne migracije iz sela u gradove, ali i promene socijalne strukture austrijskog društva. U Beču je u kasnom srednjem veku unutar gradskih zidina živelo oko 25.000 žitelja i u predgrađima približno isto toliko. Unutar granica obeleženih odbrambenom linijom grada (unutar i van gradskih zidina) živelo je 1754. godine 175.460 stanovnika, a 1796. već 235.098 Bečlija. Beč je od pogranične utvrde i vladarske prestonice postao metropola Carevine. Naravno, uz Beč povećavalo se stanovništvo i drugih gradova: Graca, Linca, Štejra, Leobena, Judenburga, Bruka, Velsa, Gmundena i drugih. Gradovi u Češkoj su do druge polovine 18. veka veoma oronuli, čak i Prag. Kasnije, kao rezultat uspešne industrijalizacije ti negativni procesi su preokrenuti, te je broj stanovnika Praga 1791. dostigao 70.000 duša. Broj stanovnika Budima i Pešte se sa 12.200 u 1720. godini do

1799. povećao na 54.176 i dalje se dinamično razvijao, te je 1848. godine popisano 151.016 žitelja.

Industrija

Već smo konstatovali da je industrijska proizvodnja u najrazvijenijim regijama Habzburške monarhije u drugoj polovini 18. veka ušla u predindustrijsku fazu ili, drugim terminom, u protoindustrijsku fazu. No moramo imati na umu da su ti pojmovi samo stvar dogovora stručnjaka i praktične potrebe da se pojmovno i hronološki raščlane pojedine karakteristične razvojne faze ekonomskog života, pri čemu se uvek javljaju izazovna pitanja karakternih crta i trajanja određenih faza. Videćemo kasnije koliko je teško odrediti pojmove poput industrijske revolucije, modernog privrednog razvoja, *take off*-a i sličnog. Izvestan deo problema predstavlja činjenica da se ovi pojmovi mahom posmatraju u odnosu na zbivanja u Engleskoj, gde je najranije došlo do industrijske revolucije, zbog čega se pojave uočene u Engleskoj posmatraju kao svojevrsan etalon. U stvarnosti, usled specifičnosti razvoja privrede pojedinih zemalja, postoje znatne razlike u okolnostima, dinamici, intenzitetu i u fazama razvoja industrije u pojedinim zemljama. Tako je bilo i s Habzburškom monarhijom, u vezi sa čijim industrijskim napretkom J. Komlos primećuje da bi s obzirom na izraženu postepenost, kontinuitet i istrajnost razvoja, korišćenje termina *industrijska revolucija* bila prava zloupotreba tog pojma. Po njegovom mišljenju, za Austriju je karakterističan francuski model postepenog, ali stalnog razvoja, ukorenjenog u 18. veku i bez mogućnosti da se jasno odrede razgraničene razvojne faze. Ujedno, na karakteristike razvoja austrijske industrije može se primeniti koncepcija Franklina Mandela, koja fazu industrijskog razvoja karakterističnu po sve većoj tržišnoj orijentacije radne snage, ali ujedno njenoj pretežno angažovanosti u seoskoj kućnoj radinosti, naziva fazom protoindustrijalizacije. Nju sledi druga faza industrijalizacije, za koju je već karakteristična upotreba mašina u proizvodnji. Za ovu drugu Mandelovu fazu industrijalizacije obično se koristi termin *industrijska revolucija*. Treba primetiti da na austrijskim teritorijama pomenute faze nisu tekle dosledno sukcesivno, već su početkom 19. veka bile prisutne karakteristične crte kako protoindustrijalizacije tako i mašinskog

industrijskog razvoja. Austrijska industrija je pokazivala znake razvoja već pri kraju 18. veka, ali je tokom Napoleonovih ratova u tom razvoju bilo još prekida, zastajkivanja, a trajan uspon u smislu kapaciteta i uvećanja obima industrijske proizvodnje počeo je pri kraju dvadesetih godina. (Komlos 1990, 94-95)

Industrijski razvoj u Habzburškoj monarhiji nadovezivao se na solidne osnove stvorene merkantilističkom privrednom politikom doba Marije Terezije i cara Josifa II, koji su u programu jačanja države i privrede prilično pažnje posvećivali zanatstvu i manufakturama. Posle gotovo jednog veka laganog razvitka privrednih, pravnih i društvenih uslova, posle niza manje uspešnih ili neuspešnih pokušaja, uz osnivanje određenog broja za život sposobnih manufaktura, Habzburška monarhija je oko 1750. godine ušla u uslovno rečeno fazu protoindustrijalizacije ili manufakturne proizvodnje, koja je trajala približno do 1830-ih godina. Kao što smo već konstatovali, istovremeno sa početkom osnivanja prvih manufaktura još su značajnu ulogu imali cehovi i seoska domaća radinost. Prvi period ove faze u austro-češkim oblastima trajao je do poslednjih godina 18. veka i razvoj je bio veoma uočljiv kako u odnosu na prvu polovinu 18. veka tako i u poređenju sa ostalim oblastima zemlje – u odnosu na Ugarsku, odnosno na Galiciju i Bukovinu. U široj perspektivi, čak su i austro-češke oblasti bile u zaostatku za Engleskom, koja je u isto doba već ulazila u tzv. doba industrijske revolucije i začetaka fabričke proizvodnje. U tom smislu, Engleska je postala uzor industrijalizacije, ali i izvor tehnoloških i tehničkih inovacija, stručnjaka i stručnih radnika. Proboj u pravcu industrijske revolucije u Engleskoj ostvaren je prvo u tekstilnoj industriji, te su se tehničke inovacije dobrim delom ticali upravo te grane privrede. U početku engleske mašine za pređenje mogle su biti prenete na evropski kontinent putem industrijske špijunaže i krađe. Stoga je pojava tih mašina pomalo kasnila: prva mašina „jenny“ u Austriji proradila je 1784. godine (patentirana u Engleskoj 1764); jednu varijantu Arkrajtove mašine „Water“ iz 1769. g. baron Mikloš Vaj patentirao je 1789. godine. Slično mašini za pređenje, u srednjoj Evropi kasnila je i primena mašinskog razboja ili revolucionarnih inovacija u metalurgiji, prvo ostvarenih takođe u Engleskoj. Za razliku od toga, Njukomenova parna mašina je već 1722. g., deset godina posle pojave

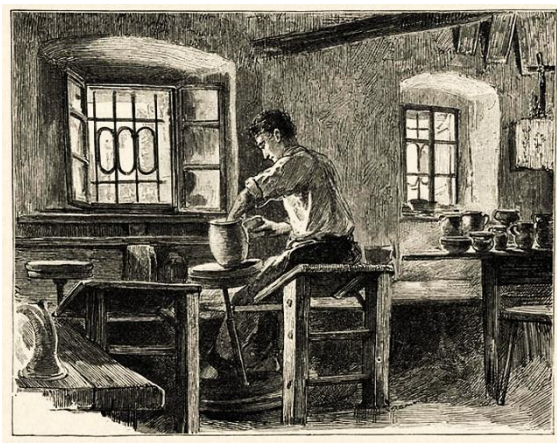
u Engleskoj, našla primenu u rudniku Ujbanja u Mađarskoj i tokom 18. veka taj tip parne mašine bio je u redovnoj upotrebi u ugarskim rudnicima.³⁷ Vatova parna mašina (pojavi se 1769, a posle višestrukog unapređenja, od 1787. g. bila je u sve široj upotrebi) stigla je u habzburške zemlje znatno sporije od Njukomenove: prve Vatove parne mašine u Češkoj stavljene su u upotrebu tek 1810-ih godina, a u Austriji 1820-ih, u Mađarskoj 1830-ih godina. Njihovo širenje u Austriji bilo je vidljivo desetak godina pre revolucije 1848/49. g., a u Mađarskoj tek posle revolucije. (Heckenast 1973, 197)

Industrijski najrazvijenija oblast Habzburške monarhije oko smene 18. i početka 19. veka bila je Donja Austrija. Tome u prilog išao je ekonomski razvoj oblasti u poslednjih stotinak godina, ali se čini da je njen geografski položaj pri kraju 18. veka posebno dobio na značaju. Beč i blizina Mađarske značili su puno za stalnu snažnu konjunkturu, što je bilo od naročite važnosti za začetke industrije. Njima je na raspolaganju stajala finansijska moć bečkih bankarskih krugova, a lakše su dolazili i do državne finansijske pomoći. Takođe, brojno stanovništvo Beča i Donje Austrije predstavljao je gotovo nepresušan izvor radne snage. O brzom rastu broja manufaktura u ovoj krunovini svedoče i sledeći podaci: 1762. g. bilo je najmanje 11 manufaktura, 1783. godine barem 90, a 1790. godine preko 140. Pretežna većina pomenutih manufaktura proizvodila je u tekstilnoj industriji – sa preko 18.000 radnika (čemu treba dodati i više od 90.000 radnika angažovanih za potrebe manufaktura iz domaće radinosti). (Heckenast 1973, 202)

Jak kontrast daje razvijenost industrije u Gornjoj Austriji: ovde je 1783. g. bilo popisano 4, a 1790. svega 6 manufaktura. Jedina značajna bila je manufaktura tkanine osnovana 1672. godine u Lincu. Ona je 1780. godine proizvodila robe u vrednosti od jednog miliona forinti. Dve trećine uvoza tkanine u Ugarsku 1782. godine poticalo je iz Gornje Austrije – pretežno upravo iz manufakture u Lincu. Od posebnog značaja za privredu ove

³⁷ Prva parna mašina u Kraljevini Mađarskoj stavljena je u službu u rudniku u Šelmecbanji 1722. ili 1733. godine radi ispumpavanja vode, a prva parna mašina engleske proizvodnje proradila je 1804. godine u Kišmartonu. (Mangold 1912)

krunovine bilo je oko 300 radionica za obradu livenog gvožđa (srp. *samokov*, mađ. *vashámor*), koje je stizalo iz topionice Inerberg u Štajerskoj. (Heckenast 1973, 202)

Ilustracija 23 Seoski lončar u Kranjskoj, autor je Hugo Šarlemon

Oblasti Češke, Moravske i ostataka Šleske razvijale su se pod veoma sličnim opštim uslovima, te se one u literaturi obično razmatraju zajedno. Tekstilna industrija je i u ovim oblastima prednjačila. U Češkoj je 1780. bilo oko 30, a

1794. godine već 89 manufaktura, u Moravskoj 19, u austrijskoj Šleskoj 3 popisane manufakture. Veruje se da je sa nepopisanim manufakturama broj tvornica u ovim pokrajinama bio ukupno između 130–140. Uz to, i dalje je funkcionisao ferlag sistem. Za češke oblasti takođe je karakteristično da je u početku aristokratija učestvovala u osnivanju manufaktura, pri čemu je iskoristavala rad svojih kmetova, te je posle oslobođenja kmetova 1781. godine njihova raspoloženost za osnivanjem manufaktura splasnula. Kapital građanske provenijencije je primetan u češkim manufakturama od šezdesetih godina 18. veka. Sem tekstilne industrije manufakture su formirane u tradicionalno razvijenoj češkoj papirnoj i staklenoj industriji, a kao novina i u hemijskoj industriji za potrebe proizvodnje tekstila. Generalno gledano, uz industriju značaj rudarstva u Češkoj je opao, pre svega eksploatacija plemenitih metala. Ipak, primećivao se razvoj u eksploataciji gvozdene rude, mada on nije uspeo zadovoljiti domaće potrebe, te je ona uvožena iz Moravske, austrijskih teritorija i Ugarske. Od velikog značaja bilo je otkriće bogatih nalazišta uglja u Ostravi. (Heckenast 1973, 202-203)

Posebnu studiju trebalo bi posvetiti razvoju industrije u Austrijskoj Nizozemskoj, koja je osamdesetih godina pokrivala gotovo jednu trećinu

ukupne evropske tekstilne proizvodnje. Ta roba mahom je izvožena na Levant. (Бронза 2012, 292)

Tirol i Foralberg su bile od Beča udaljene industrijske nerazvijene oblasti koje su se slabo vezivale za privredne tokove ostalih delova Habzburške monarhije. U smislu industrijskog razvoja interesantne su bile pre svega filatorije³⁸ svile u Južnom Tirolu, koje su snabdevale kvalitetnom sirovinom tvornicu svile u Beču. (Heckenast 1973, 203)

Na privrednom značaju industrijski inače slabo razvijenim oblastima Štajerske, Kranjske i Koruške davala je njihova proizvodnja železa. Izvoz železa u Italiju i u istočnoevropske zemlje predstavljao je značajnu stavku prihoda državnih finansija: 1781. godine Štajerska je godišnje proizvodila 320.000, Koruška 155.000, a Kranjska 20.000 bečkih metričkih centi sirovog železa i produkcija je bila u porastu. U primorju i Gorici radilo je nekoliko filatorija svile i manufaktura za svilu, a u Trstu manufakture za proizvodnju sapuna, tekstila i kožarskih artikala; u Rijeci pak najznačajnija je bila manufaktura za preradu šećera iz indijske šećerne trske. (Heckenast 1973, 203)

S obzirom na to da nam istorijski izvori ne govore o punom, tačnom broju manufaktura u vanugarskom delu Habzburške monarhije, oslanjajući se na postojeće izvorne podatke, historiografija smatra da ih je oko 1790. godine bilo najmanje 280, a od toga približno 50% bilo je u Donjoj Austriji i 30% u češkim zemljama. (Heckenast 1973, 203)

Poseban polet industrijska proizvodnja u austrijskim zemljama dobila je u periodu 1795/6–1803. godine, kada je ona dostigla svoje dotadašnje rekorde. Primera radi, proizvodnja pamučnog tekstila porasla je za 300% 1796–1803. godini. Sličnim tempom uvećavao se uvoz vune iz Mađarske. Taj rast proizvodnje se obično dovodi u vezu sa uvećanjem državnih porudžbina zbog ratova, o čemu indirektno svedoči i porast državnih rashoda tih godina. Ratni izdaci su 1802. godine iznosili dotad nedostignutih 1,2 milijarde forinti, što je rešavano intenziviranjem rada štamparije novca: 1795–1802. g. količina novca je gotovo udesetostručena (sa 35 miliona na 338 miliona forinti), pri čemu je porast cena sporije pratilo uvećanje novčane

³⁸ Filatorija je predionica svile.

mase, što je imalo podsticajno dejstvo na industrijsku proizvodnju. Rast je usporen umanjnjem državnih izdataka prvih godina 19. veka. (Komlos 1990, 98-99)

Razvoj industrije u Ugarskoj imao je potpuno drugačije osnove od onih u austrijskom delu Monarhije, odnosno od onih u zapadnim oblastima Evrope. Dok je u njima broj stanovnika rastao, a poljoprivredna proizvodnja, trgovina i industrija uzimale maha, u Ugarskoj su se tokom 16. i 17. veka odigrali uglavnom suprotni procesi, a između ostalog došlo je do deindustrijalizacije odnosno do smanjenja udela zanatske proizvodnje i rudarstva u ukupnoj proizvodnji ugarske ekonomije. Tome je kumovalo više razloga. Slabljenje obima trgovine na evropskom kontinentu u prvoj polovini 17. veka značilo je dekonjunkturu za ugarsku poljoprivrednu i industrijsku robu. U seriji habzburško-osmanskih ratova na teritoriji Ugarske srednjovekovni gradovi i nasleđena mreža naselja doživela su katastrofalna razaranja. Pretežan deo zanatlija sa širokih oblasti pod osmanskom vlašću iselilo se u slobodne severnomađarske oblasti, te je taj prostor sem neoliko većih trgovišta na Alfeldu gotovo u celosti ostao bez industrije. Rat za oslobođenje Ugarske, Ustanak kuruca, Rakocijev ustanak i unutar njega razarajući pohodi srpskih četa u Zadunavlje, dalje su devastirali preostala gradska naselja i ostatke privredne aktivnosti. Kao rezultat svega toga, prema proračunima I. Bankutija, na kraju 17. veka u Kraljevini Mađarskoj je bilo svega oko 5000–6000 zanatlija. Zajedno sa zaposlenim u rudarstvu i metalurgiji broj onih koji su se bavili nekom vrstom industrije nije prelazio 10.000 duša. U prvim decenijama ni mađarski staleži ni bečki dvor nisu polagali naročitu pažnju na eventualni razvoj industrije u Mađarskoj i Hrvatskoj. Određen pomak značilo je spontano organizovanje zanatlija u cehove odmah po oslobođenju od osmanske vlasti, te je u periodu 1690–1700. godine u Budimu nastalo 19, u Sekešfehervaru 16, u Pešti 14, a u Pečuju 11 cehova. (Kaposi 2003, 201-201)

Usled slabe diferencijacije rada i niskog nivoa razmene poljoprivrednih za industrijske proizvode, većina stanovništva bila je prisiljena da se bavi kućnom radinošću. Ta delatnost se širila na proizvodnju veoma različitih proizvoda koji su inače spadali u sferu industrije. Bili su to produkti pretežno iz oblasti tekstilne industrije, odevni predmeti od vune, kudjelje, lana. U

domaćoj radinosti proizvođeni su tepisi, vezovi u boji ili beli vez, čipka, užad; dalje u sferu domaće radinosti spadala je proizvodnja keramičkih predmeta poput zdela, lula, vrčeva, te predmeta od drva kao što su kutije, nameštaj, šindra, itd. Vremena za bavljenje domaćom radinošću bilo je sasvim dovoljno: poljoprivredni poslovi zaokupljali su 20–40% vremena seljaka, dani odmora kao i verski i crkveni praznici oduzimali su oko 20% vremena, dok je približno 40% vremena stajalo na raspolaganju za kućnu radinost i druge delatnosti. Mnogi inventari u vezi sa testamentima pokazuju da je gotovo u svim domaćinstvima bilo oruđa za kućnu radinost. (Kaposi 2003, 202-203)

Ta seljačka verziranost u proizvodnji industrijske robe pružala je solidnu osnovu za razvoj zanatstva u Ugarskoj. Za dobrih sto godina (do 1828) broj zanatlija je sa približno 6000 porastao na 100.000 u okviru cehova, odnosno na oko 20.000 zanatlija van cehovskih okvira. Pri tome, nije nam poznat broj zaposlenih u rudarstvu i metalurgiji. Kao i u slučaju rane industrijalizacije drugde u Evropi, slično se i u Ugarskoj industrijski razvoj oslanjao na seosku radnu snagu. O tome svedoči brz rast cehova u trgovištima i selima, te je njihov broj do kraja 18. veka dostigao 3200. Pri tome su se cehovi integrisali u postojeći tradicionalni pravni sistem i u privređivanje vlastelinstva na čijim prostorima su se nalazili. (Kaposi 2003, 203)

Pominjali smo ranije značaj rudnog bogatstva i rudnika srebra u Ugarskoj. Tome bismo dodali da je eksploatacija soli imala značaj za celu zemlju. Kao rezultat Karlovačkog mira, pod habzburšku upravu došli su važni rudnici soli u Erdelju i županiji Maramaroš. Njihova produkcija je 1700. godine iznosila ukupno 330.000 metričkih centi, a 1744. g. proizvedeno je 770.000 metričkih centi, pri čemu su prihodi od trošarine na so odlazili u državnu kasu u Beč (npr. 1763. nešto preko 1,5 miliona forinti). (Kaposi 2003, 205)

Prva manufaktura u širim ugarskim granicama bila je manufaktura platna koja je radila već 1570. godine u Erdelju, u saskom Brašovu. Ona je ujedno bila i prva manufaktura platna u jugoistočnoj Evropi. Kasnije, tokom 17. veka, bilo je osnovano još nekoliko manufaktura, ali su veće, dugoročnije manufakture u Ugarskoj osnovane tek u 18. veku. Među ranim pokušajima

možemo pomenuti manufakturu železa u Čabru osnovanu 1651. g. od strane Petra Zrinskog (manufaktura je radila sve do 1785. godine, pri čemu je zapošljavala do 200 radnika) kao i prvu tekstilnu manufakturu Mađarske osnovanu 1666. g. od strane estergomskog nadbiskupa Đerđa Selepčenjija u mestu Gomba blizu Požuna. Tokom prve polovine 18. veka nastale su prve ozbiljnije manufakture: tvornica za štampanje kartona osnovana 1736. g. u Šašvaru i manufaktura keramike i fajansa osnovana 1743. g. u Gornjoj Mađarskoj u Holiču, koja je proizvodila za tržište cele Habzburške monarhije. Osnivač obe manufakture bio je knez, kasniji car, Franja Stefan Lotarinški, muž kraljice Marije Terezije. Pomena vredna je manufaktura tkanine osnovana 1765. g. od strane grofa Janoša Forgača u Gaču u Nogradskoj županiji – ona je s vremenom prerasla u fabriku.³⁹ Jedno od najvećih preduzeća Austrijske monarhije bila je rafinerija šećera u Rijeci, izgrađena na osnovu privilegije Marije Terezije izdate dvojici holandskih trgovaca 1750. godine. Privilegija se odnosila na osnivanje Tršćansko-riječkog privilegisano društva (opstalo do 1826. g.), koje je dobilo monopolska prava za snabdevanje Carevine šećerom. Kompanija je imala svoje ispostave u Karlovcu, Sisku i Temišvaru. Radi savlađivanja teškoća u prevozu robe, Tršćansko-riječko društvo je osnovalo sopstveno preduzeće za transport, koje je između ostalog raspolagalo sa 24 lađa na Savi, Dunavi i verovatno i na Kupi. Suvozemni prevoz obavljalo je 160 kočija Društva. I ova firma je koristila Karlovac za pretovar robe sa kočija na lađe i obratno. Uz pomenute firme trgovci su osnovali još nekoliko manufaktura za tekstil i preradu kože, te je oko 1790. godine u Mađarskoj bilo 125 kapitalističkih preduzeća van cehovskog sistema. Ipak, njih svega dvadesetak zapošljavalo je više od dvadeset, a samo sedam više od sto najamnih radnika. S obzirom na to da je paralelno s time u austro-češkim oblastima delovao zadovoljavajući broj manufaktura koje su proizvodile dovoljnu količinu

³⁹ Oko 1765. godine osnovana je manufaktura tkanine u Apatinu, koja je usled nedostatka stručnih lica, veoma slabog kvaliteta robe, skupih proizvodnih troškova, ali i usled prepreka postavljenih od strane bečke vlade uvozu njenih proizvoda u cislajtanske oblasti, doživljavala stalne krize. Iako je vremenom proširila proizvodnju na flanel, tepihe i slično, usled stalnih finansijskih gubitaka doneta je 1771. godine odluka o zatvaranju manufakture. (Eckhart 1922, 86-87)

kvalitetne industrijske robe, bečki dvor je i u narednim decenijama istrajao uz ranije formulisanu politiku podrške industrije u pomenutim oblastima, dok je Ugarska i dalje predviđana za pretežno agrarnu proizvodnju. Profitabilnim u Ugarskoj smatrala se potpora razvoju rudarstva i metalurgije. (Despot 1957, 5) (Petrović 1982, 30) (Köpeci 1986) (Kalmár 2000)

U industrijskoj proizvodnji hrvatskih oblasti u posmatrano doba prevladavala je domaća radinost i zanatska proizvodnja u okvirima tradicionalnog cehovskog sistema. Slabost industrijske proizvodnje bila je uzrokovana potražnjom malog obima izazvanom pretežno naturalnom proizvodnjom hrvatsko-slavonskih seljačkih gazdinstva. Ona je ujedno ograničavala i širenje dućanske trgovine, prisutne u naprednijim oblastima Ugarske i Austrijske monarhije. Zanatsku proizvodnju je donekle podsticala potrošnja, odnosno potražnja od strane plemića u Banskoj Hrvatskoj, koji su u sve većem broju živeli u Zagrebu, Varaždinu i drugim gradovima. Uprkos brojnim inicijativama, slaba potražnja bila je kriva i za nemogućnost osnivanja manufaktura u raznim granama privrede. (Karaman 2000, 148)

Trgovina

Merkantilistički pogledi su osnovnim činiocem ekonomskog napretka smatrali trgovinu, čiji razvoj obezbeđuje polet celoj privrednoj strukturi, te je habzburška vlast tokom dobrog dela 18. veka posvećivala puno pažnje unapređenju trgovine i nadasve eksportu. I zaista, u skladu sa već postojećim razlikama i specifičnim komparativnim odlikama raznih krunovina i u duhu pomenute privredne politike, tokom 18. veka razvila se živa trgovačka aktivnost u Habzburškoj monarhiji – pre svega u njenim Cislajtanskim oblastima. Obim agrarne i industrijske proizvodnje namenjene tržištu rastao je kao što se uvećavao i broj tržišnih mesta i trgovaca odnosno količine involviranog kapitala, s time da je pretežan deo ukupne trgovine obavljan unutar same Dunavske monarhije, a manji deo sa inostranstvom. Pri tome, istorijski izvori svedoče o znatnim razlikama u strukturi trgovine kod zapadnih i istočnih oblasti Habzburške monarhije. Spoljna trgovina većinom je i dalje vođena preko severnih i istočnih evropskih luka a ne preko Trsta, iako je njen promet vidno rastao tokom 18. veka. Slično tome, eksport je sve do sredine 19. veka pretežno bio usmeren prema zapadu Evrope a u manjoj

meri prema oblastima Balkana, iako su postojali pokušaji oživljavanja robne razmene i u tom pravcu. Preduzeti su koraci takođe u pravcu unapređenja trgovine sa SAD (1785. g. osnovano je austrijsko-američko trgovačko društvo) i Velikom Britanijom, međutim kontinentalna blokada u doba ratova sa Napoleonom slomila je te inicijative. (Zöllner, *Ausztria története* 1998, 286)

U periodu do prvih decenija 19. veka desile su se promene od značaja pre svega za spoljnu trgovinu Habzburške monarhije. Ona je pred kraj 18. veka izgubila industrijski razvijenu i bogatu Belgiju, što je svakako nepovoljno uticalo na obim izvoza industrijske robe. S druge strane, rešenjima Bečkog kongresa Austrijska monarhija je uključila u svoj sastav Lombardiju i Veneciju, što je pak povoljno delovalo na njen eksport. Beč je u narednim decenijama znatne sume investirao u modernizaciju mletačke luke i gradnju železnica u Lombardiji. Postepeno je došlo do izmena u strukturi izvoza. Artikli od gvožđa, koji su do kraja 18. veka činili pretežan deo njenog izvoza, usled švedske, engleske a kasnije i nemačke konkurencije – gubili su značaj u eksportu. Slično je bilo i sa rudama, sa platnom i kudeljom, a glavni izvozni adut u premartovskom periodu bila je roba od pamuka i svile. U eksportu industrijske robe prednjačile su češko-austrijske oblasti, a Ugarska u minimalnoj meri. Njoj su kreatori ekonomske politike Monarhije predvideli ulogu tržišta za austro-češke industrijske proizvode, o čemu svedoči podatak da je izvoz tekstilnih artikala u Ugarsku višestruko nadmašivao celokupan izvoz Habzburške monarhije. (Zöllner, *Ausztria története* 2000, 286)

Unutrašnje tržište štićeno je protekcionističkim carinama i, kao što smo već konstatovali, dvor je težio da formira jedinstven privredni prostor. Austrijska monarhija u 18. veku to nije bila ni usled činjenice da je unutar nje postojalo pet glavnih carinskih oblasti: Ugarska, Galicija, Tirol i Foralberg, kao i zemlje carinske unije iz 1775. godine: Donja i Gornja Austrija, Češka, Moravska, Šleska, Štajerska, Koruška i Kranjska, što je u okvirima tadašnje Evrope značilo velik prostor slobodnog unutrašnjeg tržišta. Bilo je predviđeno da industrijski razvijenije austrijske oblasti i pretežno agrarne oblasti Ugarske trguju između sebe, izbegavajući na taj način uvoz robe iz inostranstva. Raspolažemo podacima za dve najveće

oblasti, za Carinsku uniju iz 1775. i Ugarsku. Iz tih podataka se jasno vidi da je u prvoj već došlo do prestrukturisanja privrede, a da u drugoj nije: dok je iz Carinske unije eksportovano 66% industrijskih proizvoda a samo 16% istih uvoženu, u slučaju Ugarske taj odnos je bio obrnut – 3% izvoza i 62% uvoza. U slučaju poljoprivrednih proizvoda i sirovine, Ugarska je bila izvoznik poljoprivrednih proizvoda, sirovine i polugotovih proizvoda, dok je Austrija bila uvoznik upravo pomenute robe a izvoznik gotovih proizvoda. Kasnije je u pomenute oblasti carinske unije uključena Zapadna Galicija (1783), Istočna Galicija (1796), Lombardija i Venecija (1822), Tirol (1825), Foralberg (1826), Krakov (1847), Ugarska (1851), Lihtenštajn (1852), Parma i Modena (1853–1857), Bosna i Hercegovina (1879), Dalmacija (1880) i Trst (1891). Carinska granica između Mađarske i Erdelja ukinuta je 1784. godine. Radi upoređenja sa drugim evropskim prostorima, pomenimo da su u Rusiji unutrašnje carinske granice ukinute rano, 1753/1754. g., u Francuskoj njihovo ukidanje započeto je u doba Kolbera, nastavljano u vreme Turgoa (*Turgot*) a dovršeno 1789. godine. Nemački carinski savez (*Zollverein*) uspostavljen je 1834. godine. U Italiji i Španiji unutrašnje carine ukinute su tokom šezdesetih godina, itd. (Komlos 1990, 6-7)

U drugoj polovini 18. veka dosta je varirao stepen trgovačkih veza zapadnih krunovina među sobom i u pravcu ostalih krunovina Monarhije. Primera radi, Donja Austrija bila je glavni uvoznik stoke i žitarica iz Ugarske, odnosno glavni izvoznik gotovih proizvoda u pomenutu oblast. Ujedno je Donja Austrija bila centar trgovine između istočnih i zapadnih oblasti. Gornja Austrija je takođe izvozila sve veće količine tekstilne i železne robe u pravcu Ugarske, a postajala je sve više povezana i sa ostalim krunovinama (posle gubitka Šleske). Najveći izvoznici železne robe bile su Štajerska, Kranjska i Koruška, pri čemu su poslednje dve izvozile gotovo isključivo u istočno Sredozemlje i Italiju, a Štajerska i u Ugarsku. Štajerska je u ostale delove Carevine takođe izvozila vino, tekstilne, drvene i kožne proizvode. Iz Koruške se uz železo u pravcu Italije izvozila u većoj količini stoka, žitarice, platno, lan, drvo, olovo i konji, a uvozila so iz Salcburga, vino iz Štajerske, tekstilna roba iz Donje Austrije. Struktura trgovine Kranjske je bila slična – najviše je izvozila u pravcu Italije, a uvozila iz oblasti Monarhije. (F. D. Good 1984, 31-32)

Različit stepen integrisanosti u unutrašnje tržište Habzburške monarhije vidljiv je i u slučaju zemalja krune Sv. Vaclava. Češka krunovina je svojom trgovinom bila čvršće vezana za zapadnoevropske – pre svega nemačke – oblasti nego za teritorije Habzburške monarhije. Primera radi, 73% njenog eksporta tekstilne robe, poljoprivrednih proizvoda, stakla i metalne robe išlo je van Austrijske monarhije, a 40% importovanih proizvoda (so, vino, platno, svila, luksuzni proizvodi) takođe je poticalo iz evropskih zemalja, a 60 % iz Monarhije. Struktura trgovine Moravske je bila sasvim drugačija: čvrsto se vezivala za oblasti Austrijske monarhije, pre svega za Ugarsku. Najviše su iz Moravske izvoženi proizvodi od vune i platna (72% svih izvoznih artikala). Prema podacima iz 1769. g. jedna trećina tekstilne proizvodnje išla je u pravcu inostranstva, a dve trećine prema raznim habzburškim krunovinama – najviše u pravcu Mađarske. Žitarice su dopremane u Beč, a lan u Štajersku i Šlesku. Ostaci Šleske su takođe tesnim trgovinskim vezama bile vezani za ugarsko tržište: najviše su se izvozili tekstilni proizvodi, a uvozila vuna. Uz to, kroz Šlesku je proticala većina trgovine između Češke i Galicije. Marija Terezija je težila takođe integraciji novih poljskih teritorija, o čemu svedoči primer važnog tranzitnog i trgovačkog centra Brodija. Radilo se o gradu koji je posle prve podele Poljske došao pod habzburšku vlast i tako ostao odsečen od ranijih pravaca trgovine. Kako poslovni ljudi svoja preduzeća ne bi premestili na drugu stranu granice i kako bi trgovina i dalje cvetala, vladarka je Brodiju i okolnim selima darovala specifičnu povlasticu slobodne trgovačke zone, što je trgovcima garantovalo razmenu dobara bez plaćanja nadoknada i carina, a položaj Brodija praktično učinilo sličnim slobodnim lukama Trstu i Rijeci. (Judson 2018, 47) (F. D. Good 1984, 32)

I sam pobornik unapređenja trgovine, car Josif II je donosio uredbe koje su bile direktno ili indirektno u službi njenog razvoja. Puno je pažnje posvetio promicanju eksporta stoke u inostranstvo. Prekomorsku trgovinu pak nije promovisao smatrajući da za tako nešto nedostaje austrijsko ratno brodogradilište koje bi štitilo trgovačku flotu. S druge strane, odlučan razvoj pomorske trgovine štetio bi interesima drugih evropskih država, pre svega Britanije, koju je Josif II smatrao važnim vojnim i diplomatskim saveznikom.

Ipak, bilo je pokušaja da se od Osmanlija oslobođene teritorije što uspješnije uključe u trgovački sistem Monarhije, te je između ostalih 1759. godine osnovana Temišvarska kompanija za trgovinu (*Banater Handlungsgesellschaft*) s ciljem da se bogati i perspektivni Temišvarski Banat uključi u trgovački promet, pre svega izvozom žita. Planiralo se da se žitarice preko rekonstruisanog kanala Begej, preko Tise, Dunava, Save i Kupe dovezu do Karlovca i onda preko Karoline dalje do Rijeke. Roba bi se iz Kvarnerskog zaliva dalje izvozila u pravcu Italije, Španije i Francuske. Kompanija je tokom svoje delatnosti (do 1773. g.) osnovala nekoliko manufaktura potaše, duvana, rozolina (Rijeka), platna (u Bakru) i sukna (u Banatu). Međutim, s obzirom na svoju slabu administraciju i nemogućnost da izveze veće količine žitarica, prestala je sa radom. Slično Temišvarskoj, 1792. g. izdata je privilegija i karlovačkom trgovcu Valentinu Golneru za osnivanje trgovačkog društva radi unapređenja trgovine Dunavom sve do Crnog mora i Sredozemlja. (Despot 1957, 17, 25)

Ilustracija 24 Panorama Karlovca, autor slike je Jakov Šašel

Inače, eksport žitarica je sredinom 18. veka još nailazio na brojne teškoće. Pre svega bili su to problemi u vezi sa redovnim prevozom velikih količina žitarica. Nerazvijenost saobraćajne infrastrukture uz potrebu da se žitarice čuvaju u suvim magacinima i zaštite od raznih štetočina, uz dosta varijacija u njihovoj tržišnoj ceni, sve do osamdesetih godina 18. veka, eksport rogatake činili su lakšim i profitabilnijim. To ilustruje i slučaj Banata. Iako je ta oblast ispunila očekivanja u vezi sa obezbeđenjem viškova za izvoz, ona to nije uspjela postići na polju žitarica već velikom količinom izvezene rogatake. Spoljnotrgovinski bilans Banata je 1761. godine bio izrazito suficitaran: dok je vrednost uvoza iznosila 558.727 forinti, izvezeno je robe u vrednosti 1.083.114 forinti, pri čemu je nešto više od 92% te sume predstavljao eksport goveda. (Petrović 1982, 37)

U hrvatsko-slavonskim oblastima, tj. u severnoj Hrvatskoj, tranzitna trgovina je dobila poseban značaj – s obzirom na to da ona nije bila vezana za unutrašnje tržište primetno uskih okvira – i omogućila je ostvarenje znatnih profita i akumulaciju kapitala, a s time u vezi i formiranje sloja krupnih hrvatskih trgovaca. Pomenuta tranzitna trgovina odvijala se duž južnougarsko-jadranske magistrale, koja je povezivala oblasti Mađarske, delove Srbije, Bosne i Slavonije sa severnojadranskim lukama kao važnim tačkama spoljne trgovine pomenutih oblasti. U okviru tih tokova robe važnu ulogu stekli su trgovci i prevoznici duž toka reka Save i Kupe, odnosno u Karlovcu. Strategijski značaj, kao i istaknuta važnost za trgovinu i saobraćaj, osigurali su Karlovcu status slobodnog kraljevskog grada 1776. godine. Kupa je do Karlovca bila plovna, te je ovde roba pretovarana za suvozemni prevoz u severnojadranske luke. Iz Karlovca su kretala tri izgrađena puta: Karolina i Ludovika za Rijeku, i Jozefina (potpuno rekonstruisana 1833–1845. g.) za Senj. Od 1873. tu je prolazila i železnička linija Budimpešta–Zagreb–Rijeka. Posavska magistrala nije bila jedina saobraćajnica koja je povezivala oblasti severne Hrvatske sa stranim tržištima. Najrazvijeniji veleposedi u Slavoniji su bili u direktnoj vezi sa podunavskim trgovačkim putem i povezivali Hrvatsku sa centralnim delovima Mađarske i drugim srednjoevropskim, pa i udaljenijim tržištima na kojima je potražnja za agrarnim produktima bila u porastu s kraja 18. veka. U vezi s tom trgovinom

razvijali su se neki gradovi u istočnoj Slavoniji, a naročito Osijek. (Karaman 2000, 149)

Saobraćaj

Razvoj modernog saobraćaja u Habzburškoj monarhiji podstaknut je trgovinskim i vojnim potrebama. Smatrajući trgovinu i razmenu dobara bazom sveukupnog ekonomskog razvoja, logično se postavljalo pitanje unapređenja suvozemnog i vodnog saobraćaja. Međutim, organizovanje funkcionalnog i efikasnog saobraćajnog sistema unutar Habzburške monarhije nije bilo jednostavno pitanje. S obzirom na to da se sastojala od nekoliko zemalja spojenih zajedničkom vlašću dinastije, habzburška država se genetički nije organizovala oko određenog geografskog težišta i u skladu sa najprirodnijim saobraćajnim pravcima. Na primer, postojale su brojne planine unutar carevine i na njenim obodima, što je suvozemni saobraćaj u brojnim oblastima činio teškim i skupim. Situaciju je pogoršavala okolnost da je kroz planinske masive vodio mali broj vodenih puteva, te saobraćaj ni s te strane nije mogao biti olakšan – setimo se samo Lužica, Šleske, Galicije, Istre ili Dalmacije.

Oni koji su razmišljali o unapređenju transportnih mogućnosti Habzburške monarhije u 18. veku, puno nade polagali su u razvoj vodnog saobraćaja. Međutim, s time u vezi takođe je bilo ozbiljnih problema: Habzburška monarhija sve do 1815. g. nije u većoj meri imala mogućnosti za korišćenje pomorskog transporta, već se morala oslanjati na rečni saobraćaj, što je po prirodi stvari bilo vezano za brojna ograničenja. Ipak, rečni saobraćaj je imao vekovnu tradiciju, delimično u vezi sa trgovinom i prevozom, delimično u vezi sa vojnim potrebama – dunavske ratne flotile su bile dobro poznate od davnina. Pri tome, pažnja države posvećena trgovini u doba merkantilizma u fokusnu tačku stavilo je privrednu ulogu brodarstva. Savremenici su primećivali da se pravac odvijanja trgovine robom često nije podudarao sa pravcem toka reka (otud i izreka savremenika da Dunav teče u pogrešnom pravcu), uz to prevoz rekom je pre doba parnih brodova bio spor, skup i rizičan. Takođe, plovni delovi Dunava i drugih velikih reka su u brojnim slučajevima tekli daleko od industrijskih ili tržišnih centara. Primetno ubrzanje prevoza ljudi i robe rekom bilo je moguće samo nizvodno,

dok je uzvodno bilo veoma sporo, jer su brodovi pokretani vučnom snagom ljudi ili konja. Na važnom pravcu od Beča ka Pasau – dakle, uzvodno – bilo je neophodno od 20 do 31 dana za prevoz, dok je nizvodno put trajao višestruko kraće. Iz tih razloga ljudi su nizvodno obično putovali brodom, a uzvodno kopnom na konju ili kočijom. Teška roba ili roba prevožena u velikim količinama (poput gvozdene rude, soli, drva i slično) mogla se prevoziti samo nizvodno. „Pogrešan pravac“ toka Dunava je dolazio do izražaja i u vezi sa prevozom velikih količina žitarica iz Ugarske u austrijske i nemačke oblasti. Teškoće je stvarala činjenica da se usled povremenih suša, a s druge strane močvarnih terena, jakih vetrova, a nadasve zaleđivanja reka, u zimsko doba rečni saobraćaj odvijao sa velikim prekidima. Ipak, šezdesetih godina 18. veka država je inicirala raspravu o mogućnosti razvoja vodnog saobraćaja, a naredne decenije formirana je i Direkcija za brodarstvo i navigaciju.

Car Josif II uložio je dosta energije u razvoj Dunavske plovidbe – imajući u vidu povezivanje austrijskih oblasti sa Balkanom, Crnim morem i Istanbulom, a smatrajući da bi taj pravac obezbedio znatno niže troškove od suvozemnih ili morskih preko Trsta i Jadranskog mora. Međutim, usled slabog saobraćaja na tom pravcu, složenosti poduhvata i činjenice da je Đerdapska klisura zbog brojnih stena i virova bila prohodna samo u slučaju najviših vodostaja, u njegovo doba taj saobraćajni pravac još nije zaživeo, ali je car 1784. godine ipak uspeo da afirmiše pravo slobodne plovidbe po Dunavu i Crnom moru, što je svakako bilo od značaja.

*Ilustracija 25 Stara kočija
za prevoz putnika*

Radi olakšanja problema vodnog saobraćaja, javile su se razne ideje izgradnje kanala koje su neretko usled cene projekata ostale nerealizovane. Primera radi, mogli bismo pomenuti ideju povezivanja

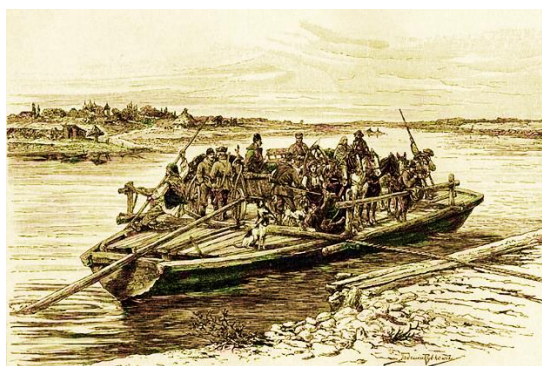
reke Vltave (nem. *Moldau*) sa Dunavom, koja usled suviše teških tehničkih i inženjerskih prepreka nikad nije sprovedena u život. Sličan je bio projekat koji je predviđao izgradnju plovnog kanala od Beča do Trsta. Njegova izgradnja je započeta 1797. godine, međutim usled tehničke složenosti i skupoće, 1803. godine završen je samo jedan njegov deo, od Beča do Bečkog Novog Mesta, dužine 66 kilometara. Bio je to jedini plovni kanal u Austriji. Inače, inženjer koji je bio zadužen za izgradnju kanala do Trsta, 1796. godine kao jednostavnije rešenje predlagao je izgradnju železnice na konjsku snagu. (Kreuzer 2001, 2) Regulacija reka i izgradnja kanala vršena je takođe u vreme ratova s Francuskom, te je 1793–1802. završen tzv. Franjin kanal dužine 110 kilometara, koji je povezivao reku Tisu sa Dunavom i skraćivao putovanje uzvodno Dunavom za približno 227 kilometara. (D. F. Good 1981, 65)

Sem pomenutog kanala u Bačkoj, u našim oblastima treba da pomenemo izgradnju sistema kanala u Banatu, koji je do doba oslobođenja od osmanske vlasti bio močvarna i teško prohodna oblast. Po dolasku pod vlast Habzburga regulisani su tokovi Tamiša, dve grane Tamiša i reke Begej. Begejski kanal je povezan sa Tamišom, čime je obezbeđena plovnost Begeja, ali i odvođenje viškova vode prilikom poplava. Begej je od tih vremena pa sve do doba socijalizma bila plovna reka. Od Temišvara do Tise izgrađena su i dva ustava radi premošćavanja razlika u visini nivoa voda. Ipak, odlična banatska mreža kanala rigidno je presečena, zatvorena u vreme socijalizma i od tada više nije plovna. O kanalima na teritoriji današnje Vojvodine biće još reči u poglavlju o vodoprivredi. (Tibori Szabó 2007, 78)

Koliko su reke bile značajne u smislu ekonomskog i fizičkog povezivanja raznih delova zemlje, toliko su one mogle biti i linije razdvajanja – naročito brze, teže pristupačne ili široke reke, kao što je bio Dunav. Sve do vremena izgradnje prvih manje-više stalnih pontonskih ili čvrstih mostova, prevoz robe ili stoke preko Dunava obavljan je skelama (nazivanim u našim predelima i *brodovima*). U južnim predelima Ugarske njihov broj bio je oko 30 i nastajale su na lokacijama koje su fizički bile pogodne, a povezivale su regije sa znatnijim privrednim potencijalima. Stoga su skele od najvećeg značaja obično bile na ušćima drugih reka u Dunav, a takve su bile, na primer, erdutsko-sončanska kod ušća Drave ili titelsko-slankamenska kod ušća Tise.

Na ovakvim mestima susretali su se važni kopneni putevi sa najvažnijim rečnim prevoznim pravcima. (Gavrilović 2021, 241)

Razvoj vodnog saobraćaja u sasvim novoj stečevini, Galiciji, tekao je sporo i sa velikim zakašnjenjem u odnosu na stare habzburške teritorije. U osnovi, njene zapadne oblasti bile su povezane sa Baltičkim, a istočne regije sa Crnim morem. Pre izgradnje železničke mreže najvažnije saobraćajnice su bile reka Visla i Dnjestar. Roba, pre svega žitarice, iz Galicije je vekovima transportovana rekom Vislom u luke u Gdanjsku i Tornu, a odatle pomorskim putem do severne Nemačke, Engleske ili Francuske, odakle su brodovi u povratku dovozili industrijsku robu. Prevoz robe Dnjestrom prema Crnom moru – zbog vodopada oko Jampila i Mohiliva kao i male dubine toka i močvarnih terena blizu delte reke – bio je moguć samo tokom manjeg dela godine i na kraće staze. Problemima regulacije vodotokova lokalna i bečka vlada ozbiljnije se počela baviti tek od sedamdesetih godina 19. veka – pre svega sa ciljem odbrane od poplava i unapređenja obradivih površina. Prema sporazumu iz 1781. godine podanici Rusije i Habzburške monarhije raspolagali su pravom slobodne plovidbe Vislom i Dnjestrom. (Biliński 1899, 869-870)

Ilustracija 26 Dereglija na Dnjestru

Suočen sa problemima organizacije pomorskog i rečnog saobraćaja, bečki dvor je učinio korake u pravcu razvoja suvozemnog saobraćaja. Od 1717. posvećena je pažnja izgradnji saobraćajnica, zapravo

trgovačkih puteva, koji bi se radikalno širili iz Beča, ali i puteva na drugim pravcima. Razmišljalo se o putu koji bi se protezao od Salcburga do Trsta, 1728. godine pokrenuta je izgradnja puta kroz Brennerov (*Brenner*) prolaz; izgrađen je put od Beča do Trsta (1728–1730) kroz prolaz Semering; nastali su drumovi u zemljama češke krune. Za vreme cara Josifa II drumovi su

građeni u pravcu severa i istoka, a 1782–1785. izgrađena je važna *Arlberg* magistrala. Do 1800. godine izgrađeno je 7460 kilometara puteva. (F. D. Good 1984, 30)

Sveže priključene oblasti poput Galicije, Bukovine i Dalmacije nametale su razvoj saobraćaja na tim oblastima i njihovu integraciju u postojeći privredni, vojni i saobraćajni sistem. Tako je u Galiciji u periodu 1775–1800. započeta izgradnja novih puteva i prelaženje važnih postojećih puteva pod nadzor države. Pri tome, bečka vlada je prioriternim smatrala održavanje prastarih trgovačkih puteva na relaciji istok–zapad, povezivanje Černovica i Lemberga sa austrijskim delom Šleske, odnosno povezivanje Galicije i Bukovine sa ugarskim teritorijama. Stvorene su dve rute istok–zapad: jedna je od Bjelskog preko Bjale, Vadovica, Tarnova, Žešova, Jaroslava vodila u Lemberg, a otuda preko Tarnopola i Zalesčikina do Černovica; a druga se protezala podno Karpata takođe od Bjale preko Živjecena, Novog-Sandeca, Jasla, Krosnoa, Sanoka, Samborona, Strijena, Stanislava, Kolomije do Černovica. U stotinak godina, do 1890. izgrađeno je ili uređeno 2888 km državnih, 1794 km zemaljskih, 1860 km okružnih i 6482 kilometra opštinskih puteva – sveukupno 13.024,4 kilometara. (Biliński 1899, 874-876)

Bukovina je u vreme aneksije 1774–1775. g. bila izrazito nerazvijena oblast, koja sve do 1781. godine jedva da je imala barem jedan prohodan put, te je general Šplenji, komandant austrijske armije, morao narediti izgradnju 70 mostova da bi svoju vojsku uopšte mogao razmestiti po novoj krunovini. Prelazak preko reka Prut, Seret i Dnjestar bio je opasan po život čak i desetak godina kasnije. Prvi (vojni) put dužine 113 km izgrađen je 1786–1804. g. i protezao se od granice Galicije do blizu granice sa Moldavijom. U narednih deset godina izgrađeno je još 248 kilometara puteva koji su povezali najvažnija naselja, odnosno Bukovinu sa Galicijom i Erdeljom. Početak izgradnje puteva podstakao je trgovinu te su 1783. g. u Sučavi i Seretu održani prvi zemaljski vašari. Vid razvoja komunikacije unutar Bukovine i prema drugim delovima Austrijske monarhije trebalo je da obezbedi poštanska služba. Pre dolaska austrijskih vlasti dostavljanje pisama vršili su privatni konjanici ili crkveni dostavljači, a moderna poštanska služba izrasla je iz početne vojne pošte. Prvi telegrafski ured otvoren je u Černovicu 1854.

godine. Do 1895. g. izgrađeno je ukupno 4058 kilometara puteva raznih kategorija. Uz to je Bukovina na Dnjestru imala 55 km dug plovni put, kao i 600 kilometara vodenih saobraćajnica pogodnih za spuštanje splavova, što je bilo od značaja za eksploataciju jednog od najvećih bogatstava Bukovine – šuma. (Wiglitzky 1899, 513-514, 527)

Vodoprivreda

O jedinstvenoj politici vodoprivrede u Habzburškoj monarhiji ne može se govoriti tokom većeg dela njene istorije. Eventualno bismo mogli ukazati na određene zajedničke crte. Pri tome, nešto više pažnje posvetićemo elementima vodoprivrede Ugarske s obzirom na njen obim i značaj za Ugarsku, ali i u okvirima Habzburške monarhije u celini. Uopšteno govoreći, podsticaj razmišljanju o gazdovanju nad raspoloživim vodama obično dolazi od potreba u vezi sa racionalnijim organizovanjem saobraćaja, vojne odbrane ili u vezi sa privrednim interesima, pri čemu su ti aspekti često međusobno povezani. Pogledamo li geografsku kartu Habzburške monarhije, uočićemo da je najveća i najrasprostranjenija mreža reka postojala u Karpatskoj kotlini, tj. na teritoriji Ugarske. Pri tome hidrografska slika Karpatske kotline predstavljala je jedan od određujućih činilaca načina života stanovništva na tim prostorima: prema podacima K. Doke, 51% površine Karpatske kotline je niže od 200 metara nadmorske visine, te predstavlja niziju, a nekih 5 miliona hektara, odnosno 18% od toga u prošlosti je bilo izloženo poplavama. U prvoj polovini 19. veka 13% Mađarske (oko 3,8 miliona hektara) periodično – unutar deset godina dva-tri puta – plavile su reke bez odbrambenih nasipa. S obzirom na to da je bečka vlada u regionalnoj podeli i specijalizaciji poslova Ugarskoj namenila ulogu snabdevača agrarnim proizvodima, njoj je, paralelno sa povećanjem obima agrarne proizvodnje u Ugarskoj, sve više bilo u interesu da se sprovedu vodoprivredni radovi koji će obezbediti sigurnost te proizvodnje. Koliko je pitanje regulacije reka, vodogradnja i odvodnjavanje terena bilo od značaja za Ugarsku, svedoči možda i činjenica da su u vezi s tim, u periodu od 1613. do 1918. godine, doneta čak 153 zakona! Dakle, razloga za vodoprivredne radove bilo je sasvim dovoljno, te su oni i preduzimani od najstarijih vremena, tj. od doba Rimskog carstva, pa preko perioda srednjovekovne Kraljevine Ugarske do

razdoblja osmanske i habzburške države, odnosno do najnovijih vremena. (Dóka 1987, 3, 293-297) (Katus 1984, 987)

U srednjem veku radovi sa vodenim površinama su bili pre svega u vezi sa iskorišćavanjem voda (ribarstvo, privređivanje na jezerima, brodarstvo, iskorišćavanje snage vode – razni mlinovi), a manje u vezi sa njihovom regulacijom. Ipak, i ta vrsta poslova iziskivala je ozbiljnije radove, poput gradnje nasip i ustava, kopanja kanala, formiranja akumulacija vode, itd., što već donekle podrazumeva i regulaciju vodenih površina. Istorijski izvori iz prve polovine 13. veka pominju izgradnju ili postojanje lokalnih nasipa uz reke u raznim krajevima Ugarske građenih sa ciljem zaštite od poplava ili radi obezbeđenja većih obradivih površina. Ta vrsta radova je obično bila u izvesnoj meri u vezi sa intenziviranjem poljoprivredne proizvodnje. Istorijski izvori kao i arheološki nalazi govore o postojanju uređaja za navodnjavanje počev od 14. veka, pre svega u naseljima sa italijanskim i valonskim stanovništvom i prvenstveno za potrebe vrtlarstva, ali i zemljoradnje. (Károlyi 1973, 33)

*Ilustracija 27 Unutrašnjost
mlina u Štajerskoj. Autor je
Ferdinand Milbacher
(Mülbacher)*

Pomenute vodoprivredne delatnosti u rano moderno doba u oblastima pod osmanskom vlašću gotovo u potpunosti su prestale, a izvođeni su radovi na vodenim površinama u vezi sa vojnim potrebama i u praksi su često značili plavljenje ili pretvaranje u močvare velikih, dotad arabilnih, površina. Radovi za potrebe privrede ili saobraćaja na rekama i jezerima (uz one za odbrambene potrebe) do određene mere vršeni su i u ovo doba u oblastima Ugarske pod habzburškim skiptrom: manji radovi na odbrani od poplava, gradnja ribnjaka, lokalne regulacije toka reka, izgradnja vodenih mlinova. Ti poslovi su došli i u vidokrug bečkog dvora: car i kralj Maksimilijan je 21. člankom svog

dekreta iz 1569. godine naredio popravljjanje nasipa u oblasti Čalokez, koje su izvršile županije Požun i Komarom. Važnost zaštite od poplava naglašavao je takođe 27. članak dekreta iz 1613. g., kojim kralj Matija II naređuje da se županije uz Tisu na oblastima gde najčešće dolazi do poplave dogovore u vezi sa dizanjem nasipa. Slično naređuje i drugim županijama. Odluke u vezi sa zaštitom od poplava donosile su i pojedine doticane županije, a bečki dvor je izašiljao svoje komesare u vezi sa tim poslovima. Tako je bilo i 1618. godine u vezi sa pitanjem regulacije toka reka Raba i Dunav na deonici blizu Đera. Prvi dokaz o državnom finansiranju regulacije postoji iz 1687. g., kada je car i kralj Leopold I svojim patentom naložio Mađarskoj kraljevskoj komori da obezbedi sredstva za regulaciju dela toka reka Vah i Dunav. (Károlyi 1973, 44-45)

Razdoblje posle Karlovačkog i Požarevačkog mira značilo je novu epohu u vodoprivredi Habzburške monarhije i Ugarske. U prethodnim decenijama došlo je do izrastanja vodoprivrede i vodogradnje u tehničku delatnost razvijenu na bazi savremenih naučnih saznanja, odnosno do aktivne primene tog znanja u poslovima u vezi sa regulisanjem ili izgradnjom vodenih površina. Pri tome, prastara praksa primene tehnika i znanja narodne vodogradnje (gradnja vodenih mlinova, nasipa za mlinove, manju nasipa protiv poplava ili stvaranja ribnjaka) postepeno je prepustila prostor modernim tehnologijama i tehnikama. Drugi razlog zbog kojeg se prve decenije 18. veka mogu smatrati početkom novog doba u vodoprivredi jeste činjenica da su proterivanjem Osmanlija stvorene okolnosti za ekonomsku, populacionu i društvenu revitalizaciju i integraciju prostora krajnje devastiranih vekovnom osmanskim vlašću, dugotrajnim Bečkim ratom i Rakocijevim ratom za oslobođenje. U tom smislu bilo je neophodno izvršiti isušivanje močvara, izgradnju odbrambenih nasipa, regulaciju reka radi omogućavanja vodnog saobraćaja, oslobađanje zemljišta od šipražja, itd. Kolonizacija pogođenih oblasti bila je svakako nužna: dok se gustina stanovništva u manje opustošenim severozapadnim oblastima Ugarske kretala oko 20–30 stanovnika po kvadratnom kilometru, taj se broj prema jugoistoku postepeno smanjivao na 2–3 žitelja, a u Bačko-bodroškoj oblasti nije dostizao ni 1,5 stanovnika. (Károlyi 1973, 47)

Dosta rano, vodoprivredni radovi u Mađarskoj dobili su pravno regulisani podsticaj. Suočen sa teškoćama prevoza kroz Mađarsku, a takođe podstaknut strateškim razlozima i interesima državne blagajne, car Karlo VI je naredio da najpoznatiji strani inženjeri izrade plan konstrukcije mreže plovnih kanala po Mađarskoj. Između ostalog, planirano je povezivanje Dunava i Tise na relaciji od Vaca do Solnoka, kao i izgradnja kanala od Kaloče do Sombora i dalje prema Tisi. U tom smislu nastali su takođe zakonski članci XV i CXXII iz 1723. godine, kojima je Ugarskom namesničkom veću naloženo da izradi planove za gradnju kanala kojima bi se povezale plovne reke i koji bi obezbedili i povezivanje zabačenijih naselja zemlje kako bi se unapredila trgovina. O rezultatima rada Namesničko veće je bilo obavezno da izveštava Mađarski državni sabor i samog vladara. Međutim, lepe zamisli su zbog nedostatka finansijskih sredstava ostale mrtvo slovo na papiru, čime se ušlo u začarani krug: zbog loših saobraćajnih uslova intenzitet trgovine je bio relativno nizak, te je i akumulacija kapitala bila sporija, odnosno usled nedostatka novca saobraćajne prilike su teško i sporo unapređivane. U to vreme dovoljno sredstava za ambiciozne planove nije imao ni bečki dvor ni mađarsko plemstvo ili lokalne vlasti (zapravo, u prvim decenijama 18. veka na više od 1/3 Ugarske uspostavljanje administrativnog i sudskog sistema tek je bilo u početku). Ipak, činjenica da je trošak prevoza 56 kilograma robe suvozemnim putem između Beča i Osijeka koštao 2,25 forinti, a rekom svega 0,25 ili 1 forinti u zavisnosti od toga da li je roba vožena nizvodno ili uzvodno – objašnjava zašto je za proizvođače, trgovce i državnu vlast bilo važno da se ubrzano unaprede mogućnosti za rečni prevoz. (Petrović 1982, 27, 31) (Márkus 1900, 651)

U Zapadnoj Evropi u to vreme je politika izgradnje plovnih kanala već beležila prve značajne uspehe. Međutim, u Engleskoj, Holandiji, itd., povezivane su privredno već razvijene oblasti radi pospešivanja trgovine među njima, a u ugarskim oblastima ti kanali je trebalo da obezbede pokretanje zamlje privrede i trgovačke delatnosti. Međutim, istinska potreba za tim kanalima nije postojala u tom momentu: preovlađivalo je ekstenzivno stočarstvo i nije bilo dovoljno stanovništva koje bi obezbedilo veću potražnju za prehrambenim ili industrijskim proizvodima, odnosno nije bilo dovoljno brojnog i profesionalno diferenciranog stanovništva koje bi produkovalo

robu u većim količinama za tržište van lokalnih okvira. Obim poljoprivredne proizvodnje na bivšim osmanskim teritorijama koji bi iziskivao šire trgovačke tokove dostigao je odgovarajući nivo tek u poslednjim decenijama 18. veka, kada je i započeta gradnja kanala u Banatu i Bačkoj. Pomenimo takođe da potencijali vojnih inženjera u početnim decenijama 18. veka nisu bili dovoljni za ambiciozne planove. Bilo je potrebno nekoliko decenija za stasavanje dovoljnog broja kvalitetno obrazovanih inženjera. Oni su edukovani na matematičkim odeljenjima kraljevskih akademija i raznih fakulteta, odnosno u *Institutum Geometricum*, osnovanom 1782. godine. (Károlyi 1973, 48-49)

U početku su izvođeni radovi u oblastima koje su već raspolagale izvesnim tradicijama u tim poslovima (npr. *Csallóköz*), na nekim važnim teritorijama poput Kišalfeld ili duž manjih reka (Lajta, Raba, Vah, Samoš, itd.), ali su takođe vršeni i poslovi pročišćavanja pojedinih delova toka Dunava ili izgradnje brana na najkritičnijim tačkama. Važni aspekt pri odabiru investicija predstavljale su potrebe prevoza drvene građe splavovima, ali još više obezbeđenje nesmetane trgovine solju iz pravca Erdelja (u tom smislu naročito su bile važne reka Moriš i Tisa). U izvođenju poslova odvodnjavanja, čišćenja korita reka i gradnje nasipa, sem Dvorske komore i inženjera, važnu ulogu imale se zainteresovane županije i kraljevski komesari, a od 1788. godine Glavni vodoprivredni i građevinski direktorat (*Vízügyi és Építészeti (Fő)Igazgatóság*), kao i zakoni i uredbe donošeni u vezi sa vodoprivredom i vodogradnjom. Uvek prisutan problem predstavljalo je pitanje održivosti trajnosti izvedenih radova. Jedan od načina predupređenja zapušnja ili zamuljenja pročišćenih korita, a ujedno i veoma efektivna mera za skraćivanje plovnih puteva, bilo je presecanje suvišnih krivina i ispravljanje toka, čime se dobijalo na brzini i snazi toka reke. (Károlyi 1973, 50-54)

Podsticaj vodoprivrednim radovima dala je Dvorska komora iz već pomenutih razloga, ali i u želji da svoje prihode uveća povećanjem obima trgovine solju (izrada plovnih karata reka Samoš, Tisa, Moriš najviše korišćenih u pomenutoj trgovini) i drvenom građom iz komorskih šuma. Slično tome, finansijska dobit motivisala je Komoru da podrži regulaciju voda u okolini rudarske oblasti Šelmecbanje. Podstican vojnim razlozima,

bečki dvor je bio zainteresovan za ozbiljnije radove u vezi sa potrebom naseljavanja i osiguranja egzistencije stanovništva u novoformiranoj Vojnoj granici. Pitanjima obezbeđenja mogućnosti plovidbe većih reka Dvorska komora se posvetila u vezi sa razvojem privrede u južnim krajevima Ugarske početkom druge polovine 18. veka, kada je proizvodnja žitarica počela dostizati nivo na kojem se ukazala potreba za tržišnom prodajom ili izvozom nastajućih viškova (u periodu 1764–1780. količina žitarica izvezenih iz Mađarske se povećala sa 879.000 na 1.419.000 požunskih merova), odnosno kada je potražnja u austrijskoj polovini države usled početaka industrijalizacije počela osetno da raste (cena pšenice je tokom 1790–1809. g. porasla oko četiri puta). Ta okolnost podstaknula je i regulaciju vodenih površina u Bačkoj i Tamiškom Banatu. Ipak, i u tim povoljnijim ekonomskim okolnostima Dvorska komora se trudila da što veći deo troškova prenese na županije. (Károlyi 1973, 82-83)

Zbog profitabilnosti poljoprivredne proizvodnje, od sedme decenije 18. veka gradovi, županijsko srednje plemstvo, aristokratija pa i pojedini slojevi seljaštva postajali su sve više zainteresovani za proizvodnju, odnosno za zaštitu svojih poseda od poplava kao i za proširenje obradivih površina, te vodoprivredni radovi postaju sve interesantniji. Sve se više razmišljalo o potrebi izvođenja širih poslova regulacije toka Dunava i Tise. Na nužnost tih poduhvata ukazale su i velike poplave, kao, na primer, ona iz 1830. godine, kada je Tisa u Torontalskoj županiji poplavila preko 400.000 katastarskih jutara zemljišta. (Károlyi 1973, 82-83)

Značajan doprinos proširenju obradivih površina dalo je seljaštvo. Povećanje površine alodija i primetan rast stanovništva podstakli su seljaštvo da za sebe obezbedi zemljište putem krčenja dotad neobrađenih površina. Usled pogodnosti koje je takva kategorija zemljišta nudila za kmetove, krčenje je krajem 18. veka izraslo u pravi pokret zemaljskih razmera. Za nas je to u ovom trenutku interesantno stoga što su nova obradiva zemljišta dobijana ne samo krčenjem šuma i šikara već i isušivanjem močvara ili odbranom plodnih oblasti od poplava izgradnjom nasipa. Na taj način močvarni tereni su potisnuti u brojnim oblastima i na velikim teritorijama. Primera radi, stanovništvo nekadašnje granične tvrđave Đule u periodu 1773–1848. g. na ovaj je način 181.035 katastarskih jutara močvarnog terena

pretvorilo u arabilno zemljište. U županiji Šopron dobijeno je preko 30.000 katastarskih jutara obradive površine; u oblasti između Tise i Bodroga 19.000 katastarskih jutara i tako dalje. Motivisani poslovnim razlozima, obimni radovi isušivanja i odbrane od poplava vršeni su na rastućem broju poseda aristokratije i imućnih plemića. Štaviše, na smeni 18. i 19. veka na posedu u Marialiget u zabeležen je slučaj navodnjavanja livada na 1200 katastarskih jutara. Veliki propagator i mecena izvođenja radovi iz oblasti vodoprivrede bio je nadvojvoda, palatin Josif. (Károlyi 1973, 62, 64)

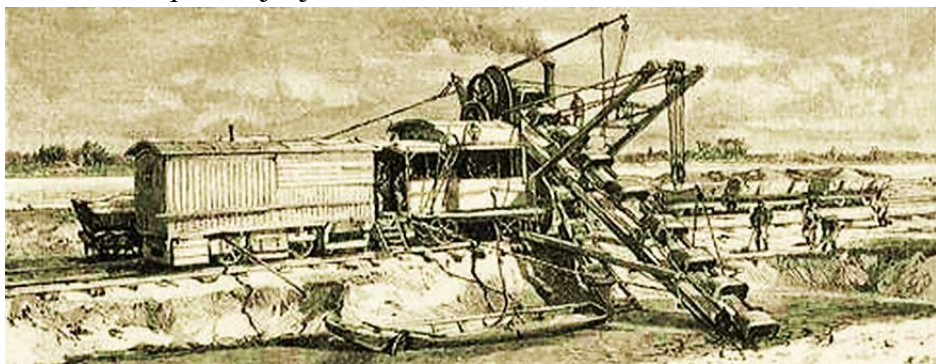
Interesantnu epizodu predstavlja projekt isušivanja jezera Balaton. Inženjer S. Kriger je od kraljevskog komesarijata dobio zadatak da izradi plan regulacije reka Kapoš i Šio. S obzirom na to da se Balaton tesno vezivao za vodeni sistem te dve reke, Kriger je na osnovu preciznih merenja i proračuna detaljno isplanirao proces isušivanja Balatona. Smatrao je da bi time posednici na obali jezera došli u posed 129.738 katasarskih jutara obradivog zemljišta, da bi ih to koštalo ukupno 494.301 forintu, a donelo 5.424.220 forinti direktnih prihoda. Kraljica Marija Terezija je maja 1776. g. odobrila plan i predala projekat Mađarskoj dvorskoj kancelariji na izvršenje. Za dva meseca plan su prihvatile i zainteresovane županije, s tim da se prvo završi regulacija reka Šio, Kapoš i Šarviz. Međutim, dok je taj posao sproveden, promenilo se raspoloženje u vezi sa izgradnjom, što je spaslo jezero, na radost kasnijih generacija i turista. Uzgred, inženjer Kriger je predviđao da se uspostavi kanal od Graca, rekom Murom, Zalom do Balatona, pa dalje rekom Šio i Šarvizem do Dunava. Ipak, bilo je i smelijih zamisli: francuski geograf i hidroinženjer F. J. Maire 1786. godine dovršio je plan složene mreže kanala Austrijske monarhije sa centrom u Beču. On je predviđao tri glavna pravca: prvi kanal bi se protezao od luke u Kraljevici do Beča. Drugi kapitalni kanal bi povezao Beč preko Karpata sa Dnjestrom, a treći bi stvorio vezu Trsta sa Pragom. Po njemu projekat bi uz angažman privatnog kapitala bio ostvariv za 50 godina. (Petrović 1982, 38-39) (Hrenkó 1989)

Iako je za izvoz žitarica Dunav u privrednom smislu bio važniji od drugih reka, bečki dvor je posle Požarevačkog mira, usled ekonomskih i strategijskih razloga, prioritetsno smatrao regulaciju voda u južnim oblastima Ugarske. U početku, dok je severna Srbija bila u sastavu

Habzburške monarhije, kontrola rečnog sistema Sava–Dunav omogućivala je ostvarenje trgovačkog monopola na severnom Balkanu, kao i čvršće povezivanje severozapadnog Balkana sa oblastima srednje Evrope. S druge, strane Tamiški Banat, Bačka i Srem spadali su među oblasti sa najplodnijom zemljom i takođe u regije u kojima je procenat zemljišta pod oranicama bio daleko iznad proseka, a slično je bilo i sa Slavonijom, Hrvatskom i Vojnom granicom, te su iz tih oblasti tokom 18. veka dolazile sve veće količine žitarica za izvoz. U tom smislu regulacija reka u južnoj Ugarskoj – pre svega Begeja, Tamiša, Save i Kupe odnosno delova Dunava i Tise – dobila je prioritetan značaj. O važnosti Banata, između ostalog, svedoči i podatak da je u Temišvaru organizovano trgovačko društvo za izvoz žitarica preko jadranskih luka u Italiju. Zbog izvoza žitarica iz Banata i Bačke u pravcu italijanskih i austrijskih oblasti znatno je porastao saobraćajni značaj Hrvatske – najpogodniji suvozemni put u tom pravcu vodio je pored reke Drave. Kada je 1728. godine otvoren put *Karolina*, koji je povezivao Karlovac sa Bakrom i Rijekom, omogućen je transport žitarica od žitorodnih krajeva južne Mađarske i Slavonije do Zagreba i Karlovca, odnosno Karolinom do Jadranskog mora. U ovom prometu robe važna je bila reka Kupa, čija je regulacija započeta već dvadesetih godina, zatim Sava, čija je regulacija započeta 1730-ih godina. Međutim, trgovina koja je u ranim godinama 18. veka živnula, posle Beogradskog mira 1739. godine, kada je desna strana Save ponovo došla pod vlast Osmanlija, opet je splasnula, jer se trgovci više nisu osećali sigurnim na obalama Save. Stoga je kraljica 1744. g. zadužila službenika Komore Šamuela Mikovinjija da izradi nacrt južnih vodenih puteva. Mikovinji je smatrao da Drava uz relativno malo ulaganja može postati plovna, te je predlagao povezivanje Drave preko potoka Almaš sa Balatonom, a ovaj Zadunavski vodeni put Dvor je želeo povezati sa budućim kanalom Dunav–Tisa. Čak je bilo ideja da se Tirol preko Drave poveže sa Tamiškim Banatom. Međutim, u tom momentu nije bilo ni finansijskih ni tehničkih sredstava za toliko ambiciozne planove. Ipak, istina sa skromnijim ciljevima, započeta je regulacija toka Drave i njenih pritoka u Štajerskoj. Primetimo da je u to doba bečki dvor pitanje regulacije reka, naročito u južnim oblastima Mađarske, koje su se nalazile pod njegovom direktnom upravom (Vojna granica, Tamiški Banat), smatrao carevinskom

nadležnošću koju nije želeo prepuštati mađarskim državnim organima poput Namesničkog veća ili Mađarske dvorske komore. (Dóka 1987, 10-14) (Бронза 2012, 281)

Verovatno su i navedene okolnosti uticale na to da se sve više pažnje posvećivalo regulaciji vodenih površina na jugu Mađarske. Naročito značajno poglavlje u istoriji vodoprivrede vezuje se za oblast Banata i Bačke, odnosno za sistem kanala oko Begeja, kao i za izgradnju Franjinog kanala i kanala Franje Josifa u Bačkoj (prvi neuspeli pokušaji izgradnje kanala između Dunava i Tise bili su 1724. i 1796. godine). Ima mišljenja da su radovi oko Temišvara u 18. veku predstavljali najveći poduhvat vodogradnje na teritoriji Ugarske od vremena Rimskog carstva. Odvodnjavanje i isušivanje močvara u okolini Temišvara smatrano je prioriternim poslom iz više razloga. Bečki dvor je Temišvar predviđao za središte Tamiškog Banata. Tvrđava u Temišvaru smatrana je najvažnijom za odbranu cele južne Mađarske, te je regulacije njene okoline bila nužna s obzirom na to da je bez nje oblast bila malarična i kao takva nepogodna za naseljavanje. Isušivanjem močvarnog terena mogla su biti dobijena široka plodna zemljišta. Kao strategijski važna tvrđava i potencijalno važan industrijski i trgovački centar, bilo je neophodno da se Temišvar i u pogledu saobraćajnih prilika unapredi – kako u smislu vodnog saobraćaja tako i u pogledu drumskog saobraćaja. Planiralo se uspostavljanje veze od Temišvara do Petrovaradina.

Ilustracija 28 Bager za iskopavanje kanala u 19. veku, autor je Hugo Darnaut

Posao je vođen u više faza kroz duži vremenski period. Najvažnija je bila regulacija toka Begeja, reke koja je od obronaka Karpata ka Tisi tekla sporo i krivudavo, ponegde se razlivajući u močvarnu oblast i svake godine plaveći još nekoliko desetina hiljada jutara obradivog zemljišta. Dvorska komora je 1727. odobrila projekat, čije je rukovođenje povereno maršalu C. F. Mersiju, prvom vojniku zapovedniku oblasti. Prvo je započeta izgradnja kanala od Fačeta do Temišvara, kojim je do Temišvara dopreman ogrev i građevinsko drvo. Godine 1727. započeta je i izgradnja plovnog kanala Begej od Temišvara do Kleka dužine oko 70 kilometara, koji je vođen paralelno sa rekom Begej. Staro korito reke Begej od tada je uglavnom preuzimalo vodu iz rečice Beregsó, a zajedno sa kanalom Begej su prilično dobro sprovedene poplavne vode do Tise. Praktično, tim kanalom je obezbeđen vodni saobraćaj u pravcu Tise. Prvi brod od Pančeva do Temišvara prošao je kanalom 1732. godine. Tokom ovih radova iskopano je preko 130 kilometara novog korita. Kako se s vremenom nataložio mulj, pokazala se potreba za daljim radom, te je po zamislima belgijskog vojnog inženjera M. Fermoa izgrađen kanal dug devet kilometara, od reke Tamiš do Begeja, čime je postignuto snabdevanje Begeja i njegova plovnost i u vreme inače niskih vodostaja. U blizini Temišvara izgrađen je kanal dug sedam kilometara za odvodnjavanje poplavnih voda. Po završetku regulacije Begeja, M. Fermo se posvetio isušivanju močvara južno od reke Begej, kod Alibunara i Ilandže. Tamo je izgradio čitavu mrežu kanala dugu 72 kilometra, što je omogućilo isušivanje još preko 150.000 katastarskih jutara zemljišta. Kasnijih godina ovi kanali su dalje usavršavani i održavani u skladu sa savremenim potrebama. (Károlyi 1973, 68-69)

Prioritet vodoprivrednih radova Habzburške monarhije predstavljala je regulacija toka samog Dunava. Uz sve pogodnosti koje je imao, Dunav je pre regulacije bio snažna i divlja reka koja je krila raznorodne opasnosti. On je na raznim deonicama imao različitu brzinu, širinu, ponegde je bio posve zapostavljen, stalno je nosio velike količine raznog taloga, drva, granja na nekim delovima toka brzo se zamuljivao, dok su drugde stene činile plovidbu opasnom. Poplave, a preko zime velike količine leda često su uništavali

čitava naselja ili priobalnu infrastrukturu.⁴⁰ Iz svih tih razloga kao i zbog potrebe vodnog saobraćaja i uvećanja obima obradivih površina, radovi na regulaciji toka Dunava i izgradnja nasipa predstavljali su prvorazredni zadatak, koji je i sproveden tokom dugih decenija. Za regulacijom toka Dunava kod Beča, zbog redovnih poplava i pomeranja samog korita reke, potreba se ukazala dosta rano (prvi radovi preduzeti su već 1598–1600. godine). Do početka 18. veka glavni tok reke se pomerio prema istoku od grada, a stari tok pored centra Beča se počeo nazivati *bečkim krakom* ili *bečkim kanalom*. Regulacija toka Dunava kod Beča vršena je i tridesetih godina 19. potom i u periodu 1868–1875. godine, kao i kasnije.

POSTIGNUĆA PRIVREDE U DOBA MERKANTILIZMA

Privredni istoričari koji se bave Habzburškom monarhijom većinom visoko cene domete njene merkantilističke politike – pre svega za vreme vladavine Marije Terezije i careva Josifa II i Leopolda II. U tom period, uz opšte jačanje i povećanje dinamizma privrede, zapažaju se institucionalne i strukturalne promene karakteristične za ranu fazu modernog industrijskog rasta. Takođe, uočava se labavljenje cehovskih ograničenja putem legislature usmerene na olakšanje rada preduzimača i trgovaca; cvetanje kućne radinosti kao prethodne faze nastanka fabričke proizvodnje. Iako Habzburška monarhija toga vremena nije bila integrisana privreda, sve je više bila uočljiva međuzavisnost pojedinih regija, što je država podsticala merama poboljšanja saobraćajnih prilika i uklanjanja carinskih barijera. Merkantilistički ciljevi čvrsto su se vezivali za državnu politiku centralizacije i unifikaciju habzburških pokrajina, a istovremeno su slabili feudalne komponente društva i državne organizacije. Umesto konglomerata krunovina, u to doba nastajala je moderna habzburška država slična drugim razvijenim evropskim zemljama. Težnje ka oporezivanju plemstva i suštinskom poboljšanju položaja kmetova – pa i njihovog oslobođenja – bile su u odnosu na većinu evropskih zemalja izrazito napredne mere. Istraživači

⁴⁰ Primera radi, za vreme izrazito hladne zime 1880. godine Dunav je od Pančeva do Ibsa, na bezmalo hiljadu kilometara, pokrivao led: 886 km nizvodno i 104 km uzvodno od Beča.

se većinom slažu u tome da zapadne austro-češke oblasti Austrijske monarhije oko 1800. g. gotovo nisu ništa zaostajale za zemljama poput Francuske, Belgije ili Nemačke. Slično drugim delovima Evrope, i u Habzburškoj monarhiji su u pojedinim regijama postojale istorijske i geografske okolnosti koje su pogodovala ubrzanju ekonomskog razvoja i počecima modernog kapitalističkog razvoja, čemu je znatno doprinela merkantilistička politika bečke vlade. (F. D. Good 1984, 34-35)

Međutim, usled događaja izazvanih Francuskom revolucijom i kasnijim ratovima, situacija u Habzburškoj monarhiji u potpunosti se promenila. Pre svega u smislu političke klime – umesto aktivne i svestrane merkantilističke politike u kojoj su interesi prosvećene države i državnog podsticanja privrednog razvoja bili u harmoniji, od 1790-ih godina dolazi do disharmonije. Prodor revolucionarnih i nacionalnih ideja doveo je u pitanje budućnost koncepcije upravljanja privrednim razvojem odozgo kao i podršku liberalnim idejama. Žrtve takvih promena bile su napredne reforme cara Josifa II na polju oslobođenja kmetova, agrarnih pitanja i fiskalne politike, te je konačno ostvarenje pomenutih reformi Josifa II izvršeno tek 1848. godine. Elementi modernog privrednog razvoja koji su postali vidljivi u drugoj polovini 18. veka u zapadnim oblastima Habzburške monarhije, od 1790. godine ili su stagnirali ili su čak počeli da kopne.

Iako je politička konstelacija bila nepovoljna u vreme ratova protiv Napoleona, i dalje je bilo činilaca koji su podsticali intenziviranje privrednih aktivnosti, pri čemu mislimo pre svega na snažnu potražnju za proizvodima potrebnim za snabdevanje vojske i vođenje ratova. Ta konjunktura uticala je na rast kako industrijske tako i poljoprivredne proizvodnje. Slično podsticajno delovalo je i inflaciono finansiranje austrijskog vojnog učešća u ratu. Istovremeno, postojali su negativni faktori koji su uzrokovali slabljenje privrednog i finansijskog sistema zemlje, kao što su gubici teritorija (Tirol, Foralberg, Salzburg, slovenačke teritorije, itd.) i ograničenja usled kontinentalne blokade ili sužavanja tržišta za određene vrste roba. Neke grane industrije su padale u krizu, dok su druge napredovale: pamučna i vunena industrija brzo su rasle, dok su industrija stakla, rafiniranja šećera ili proizvodnja lanenog platna znatno opale usled nemogućnosti izvoza na ranija tržišta. Kraj ratova je u privrednom smislu značio krizu i poništavanje svih

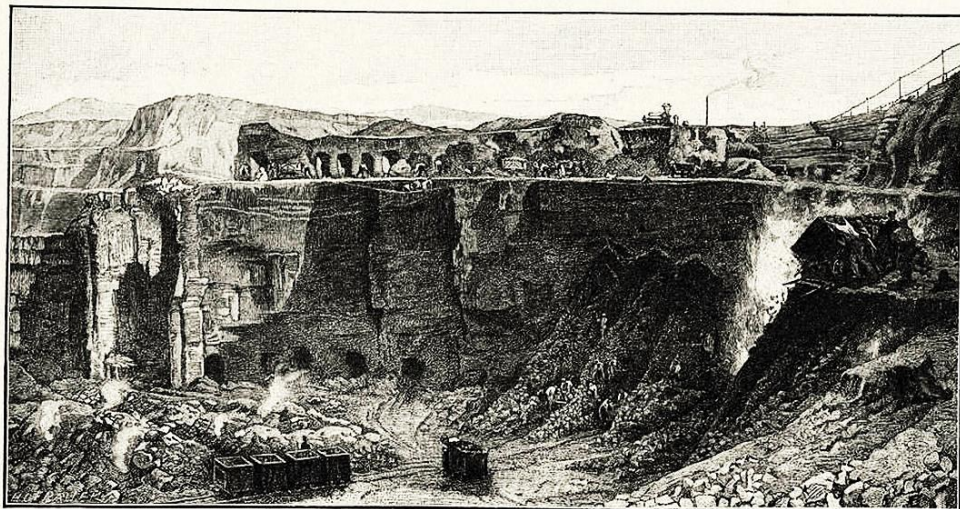
eventualnih dobiti ostvarenih tokom ratova, te je generalno gledano ekonomija Habzburške monarhije do 1820-ih godina stagnirala. Značajna je bila činjenica da su ratovi za dvadesetak godina prekinuli dotok novih tehnoloških i tehničkih inovacija, odnosno radnika verziranih u pomenutim inovacijama. Sve u svemu, iako su već u 18. veku bili prisutni znakovi uzleta, održivi i ireverzibilan moderni ekonomski razvoj javio se tek u 19. veku. (F. D. Good 1984, 36-37)

VI. INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA – MODERAN PRIVREDNI RAZVOJ

Krajem 18. veka i u početnim decenijama 19. veka u najrazvijenijim evropskim zemljama i u SAD došlo je do složenih promena u industrijskoj proizvodnji i u strukturi privrede, u načinu organizovanja proizvodnje, broju stanovništva i u samom društvu, koje su inicirale nepovratnu samoubrzavajuću spiralu privrednog, društvenog i naučno-tehničkog razvitka u naredno doba. Te pojave istraživači objašnjavaju iz različitih aspekata, ali ih obično podvode pod termine industrijske revolucije, „uzleta“, modernog privrednog razvoja, itd. Najrašireniji je pojam *industrijska revolucija*, koji je ušao upotrebu u prvoj trećini 19. veka preko stručnih pisaca koji su želeli naglasiti značaj procesa uvođenja mehanizacije u pamučnu industriju severne Francuske. Pojam se prvobitno odnosio na period istorije Engleske (1780–1830) u kojem se u njenoj tekstilnoj industriji radi povećanja produktivnosti proizvodnje umesto ručnog rada odomaćilo korišćenje mašina, odnosno kada se za pokretanje tih radnih mašina umesto snage vode sve više koristila parna mašina, pri čemu je proces proizvodnje počeo da se organizuje na nivou fabrika. Uporedo s tim promenama pojavili su se u proizvodnji novi hemijski materijali i hemijski procesi, a takođe i nova metalurška rešenja.⁴¹

⁴¹ Nastanak prve praktično upotrebljavane parne mašine u vezi je sa povećanim potrebama engleske privrede za ugljem i gvozdenom rudom, odnosno s time u vezi sa nužnim rešavanjem problema ispumpavanja podzemnih voda iz rudnika. Zahvaljujući radu vojnog inženjera Tomasa Sejverija (1698) i usavršavanjima izvršenim od strane trgovca i limara Tomasa Njukomena, 1712. konstruisana je prva atmosferska parna pumpa za isisavanje voda iz rudnika. Kasnije (1760–1769) tu mašinu usavršio je i razvio u različitim pravcima laborant glazgovskog univerziteta Džejms Vat (njegov rad je finansijski podržao vlasnik fabrike gvožđa Metju Boluton). Prvi kupac Vatove usavršene parne mašine bio je Džon Vilkinson, koji ju je koristio za pokretanje mehova za upumpavanje vazduha u svojoj topionici. Vat je rešio problem prenosa energije u pravcu napred-nazad, što je omogućilo upotrebu njegove parne mašine u mlinarstvu i tekstilnoj industriji. Prva fabrika prediva pokretana snagom parne mašine otvorena je 1785. g. Vredi pomenuti da je 1800. godine u Britaniji bilo u upotrebi nešto više od 500 parnih mašina, a u kontinentalnom delu Evrope možda tek nekoliko desetina. Razlog tome jeste da Vatova mašina nije naročito bila pogodna za industrijsku primenu, pošto njena efikasnost nije prelazila 5%, a njena snaga se kretala oko svega 15 KS, što je jedva bilo više od snage prosečne vetrenjače ili vodenog točka. (Cameron 1998, 222-223)

Industrijska revolucija i nastajanje moderne industrije prvo su se odigrali u Britaniji, odakle su se tokom 19. veka proširili na Belgiju, Francusku, Nemačku i druge evropske zemlje, na SAD, a znatno kasnije i na druge države sveta. Vodeća uloga Engleske u industrijalizaciji postignuta do treće dekade 19. veka zasnivala se na tehničkoj progresiji postignutoj u dve vodeće industrijske grane – u pamučnoj predačkoj industriji i u proizvodnji gvožđa, koja su se zasnivale na primeni uglja kao industrijskog goriva i na sve široj upotrebi parnih mašina. U zavisnosti od lokalnih prilika, hronologija, dinamika i forme širenja moderne industrije su se razlikovale od zemlje do zemlje, od naroda do naroda. Paralelno sa širenjem industrijalizacije menjale su se i životne i radne prilike, a proces širenja građanskih ideja i građanskog preobražaja podstaknut je industrijalizacijom.

Ilustracija 29 Površinska eksploatacija uglja u Češkoj

Pojam industrijske revolucije ušao je u širu upotrebu posle publikacije dela A. Tojnbija pod naslovom *Lectures on the Industrial Revolution in England* (1884). Otad je termin *industrijska revolucija* postao dosta raširen u radovima ekonomskog, istorijskog i privredno-istorijskog karaktera. Neki autori smatraju da je od vremena prve industrijske revolucije normalno stanje industrije permanentnost revolucionarnih promena. Verovatno se pojam industrijske revolucije snažno ukorenio u stručnoj

literaturi, ali i u svakodnevnom životu, pošto su pomenute duboke tehnološke i privredne promene išle ruku pod ruku sa naučno-tehničkim, društvenim i duhovnim transformacijama koje su temeljito izmenile izgled modernih društava.

Brojni istraživači dovode u pitanje adekvatnost termina *revolucija*, naročito s obzirom na to da je teško govoriti o revoluciji, ukoliko znamo da je u početku industrijalizaciji proizvodnje prethodila priprema od gotovo dva veka i da je bilo potrebno više od sto godina da se ona proširi i uhvati korena na teritoriji cele Evrope – odnosno da se istinski radilo o kontinualnom razvoju i tranziciji, a ne dramatičnoj iznenadnoj promeni. U tom smislu, ti istraživači smatraju neophodnim nijansiranje koncepta industrijske revolucije i govore o „uzletu“ (engl. *take off*), pri čemu misle na procese koji su pokrenuli dalji održivi sistematski rast privrede, u kojem se određen deo proizvedenog viška vrednosti stalno vraća u promicanje privrede, a potisna snaga korelacije između raznih grana privrede (engl. *forward i backward linkage*) dodatno jača dinamizam procesa. Neki autori ovaj samohraneći proces upoređuju sa lančanom reakcijom. U odnosu na ovu koncepciju, klasičnom poimanju pojma industrijske revolucije bliže se nalazi A. Gerschenkron, koji koristi izraz *veliki skok* (engl. *great spurt*) za pojavu industrijske revolucije. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 293)

Naspram klasičnog narativa o industrijskoj revoluciji kao pojavi koja je uzrokovala nagli rast proizvodnje, brzo širenje nove tehnologije i novih izvora energije – stoji narativ koji dokazuju svežija istraživanja prema kome je proliferacija nove tehnologije tekla sporije nego što se to ranije verovalo. Ovo se možda ne odnosi na parnu mašinu, ali je i ona u prvim decenijama primenjivana isključivo u rudarstvu, a kasnije i u tekstilnoj industriji. U suvozemnom i pomorskom saobraćaju parne mašine su istinsku primenu dobile tek od sredine 19. veka, a u prekomorskoj trgovini tek od kraja 19. veka. U početnoj fazi industrijske revolucije dominirala je upotreba vodene energije. Industrijska revolucija se – za razliku od ranijih mišljenja – u prvim decenijama proširila uglavnom na tekstilnu, a u okviru nje pre svega na pamučnu industriju. Najnovija istraživanja ukazuju na okolnost da nije bilo

veće razlike u industrijskom rastu u predindustrijskom dobu i u prvoj fazi industrijske revolucije. (Persson 2010, 94-95)

Pojam industrijske revolucije je svakako vrlo složen i obuhvata raznovrsne i brojne pojave. U užem smislu podrazumeva prelazak na fabričku proizvodnju i mašinsku proizvodnju, pre svega produkciju drugih mašina, te mašinogradnja postaje važna privredna grana koja snabdeva druge grane privrede mašinama i alatom. Karakteristika industrijske revolucije jeste i to da tokom 20–50 godina dolazi do vidljivog ubrzanja u razvoju ekonomije koja zahvaljujući međusobnoj vezi raznih industrijskih grana bitno ne posustaje ni kada osnovni činioci razvoja već diktiraju sporiji tempo. U društvenom smislu industrijska revolucija znači suštinski raskid sa prošlošću, što se odnosi na način proizvodnje, funkcionisanje privrede, ali i na glavne karakteristike odnosa u društvu. (Kövé, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 293)

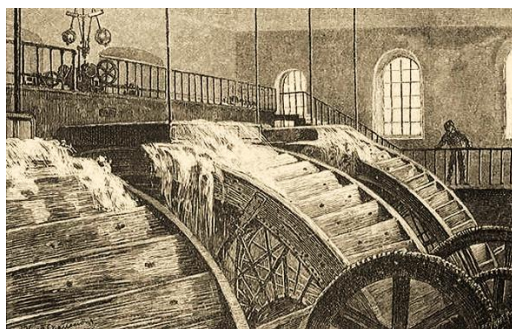
Jedan od najuočljivijih znakova procesa industrijalizacije bilo je smanjenje srazmere stanovništva involviranog u agrarnu proizvodnju. Ta promena bila je izazvana velikim porastom produktivnosti poljoprivredne proizvodnje, koja je omogućila orijentaciju dela stanovništva prema drugim delatnostima. Zapravo, teško da bi moglo doći do dubokih promena u privredi odnosno do industrijske revolucije bez prethodne modernizacije agrarne proizvodnje. Povećanju produktivnosti poljoprivrede u Engleskoj doprinele su različite mere sprovedene 1760–1815. g., među kojima možemo pomenuti ograđivanje poseda, nastajanje većih poseda (farmi od po 40–120 ha) na kojima se moglo profitabilno privređivati, veći stočni fond, intenzivno držanje stoke, bolju iskorišćenost stočnog gnojiva, uvođenje plodoređa koji je čuvao produktivnu snagu zemljišta, i sl. Među važnijim okolnostima treba pomenuti i činjenica da su, za razliku od onih na Kontinentu, engleske gazde bile u većoj meri orijentisane na tržišnu privredu. Ta orijentisanost na trgovinu iziskivala je i solidne saobraćajne puteve pa je u Britaniji od 1750. g. uz pomorske veze ciljano razvijan i sistem kanala. Takođe, već u prethodnom dužem vremenu nastalo je na desetina zakona koji su regulisali organizovanje i održavanje suvozemnih i vodenih saobraćajnica.

U toku procesa industrijalizacije i prestrukturisanja privrede, uz smanjenje agrarnog stanovništva došlo je do bitnog rasta udela angažovanih

radnika i volumena proizvodnje u rudarstvu, industriji i graditeljstvu. Počev od poslednjih decenija 19. veka ubrzana urbanizacija je u evropskim zemljama dovela do vidljivog porasta udela tercijarnog sektora privrede (trgovina, saobraćaj, bankarstvo, turizam, ugostiteljstvo, komunalna privreda, i sl.), a afirmacija znanja i stručnosti, odnosno značaj naučnog i Satehničkog napretka – do širenja i jačanja obrazovnog sistema. Uz strukturalne izmene privrede, moderni industrijski razvoj se bitno razlikuje od ranijeg industrijskog razvitka po primeni mašina u pokretanju raznih proizvodnih sredstava (u rudarstvu, industriji i saobraćaju pojavljuju se parne mašine); u primeni novih izvora energije, pre svega mineralnih goriva (umesto drva i drvenog uglja koristi se ugalj, kasnije naftni derivati, a pri kraju 19. veka električna energija); u upotrebi materijala koji kao takvi ne postoje u prirodi (nove sintetičke materije nastale zahvaljujući napredovanju hemije kao nauke) te, konačno, i u fabričkoj proizvodnji. (Cameron 1998, 205-206)

Industrijalizacija evropskih privreda i društava imala je brojne aspekte (privredni, društveni, politički, psihološki, duhovni, kulturološki, naučni, itd.), međutim teško je od tih činilaca izdvojiti jedan ili dva koji bi bili istinski preduslov ili najmarkantnija prateća pojava tog složenog procesa. Po mišljenju nekih istraživača (npr. R. Kameron), duhovne promene bile su svakako osnovne, barem u smislu da su one podstakle i učinile mogućim dalje promene. One su bile prisutne pre i posle industrijske revolucije. Setimo se samo aforizma Frensis Bejkona: *Scientia potentia est*. Pomaci u poimanju sveta i načinu njegovog posmatranja u vezi sa humanizmom i renesansom bili su prisutni i delovali su duže vremena – mislimo tu pre svega na naučne metode posmatranja i eksperimentisanja na širokom polju od istraživanja prirode, čoveka, upotrebljavane tehnike, društva, itd. Od srednjeg veka je bilo ljudi koji su pokušali prirodne sile staviti u službu čoveka i proizvodnje. Međutim, sve do druge polovine 19. veka ne možemo govoriti o odlučujućoj ulozi primene naučnih saznanja na početke industrijske revolucije. Tek u to doba su rezultati naučnih istraživanja na polju fizike, elektriciteta i hemije omogućili nastajanje novih privrednih grana vezanih za naučni proboj. Međutim, ukoliko proučimo napredak u proizvodnji tekstila, metalurgiji, u vezi sa upotrebom parne mašine i drugih mašina, videćemo da su u 18. i

početkom 19. veka pronalaskе ostvarivali spretni majstori, limari, autodidakte i inženjeri, često ne toliko eksperimentisanjem, koliko metodom *proba-sreća*. (Cameron 1998, 209)

Ilustracija 30 Veliki pogonski vodeni točkovi predionice u Trumau, Donja Austrija

U svakom slučaju, pronalasci i tehničke inovacije vodili su modernizaciji, unapređenju tehnologije, a ona povećanoj produktivnosti i često

stvaranju novih potreba u samoj privredi ili kod potrošača. Uz parnu mašinu pomenimo još nekoliko pronalazaka od značaja za početak industrijske revolucije i proces industrijalizacije. Proces predenja učinila je višestruko produktivnim mašina Džejmisa Hergrejvsa (1764), tzv. *jenny*, pokretana ljudskom snagom. Predenje je unapredila i mašina berberina Ričarda Arkrajta pokretana snagom vode (1769). Od posebnog značaja za tekstilnu industriju bila je mašina Samjuela Kromptona koja je kombinovala vrline prethodna dva pronalaska (1774), a posle 1790. g., kada je prilagođena upotrebi sa parnom mašinom, postala je omiljena mašina predilica pamuka. Henri Maudsli je oko 1779. izumeo tokarski stroj, koji je omogućio preciznu izradu metalnih predmeta. Znatnoj uštedi ljudskog rada doprineo je i razboj J. M. Žakara, koja je omogućio tkanje komplikovanih i prefinjenih šara, programiranjem rada razboja putem kartica (engl. *punch-card*). Taj princip programiranja korišćen je kasnije i kod najranijih računara.

Pored pronalazaka, do povećanja produktivnosti vodila je takođe bolja organizacija proizvodnog procesa, podela poslova i specijalizacija. Paralelno sa brzim razvojem tekstilne industrije, u Engleskoj je ostvaren dinamičan rast industrije porculana i razvoj hemijske industrije. Eksploataisanje rudnika uglja ostala je važna grana industrije Britanije, a ona je takođe bila važna za nastanak železnice. Radi olakšanja prevoza, železne pruge su već u 16. veku upotrebljavane u rudnicima. Dok su u tunelima

vučnu snagu predstavljali ljudi, na površini i u okolini rudnika kočije su teglili obično konji. Šezdesetih godina 18. veka povećanje obima proizvodnje je u podzemnoj vuči kočija za prevoz uglja učinilo neophodnim korišćenje ponija. Prvu upotrebljivu lokomotivu sagradio je inženjer rudarstva Ričard Trevitik 1801. g., međutim iako je bio funkcionalan, taj pronalazak finansijski nije bio isplativ, jer tadašnje pruge nisu izdržale njegovu težinu. Uz pokušaje nekolicine drugih inženjera, lokomotivu je na kraju usavršio Džordž Stivenson, koji je uspeo da ubedi graditelje pruge Stokton–Darlington (pruga za prevoz uglja) da za vuču umesto konja upotrebe lokomotivu. Pruga je svečano otvorena 1825. godine, pri čemu je lokomotivu koju je projektovao vozio sam Stivenson.

Industrijska revolucija, započeta u Velikoj Britaniji u drugoj polovini 18. veka, u narednim decenijama se proširila na oblasti i pojedine industrijske grane u Belgiji, Francuskoj, Nemačkoj i u vanevropskim zemljama, u SAD. Nešto kasnije su došle na red zemlje poput Švajcarske, Holandije, skandinavskih zemalja, Habzburške monarhije, a pri samom kraju zemlje jugoistočne Evrope i Rusko carstvo. Pre 1850. g. već su postojali elementi moderne industrije i u drugim delovima Evrope, ali o industrijalizaciji u punom smislu reči nije se moglo govoriti. Od druge polovine 19. veka Švajcarska, Holandija, Skandinavija i Habzburška monarhija krenule su odlučno putem industrijalizacije, dok su Italija, Španija, Portugalija, Rusko carstvo i oblasti Balkana bile manje uspešne u tim nastojanjima, i u njima je istinska industrijalizacije krenula sa dosta zakašnjenja i bila je relativno slabijeg intenziteta. Pri tome, kao i u slučaju najnaprednijih zemalja, i u pomenutim oblastima je proces industrijalizacije zavisio od lokalnih specifičnosti i shodno tome imao je raznovrstan karakter. (Cameron 1998, 300)

MODERAN EKONOMSKI RAZVOJ

Neretko se u stručnoj literaturi koristi pojam modernog ekonomskog razvoja (MEG – *Modern Economic Growth*) kao precizniji opis i zamena pojma *industrijska revolucija*. Ovaj pojam ujedno olakšava interpretaciju ranije pominjanog razvojnog gradijenta. Koncept modernog ekonomskog rasta podrazumeva stanje određenog društva u kojem ono stiče sposobnost

da generiše dugotrajni kapacitet produkovanja stalno rastućeg raspona privrednih dobara svom stanovništvu, pri čemu je ovaj rastući kapacitet zasnovan na progresivnoj tehnologiji kao i na institucionalnim i ideološkim promenama koje takvo ubrzanje čini mogućim. Važan pokazatelj MEG-a jeste visoka stopa rasta obima proizvodnje, ali ne u apsolutnom broju već *per capita*, tj. u odnosu na broj stanovnika određene zemlje. U principu, pomenuti visoki stepen razvoja može obezbediti ljudski faktor (ljudski kapital) – oličan u bolje obrazovanoj radnoj snazi koji živi u sve boljim, zdravijim okolnostima – ali još više razvoj tehnologije. Moderan ekonomski razvoj podrazumeva takođe strukturalne promene u privredi – obično se to odnosi na transformaciju privrede bazirane na poljoprivrednoj delatnosti na neagrarnu ekonomiju, uz pojavu ubrzane urbanizacije, vidno uvećan obima preduzeća kao i nastajanje poslovne organizacije manje vezane za ličnosti. Važna karakteristika privrednog rasta i strukturalnih promena je činjenica da ona dovodi do socijalne nestabilnosti, do preoblikovanja celog društva kao i do slabljenja dotadašnjih klasa i socijalnih slojeva i jačanja pa i pojave novih. Nužno je da se te promene odigraju u okvirima novih ideoloških i pravno-institucionalnih postavki. (F. D. Good 1984, 12-13)

Mogli bismo konstatovati da se neki gorepomenuti elementi u pojedinim oblastima i vremenima javljaju kroz celu istoriju, međutim ono što moderni ekonomski razvoj čini ipak novim i specifičnim istorijskim fenomenom jeste činjenica da se u ovom slučaju svi pomenuti elementi javljaju u isto vreme, a njoj možemo priključiti i impozantnu stopu rasta i neprekidnu, održivu prirodu ekspanzije. Mnoštvo inovacija koje su potpirivale ekonomski procvat osigurale su mu sopstvenu dinamiku. Rezultat svega toga bila je jedna ireverzibilna privredna ekspanzija. (F. D. Good 1984, 13)

Gledano iz duže istorijske perspektive, jasno je da pridruživanje evropskom „klubu modernog rasta“ veoma dugotrajan, naporan i komplikovan proces, koji pojedini istorijski događaji mogu ubrzati, ali ga takođe znaju i znatno unazaditi. Praktično, do 1914. g. u sustizanju tada vodeće Velike Britanije uspelo je samo nekolicini severozapadnih evropskih država. Iberijske zemlje i Irska su tek posle 1950-ih godina počele da hvataju korak, a nekadašnje socijalističke privrede čak i kasnije.

RAST BROJA STANOVNIKA EVROPE

Jedan od važnih preduslova, ali i posledica industrijske revolucije bio je porast broja stanovništva, što je obezbedilo stalno povećanje potražnje za poljoprivrednom i industrijskom robom, ali je takođe obezbeđivalo neophodnu radnu snagu. Sve do poslednjih decenija 18. veka šema demografskih kretanja Evrope bila je tradicionalna: visok fertilitet i visok mortalitet. Obično se računalo sa 4–6 živorođene dece po ženi, od kojih je svako treće dete umiralo do desete godine života, te na kraju realan prirast stanovništva nije bio visok i kretao se na nivou od 0,1–0,5% godišnje. Od kraja 18. veka bilo je primetno opadanje stope mortaliteta uz opstanak visoke stope nataliteta, iz čega je sledio ubrzani rast stanovništva. Proces se prvo javio u Britaniji i Švedskoj da bi se ubrzo proširio na ostale evropske zemlje i trajao približno oko vek i po, kada se javilo usporavanje rasta. Primitimo da je pomenuta demografska tranzicija svetski fenomen, pri čemu je proces u vanevropskim zemljama otpočeo sa dosta zakašnjenja, ali se burnije odigrao, te je u većini svetskih ekonomija danas pri kraju – sem u afričkim zemljama, gde je generalno negde na sredini puta.

Broj stanovnika Evrope u 19. veku rastao je dotad neviđenom stopom. Dok se u poslednjih nekoliko milenijuma broj svetskog stanovništva udvostručavao na oko hiljadu godina, u novim okolnostima je za to bilo potrebno nešto više od sto godina, a u slučaju Evrope sto godina. Stagnacija broja stanovnika Evrope, koja je generalno trajala od sedamdesetih godina 17. veka do sedamdesetih godina 18. veka, počela je da ustupa mesto rastu te je populacija Evrope 1800. godine dostizala približno 200 miliona (broj stanovnika celog sveta oko 900 miliona), da bi 1900. ona bila već oko 400 miliona (veličina svetske populacije iznosila je oko 1600 miliona). Prosečan porast broja stanovnika Britanije i Nemačke tokom 19. veka bio je oko 1% (uz takvu stopu uvećanja, broj stanovnika se udvostručuje za 70 godina), a u Rusiji čak 2% godišnje. (Cameron 1998, 235)

Iako se vreme rasta stanovništva podudaralo sa počecima industrijalizacije, čini se da postoji slaba korelacija između industrijalizacije i rasta stanovništva, odnosno da uvećanje stanovništva ima više veze sa ogromnim povećanjem poljoprivredne proizvodnje postignute povećanjem

obrađivih površina, primenom naprednih agrotehničkih rešenja, upotrebom boljih gvozdених oruđa i mašina (usled pojeftinjenja gvožđa), kao i upotrebom parnih mašina (parni kombajni i mlatilice), itd. Uz povećanje stanovništva ubrzana je migracija unutar zemalja, ali i prema inostranstvu. Sve veći broj stanovnika selio se u gradove, pri čemu je preferirao velike gradove, te se proces urbanizacije s vremenom ubrzao. Opadanje naglog rasta stanovništva počelo je prvo u Francuskoj, nastavilo se u Britaniji sredinom 19. veka i do smene vekova već se primećivalo kod svih evropskih nacija. Novi trend označavala je niska stopa nataliteta i niski mortalitet. Nisu sasvim jasni razlozi, međutim ta pojava se odigrala uporedo sa ubrzanom urbanizacijom, industrijalizacijom i povećanjem prosečnih primanja domaćinstava, odnosno sa željom roditelja da manjem broju dece obezbede kvalitetnije obrazovanje. (Persson 2010, 57-58)

OBRAZOVANJE I PRIVREDA

Važna karakteristika privrednog razvitka Evrope s kraja 18. veka i tokom 19. veka –koja nije bila upadljiva kao što su urbanizacija, rast stanovništva, industrijalizacija ili nove klase, ali je bila i te kako važna i sve uočljivija – bio je porast društvenog značaja obrazovanja, unapređenja nauke i primena novih saznanja u proizvodnji. Obrazovanje je dobilo povećan značaj u upravi i formiranju država još ranije, od 15. veka, kada je izgradnja administrativnih organizacija modernih država inicirala povećanu potražnju za obrazovanim kadrom ili bar za angažovanjem pismenih ljudi. Ideje humanizma su takođe išle u istom smeru: Erazmo Roterdamski je pisao da je upravo znanje, tj. obrazovanje činilac koji omogućuje čoveku da shvati i objasni svet, odnosno da se izdigne iznad životinjskog sveta.

S vremenom se pokazalo da i razvoj industrije zahteva sve više znanja i veština. U predindustrijsko doba bilo je veoma značajnih, pionirskih inovacija i poboljšanja u tehnici i proizvodnji, međutim do njih se došlo znanjem stečenim kroz rad, kroz iskustvo, nekad metodom proba-greška, a ne primenom naučnih saznanja. Proizvođači su primećivali (u tehnici, zanatima i poljoprivredi), ali nisu znali zašto nešto funkcioniše na određeni način. To važi i za period 17. veka, kada je u Evropi bila sve prisutnija težnja da se svet i priroda što bolja upoznaju, odnosno kada se sve više pažnje

posvećivalo nauci i njenom unapređenju. Naučna saznanja su u to vreme izrazito sporo pronalazila put do proizvodnje, i često su ostajala izolovana i bez praktične primene ili daljeg razvoja – iako je sistematsko eksperimentisanje uz određeno ograničeno i parcijalno teoretsko znanje postalo sve uobičajenije i pre doba industrijske revolucije.⁴² Tehničke inovacije i tehnološki razvoj tokom 18. veka, odnosno tok industrijske revolucije u Engleskoj, pokazali su koliko je važna veza između obrazovanja, nauke i industrije, tj. privrede i da su i na ovom planu neophodne promene. (Persson 2010, 92, 101)

Uočavajući te tendencije, državne vlasti su težile da podstaknu razvoj opšteg i stručnog obrazovanja te razni popisi beleže porast udela pismenog stanovništva tokom 19. veka. U pogledu rezultata i preduzetih mera u korist obrazovanja stanovništva najbolje su se pokazale zemlje severozapadne Evrope. Do 19. veka državne obrazovne ustanove uglavnom nisu postojale, tj. škole su bile u privatnom vlasništvu bez obzira na to da li su one bile konfesionalne, opštinske, dobrotvorne ili finansirane od strane vlastele. Literatura obično konstatuje da je ideju državnog školstva promovisala Francuska revolucija, međutim ne smemo smetnuti s uma da je ona u Habzburškoj monarhiji u vreme Velike francuske revolucije već više od jedne decenije uveliko funkcionisala, a da u samoj Francuskoj ideja nije sprovedena do posle 1840. godine. U Engleskoj je zakonom o industriji iz 1802. g. propisano da su fabrike tekstila obavezne da organizuju školu za decu za svoje mlade radnike, a zakon iz 1833. propisao je obezbeđenje nastave deci-radnicima. U Francuskoj su osnovane škole za obrazovanje inženjera i stručnih radnika. Po Evropi su formirani univerziteti radi uspostavljanja što šireg sloja visoko obrazovanih lica. Dok je u vreme engleske industrijske revolucije bila karakteristična delatnost pronalazača-preduzetnika, u 19. veku (naročito od šezdesetih i sedamdesetih godina) dolazi do institucionalizovanja veze između nauke, tehnološkog razvoja i privrede. U to doba najvažnije inovacije već stižu iz istraživačkih centara

⁴² Možda jedini pronalazak koji je činio izuzetak i kod kojeg je bila jasna nadogradnja znanja i iskustva bila je parna mašina: ona razvijena od strane S. Njukomena (1663–1729) bazirala se na rezultatima naučnih istraživanja G. Galileja, E. Toričelija, K. Hajgensa i Ota fon Gerikea, a njegovu mašinu dalje je razvijao Džems Vat i drugi.

podržavanih od strane vlada, sa univerziteta i iz istraživačkih odeljenja najvećih preduzeća.

Koreni gore pomenutog razvoja su u prosvetiteljstvu i širenju prosvetiteljskih ideja. U zapadnoj Evropi ideje prosvetiteljstva, odnosno nova naučna dostignuća širilo je preko 1600 raznih naučnih društava sastavljenih od intelektualaca, naučnika, poslovnih ljudi. Prvo takvo društvo u Habzburškoj monarhiji bilo je Češko kraljevsko naučno društvo (*Königlich Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften*), osnovano 1769. godine. Njegovo formiranje neki istraživači smatraju znakom širenja ideja prosvetiteljstva na istok, dok se po drugima radilo o svojevrsnoj reakciji na težnju ka privrednom jedinstvu i samodovoljnosti aktuelne merkantilističke politike. Ipak, još tada su pokušaji Društva da se angažuje u pravcu unapređenja privrede doživeli neuspeh. Vezu nauke i tehnologije predstavljale su dve inženjerske škole osnovane u Beču i Pragu 1717. godine, a ubrzo su uvedena predavanja iz ove oblasti takođe na univerzitetima u Beču, Pragu, Inzbruku i Gracu. Ti izdvojeni pokušaji tokom 18. veku integrisani su kasnije u dosta kompaktnu politiku unapređenja veze nauke i industrije. Vladari poput Marije Terezije i careva Josifa II i Leopolda II smatrali su da su za modernizaciju države neophodni visokoobrazovani stručnjaci kao i porast opšteg nivoa obrazovanosti. Habzburška monarhija je u 18. veku imala relativno razgranato školstvo na sva tri nivoa, konfesionalnog tipa, pri čemu su samo katolici raspolagali svojim univerzitetima. Protestanti iz Mađarske koji su želeli pohađati studije odlazili su na fakultet u protestantske države.

Ilustracija 31 *Allgemeine Schulordnung* iz decembra 1774. g., koji je regulisao pitanja školovanja na nemačkom jeziku u osnovnim i tzv. glavnim školama

Marija Terezija je konstatovala da austrijsko školstvo, generalno gledano, zaostaje za školskim sistemom protestantskih zemalja, te da je neophodna temeljita reforma obrazovnog sistema. Težila je unapređenju svih nivoa nastave, ali je najviše postala poznata po reformi osnovnog školstva: od sredine sedamdesetih godina u Austrijskoj monarhiji uvedeno je obavezno, besplatno osnovnoškolsko obrazovanje za oba pola, sa nastavom na narodnim jezicima. Državno školstvo se počelo graditi na celoj državnoj teritoriji po istim principima, po istoj organizaciji i standardima. Štampani su takođe jednoobrazni udžbenici, a sva pitanja od značaja za reformu regulisala su tri dokumenta: *Allgemeine Schulordnung...* za škole na nemačkom jeziku, *Ratio Educationis...* za Kraljevinu Mađarsku i Hrvatsku i *Norma Regia* za Kneževinu Erdelj. Izgradnja školstva nije tekla bez teškoća usled nedostatka svetovnog nastavnog kadra, relativno skromnih raspoloživih finansija, kao i zbog političkih i konfesionalnih razloga, a nekad i zbog otpora roditelja.

Za potrebe visokog obrazovanja plemića viđenih pre svega za više činovničke pozicije u Monarhiji, 1746. godine osnovan je tzv. *Collegium nobilium Theresianum*, iz kojeg je 1751. godine nastala akademija za gardiste, a 1754. godine izdvojila se Istočna akademija za obrazovanje prevodilaca i kadrova za diplomatsku službu.⁴³ Među najranijim obrazovnim

⁴³ Posle Karlovačkog i Požarevačkog mira ugled Habzburške monarhije na Balkanu i Levantu je porastao, a takođe je uvećana zainteresovanost bečkog dvora za privrednim i političkim angažmanom na tom prostoru, što je podrazumevalo šire poznavanje turskog,

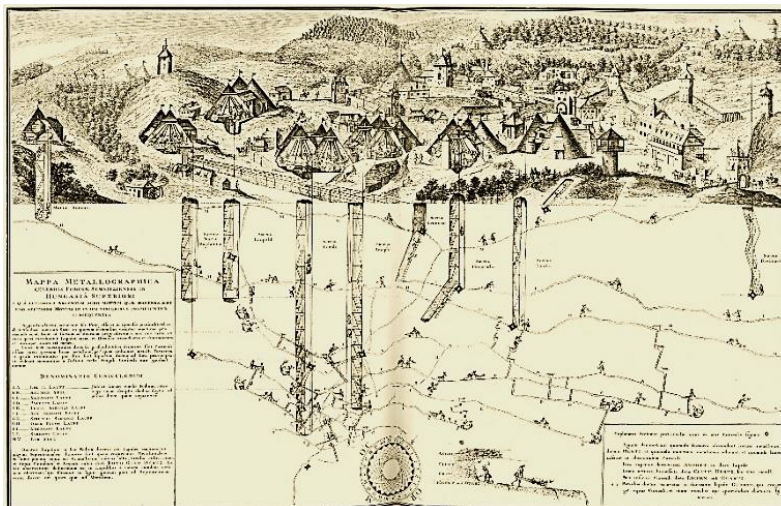
ustanovama bila je i vojna akademija u Bečkom Novom Mestu, formirana 1757. godine. Obrazovanje lica za višu upravu u Ugarskoj vršilo je pet kraljevskih akademija. Po ukidanju crkvenog reda jezuita država je pod svoj nadzor uzela srednje i visoko školstvo, a crkveni red pijarista dobio je važnost u školstvu. Fakulteti su reorganizovani s ciljem da dostignu nivo najrazvijenijih evropskih univerziteta. U duhu tolerancije protestantima je dozvoljeno da pohađaju univerzitet od 1778. godine, a Jevrejima od 1782. g. Umesto latinskog, jezik nastave postao je nemački. Obrazovanje inženjera raznih profila vršeno je pre svega na univerzitetima, mahom u Beču i Budimu. Od znatnog ugleda je bila Rudarska akademija u Šelmecbanji, koja je u periodu 1770–1846. proizvela preko 3000 rudarskih inženjera i koja je i iz inostranstva dobijala pohvale za kvalitet obrazovanja. Prema podacima Martina Švartnera, pri kraju 18. veka i s početka 19. veka u Mađarskoj je bilo 11.000 upravnika imanja (*gazdatiszt*),⁴⁴ što znači da je to bila najbrojnija grupa profesionalne inteligencije posle honoraciara. (Kaposi 2003, 182) Pri univerzitetu u Budimu (1784. premešten u Peštu) 1782. godine Josif II je organizovao, kasnije proslavljeni, Inženjerski institut (*Institutum Geometricum*, Budim, 1782). Car Franja II osnovao je tehničke institute u Pragu (1807) i Beču (1815). Interesovanje je bilo veliko: sa 107 studenata 1807. godine njihov broj je do 1848. g. porastao na 1485 studenata. Istraživači obično smatraju da su ovi instituti imali veliki značaj za tehničko obrazovanje na prostorima srednje Evrope. (D. F. Good 1981, 62)

arapskog i persijskog jezika kao i kvalitetniju diplomatsku zastupljenost. Sve do tada, diplomatske poslove za bečki dvor obično su obavljali predstavnici drugih hrišćanskih naroda koji su se nalazili u Osmanskoj imperiji. Osnivanje Orijentalne akademije (*Orientalische Akademie*) u osnovi je promenilo tu situaciju. Polaznici pretežno aristokratske provenijencije prolazili su kvalitetno, detaljno i svestrano obrazovanje i sticali odlične osnove za obavljanje diplomatske službe, što se ubrzo pokazalo u vidljivom povećanju efikasnosti habzburške diplomatije. Modernizovana diplomatska služba omogućila je uspon austrijske diplomatije i promovisanje ekonomskih interesa Austrijske monarhije na pomenutim oblastima, gde su po pristizanju novih kadrova redom otvarani konzulati.

⁴⁴ *Gazdatiszt* ili upravnik imanja je osoba koja je u Mađarskoj sve do sredine 20. veka, po zaduženju od strane vlasnika, upravljala veleposedom ili većim gazdinstvom. Obično se radilo o stručno obrazovanom licu.

U doba cara Franje II (1792–1835), pošto je država želela da sa univerziteta isključi revolucionarne ideje, a formiranju fakultetski obrazovanog visokog činovništva poklanjala je više pažnje nego obrazovanju naučnika, opšti naučni nivo austrijskih visokoškolskih ustanova nije bio naročito visok; pri tome je situacija ipak bila bolja na prirodnim i tehničkim fakultetima, kao i na medicini. Ipak, uz sve nedaće političke prirode školstvo Austrijske carevine tokom 19. veka krenulo je putem modernog razvoja i s vremenom je omogućilo naučna saznanja i tehničke inovacije od značaja na evropskom nivou, a nekad i šire.

Promene u pravcu podsticanja tehnološkog razvoja podrazumevale su takođe određene izmene politike patentiranja pronalazaka. Privilegije garantovane u doba Marije Terezije odnosile su se na pravo preduzimača da proizvode artikle u određenoj oblasti, ali se nisu odnosile i na sudbinu eventualnih pronalazaka. Prvi zakon u tom smislu donet je 1810. godine, i pronalazačima na polju mehanike obezbedio je desetogodišnje isključivo pravo primene. Mana regulative je bila da ona nije uključila invencije u polju hemije i poljoprivrede. Deset godina kasnije donet je zakon koji je prava pronalazača protegao na sva polja privrede. Takva regulativa opstala je do 1852. godine. (D. F. Good 1981, 64)

Ilustracija 32 Šematski prikaz rudnika u Šelmečbanji

Uz institucionalizovanje sticanja naučnog znanja, za razvoj moderne industrije bili su potrebni pravni okviri koji su pogodovali slobodi preduzetništva i trgovine kao i nastajanju građanskih odnosa u društvu. U tom smislu kao uzor može poslužiti pravni sistem Engleske, koji je delovao kao pravi katalizator privrednih i društvenih tokova koji su vodili u pravcu početka industrijske revolucije u Engleskoj. Zemaljsko običajno pravo (engl. *common law*) bilo je fleksibilno i pogodno za razvoj odnosno za regulisanje novih privrednih i pravnih odnosa. Zasnovano na običajnom pravu i presedanima u sudskim sporovima, osiguravalo je sigurnost privatne svojine i privatne interese od zloupotreba od strane vlasti, ali je takođe štitilo interese zajednice naspram privatnih interesa, a ujedno objedinjavalo u sebi trgovinsko pravo. Kao takvo, proširilo se na britanskim dominionima i u SAD. S druge strane, na Kontinentu su krajem 18. veka i s početka 19. veka prestareli staleško-feudalni odnosi do te mere kočili moderni ekonomski razvoj, da je put promenama mogao biti efektivno pročišćen tek revolucijama – Velikom francuskom revolucijom i revolucijama iz 1848/1849. godine.

VII. PRIVREDA AUSTRIJSKE CAREVINE U PREMARTOVSKO DOBA – VORMÄRZ

Rušenjem *ancienne régime*-a francuska revolucija je otvorila put modernom preduzetništvu u Francuskoj, osnova pravnog sistema revolucionarne Francuske je postala Deklaracija ljudskih i građanskih prava. Kasnije, Napoleonov zakonik (*Code civile*, 1804) značio je brisanje svih ostataka feudalizma i stvaranje jednog novog, građanskog, racionalnog pravnog sistema, dok je Trgovinski zakonik (*Code de Commerce*) iz 1807. g. regulisao pitanja funkcionisanja preduzeća. Napoleonovim osvajanjima ti zakonici su primenjeni na širokim oblastima Evrope, a njihov duhovni uticaj znatno je prevazišao opseg osvojenih oblasti. Napoleonov zakonik postao je primer građanskog zakonika na širem evropskom prostoru. Napredovanjem razvoja moderne industrije i novih odnosa u privredi u Engleskoj, Francuskoj i u drugim državama, postepeno je sprovedena zakonska regulativa koja je imala za cilj da omogući preduzetništvo, razvoj industrije i akumulaciju kapitala.

Videli smo da je Habzburška monarhija tokom 18. veka uspešno sprovodila politiku kameralizma, tj. paralelnog unapređenja ekonomije i državne organizacije, tokom koje je od labavog saveza država i istorijskih pokrajina nastala jedna centralizovana, ali ne unitarna, moderna evropska država. Politika unapređenja trgovine, industrije, saobraćajnog sistema, sprovođenje populacionističkih mera, regionalna specijalizacija proizvodnje – uz osnivanje relativno brojnih manufaktura kao i obezbeđenje dvostruke protekcionističke carinske politike, rezultirale su приметnim porastom obima i efikasnosti agrarne proizvodnje kao i ulaskom u tzv. protoindustrijsku fazu privrede. Čini nam se da to ujedno ukazuje na ispravnost prosvetiteljske teze da se uz razložnu i promišljenu intervenciju od strane vlasti društveni i privredni razvoj mogu usmeravati u pravcu progresa. Habzburška monarhija je u drugoj polovini 18. veka mogla da posluži kao primer vođenja prosvetene državne i privredne politike, međutim strahote koje su pratile Veliku francusku revoluciju upućivale su takođe na zaključak da reforme sprovedene u duhu prosvetiteljskih ideja mogu dovesti do revolucije a one do terora i rata. Stoga je bečki dvor od vladavine Franje II (1792–1835)

odustao od sprovođenja reformi karakterističnih za prethodne decenije i priklonio se politici koja je bila izrazito podozriva prema političkom i privrednom liberalizmu. Bečki dvor i njemu bliski krugovi odnosili su se oprezno i prema industrijalizaciji, s obzirom na to da je ona jačala građanstvo – nosioca liberalno-nacionalnih i revolucionarnih ideja. Iako je bio svestan neophodnosti promena u pravcu građanskog, dvor je strepio od mogućih negativnih posledica po sudbinu same dinastije i teritorijalne celovitosti Habzburške monarhije. Stoga su u doba pred 1848. bečke vlade imale dosta ambivalentan i nijansiran odnos prema modernom privrednom razvoju. Ipak, ma koliko argumentovan, politički konzervativizam nije mogao stati na put započetom razvoj ekonomskih odnosa u Austrijskoj carevini u prvoj polovini 19. veka.

Oživljavanje ratovima i finansijskom krizom teško pritisnute privrede postalo je očito od kraja dvadesetih godina XIX veka. Većina ekonomskih istoričara se slaže u tome da je u dvadesetak godina pred revolucije 1848/49. g. u pozitivnom smeru došlo do znatne dinamizacije privrede i promene dotadašnjeg privrednog kursa. Izvori svedoče o pojačanom stepenu mehanizacije proizvodnje, o nastajanju fabrika, primeni novih tehnika i moderne organizacije proizvodnje. Međutim, manja je saglasnost istoričara u vezi sa procenom značaja pomenutog razvoja za pojavu dugotrajnog ekonomskog razvitka. Slično tome, različito se procenjuje vreme početka oporavka privrede – da li se to dešava već u drugoj, trećoj deceniji XIX veka ili samo približno od 1830. Po nekim istoričarima, istinski privredni razvoj počinje tek u pedesetim godinama, koje karakteriše prava „revolucija odozgo“. Takvom gledištu naginje i deo istraživača koji se bave proučavanjem odgovarajućih statističkih podataka, dok drugi, proučavajući sve širi krug izvora, veruju da je moderni ekonomski razvoj istinski počeo već u premartovsko doba. (F. D. Good 1984, 39-41) Brojni istraživači pominju stalan i postepen, istrajan rast austrijske privrede, bez dramatičnih skokova – po rečima Ričarda Rudolfa tzv. „lenji privredni rast“ austrijske ekonomije. (Komlos 1990, 16)

U literaturi postoje debate takođe u vezi sa pitanjem na koji način su veliki ratovi s kraja 18. i početka 19. veka uticali na privredne tokove. Jedni smatraju da su ratne nedaće, nesigurnost, blokade, nužna preorijentacija

tržišne ponude, nemogućnost nabavke određenih sirovina – industrijsku proizvodnju učinili dramatičnom i da bi bez ratova ta proizvodnja tekla stabilnije, započetom uzlaznom putanjom, koja je naročito karakterisala poslednjih pet godina 18. veka. Drugi pak smatraju da bi bez kontinentalne blokade nametnute od strane Francuske i isključenja vunениh tekstilnih proizvoda iz Britanije sa habzburškog tržišta, sve značajne novine u pamučnoj tekstilnoj industriji austrijskih zemalja osetno kasnile. Stoji i činjenica da je ratna konjunktura povoljno uticala na rast obima agrarne proizvodnje, pre svega u Ugarskoj. Ipak, uzimajući sve u obzir, čini se u krajnjoj instanci da su ratovi uticali na slabljenje protoindustrijskih elemenata industrijske proizvodnje austro-čeških zemalja. (Komlos 1990, 103)

AGRARNA PROIZVODNJA

Najteži društveni problem u predrevolucionarnom razdoblju predstavljalo je agrarno pitanje i društvena uloga seljaštva. Mada su odnosi bili u priličnoj meri raznovrsni u pojedinim oblastima Monarhije, možemo konstatovati da su u mnogim regionima bili u osnovi bremeniti. Seljaci su bili sve manje uvereni da moraju trpeti društvenu ulogu koja im je odavno dodeljena, težili su oslobođenju od svojih kmetovskih obaveza i želeli su da dođu do svoje zemlje. Pri tome treba ukazati i na to da je kod rastućeg dela seljaštva i vlastele bila prisutna želja za povećanjem produktivnosti i za orijentaciju na proizvodnju za tržište. Slično tome, od kraja 18. veka postoji stručna literatura, otvaraju se stručne škole, tečajevi, organizuju se sajmovi poljoprivrednih proizvoda i stoke, sve sa ciljem da se pronađu i primene bolja, modernija agrotehnička rešenja i da se moderni način proizvodnje što više proširi među posednicima i seljaštvom.

Konjunktura nastala za vreme ratova protiv revolucionarne, a kasnije Napoleonove Francuske i počeci industrijske revolucije u zapadnoj Evropi – imali su primetan uticaj na ekonomiju, političke odnose kao i na idejne i kulturne tokove. U pomenuto doba došlo je do uvećane potražnje za velikim količinama prehrambenih proizvoda, vune, ruda, metalnih prerađevina. Dobro se moglo zaraditi na isporukama vojsci, što je uticalo na značajno povećanje obima i dinamike trgovine i industrijsko-zanatske delatnosti. U

nekim segmentima je čak i kontinentalna blokada imala podstičući efekat: kolonijalna roba sa Istoka, jednim delom, uvozila se u zapadnu Evropu preko Mađarske, i obratno, lijonska svila je suprotnim pravcem dospevala na Istok. Blokada je pridonela i porastu cena domaće vune, potaše i duvana, kao i početku proizvodnje šećera iz šećerne repe, itd. (Kosáry 1990, 217)

Nove mogućnosti najpre je uočila i najbolje iskoristila veleposednička aristokratija, ali ju je do određene mere iskoristilo i srednje plemstvo i gornji slojevi seljaštva, pre svega stanovnici trgovišta i gradova. Došlo je do povećanja novčane mase u opticaju, do pojavljivanja takvih predmeta u inventarima pokućstva koji su se do tog vremena smatrali luksuznim. S druge strane, žitna konjunktura, odnosno tendencije koje su se javile u vezi s njome u prvi mah teško su pogodile velike mase seljaštva: za vreme ratova bile su pritiskute povećanim poreskim i vojnim obavezama, zatim povećanom radnom rentom i smanjenjem ionako niskih nadnica. Premeravanja zemljišta krajem 18. i početkom 19. veka izvršena su na štetu seljačkih i opštinskih zemljišta: smanjen je obim izvanselišnog zemljišta koje im je stajalo na raspolaganju, mnogi kmetovi su izgubili krčevine, vinograde, pašnjake, što je osetno dirnulo u njihove mogućnosti za robnu proizvodnju. (Krestić 1968, 269)

Konjunktura koja je postojala za vreme ratova nije bila stalnog intenziteta i trajna, te se na njoj dugoročni razvoj nije mogao zasnivati. Međutim, od početka dvadesetih godina u austrijskim zemljama javila se stalna, snažna i dosta široka potražnja za poljoprivrednim proizvodima i donekle industrijskim sirovinama, prouzrokovana početkom industrijske revolucije u tim oblastima. Ovaj činilac je investitorima i proizvođačima dao određenu sigurnost i mogućnost da svoje aktivnosti planiraju na duže staze i da se na taj način odvaže na znatnija ulaganja ili preorijentaciju proizvodnje. (Györe, Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka 2007, 32)

Dalekosežna je bila promena koja se u prvim decenijama XIX veka odigrala u svesti ljudi. Naime, došlo se do saznanja da se zahvaljujući novim okolnostima i privređivanju na novi način, može zaraditi više i živeti bolje nego pre, postalo je očigledno da ozbiljnijem preustrojanju proizvodnje i trgovine smetaju uski i rigidni okviri feudalnog političkog i ekonomskog sistema. Sve veći deo plemstva bio je nezadovoljan postojećom situacijom.

Neki plemići su prosto mrzeli svoje vlastelinske obaveze, poput učešća na kmetovskom sudu, ili učešća u lokalnoj upravi; neki su se bojali mogućih masovnih seljačkih ustanaka, dok je rastao broj vlastelina koji su uvideli da kmetovski rad nije dovoljno efikasan i da sprečava postizanje većih profita, da koči uvođenje modernih agrotehničkih metoda i opreme, te su želeli svoja zemljišta da obrađuju u sopstvenoj režiji, putem najamne radne snage.⁴⁵ Bili su voljni da se odreknu svojih prava na rabotu, ali pod uslovom da ih za to država obešteti. Feudalni društveni i pravni sistem, nepostojanje dobrih kreditnih uslova, manjak političkih sloboda zapravo su smetali sve većem delu stanovništva bez obzira na njihovu socijalnu pripadnost, što je povećalo napetost u državi. Iako se sa projektom oslobođenja kmetova posustalo posle smrti Josifa II i Leopolda II i s obzirom na to da do oslobođenja nije došlo sve do 1848/49. godine, ipak su bile očite promene u kvalitetu i kvantitetu agrarne proizvodnje. Prema podacima iz perioda 1789–1841. g., godišnja stopa rasta obima proizvodnje žitarica u austrijskim oblastima iznosila je jedan odsto, a po glavi poljoprivrednog stanovništva 0,4 odsto. Iste kategorije za Češku 1756–1846. iznose 1,1 i 0,5% godišnje.⁴⁶

Istoričari većinom smatraju da položaj seljačkog stanovništva u ovo doba nije bio suviše težak.⁴⁷ Njihov položaj se od doba urbarijalne regulacije počeo popravljati, a tome su doprinele takođe mere cara Josifa II, pojedina zakonska rešenja iz premartovskog vremena kao i činjenica da je jedan sloj kmetova uspeo da produkujući za tržište poboljša svoj materijalni položaj. Džon Pedžet, koji je pre revolucije godinu i po dana putovao po Mađarskoj,

⁴⁵ Savremenici su smatrali da je jedan dan rabote vredeo približno 50–75% nadničarskog rada. Od 18. veka u poljoprivrednim radovima korišćeno je sve više najamnog rada, pri čemu najviše u periodu intenzivnih poljoprivrednih radova od maja do septembra. (Kövér, Iparosodás agrárországbán 1982, 133)

⁴⁶ Detaljnu analizu unutrašnjeg tržišta Ugarske, kanala kojim su agrarni proizvodi dolazili do potrošača, odnosa između veletrgovine i poljoprivredne proizvodnje (pre svega žitarica) namenjene za unutrašnje tržište, veličine unutrašnje potražnje, cene prevoza, ustanovljavanja teritorijalne organizacije složenog sistema trgovine – pruža knjiga Jožefa Glosa o trgovini žitaricama u Ugarskoj u prvoj polovini 19. veka (József, Glósz, *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében*, Budapest, 2014).

⁴⁷ Naravno, bilo je razlika u zavisnosti od geografske oblasti. Najteža je situacija bila u Bukovini i Galiciji, nešto lakša u Moravskoj, Češkoj, Ugarskoj, Šleskoj, a najlakša u nemačkim oblastima. Istina, u nemačkim oblastima su materijalna i naturalna davanja bila teža a radne obaveze niže, što je bilo obratno u slovenskim oblastima.

u svom putopisu generalno je konstatovao da položaj kmetova nije bio loš koliko su bile glasine o tome preterane. Isticao je da je shvatio da kmetovi u Mađarskoj nisu robovi, a njihova vlastela tirani koji surovo izrabljuju seljaštvo i koji imaju vlast nad životom i smrću svojih kmetova. Primećivao je da je bilo imućnih sela, da se iznenadio koliko su sa radošću i ljubaznošću u nekim selima kmetovi primali svoje vlasteline i da je prilikom gostovanja po kmetovskim kućama u nekima više nego ikad pre video mesa, masti, voća, sira, lekovitih biljaka i ukiseljenih proizvoda. Konstatovao je da je za dobrobit seljaka bilo potrebno pre svega kvalitetno zemljište, blizina tržišta i povoljni uslovi saobraćaja. (Komlos 1990, 50)

U to doba bečka vlada, usled bojazni od socijalnih i političkih nemira, nije bila voljna da sprovodi liberalnu politiku prema kmetovima. S druge strane, aristokratija i kmetovi koji su već proizvodili za tržište i koji su egzistencijalno osećali neadekvatnost feudalnog proizvodnog sistema, zalagali su se za reforme. U Mađarskoj se od 1825/1830. g. razvila istrajna i snažna liberalna plemićka opozicija koja je zagovarala razgradnju feudalizma i promovisanje građanskog društva. Mnogi u Ugarskoj su smatrali da je kmetovski sistem osnovna prepreka modernom razvoju privrede. Uporedo s time mađarski liberali su pozivali na ukidanje politike eksploatacije poljoprivredne Mađarske od strane jače industrijalizovanih zapadnih pokrajina Austrijske carevine. Liberalne privredne i društvene ideje javljale su se i u drugim pokrajinama, međutim sve do 1848. godine – nemajući saglasnosti bečkog dvora – najvažnije reforme nisu mogle biti sprovedene.

Ipak, privreda nije čekala postizanje političkog konsenzusa, te su u 19. veku nastavljeni procesi koji su vodili ka modernizaciji poljoprivredne proizvodnje i uvećanju roda. Na takav razvoj snažno je uticalo konstantno povećanje stanovništva od 18. veka kao i jačanje konjunktura izazvane industrijalizacijom pojedinih delova austrijskih i čeških zemalja, odnosno potražnjom koju su stvorile velike vojske mobilisane tokom ratova sa Francuskom. Vrednost ugarske poljoprivredne proizvodnje je porasla na nivou carevine, državne porudžbine za vojsku znatno su uvećane, a uporedo s time rasla su i poreska opterećenja stanovništva kao i cene agrarnih proizvoda. Cena žita je od 1791. do 1812. porasla preko 13 puta, a cena raža

i zobi desetostruko. Ove cene su posle poraza Francuske počele da opadaju i 1818. godine došle su na nivo iz 1791. godine. U vreme velike potražnje 1790–1815. g. najvažniji izvozni produkt bile su žitarice sa 2,4–3 miliona požunskih merova, zavisno od godine. Ukoliko požunski merov računamo po 39,4 kilograma, to bi bilo 94.500–118.125 tona. (Kaposi 2003, 210)

Uticaj konjunktura se može indirektno pratiti kroz trostruko do čak četvorostruko uvećanje obradivih površina na vlastelinskim posedima, kroz vidljivo uvećan obim trgovine, nastajanje novih trgovačkih postaja. Takođe, izvori svedoče o primetnom povećanju interesovanja za ulaganjem kapitala u kupovinu zemljišnih poseda, u modernizaciju proizvodnje, kupovinu priplodnih životinja (merino ovaca, švajcarskih krava, plemenitih vrsta konja, itd.), investicija u nabavku krmnog bilja, izgradnju modernih staja, itd. Pomenuta ulaganja su smatrana povoljnim, s obzirom na to da je u to doba profit ostvaren iz poljoprivrede bio veći od očekivanih čistih dobiti u industriji. Podaci takođe govore o povećanim prihodima vlastele, kao i o uvećanju najamnina, koje su, ipak, najamnine rasle sporije od inflacije. (Kaposi 2003, 212)

Posle približno četvrt veka snažne, pretežno ratne konjunktura, posle 1815/16. godine do kraja dvadesetih godina sledilo je vreme dekonjunktura sa njenim pratećim pojavama. Završetkom rata ogromne vojske su svedene na mirnodopsko brojno stanje, te je po celoj Evropi nastupio pad cena žitarica. Tome je doprinela takođe pojava žitarica sa drugih kontinenata, koje su počele da pristižu privučene ranijom potražnjom. Evropske vlade su pokušale sprečiti propadanje poljoprivrednih proizvođača dizanjem cene žitarica, ali je prestanak potražnje ipak osetno pogodio mnoge, te se moralo izvršiti smanjivanje proizvodnih kapaciteta, što nije prolazilo bez socijalnih potresa. U vezi sa dekonjunkturuom javio se problem solventnosti mnogih zemljoposjednika a takođe i problem nedostatka kredita. Kreditni sistem još nije postojao, a kreditiranje od strane privatnih bankara u Ugarskoj bilo je skopčano sa brojnim komplikacijama zbog još postojećeg sistema

aviticiteta.⁴⁸ Situaciju u Habzburškoj monarhiji je pogoršala finansijska nesigurnost i državni bankrot, o čemu će kasnije biti više reči.

Nastupile su i druge nedaće. Nestabilna klima zadala je dosta glavobolja poljoprivrednicima: tridesetih godina gotovo svako drugo leto bilo je sušno. Međutim, u isto doba veći problem predstavljala je pojava jeftinog žita iz Rusije na tržištima diljem Sredozemlja i Jadranskog mora, što je stvorilo ozbiljnu konkurenciju hrvatsko-mađarskom izvozu na primorska i prekomorska tržišta. Dok je žito iz Mađarske sve više upućivano prema Beču, austrijskim i nemačkim oblastima, žito slabijeg kvaliteta iz hrvatsko-slavonskih oblasti potiskivano je ne samo iz malopre pomenutih tržišta već je naišlo na ozbiljnu konkurenciju mađarskog žita u zapadnoj Hrvatskoj i u Vojnoj krajini, te umesto dotadašnjeg partnerskog odnosa nastaju konkurentske relacije. Sužavanje domaćeg i stranog tržišta za hrvatske proizvođače imalo je znatne nepovoljne ekonomske i političke posledice. Ograničeni obim akumulacije kapitala suštinski je limitirao mogućnosti reorganizacije veleposeda na racionalniji način, primenu modernih agrotehničkih metoda i uvođenje savremenijih oruđa i mehanizacije u proizvodnju, što bi uz povećanje količine proizvedenih žitarica pogodovalo i poboljšanju kvaliteta proizvoda. Zbog toga baza plemićkog poseda i poslovanja ostaje kmetovski posed i kmetovska proizvodnja uz insistiranje na ispunjavanju kmetovskih obaveza, što je imalo znatnog udela u formulisanju stavova hrvatskog (i delimično slavonskog) plemstva prema urbarijalnom pitanju u predrevolucionarno doba. To je pak imalo reperkusije

⁴⁸ Aviticitet, *ius aviticum*. Običajno, a od 1351. zakonom regulisano pravo da se nasleđeni plemićki posedi dalje nasleđuju unutar porodice ili roda čak i ukoliko posed nema direktnog naslednika. Praktično, nasleđeni plemićki posedi koji su ostali bez direktnog naslednika nisu vraćani fondu kraljevskih poseda, već su nasleđeni od strane šire rodbine, unutar roda. Ta praksa je krajnje otežala otuđenje nasleđenih (starih) plemićkih poseda. Pomenuto ograničenje nije važilo za kupljene posed i posede dobijene kao priznanje za zasluge – oni su mogli biti slobodno otuđeni, odnosno ostavljeni u nasledstvo. Ovakvi posedi su posle nekoliko generacija takođe postajali „stari“ posedi. Petnaesti zakonski članak iz 1848. g. ukinuo je pravo aviticiteta, što je potvrđeno takođe uredbom iz 1852. godine.

u unutrašnjopolitičkim odnosima, ali i u odnosu na politiku mađarske liberalne opozicije. (Karaman 2000, 154-157) ⁴⁹

Primetimo da je sredinom četrdesetih godina, uz sav napredak, izvoz žitarica iz Ugarske iznosio tek približno 6% njene ukupne proizvodnje – čemu je glavni uzrok bio da još nisu sve regije uspevale proizvoditi viškove žitarica za tržište – pa ni za svoju ishranu, tj. viškovi iz pojedinih produktivnijih oblasti zadovoljavali su domaće potrebe za žitariicama.

Uz sve teškoće, ipak, bilo je takođe pozitivnih znakova za nastavak privrednog razvoja. U prvim decenijama 19. veka došlo je do početaka ubrzanog austrijskog industrijskog razvoja, velik broj ranije zaposlenih u agraru prešao je u industrijsku proizvodnju, što je sa svoje strane pojačalo potražnju za agrarnim proizvodima. Sličan efekat je imao rast gradskog stanovništva, pre svega Beča, čije je snabdevanje značila permanentnu osetnu potražnju. U vezi sa razvojem tekstilne industrije, posle završetka ratova javila se jaka konjunktura za vunom, koja je dvadesetih godina na prvo mesto mađarskog izvoza stavila vunu. Cena vune je takođe rasla, te je sa 24 konvencionalne forinte s kraja dvadesetih godina dostigla 52 forinte konvencionalne vrednosti, a količina eksportovane vune je sa 110.000 metričkih centi 1821. do 1827. porasla na 190.003 metričkih centi. (Kaposi 2003, 214-215) Ne treba smetnuti s uma ni uvećanje potražnje usled rasta broja stanovništva Ugarske, odnosno ugarskih gradova (stanovništvo Pečuja je u reformsko doba poraslo za 40%, Kanjiže za 35%, itd.), kao i rast udela neagrarnog stanovništva gradova.

⁴⁹ U vezi sa seljaštvom i poljoprivredom, sporim razvojem privrede u Hrvatskoj predlažemo knjige Rudolfa Bičanića *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750–1860)*, objavljene 1951. i *Začeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici* iz 1952. godine.

VII. Privreda Austrijske carevine u premartovsko doba – Vormärz

	1789.	1841.
Pšenica	67,8	137,6
Raž	192,3	247,9
Ječam	69,3	106,7
Zob	121,1	167,6
Kukuruz		18,6
Ukupno (bez Salzburga, Galicije i Dalmacije)	450,5	678,4
Ukupno (sa Salzburgom i Dalmacijom, bez Galicije)		688,3
Galicija	275	---

Tabela 3 Proizvodnja žitarica Austrije u milionima kruna po cenama iz 1913. godine

Povećanje obima poljoprivredne proizvodnje s kraja 18. veka i u prvoj polovini 19. veka sem ratne konjunktore podstaknuto je brojnim promenama u agrarnoj sferi, te je ugarska poljoprivreda i tridesetih godina bila u usponu. Tom usponu kumovalo je više činilaca, između ostalih veći projekti isušivanja močvara, regulisanja tokova reka i kopanja kanala (Nežidersko jezero, Balaton, Tisa), čime su dobijene nove površine za livade i oranice. Pri tome je od posebnog značaja bila delimična regulacija velikih reka, ali barem isto toliko brojni slični poslovi manjeg obima koji su sprovedeni od strane vlastele na njihovim posedima ili od strane nekih gradova na gradskim atarima. Usled obima poslova odvodnjavanje i regulacija reka vršena je i u drugoj polovini 19. veka pa i u 20. veku. Pozitivni procesi započeti ranijih decenija nastavljeni su, a nastavljena je i modernizacija zemljoradnje i stočarstva. Povećana je površina zemljišta zasejanog žitaricama u odnosu na zemljište pod ugarom (primera radi, u Donjoj i Gornjoj Austriji sa 50% udeo ugara je pao na 25%). Uvedene su brojne novine u agrotehnici, javila se vidljiva težnja ka unapređenju agrotehničkih znanja i primeni edukovanih intendantata na gazdinstvima; uvećanje fonda stoke rezultiralo je sa više stajskog đubriva, što je imalo pozitivan efekat na održanje plodnosti zemljišta. Prešlo se na intenzivnije korišćenje zemljišta: dok je prema podacima iz 1767. godine za Mađarsku još uvek bio karakterističan dvopoljni plodored, pola veka kasnije, prema

nalazima Zemaljskog poreskog popisa iz 1828. godine, na kmetovskim posedima je preovladao tropoljni plodored. S druge strane, u drugoj i trećoj deceniji 19. veka na nekim modernijim gazdinstvima na češkim i karpatskim velikim posedima, kao i na velikim posedima u severnim i zapadnim delovima Kraljevine Mađarske, već se širila primena plodosmenog plodoreda. Prelasku na tu vrstu plodoreda bitno je doprinela primena novih useva. Oni su s jedne strane povećavali površine pod obradom, a s druge strane fertilnost zemljišta koje više nije ostavljano pod ugarom. Istovremeno, neki od tih useva predstavljali su pogodnu bazu kao sirovina za poljoprivrednu industriju. Na tržišno orijentisanim veleposedima sve su bila češća preduzeća koja su iziskivala znatnija ulaganja, poput manjih fabrika šećera, mlinarskih objekata, pilana, manufaktura za proizvodnju ulja, itd. Kod nekih posednika profit od industrijske proizvodnje prelazio je dobit od agrarne produkcije. Ovakav razvoj seljačka gazdinstva nisu mogla pratiti, te su sve više zaostajala za velikim posedima. (Kaposi 2003, 177, 222-223)

U zemaljskom poreskom popisu iz 1828. godine naišli smo na interesantne primere probijanja okvira tropoljnog plodoreda i težnje za raznovrsnijom proizvodnjom većeg obima. Vidi se da je u slobodnim kraljevskim gradovima i na salašima postojala slobodna obrada zemljišta – primera radi, u Novom Sadu i Somboru zemljišta nisu podeljena u kalkature, dok je u Subotici sloboda obrade postojala na salašarskim zemljištima. Na tim teritorijama vlasnici su imali punu slobodu da odrede vrstu useva i veličinu zemljišta na kojima su sejali proletnje i jesenje kulture. U Somboru je u jesen obično sejana pšenica i ječam, u proleće zob i kukuruz. U Subotici je proizvođena čista pšenica i duvan u velikim količinama. U varošima poput Palanke, Kule, B. Topole, Odžaka i Stanišića zemlje jesu podeljene u tri kalkature, ali je jesenja setva vršena u dve kalkature, a prolećna na većem delu livada. Pretpostavljamo da je treća kalkatura ostavljena neobrađena. U ovom slučaju u dve kalkature bi se smenjivali jesenji usevi, prolećni usevi i ugar, u preostala dva dela na ugaru i livadi smene bi išle na sličan način. Tako se, na štetu livada, dolazilo do povećanja površina gde su proizvođene žitarice, krmne i mahunaste biljke. Ponešto je drugačiji bio slučaj u oba Futoga i Temerinu, gde je jesenja setva vršena u dve kalkature, a prolećna u jednoj. Nije jasno da li se i ovom prilikom za prolećne useve koriste livade

ili oranice. U ovom poslednjem slučaju zemlja ne bi mogla da se odmara. Bez obzira na konkretan redosled korišćenja zemljišta u pomenutim slučajevima, jasno se primećuje tendencija za uvećanjem obima proizvodnje, odnosno za probijanjem okvira tropoljnog sistema. Do proizvodnje na ugaru dolazilo je i zbog toga što se od proizvoda na ugaru u nekim slučajevima nije davala desetina. Slično tome, ni sa livada nija ubirana desetina. (Györe, Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka 2007, 107)

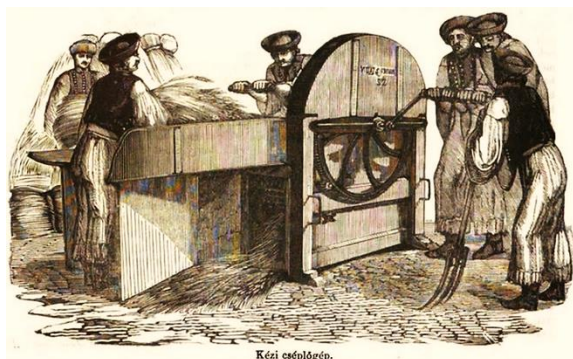
Svest o potrebi uvođenja inovacija kao i poboljšanju agrotehnike i agrotehničkog znanja krajem 18. veka najviše se širila kod obrazovanih slojeva društva, kod inteligencije i naprednije aristokratije. Nastala je stručna literatura koja se bavila pitanjima poljoprivrednih poslova i, za razliku od ranije pretežno deskriptivne slične literature (Mačas Bel, Lajoš Miteršpraher u Mađarskoj), inkorporirala je najnovija saznanja iz te oblasti (poput radova Šamuela Tešedika, Janoša Nađvatija, Ferenca Petea) i težila je da na lako razumljiv način objasni optimalno funkcionisanje poljoprivrednog gazdinstva. Četvorotomno delo Albrehta Tera *Die rationale Landwirtschaft* (1806) smatra se za to doba revolucionarnim i imalo je ogroman uticaj na racionalnu organizaciju i funkcionisanje poljoprivrednih gazdinstava u srednjoj Evropi. A. Ter je redefinisao ulogu agrarne proizvodnje polazeći od postavke da je njen osnovni zadatak da proizvodi dobit, te je u svojoj analizi celu poljoprivrednu delatnost sagledao iz tog aspekta. Preko proračuna i tabela je pokazao da se na velikim posedima uz veće ulaganje obrtnog kapitala i primenom plodoreda može postići puno veći prinos nego u slučaju tradicionalnog načina zemljoradnje. Konstatovao je između ostalog da radi kontrole ostvarenja profita treba voditi stalnu tačnu evidenciju proizvodnih troškova. (D. F. Good 1981, 71-72) (Kaposi 2003, 211-212)

Ilustracija 33 Vršidba konjima, autor Janoš Greguš

Sticanje novih saznanja i nastanak teorijskih radova u vezi sa agrarnom proizvodnjom kao i potreba za disperzijom tog znanja – podstakli su osnivanje agrotehničkih škola. Prvu poljoprivrednu školu – ne samo u Habzburškoj monarhiji – već u celoj Evropi osnovao je Šamuel Tešedik u Sarvašu 1779. godine (latinski naziv škole bio je *Practico oeconomicum institutum*), a njen cilj bilo je podučavanje „pre svega znanja iz oblasti poljoprivrede“, seljaštvu. Bez obzira na prvenstvo i uticaj te škole, na širim geografskim prostorima se naročito proslavio *Georgikon*, osnovan od strane grofa Feštetiča (*Festetics György*) u Kesthelju 1797. godine. Saksonsko-tešenski knez Albert Kazimir (osnivač čuvene zbirke grafika *Albertine*) formirao je Institut za agrarne studije u Mađarovaru (1818–1850), prvi te vrste u Evropi. Takođe, osnovana su društva za širenje znanja o poljoprivredi – prvo na podsticaj Marije Terezije 1769. g.. Međutim, pomenuta društva su nestala negde do početka 19. veka. Na privatnu inicijativu dvadesetih godina nastala su nova i oživljena su neka stara društva. Ta društva su izvodila eksperimente, publikovala su knjige, novine i monografije o najnovijim postignućima u poljoprivrednoj proizvodnji, a

ujedno su služila kao specifični forumi za razmenu mišljenja. U ovo doba u veoma retkim slučajevima dolazilo je do upotrebe mašinerije u agrarnoj proizvodnji – pravi prelom u tom smislu desio se tek u poslednje tri decenije 19. veka. Primetimo da su prve mašine bile dosta glomazne i male snage. (D. F. Good 1981, 71-72) (Kaposi 2003, 211-212) (Surányi 2021, 38)

*Ilustracija 34 Mašina za vršidbu
1856. g.*

Krajem 18. veka i u prvoj polovini 19. veka uvedene su značajne tehničke novine. U ovo doba počinje zamena srpa kosom. Iako se za kosu znalo i ranije, nije rado korišćena pošto je

tokom žetve dolazilo do gubitka veće količine zrna. S druge strane, žetva srpom bila je teža, sporija, ali je gubitak zrna bio znatno manji. Stoga je razumljivo da su kosu ranije prihvatila vlastelinska gazdinstva, a kmetovska su duže vremena zadržala srp u upotrebi. Takođe, na majurima se javljaju i prvi moderni poljoprivredni objekti poput staja građenih od cigala i pokrivenih crepom, magacina i drugih objekata karakterističnih za ovčarstvo. Javljaju se i mašine za sejanje, ali još dugo vremena ručno sejanje ostaje preovlađujuće. Na nekim vlastelinskim posedima se javljaju gvozdene drljače i polugvozdeni plugovi kojima se, umesto 5–10 cm, zemlja mogla preorati do dubine od 15 do 20 cm, što je doprinosilo povećanju prinosa. Početak gajenja krmnog bilja povlačilo je za sobom uvođenje u upotrebu čitavog niza novog poljoprivrednog oruđa. Značajno sredstvo povećanja produktivnosti rada, po zapadnom uzoru, bila je sve raširenija upotreba konja umesto volova u obradi zemlje. Konji su osigurali za približno 50% veću brzinu kao i dvostruku dubinu oranja. Dok se sa volom tokom jednog dana moglo preorati oko 0,4 hektara oranice, sa konjem je to bilo 0,8 hektara. Nakon pojave parnih plugova u Engleskoj tokom pedesetih godina 19. veka, za isto vreme se moglo preorati 5 hektara.

Vreme potrebno za isti posao se tokom 19. veka vidljivo smanjilo. Novija istraživanja takođe pokazuju da je produktivnost prilično zavisila od efektivnog vremena rada: po istraživanjima u 19. veku jedan engleski radnik je za isto vreme znatno više radio od češkog ili poljskog. (Kaposi 2003, 192-193) Po svoj prilici, sličan rezultat bi se dobio upoređivanjem engleskog sa mađarskim ili srpskim seljakom. U Mađarskoj je poznat termin *pipahuja*, kojim se označava pauza tokom rada duga koliko i ispušenje jedne lule (kasnije cigarete), a lule su mogle biti dosta velike.

U mađarskoj historiografiji je prihvaćeno gledište savremenika iz 1820-ih i 1830-ih godina da je čista godišnja dobit od zemljišnih poseda iznosila 1–2 forinte po katastarskom jutru. Tamo gde su beleženi od pomenutog veći prihodi, obično je korišćena neka inovacija ili dodatni izvori prihoda. S obzirom na to da su aristokrate poput barona Liliena, palatina Josifa, porodice Hunjadi i Feštetič na svojim oglednim posedima imali dosta visoka ulaganja u modernizaciju proizvodnje, njihovi profiti nisu mogli biti znatno veći od pomenutih proseka, ali su njihovi posedi bili veliki, a time i profit znatan. (Kaposi 2003, 196)

Na smeni 18. i 19. veka sve je bila vidljivija promena u strukturi proizvedenih žitarica. Dok je u 18. veku najvažnija bila proizvodnja raži (1789. g. preko jedne trećine svih žitarica), do 1844. g. njen udeo se smanjio na 20%, a pšenice povećao na 33%. Promeni je pridonela okolnost da je cena pšenice (uz iste proizvodne troškove) na tržištu bila primetno veća od raži, odnosno inostrana potražnja odnosila se uglavnom na pšenicu. Ipak, u seljačkim gazdinstvima je i dalje prevladala proizvodnja raži, s obzirom na to da su njeni prinosi manje zavisili od vremenskih prilika i kvaliteta zemljišta (peskovito zemljište, zemljište slabijeg kvaliteta), te je promena usledila dobrim delom zbog povećanog obima proizvodnje pšenice na vlastelinskim majurima. Paralelno s time vidno je opadao obim proizvodnje mešavine pšenice i raži (lat. *Triticum mixtum*, mađ. *kétszeres*) karakteristične za siromašnije sredine.⁵⁰ Uz povećanje udela pšenice rasla

⁵⁰ Mešana pšenica (lat. *Triticum mixtum*, mađ. *kétszeres*) mešavina je semena pšenice i raži sejana na oblastima manje pogodnim za proizvodnju pšenice (npr. u severoistočnim delovima Mađarske). Dešavalo se i da se u okviru proizvodnje dvo- ili

je i srazmera zobi u ukupnoj količini žitarica, te je ona četrdesetih godina iznosila oko 25%. To povećanje izazvano je sve raširenijom upotrebom konja u gazdinstvima, ali i rastućim potrebama carske vojske za konjima. Povećanju udela ječma na 9–10% doprinela je potražnja inostranih pivara, ali je on pomešan sa grahoricom korišćen i kao stočna hrana. (Kaposi 2003, 185)

MILIONA HEKTOLITARA			MILIONA KRUNA PO VREDNOSTI IZ 1913.	
	1789.	1841.	1789.	1841.
Pšenica	4,6	14,3	71,5	222,9
Raž	12,2	11,4	139,9	130,9
Ječam	3,0	13,5	26,9	119,2
Zob	7,4	17,8	45,3	108,7
Kukuruz	0,7	9,6	5,8	83,8
Ukupno	27,9	66,6	289,3	665,5

Tabela 4 Proizvodnja žitarica u Mađarskoj i Hrvatskoj 1789. i 1841. godine, (Komlos 1990, 58)

Eksport žitarica iz Mađarske dostigao je maksimum četrdesetih godina 19. veka. Tridesetih godina 19. veka iz Mađarske je izvoženo godišnje oko 130.000 tona žitarica, sredinom četrdesetih godina 310.000 tona. Izvoz žitarica je taj obim prestigao tek šezdesetih godina, da bi uz izvesna talasanja 1867. godine dostigao 1.300.000 tona. Primetimo da je 1867–1868. g. rod bio odličan, a evropska potražnja izvanredno visoka, te kasnije taj rekordni izvoz tokom dve uzastopne godine više nije premašen. (Komlos 1990, 78, 80)

tropoljnog plodoreda posle pšenice, u zemlju koja je u principu trebalo da ostane neobrađena, seje raž pošto je ionako prilikom žetve puno semena pšenice ostalo na zemljištu, te je na ovaj način sa polovinom količine semena dobijana gotovo puna količina redovnog prinosa. Ujedno, ova mešavina je bila popularna za spravljanje hleba. Ipak, ona je teže prolazila na tržištu, te je u drugoj polovini 19. veka njena proizvodnja opstala pretežno među siromašnim seljacima.

ERDELJ			VOJNA GRANICA	
	Miliona hektolitara	Miliona kruna (po cenama iz 1913)	Miliona hektolitara	Miliona kruna (po cenama iz 1913)
Pšenica	1,84	28,8	0,30	4,6
Raž	1,54	17,6	0,94	10,8
Ječam	0,92	8,2	0,41	3,6
Zob	2,15	13,1	0,61	3,7
Kukuruz	2,15	18,9	1,37	12,0
Ukupno	8,6	86,6	3,63	34,7

Tabela 5 Produkcija žitarica Erdelja i Vojne granice 1841. (Komlos 1990, 58)

Poslednje decenije 18. veka i početak 19. veka bile su period proširenja novih poljoprivrednih kultura, koje su u priličnoj meri uticale na razvoj agrarne proizvodnje, ali i na promene u ishrani stanovništva. Možda najvažniju novinu u ishrani 18. i 19. veka predstavljalo je širenje upotrebe krompira. Iako je krompir bio poznat još od 17. veka, seljaci su ga izbegavali, jer su ga smatrali svinjskom hranom. Ipak, nerodne tj. gladne mirnodopske godine i oskudnost ishrane za vreme ratova sa Francuskom podstakle su seljaštvo da ga prihvati. Posle 1760. g. praksa gajenja krompira počela je da se širi u Nemačkoj i Češkoj, u Gornjoj i Donjoj Austriji, od 1770-ih takođe u Štajerskoj, istočnoj Galiciji i Kranjskoj. Posle 1800-ih upotreba krompira se širila u Bukovini i Tirolu, a do 1840. proširila se i na Korušku. Počela se peći i rakija od krompira – prvenstveno u Češkoj. U Mađarskoj se krompir raširio na smeni 18. i 19. veka i postao je omiljena biljka porodičnih gazdinstava, s obzirom na to da je gajena na ugaru ili manjim baštenskim površinama donosila bogat rod. Plemićka gazdinstva pak krompir su prevashodno koristila za ishranu svinja. (Kaposi 2003, 186)

Jedan od važnijih useva bio je kukuruz. Kukuruz je u početku sejan u baštama a kasnije na krčevinama. Gajen je kako na kmetovskim tako i na vlastelinskim gazdinstvima. Na vlastelinstvima je proizvođen za stočnu ishranu, a viškovi su prodavani na tržištu. S druge strane, s obzirom na to da

je bilo dozvoljeno njegovo sejanje na ugaru, služio je ishrani siromašnijih seljačkih domaćinstava. Njegova proizvodnja je beležila priličan rast, sa 0,66 miliona hektolitara 1789. godina na 66 miliona hektolitara četrdesetih godina 19. veka, i predstavljao je oko 15% ukupne količine žitarica. (Kaposi 2003, 186)

Upotreba šećerne repice počela je 1790-ih godina, ali je posle prvog poleta došlo do zastoja sve do 1820-ih godina. Najviše se širila njena upotreba u Češkoj, Galiciji i Donjoj Austriji, a kasnije i drugde. Nusprodukti proizvodnje šećera korišćeni su u prehrani stoke, što je sa svoje strane poboljšalo snabdevanje kvalitetnim prirodnim đubrivom. Proizvodnja šećerne repe seljaštvu je omogućila novu vrstu sezonskih poslova, ali i rad u šećerana. Upotreba deteline je otpočela u 17. veku, ali je do njenog primetnog širenja došlo tek posle 1750-ih godina.

Novinu i promene u strukturi agrarne proizvodnje značilo je širenje proizvodnje krmnog bilja, pre svega useva poput grahorice, lucerke i deteline. Od njih je bilo višestruke koristi: omogućili su prelazak na plodosmeni plodored, postali su osnova intenzivnog, stajskog stočarstva, a ujedno obezbedili su očuvanje fertilnosti zemljišta s obzirom na to da su te kulture vraćale azot u zemljište, što je bilo vanredno važno. Održanje plodnosti zemljišta je uz primenu drugih tehnika moglo povećati prinos žitarica, čiji je evropski prosek oko 1800. godine iznosio 800–900 kilograma po hektaru. U Mađarskoj je u 18. veku prinos bio 4–4,5 veći od zasejane količine, što je u slučaju pšenice i raži značilo oko 700 kilograma, a zobi oko 550 kilograma. (Kaposi 2003, 187)

Značajna privredna grana bilo je vinogradarstvo, iako je u ukupnoj strukturi zemljišnih poseda, prema istorijskim izvorima, činilo samo 3–4% obrađivanog zemljišta. Vinogradi su obično bili u vlasništvu vlastelina, a obrađivali su ih kmetovi koji su ujedno uživali i prihode od vinogradarstva, pri čemu je vlastelin dobijao samo svoju desetinu od roda. Značaj vinogradarstva je u tome što je brojnim kmetovima, želirima i građanima služilo kao važan izvor prihoda ili sporednih prihoda. S druge strane, u nizijskim oblastima Mađarske kvalitet vode je obično bio loš, što je dovodilo do brojnih zdravstveno-higijenskih problema, te je u brojnim naseljima umesto vode korišćeno vino slabijeg kvaliteta i ne jače od 4–5% alkohola.

Najveće vinogradarske oblasti nalazile su se u Peštanskoj županiji, u županijama Baranja, Bihar, Šomod, Zala, Zemplen. Ukupna proizvedena količina vina u prvoj polovini 19. veka u Mađarskoj se kretala oko 13–17 miliona hektolitara. (Kaposi 2003, 190)

Smanjivanje površina pod šumama koje je sprovedeno tokom čitavog 18. veka ograničilo je mogućnost seljačkog iskorišćavanja šumskih potencijala, što je postalo izraženo uvođenjem prakse „zabrana“ od strane vlastele. Seljaci su tradicionalno koristili šumske čistine kao odlične livade, a šume su bile odlične takođe za gajenje svinja. Seoski kovači su drvenu građu šume koristili za spravljanje drvenog uglja. Kmetovi su oruđa za rad često pravili od drva, a takođe nameštaj i razne objekte, nekad i kuće na svojim gazdinstvima. Lov je takođe bio od značaja za dopunu ishrane širokim slojevima stanovništva. Ishranu je činilo raznovrsnijom proizvodnja na okućnicama (voće, povrće). Ona je za kmetove bila interesantna i stoga što se od tih proizvoda nije davala devetina.

Ilustracija 35 Centralna stočna pijaca u Beču. Autor Anton Šredl (Anton Schrödl)

Uopšteno govoreći, u stočarstvu u prvim decenijama 19. veka javljali su se počeci promena koji su bitno promenili osobine stočarstva u drugoj polovini 19. veka. U osnovi bila je to pojava sve veće međusobne povezanosti zemljoradnje i stočarstva, povezanosti koja se javila u vezi sa promenama u ciljevima i načinu uzgoja stoke. U starom sistemu, cilj stočarstva je bilo pre svega obezbeđivanje životinja za vuču i klanje. Po novim shvatanjima rogata stoka je sve više uzgajana radi prodaje, dobijanja mleka i đubriva. Paralelno s time, postepeno se prelazilo sa ekstenzivnog na poluekstenzivno, pa intenzivno držanje. U sklopu toga, intenzivirana je proizvodnja krmnih biljaka i kukuruza, a stočno đubrivo je dobilo veću važnost. Na lagano odumiranje ekstenzivnog stočarstva bitno je uticalo proširivanje obrađenih zemljišnih površina, kao i vlastelinsko zahvatanje opštinskih zemljišta i pašnjaka. U početku povezivanje

poljoprivredne proizvodnje i stočarstva, odnosno intenzivno privređivanje, bilo je karakteristično pretežno za srednje i velike posede i delimično za nemačko seljaštvo. (Györe, Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka 2007, 129)

Prilagođavanje duhu vremena bilo je vidljivo i u stočarstvu Ugarske. Sem gore pomenutih stremljenja, tu je došlo do pomeranja naglaska sa pretežnog uzgoja goveda na ovčarstvo. Njegov obim počeo je znatno da raste u poslednje tri decenije 18. veka, što je bilo u vezi sa izgradnjom tekstilnih manufaktura u austrijskim i češkim oblastima, a kasnije u 19. veku sa nastajanjem tekstilnih fabrika. Najpre je vlastela uspela da iskoristi povoljne tržišne prilike, te je već pri kraju 18. veka počela sa masovnim uzgojem ovaca na svojim prostranim posedima. Zbog svog ekonomskog i društvenog položaja, ona je bila u stanju da poveća površine pašnjaka na štetu kmetova putem zabrane korišćenja dela zajedničkog pašnjaka, limitiranjem broja grla stoke i slično. Kako pokazuje zemaljski poreski popis iz 1828. godine, samo oko 20% ovaca držali su kmetovi.

Količina dobijene vune u početku je rasla sa uvećanjem stada, a kasnije promenom vrsta. S obzirom na to da je industrija zahtevala finu vunu, ugarski proizvođači su bili prinuđeni da sa tradicionalno gajenih racki i cigaja ovaca pređu na merino ovce iz Švajcarske i Španije, što je uslovljavalo takođe promene u načinu držanja tih životinja (zimi su morale biti držane u zatvorenom prostoru, hranjene krmnim biljem i morale su biti pažljivije održavane). Ove vrste su prilikom jednog šišanja davale u proseku 1,12 kg oprane vune (plemenite vrste šišane su samo jednom godišnje). Modernizacija ovčarstva je sa jedne strane iziskivala znatna ulaganja, a s druge je rezultirala većim količinama vune i sa znatno više raspoloživog stajskog đubriva, koje je moglo biti iskorišćeno na oranicama. Rast broja ovaca bio je upečatljiv: 1798. godine pobrojano ih je 2,5 miliona, 1809. g. 8 miliona, a četrdesetih godina njihov broj se kretao oko 17–18 miliona. Među teritorijama Ugarske sa natprosečnim brojem ovaca bile su Torontalska, Bačka i Tamiška županija. (Kaposi 2003, 187-188) (Györe, Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka 2007, 136)

Posle 1845. godine došlo je do smanjenja fonda ovaca od 10–15%, koje se protegnulo i na pedesete godine. Neki istraživači to tumače kao

posledicu smanjenja površina livada usled proširenja obradivih površina u korist oranica. J. Komlos smatra da je to ipak manje verovatno, i prednost daje smanjenju zbog loših vremenskih prilika i slabog roda u drugoj polovini četrdesetih godina kao i gubicima u revoluciji i ratu za nezavisnost 1848/1849. godine. (Komlos 1990, 88)

GODINA	OVACA
1851.	15,4
1857.	14,7
1870.	15,1
1880/1884.	10,5
1895.	8,1
1911.	8,5

Tabela 6 Broj ovaca u Mađarskoj 1851–1911. u milionima, J Komlos na osnovu Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Ungarische Statistische Jahrbuch

U govedarstvu Mađarske su se takođe dešavale promene. Videli smo da je ranijih vekova stočarstvo igralo gotovo određujuću ulogu u mađarskoj poljoprivredi preko eksporta velike količine goveda u inostranstvo. Izvozilo se takođe u 19. veku, međutim sve je više goveda korišćeno u domaćoj privredi, pre svega kao vučna stoka, ali i za dobijanje mleka s obzirom na to da su mlečni proizvodi dobijali sve veću ulogu u ishrani stanovništva. Što se tiče konjarstva, i ono je bilo u usponu, a zahvaljujući aristokratama kao što su Sečenji ili Hunjadi odomaćene su plemenite pasmine konja u Mađarskoj. Svinje i živina držani su pre svega u seljačkim domaćinstvima. (Kaposi 2003, 188)

INDUSTRIJA

U prvoj polovini 19. veka Habzburška monarhija, naročito njene zapadne oblasti, nije bitno zaostajala za privrednim rastom zapadnoevropskih razvijenih zemalja. U to doba ona je u pogledu industrijalizacije bila približno na istom, ako ne i na višem nivou nego druge zemlje Nemačkog saveza. Međutim, posle ujedinjenja nemačkih zemalja Nemački rajh je započeo izrazito brz ekonomski razvoj, te je po stepenu industrijalizacije i ekonomske moći vidno prevazišao Habzburšku monarhiju. Tokom druge polovine 19. veka i druge evropske države su se uključile u proces industrijalizacije uz uspeh koji su određivale njihove specifičnosti i eventualne komparativne prednosti. Austro-češke oblasti razvijale su se kontinualno, a u Ugarskoj je posle Nagodbe došlo do ubrzanog širenja industrijalizacije i građanskih promena. Do 20. veka austro-češke oblasti su dostigle prosečan nivo razvijenosti zapadnoevropskih zemalja, a Ugarska se trudila da sustigne taj prosek. Generalno gledano, Ugarska, Galicija, Bukovina, Dalmacija bile su – svaka do određene mere – manje razvijene od zapadnih Cislajtanskih oblasti, ali znatno naprednije od okolnih istočnoevropskih i balkanskih teritorija.

Početak i opšte karakteristike industrijalizacije Habzburške monarhije određivalo je više činilaca. Uz složeni kompozitni karakter same države, veoma raznoliko stanovništvo, uz velike regionalne razlike na nivou opšte i privredne razvijenosti i ustaljene podele poslova, treba da pomenemo takođe topografske karakteristike koje su unutrašnji saobraćaj, ali i saobraćaj prema inostranstvu činile teškim i skupim; kao i činjenicu da je Habzburška monarhija bila podarena relativno malim količinama uglja i drugih minerala, odnosno da su u početku 19. veka resursi bili nedovoljno poznati i slabo istraženi. Literatura relativno slabiju produktivnost objašnjava između ostalih trgovinskom politikom koju je karakterisao protekcionizam, ali i činjenicom da je pismenost bila na relativno niskom nivou (što inače engleskoj privredi nije naročito smetalo, krajem 18. veka i u prvoj polovini 19. veka, da postane vodeća industrijska sila). (Cameron 1998, 310, 312)

Dodali bismo tome i činjenicu da je Habzburška monarhija, za razliku od najrazvijenijih zapadnih zemalja, bila u suštini kontinentalna zemlja sve

do početka 19. veka, te je izostala iz privrednih i civilizacijskih poticaja koji su inače dolazili od uključenja u međunarodnu pomorsku trgovinu i razvoja prekomorskog brodarstva. Potencijale koje je pružao posed pretežnog dela istočnog Jadrana (od 1797/1815) ona je počela koristiti tek od tridesetih godina 19. veka, a od poslednjih decenija 19. veka to je činila zaista ubrzanim koracima. Za razliku od nje, države zapadne Evrope, koje obično smatramo pionirima uspostavljanja građanskih društava i industrijalizacije, poput Velike Britanije, Francuske i Holandije, bile su zemlje sa bogatom pomorskom tradicijom, trgovačkom i ratnom mornaricom i širokom mrežom luka preko kojih su trgovali po Evropi i svetu.

U posmatranom periodu došlo je do suštinskih promena u pogledu industrijskog razvitka Austrije. Dok je na početku veka Austrija bila izrazito agrarna zemlja, u prvoj polovini 19. veka u austrijskom delu monarhije započeta je industrijska revolucija. Došlo je do brzog razvoja industrije i jačanja građanstva. Industrijska revolucija koja se u to doba odvijala u Velikoj Britaniji predstavljala je primer, ali i magacin znanja i moderne opreme za Austrijsku monarhiju. Stručnjaci i mašine često su stizali iz Britanije. Godine 1816. pojavile su se prve parne mašine. Do 1848. g. proizvodnja uglja porasla je devet puta, proizvodnja tekstilne industrije šest puta, a otpočeta je i gradnja železnica. U ugarskom delu carevine promene su takođe otpočela, mada sa znatno skromnijih privrednih i finansijskih osnova.

Već smo konstatovali da posle poleta industrijske proizvodnje za vreme ratova sa Francuskom, posle Bečkog kongresa u celoj Evropi, pa i u Habzburškoj monarhiji nastupa privremeno smanjenje poljoprivredne i industrijske proizvodnje. U Monarhiji dekonjunkturu su pogoršali finansijski problemi vezani za dvostruku devalvaciju forinte 1811. i 1816. godine, kao i katastrofalno loš rod 1816. i 1817. godine. Međutim, već u dvadesetim godinama dolazi do primetnog oživljavanja privrede, o čemu svedoče brojni znaci, među kojima su i sledeći: železna i pamučna industrija su 1824. g. dostigle nivo iz 1802/1803. godine i nastavljale su dinamično da rastu; gradnja prve železnice na konjsku vuču počela je 1825. g., u Vitkovici u Moravskoj; 1828. g. stavljena je u pogon prva moderna topionica (pećnica sa mešanjem rastopljenog željeza – engl. *puddling furnace*), a druga dve godine

kasnije u Kranjskoj. Takođe, 1830. g. otpočela je sa radom prva mašina za proizvodnju kontinualne hartije; započet je redovni parobrodski saobraćaj na Dunavu, 1830. godine je – posle određenih eksperimenata s početka veka – započela proizvodnja šećera od repe. Indirektni znak industrijalizacije jeste značajan porast količine uvezenih žitarica iz Mađarske, koji je bio podstaknut prelaskom sve većeg broja radnika iz agrarne u industrijsku sferu, kao i povećanjem prihoda gradskog stanovništva u austro-češkim oblastima. O povećanom obimu industrijske proizvodnje svedoče izvozni podaci u vezi sa tekstilnim proizvodima od vune, pamuka i lana (videti donju tabelu). Savremenici su takođe godine između 1825–1830. smatrali početnim za industrijalizaciju u austrijskim zemljama. Sličnih poleta industrijske proizvodnje bilo je i ranije – primera radi 1795–1803. godine, ali za razliku od ranijih ubrzanja, ovaj nije pratio period drastičnog pada ili duže stagnacije već kontinualan rast, te velik deo privrednih istoričara smatra upravo godine 1825–1830. kao početak moderne industrijalizacije u Cislajtanijskoj. Obično se konstatuje da je u Ugarskoj do sličnog uzleta došlo tek posle 1867. godine. (Komlos 1990, 105-106)

GODINA	Tekstilije od vune	Tekstilije od pamuka	Tekstilije od lana	UKUPNO
1823.	9,8	4,6	3,2	17,6
1825.	9,7	7,3	3,7	20,7
1826.	13,1	13,0	4,5	30,6
1827.	14,2	14,2	4,7	35,4

Tabela 7 Izvoz tekstila iz Austrije u Mađarsku 1823–1827. G (u milionima forinti po zvaničnoj ceni)., J. Komlos, na osnovu Hofkammer Archiv, Vienna, Kommerz, Rote Nos. 1050, 1053. (Komlos 1990, 107)do

Pomenuti razvoj je trajao do 1847. g., kada je nastupila kraća kriza. Inače, polet je bio u saglasnosti sa oživljavanjem privrednog života u Evropi

pa i šire, koje je bilo vidljivo posle široke privredne depresije koja je pratila ratove sa Napoleonom. Austrijska pamučna i železna industrija kao i metalurgija uspele su da usvoje tehničko-tehnološke inovacije kada i druge napredne evropske države. Iako nije u potpunosti poznat način na koji je to znanje stiglo u Habzburšku monarhiju, svakako je bilo od značaja ublažavanje ranijih mera naspram imigracije stručnog kadra iz Velike Britanije 1825. godine. O tome svedoči jedan dokument iz 1840. godine u kojem se konstatuje da su direktori i predradnici u pamučnim fabrikama iz okoline Beča uglavnom Englezi i Škotlandani iz Mančestera i Glazgova. (Komlos 1990, 108-109)

Od 1840-ih godina izvoz fabričkih proizvoda u Ugarsku činio je 5,7% ukupne austrijske proizvodnje i rastao je godišnjim stopom od 6,6%, a udeo izvoza u inostranstvo predstavljao je 4,3% ukupne industrijske proizvodnje, pri godišnjem rastu od 3,1%. Dakle, ukupan izvoz iz austrijskih naslednih zemalja predstavljao je svega 10% ukupne fabričke proizvodnje, odnosno 90% je ostajalo austro-češkom tržištu. Iz toga proizilazi da je u tim godinama rast industrijske produkcije bio određen prvenstveno unutrašnjim austrijskim tržištem, a ne izvozom bilo van granica Habzburške monarhije bilo u Ugarsku. (Komlos 1990, 108)

U započetom industrijskom poletu izvesno usporavanje donela je kolera koja je 1831. godine zahvatila Galiciju, severnu Mađarsku, Donju Austriju i Moravsku, te su nastale prepreke u saobraćaju i trgovini koje su uzrokovale nezaposlenost a u nekim oblastima i glad. Ipak, to usporavanje nije trajalo duže od sredine tridesetih godina, kada su nastale prve mehanizovane fabrike papira, lanenog platna, sveća i sl. Prva deonica železnica sa parnom vučom puštena je u rad 1837. godine. Bez obzira na razornu poplavu Dunava 1838, te godine je na pijaci u Pešti prodato robe u količini koliko je ranije prodavano tokom čitave decenije.⁵¹ Slični izveštaji stizali su vladi takođe iz Češke i Austrije tokom 1838. i 1839. godine. Zapravo, i u poređenju sa razvojem najrazvijenijih evropskih zemalja vidi se

⁵¹ Pomenimo da se tridesetih godina 19. veka Pešta razvijala u najznačajniji trgovački centar Ugarske od približno 65.000 stanovnika. Na njene godišnje vašare, koji su održavani četiri puta godišnje, roba je dovožena sa 8000 lađa, a iz unutrašnjosti zemlje na svaki takav vašar stizalo je 13.000–14.000 kočija prepunih robe. (Sóos 1993, 124)

da je u premartovsko doba upravo posljednjih deset godina bilo najuspješnije. Po J. Komlosu, uz sve to, bilo bi preterano industrijski razvoj u Austriji okarakterisati kao „veliki skok“ ili početak „samoodrživog razvoja“, već bi ga bilo preciznije odrediti kao jedan od više cikličnih uzleta austrijske industrije, koji nije praćen dužom stagnacijom ili opadanjem. Ipak, svakako ga možemo smatrati momentom početka industrijalizacije u Austriji – ako takav početak uopšte postoji. (Komlos 1990, 109-110, 112)

Diskusije u vezi s vremenom početka industrijalizacije u Habzburškoj monarhiji su istrajne, no sve se više prihvata gore izneta periodizacija. Čini nam se da takav stav možemo prihvatiti ukoliko primenimo kriterije koncepta modernog ekonomskog razvoja na ono što trenutno znamo o razvoju austrijske ekonomije u premartovsko doba. No koji su ti kriteriji? Smatra se da postoji više relativno pouzdanih pokazatelja koji ukazuju na proces modernog, tj. održivog ekonomskog razvoja: uvećanje broja stanovnika, povećani obim proizvodnje po glavi stanovnika, strukturalne promene u privrednim aktivnostima, institucionalne promene, ali nadasve je upadljiva brzina promena i ireverzibilnost razvojne putanje. Pri tome su mogući kratkoročni i ne previše dramatični padovi proizvodnje, ali uz održanje tendencije stalnog rasta. Vreme opadanja obično postaje sve kraće i ti periodi uvek prethode jednom značajnijem porastu obima proizvodnje u odnosu na dotadašnji trend. Ekonomski stručnjaci smatraju da u razvoju privrede postoje ciklusi koji traju 4–9 godina. Stoga, da bismo ustanovili postojanje stalne tendencije rasta, neophodno je analizirati podatke u dužem vremenskom razmaku, barem tokom dvadesetogodišnjeg perioda. Rast broja stanovnika i obima proizvodnje postaju stalni i ireverzibilni tek kada fluktuacije više ne mogu ugroziti osnovni trend rasta, a širi uslovi toga jesu institucionalne i strukturalne promene u društvu. Istorijski izvori svedoče o tome da su se takve kvantitativne i kvalitativne promene odigrale u premartovsko doba u zapadnim oblastima Austrijske carevine. (D. F. Good 1981, 44)

Dokazi takvog stanja su višestruki. U periodu 1817–1845. g. austrijsko stanovništvo je raslo po godišnjoj stopi od 1%, što se smatra visokim rastom. U doba slabih žetvi četrdesetih godina i revolucionarnih gibanja 1848/49. došlo je do opadanja tog rasta, ali posustajanje je brzo

ispravljeno i u periodu 1850–1910. g. stopa rasta bila je i dalje visokih 0,8% godišnje. Bez osetnog proširenja baze resursa društva i poboljšanja produktivnosti proizvodnje, takav rast stanovništva ne bi bio moguć. (D. F. Good 1981, 45)

Slične tendencije pokazuje takođe analiza rasta industrijske proizvodnje sprovedena od strane više istraživača (Rudolph, Komlos, etc.). Rata rasta industrijske proizvodnje po glavi stanovnika za period 1829–1845. kretala se između 1,8 do 2,6 postotaka. Ti podaci su veoma slični onima u Francuskoj (1,7%) i Engleskoj (1,9%) u istom periodu. Pri tome, brojčane serije pokazuju da rast nije bila izdvojena pojava, već da se radilo o početnom periodu stalnog rasta industrijske proizvodnje koji je trajao sve do raspada Austrougarske. Takođe, podaci pokazuju da su u austrijskim oblastima bile prisutne i strukturalne promene karakteristične za održivi ekonomski razvoj. Kako podaci izvora pokazuju, privredni razvoj se prvenstveno oslanjao na rudarstvo, metalurgiju i mašinsku industriju, odnosno na tekstilnu i prehrambenu industriju. (D. F. Good 1981, 46-47) Povećan rast u gore pomenutim sektorima u skladu je sa tehnološkim unapređenjima koja su se u tim oblastima odigrala.

Tabela 8 Procena vrednosti industrijske proizvodnje u Austriji i Ugarskoj u milionima kruna prema cenama iz 1913. godine (F. D. Good 1984, 259)

<i>Godina</i>	<i>Austrija</i>	<i>Ugarska</i>
1830.	165,08	62,83
1831.	166,41	67,99
1832.	175,85	66,24
1833.	173,00	68,91
1834.	167,80	69,01
1835.	183,05	69,23
1836.	183,50	70,49

VII. Privreda Austrijske carevine u premartovsko doba – Vormärz

1837.	194,82	73,25
1838.	204,54	75,18
1839.	201,03	75,71
1840.	213,74	76,71
1841.	220,71	76,78
1842.	223,30	77,27
1843.	224,11	76,28
1844.	235,82	77,76
1845.	240,44	81,30
1846.	263,61	83,66
1847.	248,91	93,68
1848.	225,16	69,77
1849.	253,22	66,53
1850.	257,77	74,27
1851.	282,58	85,40
1852.	305,70	80,82
1853.	296,61	88,60
1854.	334,39	90,82
1855.	331,25	95,95
1856.	342,38	105,13
1857.	364,89	113,67
1858.	371,83	112,76
1859.	336,17	110,00
1860.	391,18	115,36
1861.	416,34	119,96

1862.	327,4	114,68
1863.	310,81	112,50
1864.	299,93	117,41
1865.	317,61	127,84
1866.	327,91	116,56
1867.	429,37	140,57

Naporedo sa širenjem industrijalizacije, u celoj Evropi je porastao značaj postojećih kapaciteta prirodnih resursa. Generalno gledano, evropski prostor je bio relativno dobro snabdeven osnovnim mineralnim resursima poput gvozdene rude i drugih metala kao i ugljem, sumporom, itd. Međutim, potrebe moderne industrije su iziskivale znatno veće količine od onih koje su tradicionalno eksploatisane, te se pokazalo neophodnim povećanje kapaciteta postojećih rudnika putem modernizacije i tehnološkog unapređenja kao i pronalaženja novih ležišta u zemlji i inostranstvu. Uz druge motive to je bio razlog da evropske sile prošire svoju kontrolu nad pojedinim delovima Afrike i Azije. (Cameron 1998, 243)

U kontekstu raspoloživih resursa bilo je važno pitanje kapaciteta ugljenokopa. Dok je do 18. veka u proizvodnji za pokretanje mašina uglavnom korišćena ljudska ili životinjska snaga odnosno snaga vode i vetra, a kao najvažnije gorivo u metalurgiji i industriji korišćeno drvo, dotle se od druge polovine 18. veka sve više širi upotreba uglja kao goriva. Engleska je prednjačila u toj promeni, dok je u kontinentalnom delu Evrope pa i u Habzburškoj monarhiji do njegove upotrebe došlo kasnije, što je možda bila posledica činjenice da je u ovim oblastima bilo znatno više raspoloživog drva kao goriva. Istovremeno, treba uzeti u obzir da je u Engleskoj, Belgiji i Francuskoj bilo uglja i za eksport, ali da su Austrija, Mađarska i Španija raspolagale količinama koje su jedva pokrivale domaće potrebe, a Italija, Skandinavija ili balkanske zemlje u to doba nisu imale dovoljne količine, pa su bile primorane da veći deo svojih potreba podmiruju putem uvoza. Istina, Rusija je raspolagala ogromnim količinama, ali su ti potencijali sve do 1914. g. slabo iskorišćeni. Kao što primećuje R. Kameron, u ovim zemljama

povećana potrošnja uglja nije bila uzrok industrijske revolucije, već njena posledica. (Cameron 1998, 301) U austrijskim oblastima potrošnja uglja je 1831–1851. rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od 8,6%, pri čemu se potrošnja iz godine u godinu uvećavala, te prosek za 1831–1873. iznosi 9,6%. U poređenju sa godišnjom stopom rasta potrošnje uglja u Nemačkoj i Francuskoj od 7,5 i 5,8%, povećanje u Austrijskoj carevini je dosta upečatljivo. (D. F. Good 1981, 49-50)

Vladajući krugovi Austrijske carevine su prema industrijskom razvoju imali izrazito dvojak odnos. S jedne strane, razumeli su da taj razvoj pridonosi jačanju države, te ga je Dvor pomagao: izgradnja železničkih linija i razvoj brodarstvo su se pomagali iz državnih sredstava, a novčano je pomagana i industrija. S druge strane, bilo je jasno da industrijski razvoj takođe ima određene političke preduslove i posledice, a to je postepeni preobražaj društva u građanskom duhu, a paralelno s time širenje liberalnih pa i demokratskih ideja, što pak nije bilo u interesu Dvora iz već pomenutih razloga. Bilo je jasno da će građanske promene povlačiti za sobom nužno preuređenje političkog sistema. Pri tome, razvoj industrije stvarao je i novu društvenu klasu – radništvo, koje je iznosilo dotad nečuvene zahteve, a znalo je i agresivno nastupati. Sve to vodilo je bečki dvor putem kojim nije želelo kročiti – putem nesigurnosti i neizvesnosti. Usled toga nastao je ambivalentan odnosa prema industrijalizaciji, što je rezultiralo stagnacijom u podršci unapređenju industrije: nije sprečavan njen razvoj, jer su državi bili potrebni povećani poreski prihodi, ali, sa druge strane, vlasti nisu ni pomagali njen razvoj u onoj meri u kojoj bi ta pomoć donela bitne rezultate. (Gonda 1998, 166-167)

PREHRAMBENA INDUSTRIJA

Industrija prehrambenih proizvoda beležila je spor rast u predrevolucionarno doba. Istinski polet beleži se uglavnom samo u proizvodnji šećera kao posledica važnih tehnoloških inovacija u proizvodnji. Prve šećerane sagrađene su na imanjima nekolicine veleposednika u Češkoj u poslednjim decenijama 18. veka. Ipak, tokom ratova sa Francuskom, za vreme kontinentalne blokade, usled nedostatka sirovina došlo je do brzog zamiranja te proizvodnje. Pokušalo se sa zamenom šećerne trske drugim

sirovinama poput meda, groždem, kukuruzom ili javorovim šećerom, međutim najviše uspeha postignuto je šećernom repom. Politehnički institut u Beču je izradio proceduru za dobijanje šećera iz šećerne repe, što je podstaklo osnivanje nekoliko tvornica šećera. Međutim, sve one su zamrle do 1821. g., uspostavljanjem regularnih trgovačkih tokova posle poraza Napoleonove Francuske. (D. F. Good 1981, 56)

Nove nemačke i francuske tehnologije rafiniranja šećerne repe raširile su se u Austrijskoj carevini u tridesetim i četrdesetim godinama. Pri tome, najznačajnija preduzeća bila su ona osnovana na imanju Dalberga u Datšicu (Moravska) i na posedu K. Vajnriha u Dobrovici. Oni su za svoju aktivnost imali podršku aristokratskih krugova, a tražili su subvenciju i od države. Pri tome, primenjene su brojne tehničko-tehnološke inovacije i mehanizacija procesa proizvodnje. Do dramatičnih promena i do potpunog prelaska na energiju parnih mašina došlo je tokom pedesetih i šezdesetih godina 19. veka. Taj razvoj rezultirao je činjenicom da su upravo češke zemlje tokom 19. veka postale centar proizvodnje šećera cele Habzburške monarhije. Primera radi, 1844. g. u Češkoj je proizvedeno 44,1% ukupne proizvodnje šećera, u Moravskoj i Šleskoj daljih 37,8%, u Galiciji 13,5% i u austrijskim alpijskim regijama preostalih 4,5% (D. F. Good 1981, 56-57)

Ostale grane prehrambene industrije su se razvijale primetno sporije od proizvodnje šećera, što je naročito važno za mlevenje brašna. Istina, još pre revolucije primenjena je najvažnija inovacija: mlevenje pomoću valjaka, ali je njeno širenje teklo sporije, kao što je sporo išlo i širenje velikih mlinova koji su radili na paru. Značajnu novinu predstavljao je i tzv. bečki proces u proizvodnji kvasca, koji su razvili A. I. Mautner i Rajninghaus.

Kada je u pitanju proizvodnja piva, sem nekoliko većih tvornica u Pragu, Beču i Plzenu, dominirale su male pivare (1844. bilo ih je preko tri hiljade), koje su i uz primenu nekih inovacija u proizvodnji opstale uz tradicionalne načine proizvodnje da bi tek šezdesetih godina 19. veka prešle na mehanizaciju i upotrebu parne energije. (D. F. Good 1981, 57)

INDUSTRIJA TEKSTILA

U kontekstu primene nove tehnologije najvažnije su bile promene koje su se odigrale u tekstilnoj industriji. Zapravo, kroz ovu oblast proširili

su se glavni elementi industrijske revolucije u Austrijsku monarhiju – mehanizacija, upotreba parnih mašina i osnivanje fabrika. Takođe, tehnološki iskorak direktno je uticao na unapređenje mašinske industrije i razvoj inženjerskih znanja. Nije bez značaja ni indirektan uticaj pružanja pozitivnog primera drugim privrednim delatnostima. Do razvoja je došlo pre svega u vunenoj, a kasnije i u pamučnoj industriji, dok je industrija platna bila u opadanju. Tekstilna industrija se najviše razvijala u Donjoj Austriji, Češkoj, Tirolu i Foralbergu. Poletu je doprinela sve šira primena engleskih mašina. Firma osnovana od strane Dž. Torntona u Potendorfu postala je jedna od najjačih fabrika tekstila na celom evropskom kopnu. Prve mašine pokretane su vodenom snagom, ali je relativno brzo došlo do njihove zamene parnim mašinama, te se, primera radi, u Češkoj taj proces odvijao od tridesetih godina. U navedenom periodu najvažniji centri industrije platna bile su Češka, Moravska i Galicija. (D. F. Good 1981, 50-53)

Ilustracija 36 Fabrika pređe u Brnu, autor je H. Šarlemon

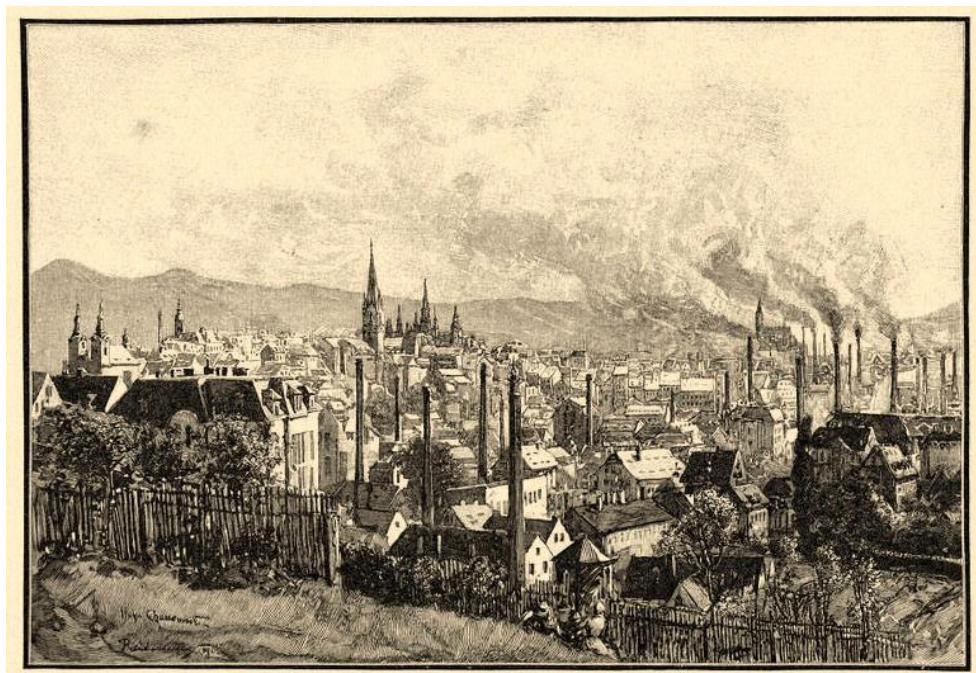
ŽELEZNA INDUSTRIJA

Sredinom 18. veka na evropskom tlu železna industrija bila je najrazvijenija upravo u alpijskim oblastima Habzburške monarhije. Međutim, ta situacija se ubrzo izmenila zbog tehnoloških inovacija uvedenih u metalurgiju u Engleskoj. U premartovsko doba unutar Austrijskog carstva dve trećine proizvodnje sirovog gvožđa⁵²

⁵² Sirovo gvožđe u ranije doba proizvedeno je na taj način što je gvozdena ruda zagrevana ugljem uz pumpanje vazduha u topionicu. Tako se gvožđe pomeša sa dosta uglja, te postaje relativno krto. Sirovo gvožđe je zapravo polazna materija za dobijanje čelika, koji se dobija odstranjivanjem uglja. Čelik je od sirovog gvožđa приметно elastičniji materijal, otporniji na toplotu i druge spoljne uticaje. Dodavanjem drugih metala dobija se čelik

produkovale su alpijske oblasti Štajerska, Koruška i Kranjska, a novi proizvodni centri nastajali su u Češkoj, Moravskoj i u delovima austrijske Šleske, gde su postojali relativno obimni resursi uglja. Otud se tamo od tridesetih godina razvijala moderna metalurška industrija, pri čemu se nije proizvodilo samo sirovo gvožđe već i čelik, a vršena je i prerada metala, tj. radile su i fabrike mašina i metalnog oruđa. Godišnji porast proizvodnje od 4–5% pre 1848. g. postignut je samo minimalnim izmenama u proizvodnji, dok su suštinske tehnološke inovacije (poput zamene drvenog uglja ugljem, upotrebe parne mašine, upotrebe visokih peći, livenja i valjanja sirovog gvožđa u kovano gvožđe, itd.) dosta sporo osvajale prostor u habzburškim zemljama. Najuočljivije je bilo kašnjenje u korišćenju uglja umesto drvenog uglja. Praktično, do pedesetih godina, u proseku, tehnologija železne industrije u Austrijskoj carevini primetno je zaostala za onom u Engleskoj. Istraživači su konstatovali da je pomenuto kašnjenje bilo u vezi sa bogatstvom lignita u Austrijskim oblastima, dok su nalazišta bitumenoznog uglja bila udaljena od postojećih centara železne industrije, a sve do izgradnje odgovarajućih železničkih pruga prevozni troškovi bili su veoma visoki, tj. mogli bismo reći da su kašnjenju primene nove tehnologije kumovali racionalni poslovni razlozi a ne politički ili društveni. (D. F. Good 1981, 53-54)

željenih kvaliteta i osobina. Čelik je postao najvažniji materijal 19. veka. Danas postoji nekoliko stotina varijanata čelika. (Persson 2010, 100)

Ilustracija 37 Rajhenberg, autor Hugo Šarlemon

MAŠINSKA INDUSTRIJA

Napredovanje mehanizacije i uvođenje energije parnih mašina kao zamene radnoj snazi ljudi i životinja, podstakli su razvoj nove grane industrije – mašinske industrije. Pionir razvoja mašinske industrije i proizvodnje parnih mašina bila je Engleska. Primena parne mašine međutim prilično sporo se širila u kontinentalnom delu Evrope, kao i u samoj Austrijskoj carevini. U razvoju mašinske industrije mogu se jasno raščlaniti određene faze. Prvo su uz znatnije tvornice tekstila (kasnije i u industriji železa) nastale manje radionice za popravku mašina, a kasnije su ove radionice počele proizvoditi delove za mašine a potom i same mašine. Kako je broj mašina rastao, javila se potreba za samostalnim manjim specijalizovanim radionicama koje bi popravljale, ali i proizvodile mašine. Posle njih nastajale su velike firme specijalizovane za izgradnju mašina.

U austrijskoj mašinskoj industriji engleski i nemački majstori, preduzimači i tehnologija odigrali su značajnu ulogu. Oni su se angažovali oko otvaranja prodavnica za mašine korišćenje u tekstilnoj i železnoj

industriji. Prva parna mašina u Austrijskoj carevini stavljena je u pogon u fabrici odeće u Brnu 1816.g. Nemački doseljenik Hajnrih Luz sagradio je prvu domaću parnu mašinu 1825. godine. On je kasnije proizvodio hidraulične prese i parne kazane za šećernu industriju. Drugi važan preduzimač na polju mašinske industrije Austrije bio je Peter Komot iz Holandije.

Uz Češku i Moravsku važan centar mašinske industrije tog doba bila je i Donja Austrija. U njoj se mašinska industrija razvila u vezi sa izgradnjom železnica, pre svega pruge Beč–Glognic, Kaiser Ferdinands – Nordbahn i linije Beč–Der. Bile su to linije na koje su mogle biti pripojene sve daljnje železničke linije. Prva parna mašina u Donjoj Austriji upotrebljena je u Hirtenbergu 1826. g., u Štajerskoj 1833. g., u Gornjoj Austriji 1835. g., a u Tirolu i Foralbergu 1842. godine. Prva fabrika pokretana isključivo snagom parnih mašina bila je železara A. Šolera i H. Krupa u Berndorfu (1842). (F. D. Good 1984, 58-59)

Razvoj mašinske industrije bio je tesno vezan za raširenost parnih mašina. Godine 1840. više od polovine parnih mašina bilo je angažovano u odevnoj industriji, a preko 27% u rudarstvu i metalurgiji. U Češkoj i Moravskoj angažovane su dve trećine mašina, u Donjoj Austriji 27%, a u ostalim zemljama i pokrajinama nalazilo se svega oko 7% svih mašina. Sa tim brojem parnih mašina Austrijska carevina je daleko zaostajala za Engleskom, za Francuskom i Nemačkom, ali je prednjačila nad Belgijom, Italijom i Rusijom. Čini se da je i u slučaju kašnjenja uvođenja parnih mašina objašnjenje slično onom u vezi sa sporijim razvojem metalurgije: u predrevolucionarno doba industrija se razvijala oko onih oblasti koje su bile bogate drvom i vodenom energijom i da je za razvoj bilo neophodno da cena uglja padne na nivo koji je ekonomski isplativ u odnosu na drvo i vodenu energiju. Druga vrsta objašnjenja upućuje na nepovoljne političke i društvene prilike. (D. F. Good 1981, 60)

Staklena industrija, važna izvozna grana habzburške privrede 18. veka, u predrevolucionarno doba malo se menjala. Do 60-ih godina ostala je sporedna grana drvne industrije. Za razliku od toga, papirna industrija je doživela znatne inovacije i dosta brzo uvođenje parnih mašina umesto vodene energije. Pri tome, najvažnije oblasti papirne industrije bile su Češka,

Štajerska i okolina Beča. U tom periodu papirna industrija postala je dovoljno produktivna da bi imala viškove za izvoz te je s vremenom postala jedna od važnijih izvoznih grana privrede Austrijske carevine. (D. F. Good 1981, 61)

Donja tabela pokazuje ukupnu instaliranu snagu parnih mašina u evropskim zemljama u periodu 1840–1860. Prednost Velike Britanije, Francuske i Nemačke je očita.

ZEMLJA	1840.	1850.	1860.
AUSTRIJA	20	100	330
VELIKA BRITANIJA	620	1290	2450
NEMAČKA	40	260	850
FRANCUSKA	90	270	1120
BELGIJA	40	70	200
RUSIJA	20	70	200
ITALIJA	10	40	50
ŠPANIJA	10	20	100
ŠVEDSKA	-	-	20
HOLANDIJA	-	10	30

Tabela 9 Snaga parnih mašina u hiljadama konjskih snaga (F. D. Good 1984, 60)

INDUSTRIJA U MAĐARSKOJ

Uz tradicionalne forme industrije, elementi moderne industrijske proizvodnje počeli su da se javljaju u Ugarskoj s kraja 18. veka i u prvim decenijama 19. veka. U drugoj polovini 18. veka formirane su prve manufakture u Mađarskoj, a njihov broj je bio za red veličine manji od onih u austrijskim i češkim oblastima i obično su bile kratkog veka. Prve manufakture su i u Ugarskoj nastale u tekstilnoj industriji, a robom su snabdevali obično svoju užu ili nešto širu okolinu. Uz one specijalizovane za tkanje i pređenje postojale su manufakture za karton i laneno platno. Ove početne manufakture nastajale su u trouglu oivičenom Peštom, Levočom i Hatvanom. Paralelno s njima primetan razvoj imalo je svilarstvo u okolini Pešte (potpomagano od države), koje je svoju sirovinu crpelo iz južne Mađarske. Uz tekstilne osnovane su manufakture za kožu, staklo, keramiku, obradu duvana, za proizvodnju užadi za brodove, obradu bakra, proizvodnju igala, itd. (Kaposi 2003, 224-225)

Manufakture i fabrike su se znatno razlikovale od ranijih formi poput cehova i kućne radinosti. Novi model bazirao se na raščlanjivanju nekada jedinstvenog radnog procesa i njegovom usavršavanju, odnosno na proizvodno-funkcionalnoj vezi između preduzeća koja je obično povezivala razgranata trgovinska mreža. Pri tome, cilj proizvodnje bilo je postizanje profita. Osnovni problem sa podizanjem manufaktura i fabrika bio je nedostatak kapitala, a još više relativna niska rentabilnost ranih preduzeća, te se dešavalo da bi preduzimačima ponestalo sredstava pre nego što bi njihova firma uspjela da postigne dobit. U posmatrano doba investitori su računali sa 10–20% profita, a on se realno kretao oko 5–6%, a retko iznad toga. Pri tome zakonska kamata iznosila je 6%, a profiti u modernoj poljoprivrednoj proizvodnji znali su biti veći od onih u industriji. Uz pomenute razloge smetnju je predstavljala konkurencija snažne austrijske industrije kao i feudalni pravni okviri. (Kaposi 2003, 227)

Ipak, ratne potrebe stvorile su potražnju za raznim poluproizvodima i gotovim proizvodima iz Mađarske, što je podstaklo formiranje prvih fabrika. Fabrike su se od manufaktura po pravilu razlikovale po većem broju zaposlenih (fabrika tkanina u Haliču tridesetih godina 19. veka zapošljavala je 600–700 radnika), izraženijoj podeli rada i upotrebi mašina. Prve fabrike su takođe osnovane u tekstilnoj industriji, pri čemu su se one mogle osloniti na razvijenu domaću proizvodnju vune. Uz tekstilnu industriju već od samog početka bile su značajne tvornice u prehrambenoj industriji. Naročito važne su bile one u proizvodnji alkohola. Alkohol je prvo proizvođen od trulog voća, kasnije od krompira. Tridesetih godina bila su 43 preduzeća za proizvodnju alkohola. S obzirom na visoku cenu brašna i na rastuću potražnju, značajan je bio i razvoj mlinarstva. U razvoju mlinarstva važne su godine 1835, kada je počeo sa radom parni mlin u Šopronu, odnosno 1839. g., kada je u Pešti otvoren mlin sa valjcima. (Kaposi 2003, 225-228)

Broj kapitalistički organizovanih preduzeća Mađarske rastao je relativno sporo. Oko 1785. godine bilo ih je 124, a 1840. 548, tj. godišnje je osnivano 7–8 novih preduzeća, od kojih se 1842. godine samo 6,1% kapitalističkih preduzeća Habzburške monarhije nalazilo u Mađarskoj. Vrednost industrijske proizvodnje po glavi stanovnika iznosila je 5 forinti, a u isto vreme u zapadnim delovima Monarhije isti pokazatelj je iznosio 20

forinti. Tome slična je bila i raspodela parnih mašina: dok je 1841. godine u zapadnim krunovinama bilo 337, u Ugarskoj je pobrojano svega 11, te moramo posumnjati i u tačnost tih podataka. (Kaposi 2003, 225-228)

Ilustracija 38 Parni mlin sa valjcima nazvan po palatinu Josifu Habzburškom.

Osnovan 1839, počeo sa radom 1841. godine

Zapravo, raspolažemo sa malo sistematskih i kvalitetnih podataka iz Mađarske na osnovu kojih bi se mogli formulisati generalni stavovi u vezi sa razvojem industrije u prvoj polovini 19. veka. Najbolje informacije imamo u vezi sa železnom industrijom i metalurgijom, ali na osnovu njih ne možemo donositi zaključke o širim okvirima razvoja. Proizvodnja železa u Kraljevini Mađarskoj prošla je kroz lagani uspon. U tome su najveću ulogu imale železare u vlasništvu Krune, ali je bilo dosta i onih osnovanih na veleposedima. I jedne i druge su već proizvodile za tržište. U 1780-im godinama ukupna proizvodnja Mađarske bila je 8000 tona, a 1841. godine nešto preko 17.900 tona železa, čime se u okvirima Monarhije nalazila na četvrtom mestu, posle Štajerske, Češke i Kranjske. Pri tome, tridesetih godina 19. veka već je uvedena nova tehnologija u proizvodnju gvožđa boljeg kvaliteta. U vezi sa metalurgijom povećavala se takođe proizvodnja uglja. Prva primena uglja u industrijske svrhe u Mađarskoj odigrala se na prelazu 18. u 19. vek i prvi su ga upotrebljavali kovači eksera u Pešti. U reformsko doba upotreba uglja je već raširenija, pa se u većim preduzećima smatrao glavnim energentom. (Kaposi 2003, 226-227)

Što se tiče železne industrije i metalurgije, znamo da je ona do približno 1837. godine zadovoljavala domaće potrebe, međutim kasnije je došlo do izvoza u pravcu Moravske i Galicije u vezi sa konjunkturu koju je stvorila uvećana proizvodnja šina u Moravskoj. Naročit polet ovaj eksport

dobio je 1843. godine, kada je ukinuta izvozna carina od 10% na izvoz robe u austrijske krunovine. Približno istu vrednost kao i izvoz železne robe imali su različiti drugi artikli eksportovani u pomenute krunovine, što je sve ukupno bilo u visini vrednosti importovanog lanenog platna iz Moravske. (Komlos 1990, 120)

Iako je obim industrijske proizvodnje Ugarske u odnosu na austrijsku stranu monarhije bio neuporedivo manji, ipak je izvožena različita industrijska roba u austrijske oblasti i u one van granica Austrijske carevine. U ovo doba (1844) izvoz industrijske gotove robe iz Mađarske predstavlja je svega 5,3% njenog ukupnog izvoza, što se do 1868. znatno promenilo i poraslo na približno 25,8% ukupnog izvoza – na štetu izvoza industrijskih sirovina (18,9%). Poljoprivredni proizvodi su predstavljali 55,3% eksporta. (Komlos 1990, 124)

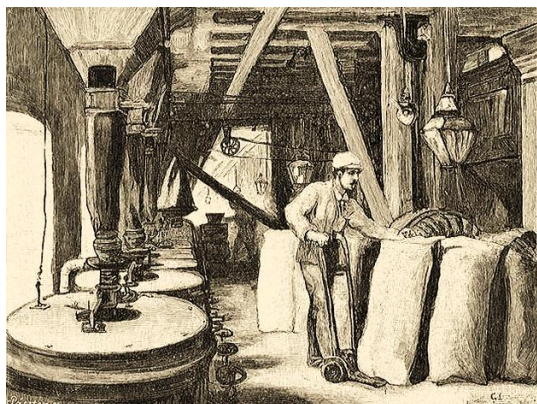
GODINA	MAĐARSKA	AUSTRIJA
1841.	3,5	58,8
1842.	3,5	59,3
1843.	3,8	61,5
1844.	4,4	69,4
1845.	4,5	70,0
1846.	5,0	75,9
1847.	5,2	73,6
1848.	4,2	73,7

Tabela 10 Izvoz mađarskih⁵³ i austrijskih industrijskih proizvoda unutar Habzburške monarhije i van nje, u milionima forinti. J. Komlos na osnovu Ausweise über den Handel von Österreich (Komlos 1990, 122)

Hrvatske i slavonske oblasti su imale izrazito agrarni karakter, što je bila posledica njenih geografskih odlika, ali i zlehude sudbine duge podređenosti osmanskoj vlasti, kao i posledica tradicionalne politike bečkog

⁵³ Zajedno sa Erdeljom, ali bez hrvatskih oblasti i Vojne granice.

dvora da u regionalnoj podeli poslova Hrvatskoj i Mađarskoj nameni pretežno agrarnu proizvodnju. Takođe, posle Karlovačkog i Požarevačkog mira hrvatske pokrajine su se morale suočiti sa svim izazovima obnove privrednog i društvenog života, reinstalacije srednjoevropskog feudalnog sklopa i nove upravne podele u oblastima koje su nekad pripadale Osmanlijama. Situaciju je učinilo složenijom priključenje nekadašnjih mletačkih oblasti Habzburškoj monarhiji 1797/1815. godine, praćeno poremećajima dotadašnjih regionalnih tokova trgovine. Imajući te okolnosti u vidu, nije čudo da je industrijski razvoj hrvatskih zemalja u prvoj polovini 19. veka bio spor. Dosta nerazvijena agrarna privreda odredila je uske okvire za uključivanje sela u robno-novčane tokove i onemogućila je razvoj šireg unutrašnjeg tržišta. Slično tome, tradicionalna zanatska proizvodnja (domaća radinost i konzervativni cehovski sistem zanatlija), uz zanemarljivu srazmeru manufakturne proizvodnje, nije pogodovala razvoju savremene gradske privrede i stasavanju jačeg građanskog sloja. Takve ekonomske prilike su uz upravnu rasparčanost i nepostojanje dobrih saobraćajnih prilika, krajnje ograničile mogućnosti njihovom užem međusobnom povezivanju. U tim okolnostima izvestan proboj u ekonomskoj sferi od 30-ih godina 19. veka motivisali su spoljašnji činioci, poput privrednih i idejnih podsticaja iz Mađarske kao i tranzitna i regionalna trgovina, pre svega promet žita u pravcu Istre, Dalmacije, te Italije i drugih prekomorskih destinacija. Izvestan razvoj bio je takođe vezan za eksploataciju i eksport drva odnosno drvene građe pa i za osnivanje manufakture od 1840. godine. (Karaman 2000, 154)

Ilustracija 39 Unutrašnjost parnog mlina u Pešti

Što se hrvatskih oblasti tiče, u njima je bilo još manje manufakture i kapitalističkih preduzeća nego u Mađarskoj. Krajem 18. veka civilna Hrvatska i Slavonija raspolagale su sa svega 31 manufakturom

(bile su to pre svega tekstilne manufakture, zatim staklare, manufakture za razne hemijske proizvode, za papir). Razvoj industrije su, sem opstajanja feudalnih pravnih okvira, usporavali i drugi činioci: nedostatak saobraćajne infrastrukture i nezainteresovanost stranog kapitala za investicije. Prva parna mašina puštena je u proizvodnju tek 1835. godine u tvornici papira u Rijeci, a sledeća naredne godine u šećerani u Čepinu nedaleko od Osijeka. Iako su postojale brojne pivare, one zbog nedostatka kapitala nisu uspele da se uzdignu na nivo industrijske proizvodnje. Ipak, polako se odvijao određen napredak, te su sredinom 19. veka uz druga preduzeća postojale i 63 ciglane, a Hrvatske oblasti proizvodile su približno 1,3% vrednosti ukupne industrijske proizvodnje Habzburške monarhije. (Šiljković 2011, 97)

TRGOVINA

U pogledu trgovine Austrijska carevine je bila prilično specifična. Iako je 1840. g. po broju stanovnika bila treća u Evropi, a četvrta po bruto nacionalnom dohotku, po obimu eksportovane robe bila je tek šesta. Uz činjenicu da je bila kontinentalna država, čini se da je tome doprinela njena veličina (razmena robe većeg obima obavljana je unutar granice Carevine), ali i postojeća specijalizacija poslova između pojedinih zemalja i krunovina, kao i postojanje carinske granice između Ugarske i ostalih delova države. U određenoj meri razmena dobara preko austrougarske granice se mogla posmatrati kao spoljna trgovina.

U periodu 1815–1848. g. za habzburšku trgovinsku politiku bio je karakterističan striktni protekcionizam merkantilističkog tipa. Kako u izvozu tako i u uvozu važile su brojne zabrane, a carine su u oba pravca bile visoke. Iako je trgovinski zakon koji je donet 1838. g. i uglavnom bio na snazi do 1851. g. smatran liberalnijim u odnosu na raniji režim, ipak je propisana carina od 60% *ad valorem* na vunu, pamuk, čelik, keramiku, a još veće tarife na svu ostalu robu, čemu treba dodati i brojne zabranjene proizvode. (Bairoch 1989, 17) Interesantan je bio predlog kancelara Meterniha, koji je 1833. godine, radi potiskivanja snage privrede Pruske, predložio uspostavljanje zone slobodne trgovine među članicama Nemačkog saveza. Međutim, taj predlog je propao usled mlake potpore od strane vladara kao i usled odlučne opozicije austrijskih manufakturista i industrijalaca, koji su strahovali od

otvorene konkurencije sa Pruskom. S druge strane, ozbiljnu prepreku ulasku Austrijske carevine u Nemački carinski savez predstavljala je i pomenuta snažna protekcionistička bečka politika, odnosno bojazan pruske vlade da bi ulazak Austrije doveo u pitanje njenu vodeću ulogu u Savezu. Ipak, taj predlog je podstakao razmišljanja o eventualnoj promeni carinske politike bečkog dvora. (D. F. Good 1981, 81)

Unutrašnju razmenu dobara karakterisala je modernizacija trgovinskog sistema, koji je, u želji da se prilagodi povećanom obimu proizvodnje, postajao sve razgranatiji. Postepeno je izgrađivana trgovačka mreža sastavljena od klasičnih trgovaca, sabirnih centara na vlastelinstvima, sitnih trgovinskih radnji, velikog broja torbara, raznih vrsta preprodavaca kao i sistema nedeljnih i godišnjih vašara u gradovima i trgovištima. Sa nastankom elastičnije i diferenciranije trgovačke mreže došlo je do početaka opadanja značaja vašara i s time u vezi, do laganog selektiranja mesta koja su služila za razmenu dobara putem svojih vašara. Ipak, moramo primetiti da su najvažnija mesta razmene dobara i u našem vremenu ostali vašari, gde je obavljana razmena na lokalnom i regionalnom nivou, ali i prodaja robe namenjene za udaljenija tržišta.

Već smo ranije konstatovali da je u vezi sa rastom potražnje za poljoprivrednim i industrijskim proizvodima s kraja 18. i s početka 19. veka došlo do značajnog povećanja obima proizvodnje, a time i do osetnog uvećanja količine razmenjene robe. Javila se težnja ka masovnoj robnoj proizvodnji (naravno, masovna robna proizvodnja iz poslednjih godina 19. veka značila je veliku kvantitativnu i kvalitativnu razliku u odnosu na malopre pomenutu). U tu produkciju uključili su se pre svega veleposedi, ali u sve većoj meri i seljački posedi. Izvoz velikih količina agrarnih proizvoda sa prostranih komorskih poseda sa juga i veleposeda sa zapada i severo-zapada Ugarske, javio se već u prvoj polovini 18. veka. Međutim, tada se još radilo o pojedinačnim slučajevima, a ne svesnoj tržišnoj orijentaciji. U početnim decenijama 18. veka pretežno su eksportovane žitarice koje su u vidu devetine dobijane od kmetova. U drugoj polovini veka, da bi se dalje povećavao obim proizvodnje, došlo je do preorijentacije na robnu proizvodnju sa alodija, tj. majura, uz istovremeno iskorišćavanje i devetine. U tom periodu na udaljenija tržišta iz zemlje je izvožena stoka, vino, vuna, svinje,

sirova koža, vosak, med, duvan, potaša, bakar i živa. Prevoz robe obavljan je većinom vodenim putem. Postojala su četiri glavna pravca trgovine: iz Erdelja u Peštu, preko Požuna u Beč, iz Pešte na sever u Poljsku, i na jug put Jadrana. Tokom druge polovine 18. veka, kada je proizvodnja u Banatu i Bačkoj postala obimnija, pokušalo se sa izvozom robe preko Jadranskog mora, većinom, u italijanske oblasti. Ipak, masovna i osigurana potražnja za prehrambenim proizvodima i sirovinama koja se ustalila u pravcu Beča i pokrajinama zapadno od reke Lajte, uticala je na postepeno odumiranje južnog i severnog trgovačkog pravca. (Kosáry 1990, 67-68)

U 18. veku zahvaljujući stočarstvu i proizvodnji vune kao i pojedinim vinorodnim oblastima, već su se nazirali elementi masovne seljačke proizvodnje, ali su oni tek u prvoj polovini 19. veka prerasli u izraženu tendenciju agrarne proizvodnje, pre svega na privilegovanim komorskim oblastima duž suvozemnih i rečnih saobraćajnica, u velikim selima koja su svoje obaveze isplaćivala kolektivno u jednoj sumi kao i u trgovištima zapadne, srednje i južne Mađarske. Važni uslovi uspešnosti široke robne proizvodnje, sem prirodnih i demografskih, bile su manje feudalne obaveze i dobar geografski položaj, odnosno povoljne saobraćajne prilike pomenutih gazdinstava. Na seljačku robnu proizvodnju podsticajno je delovala nova trgovinska mreža, pri čemu pre svega mislimo na rastući broj seoskih dućana (što je bilo i u vezi sa zakonskom dozvolom da i kmetovi imaju pravo otvoriti dućane), kao i na mrežu sabirnih i distribucionih centara organizovanih na komorskim i privatnim vlastelinstvima. Ovi centri su seljacima i sitnijim trgovcima omogućavali prodaju odnosno otkup i manjih količina robe (žitarica, voća, vina, živine) koje su pre zbog visokih prevoznih troškova samo povremeno unovčavali. Pored toga, u promet su ušli i određeni nusprodukti kmetovskih gazdinstava, poput perja, kostiju, kože uginulih životinja, krpa, itd. Prilikom približavanja trgovinske mreže seljaku, trgovci i torbari svoj interes videli su u nižoj otkupnoj ceni od one koje su mogli postići na vlastelinstvima. (Györe, Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka 2007, 94-95)

U vezi sa gore pomenutim procesima došlo je do promene strukture izvoza iz Ugarske i umesto eksporta stoke i vina primat dobijaju žitarice i vuna, a naporedo s time, umesto pravaca sever–jug, glavni pravac kretanja robe iz Ugarske postaju austrijske zemlje.

POČECI IZGRADNJE MODERNOG KREDITNOG SISTEMA

Na početke oblikovanje austrijskog kreditnog sistema, u širem kontekstu, podsticajno je delovao razvoj zanatstva, manufaktura i trgovine u drugoj polovini 18. veka; jačanje tržišne orijentacije naprednih veleposednika i imućnih seljaka, a naročito privredna konjunktura izazvana dugotrajnim ratovima sa Francuskom (1792–1815). U istom smeru je delovala uvećana akumulacija kapitala izazvana rastom obima trgovine kao i sve izraženija potreba privrednih subjekata za kreditom. Na oživljavanje trgovine uticala je i kontinentalna blokada proklamovana od strane Napoleona 1806. g., a u Habzburškoj monarhiji sprovedena od 1808. godine.⁵⁴

Ranije smo u kratkim crtama već govorili o najvažnijim pitanjima finansija Austrijske monarhije do početka 19. veka. Između ostalog smo konstatovali da je inflatorno finansiranje državnih izdataka u periodu ratova sa Francuskom dovelo do državnog bankrota 1811. godine, te je bečka vlada bila primorana da formuliše ozbiljne mere za stabilizaciju novčanog sistema zemlje. Bilo je neophodno radikalno smanjiti količinu papirnog novca u opticaju, što je postignuto devalvacijom, tj. otpisivanjem 80% vrednosti papirnih novčanica i njihovom zamenom za nove novčanice u odnosu 5 : 1. Nove novčanice nazivane su forintama bečke vrednosti (*Wiener Währung*) i određeno je da ih ne može biti štampano u vrednosti većoj od 212 miliona forinti i da su zamenljive za srebrnjake. Iako su namere vlade bile iskrene, pomenuto ograničenje volumena papirnog novca, kao posledica teških ratnih opterećenja, ubrzo je probijeno i količina novca u prometu je do 1816. g. dostigla 639 miliona forinti. Vrednost *Wiener Währung*a se od 1811. do 1820. godine kretala između 30,5 i 62,8% vrednosti srebrnjaka, a 1820.

⁵⁴ Zbog zabrane saobraćaja, trgovine i poštanske komunikacije sa Engleskom, francuske, španske, italijanske i nemačke luke nisu se mogle koristiti za trgovinu, te su trgovački putevi premešteni na Levant, odakle je roba teškim i dugim putem dospevala do srednje i zapadne Evrope. Tranzitna trgovina kroz Mađarsku potaknula je trgovinu i finansijsko poslovanje u većim trgovačkim centrima zemlje. U Peštu se tada naselilo 80–100 grčkih, jermenskih, engleskih i nemačkih trgovaca, od kojih su pojedini ostali i posle Napoleonovog pada, odnosno ukidanja kontinentalne blokade. Iz njihovih redova potekla je inicijativa za osnivanjem jedne komercijalne banke. Od peticije peštanskim gradskim vlastima 1822. godine, međutim, dalje se nije stiglo.

godine bila je na 40% vrednosti. U prometu su istovremeno bile papirne novčanice, šestoprocentne državne obveznice i srebrnjaci. Na pomolu je bio novi slom državnih finansija, te je 1816. izvršena i druga devalvacija. Posle toga relativnu stabilizaciju prilika donelo je osnivanje emisije banke Austrijske carevine 1816. godine. (Гафема 2001, 84)

Kriza je podstakla formiranje centralne banke Monarhije pod nazivom Austrijska nacionalna banka (*Privilegierte Österreichische National-Bank*) juna 1816. godine. Osnovna zamisao je bila da se sporazumima između Austrijske nacionalne banke i vlade definiše količina papirnog novca koja bi – u sklopu kreditnih aktivnosti državne kase, a u zavisnosti od vrednosti deponovanog zlata i srebra u Austrijskoj nacionalnoj banci – smela biti emitovana. Nacionalna banka bi se protiv pritiska vlade, tj. njene preterane sklonosti ka uzimanju državnih zajmova, u krajnjem slučaju, mogla braniti odbijanjem da obezvređeni papirni novac zameni za srebrnjake, što je inače bila njena statutarne obaveza. Osnivački kapital banke je iznosio 110 miliona forinti. Austrijska nacionalna banka je pod strogim uslovima imala pravo pružanja hipotekarnih kredita, eskontovanja menica i drugih dobrih trgovačkih hartija kao i rukovođenja specijalnim fondom koji će namirivati državne dugove nastale zamenom papirnog novca. Ipak, prioritetni zadatak banke bilo je povlačenje iz opticaja nenaplativih državnih obveznica i obezvređenog papirnog novca kao i štampanje svojih banknota zamenljivih srebrnjacima. Car je sebi zadržao pravo imenovanja guvernera i viceguvernera banke. U Pragu je osnovana filijala Austrijske narodne banke 1847. g., a u Pešti 1851. godine. U periodu 1818–1823. u 12 gradova Austrijske carevine osnovane su filijale-blagajne banke, ali su one bile bez uticaja na kreditne poslove s obzirom na to da je u njima vršena samo zamena novčanica. (Sóos 1993, 87, 89)

U skladu s početnim zamislima, do 1820. godine iz prometa su povučena 132 miliona forinti papirnog novca, no povlačenje novčanica bečke vrednosti trajalo je sve do 1847. godine, a povlačenje šestopostotnih obveznica državnog zajma sve do 1865. godine. Ipak, pritisak države na primarnu emisiju novca – radi popunjavanja budžetskih deficita – i kasnije je dovodio da neplaniranog porasta obima papirnih novčanica u prometu. Austrijska nacionalna banka je to pokušala pratiti rastom količine metalne

podloge banke, te je od 1818. godine njenu vrednost sa 18,9 miliona do 1835. godine podigla na 40,9 miliona, međutim ta rezerva u zlatu i srebru je ipak činila samo 28,8% vrednosti novca u opticaju. (Гађеџа 2001, 89-90)

Austrijska nacionalna banka bila je jedna od prvih centralnih banaka Evrope i većina sličnih banaka osnovana je posle nje.⁵⁵ Njeno osnivanje možemo smatrati početnim korakom nastajanja modernog bankarstva u Austrijskoj carevini. Snažnu podršku osnivanju centralne banke dali su veleposednici i preduzetnici zainteresovani za stabilne finansijske prilike i za razvoj kreditnog sistema zemlje. Banka je štampanom papirnom novcu od 1820. godine osigurala srebrnu, a od 1892. godine zlatnu podlogu (Austrijska nacionalna banka je 1877. g. reorganizovana u Austrougarsku banku). S obzirom na to da se država nije odrekla prava štampanja svog novca, sve do 1907. godine bile su u paralelnom prometu novčanice štampane od strane Austrijske nacionalne banke i državne kase, što je, uz primetnu stabilizaciju finansijske situacije (naročito posle 1878. godine), unelo određen stepen nesigurnosti u finansijsko poslovanje Habzburške monarhije.

Austrijska nacionalna banka je u prvoj polovini 19. veka – radeći i izvan uobičajenih kompetencija jedne centralne državne banke – odigrala važnu ulogu u finansiranju austrijskih i čeških industrijskih i trgovačkih preduzeća putem efektivne pomoći privatnim bankama (jeftini zajmovi, reeskont menica). Uz nju, pioniri modernog kreditnog sistema bile su bogate bankarske kuće poput S. M. Rotšild, Simon G. Sina, Arnštajn i Eskeles, Vodianer, Kenigsverter i drugih, koje su imale znatnu ulogu u obezbeđivanju državnih zajmova i u kreditiranju poljoprivredne proizvodnje, pri čemu su Rotšildi i Sine pružali zajmove takođe trgovini i osnivanju industrijskih objekata. Treći stub izgradnje kreditnog sistema činile su štedionice (njihov broj je u austro-češkim oblastima do 1866. g. dostigao 124). Prva u nizu austrijskih štedionica, *Prva austrijska štedionica (Erste Österreichische Sparkasse in der Leopoldstadt)*, osnovana je 4. oktobra 1819. godine. Dugo vremena ona je bila jedina velika austrijska štedionica sa poslovanjem velikog obima i sa razgranatom mrežom filijala po celom carstvu. Koliko je

⁵⁵ Pre Austrijske nacionalne banke formirane su samo emisione banke Engleske (1694), Škotske (1695), Irske (1782), Francuske (1800), Holandije (1814) i Norveške (1816).

ona bila uspešna, svedoči činjenica da i dan-danas postoji kao svima nama dobro znana *Erste banka* (*Erste Bank der oesterreichischen Sparkassen AG*). (Sóos 1993, 115) (Berend T. 1987, 385)

Monetarna ingerencija Austrijske nacionalne banke prostirala se i na Ugarsku, zbog čega je Mađarski državni sabor protestovao, smatrajući da je nedopustivo da su finansijski poslovi Ugarske podređeni jednoj austrijskoj 'privatnoj banci', odnosno da novčarstvo zemlje bude u potpunosti podređeno finansijskoj politici bečkog dvora. Svesna značaja razvoja kreditnog sistema, mađarska strana nije bila protivna bankarskom poslovanju Austrijske nacionalne banke već činjenici da je ona bila instrument politike bečkog dvora. Smatralo se nekorektnim da, u doba kada Mađarski državni sabor i političari ozbiljno i u detalje raspravljaju o privrednim, finansijskim i poreskim pitanjima, Austrijska nacionalna banka emituje ogromne količine papirnog novca u želji da pomogne bečkoj vladi. Mađarski političari su smatrali teško održivim situaciju u kojoj je već postalo gotovo uobičajeno da inflacija u Ugarsku stiže iz Cislajtanijske, izazvana pre svega deficitnim finansiranjem ratnih rashoda države, poput vojne intervencije u Italiji 1821. godine. (Sóos 1993, 91)

Međutim, osim žalbi, u prvim decenijama 19. veka mađarska strana nije uspjela postići nešto više, što ilustruje činjenica da je dozvola za osnivanje prve samostalne štedionice u Ugarskoj stigla sa bečkog dvora tek 1836. godine. Naravno, posle prvih pokušaja osnivanja banke s kraja 18. veka i predloga peštanskih i đerskih trgovaca iz 1802. godine, bilo je i dalje brojnih projekata, pokušaja, predstavljeni u tom pravcu, ali su uspjesi bili jedva vidljivi: inicijative za osnivanjem kreditnih ustanova u Mađarskoj redovno su se obijale o otpor bečkog dvora. Osim toga, osnivanje su takođe otežavali feudalni pravni okviri kao i nedostatak novca nastao dvostrukim finansijskim krahom i devalvacijom. Neke županije papirni novac nisu prihvatale kao zakonito platežno sredstvo, te su odbacivale mogućnost da na njegovo prihvatanje sudovi bilo koga mogu obavezati. S druge strane, usled nedostatka kreditnog sistema nestašica novca je bila tolika da je papirni novac ušao u svakodnevnu upotrebu, iako je smatran nezakonitim. Znajući to, bečka se vlada i nije naročito trudila da poboljša kreditno poslovanje u Ugarskoj.

Politički i ekonomski činioci su se u odnosima bečkog dvora i Ugarske tesno preplitale već tokom 18. veka, te je i u 19. veku važan element privrednog života Ugarske predstavljala politika. Naročito je to postalo vidljivo u delatnosti mađarskog reformističkog pokreta iniciranog zbivanjima Mađarskog državnog sabora iz 1825/27. godine. Pokret je, između ostalog, reafirmisao i produbio ideje mađarskih preporoditelja s kraja 18. veka u pravcu isticanja potrebe za izgradnjom samostalnog ugarskog privrednog i finansijskog sistema, kao osnove ne samo za dalji ukupni socijalno-ekonomski razvitak već i kao oslonca za efikasnu borbu protiv političke i privredne hegemonije austrijskog Dvora, odnosno austrijske privrede. Oni su smatrali da nezaobilazna funkcija u preoblikovanju celokupnog ekonomskog i društvenog života zemlje pripada efikasnom kreditnom sistemu, za šta je preduslov prethodna razgradnja sistema feudalnog poseda, poništavanje ustanove aviticiteta, ukidanje zastarelih zakona poput onog o parničnom postupku, o dugovima, itd. Poticaj za osnivanje prvih novčanih zavoda došao je iz redova tržišno orijentisanih veleposednika, većih trgovaca, industrijalaca i reformista, i sem gore navedenih ekonomskih i političkih motiva isticana je i potreba pružanja jeftinih zajmova siromašnijim slojevima, pre svega seljaštvu.

U Ugarskoj su, približno do Nagodbe, najmarkantnije ustanove kreditnog sistema bile Austrijska nacionalna banka, razne privatne banke i štedionice. Za njima su sledile druge, te je do 1860. godine osnovano ukupno 80 novčanih zavoda. Od pedesetih godina osnovana su prva gradska kreditna udruženja, a ona na selu tek od osamdesetih godina 19. veka, u vezi sa agrarnim pokretom koji se tada razmahao. (Kövé, A reformkortól az I. világháborúig 2003) (Berend T. 1987, 269)

Najpre su se, od tridesetih godina, odomaćile štedionice, koje su se, naišavši na pogodno tlo, brzo razvijale. Prvo su formirane filijale Prve austrijske štedionice u Đeru (radila je 1817–1838), u Nađsombatu (1817–1841), u Zoljomu (1827–1829), Segedinu (1827–1829), Osijeku (1827–1834), u Varaždinu (1827–1830), filijala u Požunu (1828–1841) i u Eršekujvaru (1829–1839). Nešto kasnije nastale su prve zaista samostalne ugarske štedionice. Prva autohtona štedionica u Kraljevini bila je Brašovska opšta štedionica (*Brassói Általános Takarékpénztár*), osnovana 1836.

godine. Međutim, pošto je bila lokalnog značaja i udaljena od centralnih delova Mađarske, ona nije mogla da posluži kao primer za osnivanje drugih štedionica, te se obično smatra da je prva štedionica od opšteg značaja za razvoj samostalnog novčarstva u Mađarskoj bila *Prva peštanska domovinska štedionica* (*Pesti Hazai Első Takarékpénztár*), koja je započela sa radom 1840. g. sa humanitarnim ciljem da favorizuje i pomaže siromašnije narodne slojeve.⁵⁶ Formiranje ove ustanove vezuje se za ime *Andraša Faja*, koji se pre toga punih 15 godina zalagao za osnivanje jedne snažne, centralne mađarske štedionice.⁵⁷ Humani karakter štedionice do kraja četrdesetih godina transformisao se u poslovni, što je s druge strane omogućilo njeno jačanje. Štedionica je kredit pružala uz garanciju zemljišnog poseda, s time da su zajmovi (do 60 forinti) davani pod relativno povoljnim uslovima i kmetovima koji su imali pola ili celu sesiju, i čija je marljivost i staloženost bila posvedočena od strane feudalnog gospodara. Sem pružanja zajmova, štedionica se bavila i davanjem predujma i eskontovanjem menica. (Vargha 1885, 24-25)

Nešto posle formiranja Prve peštanske domovinske štedionice, došlo je i do produženja privilegije Austrijske narodne banke kao centralne banke Austrijske carevine, te se, smatrajući to povredom svoje finansijske samostalnosti, Mađarska 1841. godine žalila bečkom dvoru i tražila dozvolu za utemeljenje ugarske emisije banke. Mađarski političari su smatrali da se državni budžet zemlje ne može reformisati (a time nije moguće sprovesti ni neophodne privredne i političke reforme u građanskom duhu) ukoliko se finansijski poslovi ne vode u skladu sa interesima same Ugarske, tj. ako se njima rukovodi iz Beča u skladu sa carevinskim interesima. Zahtev za osnivanjem Mađarske narodne banke podržale su i županijske vlasti. Umesto centralne banke Beč je odobrio osnivanje prve samostalne Mađarske komercijalne banke u Pešti, koja je pomaganje razvoja industrije i trgovine mogla vršiti bez zadiranja u austrijske finansijske interese. Uzgred budi

⁵⁶ Prva peštanska domovinska štedionica počela je sa radom 2. januara 1840. godine.

⁵⁷ Andraš Faj (*Fáy András*, 1786–1864), pisac, političar, član Mađarske akademija nauka, zagovornik reformističkih ideja, blizak Ištvanu Sečenjiju, poslanik u Mađarskom državnom saboru.

rečeno, zahtev i nacrt statuta ove ustanove predati su vlastima još 1830. godine. Iako je njena delatnost statutarno bila u priličnoj meri ograničena kako ne bi štetila interesima Austrijske narodne banke, ona se brzo stabilizovala i vodila uspešno poslovanje. Mađarska komercijalna banka je tokom revolucije 1848–1849. g. štampala mađarske novčanice tzv. 'Košutove banknote'.

Godine 1840. u Ugarskoj je donet zakon o meničnom poslovanju, koji je nesumnjivo bio od uticaja na činjenicu da su od te godine (s izuzetkom 1843. g.) pa sve do 1848. svake godine uspostavljene štedionice u najznačajnijim ugarskim gradovima, mahom u onim koji su bili življi privredni centri i koji su raspolagali znatnijim građanskim elementom.⁵⁸ Slično Prvoj peštanskoj domovinskoj štedionici, manje-više su i kasnije štedionice osnivane sa dobrotvornim motivima i ciljevima, obično na poticaj naprednih pojedinaca, a uz pomoć županijskih ili gradskih vlasti. Istovremeno, već od samih početaka među razlozima osnivanja bila je prisutna i želja za zaradom. Shodno tome, *Prva požunska štedionica* već je 1842. godine osnovana kao deoničarsko društvo s ciljem da svojim osnivačima osigura solidne dividende. Ubrzo se pokazalo da je ova koncepcija privukla više preduzetnika i u većoj meri doprinela razvoju novčanih ustanova nego prvobitna, humanitarna. (Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal 1897, 30*) Zbog toga, one štedionice koje su osnovane sa pretežno dobrotvornim zamislima, tokom sledećih decenija su se preobrazile u deoničarska društva sa profitnom orijentacijom. Na njihov prvobitni karakter podsećao je samo običaj da štedionice iz svojih čistih prihoda godišnje izdvoje manje ili veće sume u dobrotvorne svrhe. (Vargha 1885, 21-22) (Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal 1897, 42*)

Pozitivnu društvenu ulogu štedionica pokazuje i brzina povećavanja štednih uloga u njima. Odnos uloga prema osnovnom kapitalu štedionica bio je višestruko veći, ali sa tendencijom poboljšanja udela putem stalnog, mada sporog, uvećanja rezervnog kapitala.⁵⁹ Dobrotvorni karakter i solidno

⁵⁸ Usled povoljnije pravne regulative u Ugarskoj je do 1845. godine osnovano 20 štedionica, a u austrijskom delu Monarhije svega njih osam. (Sóos 1993, 117)

⁵⁹ Godine 1841. uložili su bili 35 puta veći od vrednosti osnivačkog kapitala, a 1848. godine svega 13 puta.

poslovanje ovih novčanih institucija ipak su obezbeđivali dosta visok stepen sigurnosti ulagačima. Visina uloga bila je limitirana. U četrdesetim godinama većinu uloga klijenata štedionice su investirale u zajmove sa garancijom u nepokretnostima, osetno manje u eskontovanje menica, a samo nekoliko štedionica u predujmove. Od 1840. godine, kada je omogućeno da se kmetovi pojedinačno ili u okviru kompletnih naselja otkupe od urbarijalnih obaveza, a naročito posle 1848. godine, kada je vlastela ostala bez besplatne rabote, odnosno kada je poreska opterećenja počelo podnositi i plemstvo – znatno se uvećao značaj kredita i za seljaštvo i za plemstvo. U vezi sa rastom potreba za kreditom, grof Emil Dežefi je pokrenuo pitanje osnivanja institucije za kreditiranje zemljoposjednika. U tom smislu, četrnaesti zakonski članak iz revolucionarne 1848. godine je propisao osnivanje kreditnog zavoda, međutim zbog revolucionarnih događaja zakon nije sproveden u život. (Vargha 1885, 30-33)

SAOBRAĆAJ

Konjunktura u vreme ratova sa revolucionarnom Francuskom, a kasnije stalna potražnja za poljoprivrednom robom, značajno su povećali količinu robe za prevoz. Taj bitno uvećani obim trgovine iziskivao je bolje i savremenije saobraćajne prilike, odnosno saobraćajnice koje bi obezbedile brz, stalan, masovan i jeftin prevoz robe. O teškoćama saobraćajnih veza i o počecima razvoja saobraćaja u 18. veku već smo govorili, te ćemo se ovde samo osvrnuti na razvoj saobraćajnih prilika u prvoj polovini 19. veka.

Mogli bismo konstatovati da je 19. vek doneo zaista duboke promene u saobraćajnim prilikama – u skladu sa izazovima vremena. Pri tome, bečki dvor se oslanjao na unapređenje saobraćajnih prilika postignuto u doba Marije Terezije i cara Josifa II. Carska vlada Franje I podržala je razvoj saobraćajne infrastrukture pružajući podršku izgradnji železničkih pruga, regulaciji toka reka, izgradnji drumova i kanala. Bolje komunikacije ostvarene između prestonica krunovina i centara razvijenijih privrednih oblasti, uskoro su rezultirale veoma osetnim skraćivanjem vremena putovanja, znatno povećanim obimom trgovine, ali i nesumnjivim koracima ka čvršćoj privrednoj integraciji teritorija Austrijske carevine.

Osnovna potreba bila je izgradnja puteva između najvažnijih naselja, međutim i uz pozitivan odnos dvora gradnja je nailazila na teškoće usled visokih troškova i stalnog manjka državne kase. U osnovi, bečki dvor je polazio od centralističkih zamisli, težeći da poveže udaljene krajeve Monarhije sa prestonicom. Postojala je određena podela poslova i finansijskih tereta: država je gradila glavne trgovačke i poštanske puteve, a lokalne vlasti, poput županija u Ugarskoj, bile su obavezne da ih održavaju. Imamo podatke o tome da je vlastela iskorišćavala kmetovsku rabotu za poboljšanje saobraćajnih uslova na svojim posedima. Praktično, izgradnja puteva odvijala se sporo, a sam prevoz na veće udaljenosti konjima i kočijama bio je skup, a nekad i rizičan. Zbog toga je drumski prevoz obično korišćen za prevoz robe do najbližih tržišnih mesta. (Kaposi 2003, 229)

U pogledu izgradnje puteva u Beču se najvažnijim smatralo uspostavljanje dobrih saobraćajnih veza preko Alpa između Beča i Trsta, odnosno veza između Tolbaha (južni Tirol) i Koneljana (Conegliana, pokrajina Veneto). U periodu Vormärza državnim novcima završeno je 2240 km prvorazrednih puteva, a privatnim i opštinskim sredstvima još 46.400 kilometra. Prema tvrdnji Davida F. Gada, u Austriji je 1847. godine postojala mreža puteva dugačka ukupno 96.000 kilometara. (F. D. Good 1984, 65)

Mađarska je revoluciju dočekala sa 4000 kilometara izgrađenih puteva, što je otprilike značilo da su ti putevi bili nešto bolji i čvršći od običnih. Ipak, na nizijskim predelima pravih dobrih puteva sa čvrstom podlogom još decenijama nije bilo. Možda nije ni čudo ukoliko uzmemo u obzir da izgradnja čvrstih puteva na zemljanom terenu nije bila puno jeftinija od izgradnje železničkih pruga, odnosno da su javni putevi građeni obično rabotom kmetova. U skladu s time, saobraćaj je bio prilično spor: oko 240 kilometara od Pešte do Beča se 1847. g. kočijom prelazilo za 40 sati, a krajem pedesetih godina vozom devet sati. U zavisnosti od toga kojom rutom se vozilo, pedesetih godina se do Beča moglo stići za 28–30 ili za svega devet sati. Negde u isto vreme parnim brodom se od Pešte do Požuna, dakle uzvodno, putovalo 19 sati, što je opet bilo znatno brže od 18–20 dana potrebnih teretnim brodovima uz vučnu snagu konja od Pešte do Beča! (Kövé, Iparosodás agrárországbán 1982, 69-70)

Železnica

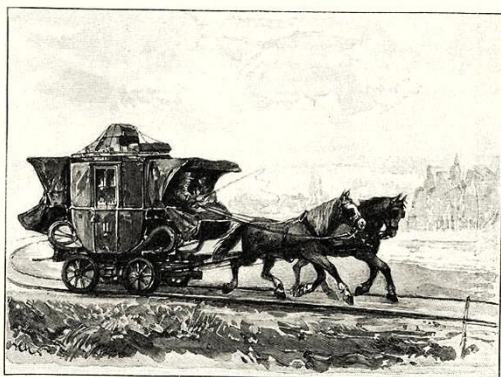
Tridesetih i četrdesetih godina 19. veka Habzburška monarhija ulazila je nesvesno u epohu koja je izgradnjom železnica i modernih načina komunikacije (telegraf, kasnije telefon) ne samo iz korena promenilo saobraćajne prilike već je takođe uzburkala dotadašnje poimanje vremena i prostora. Izgradnja železnica je tokom 19. veka revolucionirala prevoz robe i putnika i ostvarila širok uticaj na privredu, na tokove trgovine, na ubrzano formiranje kreditnog sistema, ali i na način života pa i na nastanak nove važne privredne grane – turizam. Ne treba da čudi podatak da su savremenici železnicu nazivali lokomotivom privrede. Za razliku od tradicionalnih načina prevoza vodenim ili suvozemnim putem, železnički prevoz je znatno manje zavisio od vremenskih prilika, godišnjih doba ili delova dana i omogućivao je brz i tačan prevoz robe i ljudi. Železnica je omogućila povezivanje udaljenih regija, dalekih i zabačenih proizvodnih i tržišnih centara, kao i unutrašnju integraciju tržišta Habzburške monarhije. Činilo se da su se naselja našla bliže jedni drugima. Relativno jeftino, sigurno, komforno i brzo putovanje privuklo je puno putnika i doprinelo je značajnom uvećanju obima unutrašnjeg saobraćaja, a na duže staze i razvoju turizma. S vremenom se ispostavilo da je uz privredne efekte železnica donosila društvene i kulturne benefite. Dopremanje robe, pošte i novina postalo je sigurnije i brže, a izgradnja železnica i pratećih objekata stvorila je brojna nova radna mesta.

Razvoj železnica u oba dela Austrijske carevine počeo je tridesetih godina 19. veka. U Mađarskom državnom saboru 1836. g. donet je zakon o izgradnji železnica. Prva pruga u austrijskom delu otvorena je 1837. godine, dve godine kasnije direktor Severne pruge i planer Sueckog kanala, Alojz fon Negreli, organizovao je, prvu u Evropi, noćnu železničku liniju. Prva austrijska lokomotiva sagrađena je 1840, a prva mađarska 1873. godine. Pod rukovodstvom Karla Gege 1856. godine završena je čuvena Semerinška pruga (*Semeringbahn*), prva planinska železnička linija – istinski podvig inženjerskog i graditeljskog umeća. U Mađarskoj je prva železnička linija završena 1846. g. između Pešte i Vaca, zatim 1847. g. na ruti Pešta–Solnok, kao i između Šoprona i državne granice; 1848. predata je linija Požun –

državna granica.⁶⁰ Do nagodbe u Mađarskoj je izgrađeno 2500 km pruga, a do 1918. ukupno čak 22.000. Kolika je važnost pridavana gradnji željeznica, svedoči podatak da je pred Prvi svetski rat u austrijskom delu države čak 20% državnih rashoda odlazilo na željeznice. Zapravo, teško je preceniti uticaj izgradnje željezničke mreže na formiranje unutrašnjeg tržišta i aktivaciju dotad pasivnih krajeva Monarhije. Takođe, stvaranje željezničke mreže rezultirao je ogromnim porudžbinama privredi, što je snažno podstaklo razvoj metalurgije, željezne industrije, mašinske industrije, a indirektno i direktno doprinelo je uvećanju broja zaposlenih. Željeznički saobraćaj postao je sredstvo masovnog putničkog saobraćaja, što je dovelo do značajnog sniženja cene voznih karata u navedenom periodu. (Reden 1989, 169, 172)

Izgradnja željeznica na duže staze donela je istinski proboj u modernizaciji saobraćajnog sistema Habzburške monarhije. Njen razvoj je u početku podstaknut privatnom inicijativom i privatnim kapitalom, a trase linija su se dobrim delom podudarale sa tradicionalnim trgovačkim pravcima i rukovodili su se, kako se čini, prvenstveno privrednim, a manje vojno-strategijskim razlozima, mada ima i suprotnih mišljenja. (Judson 2018, 135-136) U tom kontekstu nastao je i koncept inženjera F. J. Gerštnera koji je 1807. g. umesto putem kanala predložio povezivanje Dunava i Vltave putem željezničke pruge na relaciji Linc–Budvajz. Suština te pruge bila je povezivanje prostora duž reke Dunav sa oblastima jugoistočne Moravske, odnosno preko Vltave i Labe sa lukom u Hamburgu. Primetimo da je u momentu početka gradnje ovaj plan predstavljao prvi željeznički projekat u kontinentalnom delu Evrope. Od 1832. g. pruga je funkcionisala uz vučnu snagu konja, a od šezdesetih godina uvedene su parne lokomotive. (Judson 2018, 135) (D. F. Good 1981, 66)

⁶⁰ Za izgradnju planirane pruge između Beča i Budimpešte nastala su dva privatna društva, jedno finansirano od strane porodice Rotšilda a drugo podržano od strane bankarske kuće Sina, koja je takođe finansirala izgradnju Lančanog mosta između Budima i Pešte. Rotšildi su želeli graditi prugu na levoj, a Sina na desnoj obali Dunava. Pobedila je koncepcija Rotšilda, te je i mađarska javnost stala 1844. g. uz nju. Plan je predviđao široku mrežu željezničkih pruga sa centrom u Budimu i Pešti. Početak ostvarivanja toga plana značila je izgradnja pruge Pešta–Vac i njeno produžavanje prema Solnoku. Dok su trajale rasprave u vezi sa time, Prvo mađarsko željezničko udruženje izgradilo je do 1846. prugu Požun–Nađsombat, sa konjskom vučom. (N. Kósa 2007, 109)

Ilustracija 40 Železnica na konjsku vuču Linc-Budvajz, autor Hugo Šarlemon

Važnu ulogu u promovisanju ideje izgradnje železnica u Austrijskoj carevini imao je nadvojvoda Johan, koji je lansirao ideju izgradnje pruge od Trsta do Hamburga zaobilaznjem Beča, kao i bankar Salomon

Rotšild, koji je, podstaknut primerom Velike Britanije, zdušno radio na izgradnji pruga, te su 1829. g. sa već pomenutim Gerštnerom predlagali izgradnju linije koja bi Beč povezala sa bogatim rudnicima uglja i gvožđa u severnim delovima Moravske i sa Galicijom (planirana krajnja destinacija je bila Bohnja, današnja jugoistočna Poljska, gde se nalazio jedan od najstarijih rudnika kamene soli u svetu, otkriven u 12. veku). Među prvim svojim merama car Ferdinand je 1835. g. odobrio projekat Rotšildovoj grupi, pa je po njemu pruga i dobila ime (*Kaiser Ferdinand Nordbahn*). Ona je uz pomenute oblasti na kraju sa prestonicom povezala i Šlesku i Bukovinu, te se ubrzo pokazala ekonomska svrsishodnost izgradnje. Prva deonica (*Florisdorf-Deutsche Wagram*) na parni pogon na ovoj liniji predata je u saobraćaj 23. novembra 1837. godine. Druga austrijska parna železnička linija bila je ona od Beča do Bečkog Novog Mesta, puštena u promet 1841. godine. Bečka vlada je 1841. godine formulisala dalekoročni plan gradnje železnica, u kojem su definisani najvažniji pravci železničkih pruga. Uz dalje grananje Severne pruge, istaknuta je neophodnost uspostavljanja Južne pruge. Prag je već 1845. g. povezan sa Bečom, a planirano je povezivanje Beča i sa Peštom. (Berend T. 1987, 377) Tridesetih godina Georg fon Sina je dobio koncesiju za izgradnju pruge u pravcu juga od Beča prema Đeru uz mogućnost njenog produženja u pravcu Jadranskog mora, do čega je došlo nešto kasnije u izmenjenim okolnostima. Južna železnica (*Südbahn*) do 1849. godine dosegla je Ljubljanu, a 1857. g. stigla je do Trsta. Značajne investicije izvršene su takođe na italijanskim teritorijama: 1843. g. otvorena je linija od

Venecije do Padove, a uskoro od Venecije do Milana (*Ferdinandova linija*). (Judson 2018, 138, 135) (Kerkápoly 1943, 20)⁶¹

Ilustracija 41 Proizvodnja željeznih šina, autor je Arpad Festi

Koncept investicija u željezničku mrežu u Galiciji bio je sličan izgradnji kamenih puteva: prioritet je predstavljalo međusobno povezivanje najvažnijih tržišnih, industrijskih i rudarskih centara kao i njihovo povezivanje sa austrijskim i mađarskim privrednim centrima. Dinamika

⁶¹ Reakcija političko-poslovne elite na posve novu, revolucionarnu tehnologiju bila je relativno brza: sedam godina po otvaranju čiste parne željezničke pruge u Engleskoj, pokrenuta je prva deonica i u Austriji, a Habzburška monarhija je bila među prvim državama u Evropi koje su počele graditi željezničke pruge sa prevozom na parni pogon. Prvo pojavljivanje parne lokomotive bilo je u Engleskoj na pruzi Stokton–Darlington septembra 1825. godine, međutim s obzirom na to da je na toj pruzi naizmjenično korišćena konjska i parna vuča, obično se prvom prugom na kojoj su se koristile parne lokomotive smatra ona između Liverpula i Mančestera, otvorena 1830. godine. Posle Engleske druga javna željeznička linija na parni pogon otvorena je u Belgiji između Brisela i Malinea 1832. godine. U Nemačkom savezu prve pruge predate su u saobraćaj u Bavarskoj (1835) i Saksoniji (1838). U Francuskoj je prva željeznička linija sa parnom lokomotivom pokrenuta 1828. g., ali za potrebe rudnika, dok je prva javna pruga stavljena u upotrebu 1837. g. između Pariza i San Žermena. U Ruskom carstvu prva pruga pokrenuta je 1837. g., u Napuljskoj kraljevini i Holandiji 1839. g., a u svim ostalim evropskim zemljama kasnije.

izgradnje bila je primetno manja od one u austrijskim i mađarskim oblastima. Prva pruga dužine 65,7 km predata je 1847. godine, a do 1861. izgrađeno je još 400 kilometara; 1870. godine Galicija je imala 1128 kilometara, krajem 1880. godine 1553 km, a 1890. godine 2315 kilometara železničkih pruga. (Biliński 1899, 877-878)

U Bukovini je do pred kraj 19. veka izgrađeno 114 kilometara glavnih železničkih linija, 334 vicinalnih (pruge lokalnog značaja), 32 kilometra železničkih pruga izrazito teretnog karaktera i 5 kilometara industrijskih pruga, ukupno 488 kilometara železnica. Na tim kolosecima 1895. g. prevezeno je približno 1.350.000 putnika i šest miliona tona robe. (Wiglitzky 1899, 527)

S vremenom se pokazalo da je izbor trase izgrađenih železničkih pruga u Habzburškoj monarhiji imao podstičući efekat na intenzitet trgovačke i proizvodne delatnosti doticanih naselja, a takođe i na njihov demografski rast. Sem brojnih primera u Habzburškoj monarhiji, o tome svedoči i trka srednjih i manjih nemačkih država u okviru Nemačkog saveza za obezbeđenjem trase železnice kroz njihove države, pošto su smatrale da bi gubitak trgovačkih pravaca bio nepovoljan za njih. Austrijska vojska sve do četrdesetih godina nije imala posebne planove sa železnicom, ali je u događajima u vezi sa ustankom u Galiciji i revolucionarnim zbivanjima u Italiji 1848. godine stekla pozitivna iskustva u vezi sa brzim i jeftinim prevozom vojske i provijanta. (Judson 2018, 135, 137) U Austrijskoj carevini do 1848. godine izgrađena su ukupno 1622 kilometra železničkih pruga, čime je premašen obim izgradnje u Pruskoj, međutim pravi polet izgradnja železnica dobila je pedesetih godina, a naročito nakon austro-mađarske nagodbe 1867. godine.

Razvoj železnice u Mađarskoj imao je rani, ali neuspešan početak. Železničko društvo osnovano od strane grofa Jožefa Venkhajma (*Wenckheima*) 1827. g. imalo je za cilj da izgradi železničku prugu od Pešte do Solnoka, što je podržavao i palatin Ugarske, nadvojvoda Josif. Taj pravac je svakako značajan, jer povezuje Dunav i Tisu. Iste godine je već otvorena eksperimentalna deonica dužine 7,6 kilometara; međutim, pokazalo se da je Palmerov sistem „lebdeće pruge“ nedovoljno bezbedan, te se odustalo od daljih radova. Uz palatina, velik promoter ideje primene snage parnih mašina

za unapređenje privrede i saobraćaja bio je grof Ištvan Sečenji, koji se intenzivno zalagao za unapređenje drumskog, rečnog i železničkog saobraćaja radi unapređenja trgovine i uopšte privredne delatnosti. Deo zasluga za donošenje prvog zakona u Ugarskoj u vezi sa izgradnjom železnica (XXV zakonski član iz 1836. g.) svakako pripada njemu. Iako je važnost zakona limitirana do sledećeg zasedanja Diete, on je ipak imao dvojak značaj: formulisao je pravce u kojima je železničke linije trebale graditi, a ujedno u evropskom pravnom prostoru predstavljao je treći slučaj (uz Belgiju i Francusku) primene principa eksproprijacije zemljišta – uz sveobuhvatno i pravedno obeštećenje vlasnika – za potrebe gradnje železnica, plovnih kanala i mostova. Zakon je preferirao privatnu inicijativu i za početak je predviđao konjsku vuču (praktično je samo linija Nađsombat–Požun funkcionisala na konjsku vuču). (Kerkápoly 1943, 27-28)⁶²

Po donošenju pomenutog zakona, tri železnička društva dobila su dozvole za gradnju železničkih pruga u Mađarskoj. Bila je to finansijska grupacija oko bankarske kuće Georga Sine (od Beča do Đera na desnoj obali Dunava, od Beča preko Šoprona do Đera), zatim finansijska grupa oko barona Rotšilda (Dojč-Vagram–Požun), a treća grupa predvođena Moricom Ulmanom, tzv. Mađarska centralna železnica (*Magyar Középponti Vasút*), koja je dobila dozvolu za pripreme radove izgradnje linije Pešta–Požun na levoj obali Dunava, kao i za linije Pešta–Debrecin i Budim–Der.

Zbog sučeljenih interesa investitora, nespremnosti da grupacija G. Sine završi predviđene poslove, ali i usled odugovlačenja od strane dvora (Ulmanovoj finansijskoj grupi dozvola za početak rada izdata je tek 1844. g.), tek je jula 1846. g. otvorena deonica Pešta–Vac (predviđena pruga do Požuna). Voz je razdaljinu od 33,6 kilometara prevalio za 59 minuta. Godinu

⁶² Planirani pravci protezanja pruga predviđali su povezivanje Budima i Pešte sa važnim središtima na granicama Kraljevine Mađarske: 1. od Pešte do granice sa Austrijom u pravcu Beča, 2. od Pešte do luka na Mađarskom primorju, 3. od Pešte do Zemuna, 4. od Pešte do granica Moravske i Šleske, 5. od Pešte do granice Galicije, 6. od Pešte ka Erdelju u pravcu Koložvara, 7. od Pešte do Erdelja prema Nađsebeni, 8. od granica Austrije do mađarskih primorskih luka odnosno do Osijeka i Osmanske carevine, 9. iz pravca Beča kroz Mađarsku do Krakova, 10. od Nađsombata do Košica, 11. od Košica do Krakova, 12. od Miškolca u pravcu Galicije i Rusije, 13. od Siska do mađarskih primorskih luka (prema zakonu 1840: XL od Beča preko Mađarske do Trsta). (Kerkápoly 1943, 28)

dana kasnije, 1. septembra 1847. g., nadvojvoda Stefan, palatin Ugarske, otvorio je prugu Pešta–Solnok. Vreme potrebno za prelaženje tih sto kilometara (naravno, uz stajanje na usputnim stanicama) bilo je 3 sata i 22 minuta. Treća linija, ona železničkog društva Mađarska centralna železnica, od Požuna do Marhega, završena je avgusta 1848. godine, ali je usled revolucionarnih zbivanja predata javnom saobraćaju tek kasnije. Železničko društvo Šopron–Vinernojšadt (*Wienerneustadt*) predalo je saobraćaju železničku prugu od Šoprona do Bečkog Novog Mesta avgusta 1847. godine. Mađarska je 1849. godinu dočekala sa ukupno 238 kilometara železničkih pruga, od kojih je 176 kilometara bilo na parni, a 62 kilometra na konjski pogon. Međutim, pored nesumnjivog značaja početka gradnje – koji je podrazumevao i obezbeđenje odgovarajućeg tehničkog i tehnološkog znanja, radne snage, organizacije poslova i finansiranja – važniji su bili već formulisani obimni planovi koji su ostvareni u narednim decenijama. (Kerkápoly 1943)

Austrijska carevina je eru železnica započela izgradnjom privatnih železnica, ali je država s vremenom počela da gradi svoje pruge i da otkupljuje privatne železničke linije. Kao rezultat toga, do 1853. godine dve trećine pruga u Austriji došle su u vlasništvo države, a u Ugarskoj se čak nešto iznad devedeset posto nalazilo u državnom posedu. Finansijske nedaće izazvane angažmanom u Krimskom ratu podstakle su politiku denacionalizacije, te je Austrougarska svoju istoriju započela sa železničkim sistemom koji je ponovo, gotovo u potpunosti, bio u privatnim rukama. Državne železnice prodavane su po veoma niskoj ceni, tako da se veruje da je ukupni gubitak države iznosio negde između 136 i 223 miliona forinti.

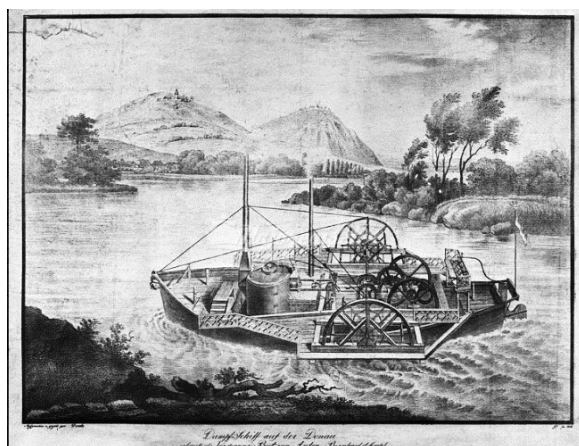
Činjenica da je bečka vlada pedesetih i šezdesetih godina izvršila denacionalizaciju vlasništva dobrog dela železničkih linija, nije značila da je ona postala manje zainteresovana za ekonomski ili vojni značaj železnica. Upravo sredinom 19. veka, u kontekstu razvoja njene industrijske proizvodnje, za Austrijsku carevinu su bili sve važniji pravci izvoza robe preko Trsta na Jadran i dalje u istočni Mediteran, odnosno pravac prema Crnom moru. Međutim, zbog činjenice da stepen regulacije toka Dunava nije odgovarao povećanom obimu trgovine, razmišljalo se o izgradnji železnica preko Erdelja u pravcu Vlaške i Moldavije, odnosno do luka Braila i Galac.

Ukoliko se i razmišljalo o investicijama u železnicu u pravcu Osmanske imperije, obično su planirani pravci preko Erdelja i Banata a ne preko Srbije. Ovo pitanje postalo je zaoštreno jačanjem britanske zainteresovanosti za Balkan i generalno za Osmansko carstvo. Gotovo istovremeno sa počecima širenja železnica, u Britaniji su se javile ideje o povezivanju Zapada i Istoka, odnosno povezivanja Indije sa Evropom. Prvi korak u tom pravcu bilo je povezivanje Osmanske carevine sa britanskim lancima trgovine, o čemu se već pisalo tridesetih godina 19. veka. Osmanska imperija je za britansku privredu predstavljala bogat izvor sirovina, ali i zgodno tržište za njene industrijske proizvode, te se u vezi sa tim javila ideja izgradnje luka u jugozapadnom delu Jadrana (Lješ, Klek, Sutorina) i njihovo povezivanje sa Istanbulom železničkom linijom. Jedan krak te železnice išao bi u pravcu Kneževine Srbije. Britanska ekspanzija u pomenutom prostoru je uz privredne ciljeve imala i strategijske: zaustaviti širenje ruskog uticaja. Razume se, ideja daljeg engleskog prodora na Jadran (na Jonskim ostrvima su bili prisutni već decenijama) i gradnja železnice, sem što bi ugrozila pomorski i trgovački značaj Trsta (i Rijeke), suštinski bi zadirala u ekonomske interese Austrijske carevine na širem prostoru Balkana. Problem je tim više bio izazovan zato što je britanski projekat u više tačaka bio podudaran sa stremljenjima beogradske vlade: razvoj srpskog saobraćajnog sistema, oživljavanje njene privrede i emancipacija trgovine u odnosu na Austrijsku carevinu. Iako je bečki dvor u to doba bio više zainteresovan za gradnju železničke veze prema Crnom moru, ovaj britanski plan je u njegov vidokrug postavio pitanje izgradnje linije iz Ugarske u pravcu Istanbula, kao i diplomatske mere preduzimane u Beogradu naspram realizacije britanskog projekta. (Самарцић, Аустријски извори о почецима железничке политике Србије 1852. 2016, 33-35) (Самарцић, Пројекат трансбалканске железнице и политика уставобранитеља 1851-1858 2012, 315-316)

Rečni saobraćaj

Ranije smo već govorili o vodenim putevima, o značaju i problemima rečnog saobraćaja – u prvoj polovini 19. veka i u tom smislu je došlo do dubokih promena. Pravi proboj u rečnom brodarstvu, u smislu

savlađivanja dobrog dela najkrupnijih problema, rečnog saobraćaja, donela je primena parne mašine. Uviđajući njen značaj, car Franja I je u cilju podsticanja brodarstva u Austrijskoj carevini 1813. g. proklamovao uredbu kojom je obećao koncesije na saobraćaj rekama svima onima koji budu prikazali operativan parobrod. Podstaknut time, Pečujac pruskog porekla Anton Bernhard konstruisao je i izgradio prvi parobrod na Dunavu (1817, deset godina po prvom putovanju Fultonovog parobroda na reci Hadson), koji je po carici nazvao Karolinom. Bio je to brodić nešto duži od 13 m, širine 3 m, sa gazom od jednog metra. Parna mašina je imala snagu od 24 konjske snage (KS). S obzirom na to da je sam parni stroj zauzimao pretežan deo prostora, upotrebljavan je kao tegljač nosivosti 30–48 tona. Posle tehničke provere i dobijene dozvole za rad, od 1818. g. prevozio je robu između Mohača, Osijeka i Novog Sada, međutim, pošto se pokazalo da nije bio dovoljno snažan na bržim deonicama reke, 1820. godine zatičemo ga u službi prevoza putnika između Budima i Pešte. Ipak, s obzirom na to da je prelazak Dunava bio jeftiniji baržom, nije bilo mnogo zainteresovanih za putovanje parobrodom, te je Karolina završila svoju službu u Osijeku, obezbeđujući prevoz preko Drave (most na Dravi srušio je led koji je u velikim količinama plutao rekom). (M. a. Dezsényi, 185 éve indult el az első dunai gőzhajó 2005)

*Ilustracija 42 Prvi
parobrod na Dunavu -
Karolina, 1817*

Najvažniji događaj Premartovskog doba u kontekstu rečnog saobraćaja svakako je bilo osnivanje Prvog dunavskog parobrodskog društva d. d. (mađarski: *Első Duna-Gőzhajózási Társaság*)

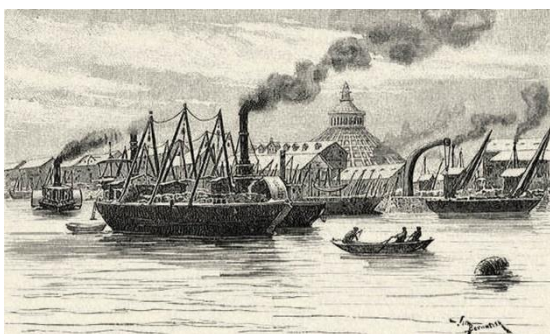
skraćeno DGT, nemački: *Erste Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft*

skraćeno DDSG) 1829/1830. godine. Kompaniju su osnovala dva Engleza, Džon Endrjus i Džozef Pritčard. Kompanija je od početka imala visoko pokroviteljstvo, s obzirom na to da su njene akcije u najvećem broju kupili pripadnici vladajuće dinastije (čime su postali većinski deoničari) i aristokrate. Razlog je okolnost da su smatrali prestižnim da pruže podršku tada modernom razvoju parobrodarstva, naravno, verujući da će posao biti profitabilan. Prvi parobrod kompanije nazvan je – sasvim očekivano u pomenutim okolnostima – *Franz I*, i raspolagao je parnom mašinom od 60 KS. Probni put uzvodno od Pešte do Beča prevalio je za 48 časova i 20 minuta, a u povratku za 14 časova i 15 minuta. S vremenom se osnivanje firme pokazalo veoma značajnim. Prvo dunavsko parobrodsko društvo je od 1831. g. trgovačkim i putničkim brodovima povezivalo Beč i Peštu, a od 1837. g. Beč i Linc. (D. F. Good 1981, 64) Parni brodovi su doneli veoma vidljivo skraćivanje vremena putovanja – primera radi, od Donjeg Dunava do Beča ranije se putovalo 2–3 meseca, a parobrodom za svega osam dana! Smanjivanje vremena prevoza robe ujedno je značilo i smanjenje cene robe. (Kaposi 2003, 230)

Pomenuta firma je 1834. godine ostvarila značajan podvig brodom Argo (ranije se zvao Dunav), koji je Dunavom kao prvi parobrod uspeo da stigne do Crnog mora. Treći parobrod firme, DDSG *Maria Dorothea*, predviđen je za morski saobraćaj između Galaca i Istanbula. Ovaj brod 1834. godine već nalazimo na redovnom saobraćaju između Istanbula i Smirne, što ujedno znači godinu početka delatnosti DDSG na moru. Saobraćaj se odvijao tako što je roba vožena do određene luke na ušću Dunava, odakle je dalje transportovana pomorskim brodom kompanije. Njeni brodovi četrdesetih godina dolazili su do Carigrada i Trabzona. Bez obzira na svu uspešnost firme, pomorska flotila DDSG je 1845. godine prodana austrijskom Lojdu, koji se bavio pomorskim prevozom. (M. é. Dezsényi 2020) (Dunagőzhajózási (I. cs. és kir. szab.) társaság 2020)

Pošto se preduzeće pokazalo uspešnim, njegova privilegija proširena je na celu Mađarsku, te se prvi brod ove kompanije na Tisi pojavio 1833. godine. Već na generalnoj sednici akcionara iz januara 1832. godine kao glavni cilj DDSG zacrtano je uspostavljanje direktne i slobodne rečne veze između Beča i Crnog mora. Teškoće prevoza robe Dunavom prema jugu

prilikom nižih vodostaja predstavljali su brzaci i stene između Linca i Beča, tzv. Struden slapovi, kao i stene i brzaci u Đerdapskoj klisuri. Ipak, kompanija je beležila brz razvoj: 1836. g. imala je osam brodova i 19 pristaništa (između ostalih, to su Apatin, Vukovar, B. Palanka, Novi Sad), čemu su 1845. g. dodali još 13 pristaništa. DDSG je 1843. g. imao 28 brodova. Od 1842. g. firma je proizvodila i šlepove, a povezivanjem dva ili više šlepa revolucionarno je unapredila svoje poslovanje. Broj parobroda je do 1847. g. narastao na 41, a počev od te godine firma više nije imala drvene brodove. Ubrzo, 1849. godine DDSG je imao 49 parobroda i 137 šlepova. Razume se, povećani kapaciteti značili su takođe i povećanu učestalost saobraćaja na pokrivenim linijama, što je podsticajno delovalo na rast obima podunavskog robnog prometa. Pretežan deo svog saobraćaja DDSG je obavljao u Ugarskoj (firma je imala svoje predstavništvo u Pešti). (F. D. Good 1984, 64) (Berend T. 1987, 376) (M. é. Dezsényi 2020)

Ilustracija 43 Brodski saobraćaj kod Beča. Autor Vilhelm Bernacik

Važan međaš razvoja DDSG, ali i mađarske industrije u celini, bilo je osnivanje Starobudimskog brodogradilišta (Óbudai

Hajógyár, Altofener Schiffwerftes) od strane DDSG 1835. godine. Postojala su dva glavna razloga da se brodogradilište kompanije sagrađi baš na tom mestu: intenzivna agitacija grofa I. Sečenjija, jednog od važnih akcionara DDSG, kao i činjenica da je kompanija najveći deo poslovanja obavljala upravo u Mađarskoj, te se i u poslovnom smislu radilo o razumnom izboru. Tokom njegovog vek i po dugog života u brodogradilištu su izgrađeni brojni parobrodi, specijalni brodovi, putnički i trgovinski brodovi, brodovi-dizalice, dereglije, ledolomci, tegljači i šlepovi, često na najvišem svetskom nivou, a nekad čak i pionirskog karaktera.

Prvi parobrod sagrađen u Starobudimskom brodogradilištu (1836) bio je *Árpád* sa 400 mesta za putnike. Tri godine kasnije sagrađen je prvi

brod sa čeličnim trupom u celoj kontinentalnoj Evropi, a 1840. godine ova fabrika raspolagala je najboljim mašinama u Ugarskoj i ujedno bila najviše snabdevena mašinama. Bez obzira na politiku Beča da u austrijskim fabrikama ne angažuje mađarske radnike, brodogradilište je privuklo zaposlene iz okolnih naselja. Inače, koliko je mogla, DDSG je radije dovodila svoje radnike nego da angažuje stručna lica iz brodogradilišta u Komaromu, Pešti, Segedinu, itd., te je često upošljavala tršćanske i dalmatinske pomorce a ne meštane, bez obzira na to što nisu ništa znali o dunavskoj plovidbi. Uz proizvodne hale ovde je sagrađena i zimska luka kapaciteta 450 brodova. Parne mašine su prvo isporučivale britanske firme, kasnije bečke, a od sredine četrdesetih godina počinje proizvodnja i u domaćoj firmi. Ubrzo je fabrika postala potpuno samostalna, te je sve, od najsitnijih delova za brodove pa do parnih kotlova, izgrađivala sama. Ostala brodogradilišta u austrijskim oblastima DDSG je zatvorila ili ih je namenila samo za popravku oštećenih brodova. U Starobudimskom brodogradilištu od četrdesetih godina izgrađivani su tegljači i šlepovi od čelika, a stariji drveni brodovi pregrađivani su u metalne. (M. a. Dezsényi, 185 éve indult el az első dunai gőzhajó 2005)

I pored sveg značaja razvoja parobrodarstva predvođenog od strane DDSG, treba primetiti da se centrala kompanije rukovodila interesima bečkog dvora i austrijskih poslovnih krugova, što je usled privilegija firme onemogućilo razvoj domaćih, mađarskih kompanija, a s druge strane zbog nepovoljne tarifne politike DDSG demotivisalo je prevoz ugarske pšenice i žitarica parobrodima. Privilegovani položaj DDSG potvrđen je obnovom patenta 1846. godine na dalje tri i po decenije. Činilo se da DDSG ostaje bez konkurencije. Međutim, završetak Krimskog rata promenio je situaciju: XIV član Pariskog mirovnog ugovora proklamovao je slobodnu plovidbu celim tokom Dunava,⁶³ a sporazum o brodarstvu na Dunavu iz 1858. g. ukinuo je

⁶³ Tekst XIV članka: „Reka Dunav biće otvorena za trgovinu svim zemljama i za sve robne predmete, pod uslovom da se plaća samo carina utvrđena u ugovorima.

Ova sloboda plovidbe na Dunavu odnosi se na celu reku, uključujući njezine pritoke, a garantuju je sve visoke ugovorne stranke, uključujući i Osmansko Carstvo. Sve zemlje koje su potpisale Pariški mirovni ugovor obavezale su se poštovati ovaj članak i omogućiti slobodnu plovidbu na Dunavu.“

dotadašnji monopol Dunavskog parobrodskog društva. S tim u vezi, od šezdesetih godina nastao je čitav niz mađarskih privatnih brodarskih društva; međutim, zbog njegovog iskustva, državne potpore i razvijenosti DDSG, te firme ipak nisu bile u stanju da izdrže nadmetanje na duže staze, te je prvo došlo do njihovog ujedinjavanja u Ujedinjeno mađarsko parobrodsko društvo (*Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaság*, koje je raspolagalo sa 45 parobroda, 125 dereglija, 45 stajaćih brodova i 26 dereglija na ugalj), da bi uskoro i ova kompanija otišla pod stečaj, te je njenu imovinu otkupilo Prvo dunavsko parobrodsko društvo. Time je DDSG postala najveće rečno brodarsko društvo ne samo u Austrougarskoj već i na svetu. (M. é. Dezsényi 2020)

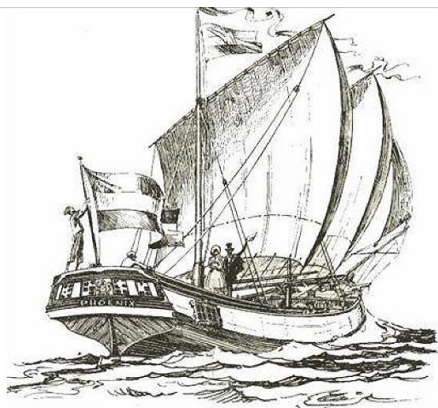
Nastajanje moderne dunavske ratne flotile Austrijske carevine vezuje se za 1849. godinu. Prvi njen brod bio je General Šlik (*General Schlick*), ranije u službi mađarskih revolucionara pod imenom Mesaroš (*Mészáros*), a pre toga poznat kao *Franz I.* Tom brodu ubrzo je pridružena novosagrađena rečna oklopnjača Nadvojvoda Albreht (*Erczherzog Albrecht*). Ovaj poslednji dovezao je krunu Sv. Stefana i ostale kraljevske insignije (plašt, mač, žezlo i šar, tj. orb) iz Oršave, sakrivene tamo od strane L. Košuta 1849. godine. U vreme Krimskog rata, zapravo od 1852. godine, dunavska flotila angažovana je na ušću Dunava u Crno more. S obzirom na to da postojeća dva broda nisu bila dovoljna, od DDSG je rekvirirano osam parobroda-tegljača, koji su snabdeveni naoružanjem i drugom neophodnom opremom. Tako je do kraja rata austrijska dunavska flotila obavljala dosta živ saobraćaj, pre svega sa zadatkom dopremanja vojnika, oružja i namirnica vojsci koja je opsela Moldaviju. Dunavska flotila bila je podređena komandi carske i kraljevske inženjerije i flotile u Klosternojburgu. Toj komandi podređene su takođe flotile na reci Po i jezeru Garda. Organizovano je obrazovanje neophodnog vojničkog i oficirskog kadra kao i neophodna infrastruktura na obalama. Po završetku Krimskog rata brodovi su postepeno vraćeni DDSG-u. (M. a. Dezsényi, *A magyar hajózás története. Új gyárak a Duna partján dátum nélkül.*)

Plovidba na jezeru Balaton

Jezero Balaton danas obuhvata površinu od 595 km², dužine je 77 kilometara a širina varira između 1,5 i 14 kilometara. U 19. veku njegove

dimenzije bile su primetno veće. Srednjovekovni izvori govore o četiri mesta za prelaz na drugu stranu jezera. Kasnije, deo zapadne granice Osmanske imperije oslanjao se na južnu obalu Balatona, te su se na reci sukobljavali ugarski i osmanski šajkaši. Materijal za gradnju lađa vekovima su obezbeđivale prostrane hrastove šume u okolini. Po oslobođenju od osmanske vlasti, ponovnim naseljavanjem okoline Balatona došlo je do oživljavanja privredne aktivnosti. Na severnoj obali Balatona nicali su vinogradi, a na južnoj obali rasla je potreba za kamenom građom iz županije Zala.

Do razvoja plovidbe na Balatonu došlo je u vezi sa privrednom delatnošću aristokratske porodice grofova Feštetič, koji su pored luke kod mesta Fenekpusta osnovali radionicu za popravku i izgradnju čamaca, skela i lađa. Radionica je s vremenom proširena i iz nje je izašao čitav niz brodova i lađa. Ti brodovi su uglavnom korišćeni za prevoz robe, prvenstveno drvene građe i soli – prevoz duž Balatona bio je znatno jeftiniji i brži od prevoza suvozemnim putem. Prvi veći jedrenjak, Krištof (*Cristoph*), dao je sagraditi grof Pal Feštetič, 1753. godine. Najveći jedrenjak na Balatonu bio je Feniks (*Phoenix*), izgrađen 1797. g., koji se ubrzo proslavio po celoj Ugarskoj. Bio je dužine 28 metara u donjem delu i preko 31 metara u gornjem; širina broda je bila 5,8 m i bio je opremljen sa tri jarbola i 16 vesala. Grofovi Feštetič su tokom četiri generacije podržavali plovidbu Balatonom. (M. H. Dezsényi 2003)

Ilustracija 11 Jedrenjak Phoenix iz 1797. godine

Razvoj parobrodarstva na Dunavu, a kasnije i železnice, tokom 19. veka ostavili su oblast Balatona van glavnih pravaca privrednih tokova, te je prestao uzdužni prevoz robe na Balatonu, dok je opstao poprečni za prevoz

putnika i manje količine robe. Na inicijativu nekolicine zemljoposjednika iz okoline Balatona, grof Istvan Sečenji je dao snažnu podršku ideji razvoju parobrodarstva na Balatonu, te je u vezi s time 1845. g. došlo do osnivanja Parobrodskog društva Balatona (*Balaton Gőzhajózási Társaság*). Njegov prvi brod je bio Kišfaludi (*Kisfaludy*), porinut 1846. godine. Podsticaj plovidbi od 1861. godine dalo je i povezivanje Budimpešte železničkom linijom sa južnom obalom Balatona kod Šiofoka. Priobalje Balatona dobijalo je sve više karakter zone za odmor i turizam, o čemu svedoči osnivanje udruženja za jahting iz Balatonfireda iz 1867. (*Balatonfüredi Yacht Egylet*), kao i sličnog udruženja osnovanog 1884. godine (*Stefánia Yacht Egylet*). Od značaja je bilo i uspostavljanje firme za izgradnju i izvlačenje brodova engleskog preduzimača Ričarda Janga (*Richarda Young*) 1881. godine, takođe u Balatonfiredu. (M. H. Dezsényi 2003)

Po prestanku rada parobroda *Kišfaludi*, ministar G. Baroš je doneo odluku o osnivanju Parobrodarskog društva jezera Balaton (*Balatontavi Gőzhajózási Részvénytársaság*), koje je postepeno proširivalo svoj vozni park. Uz uspone i padove, brodarstvo se postepeno razvijalo i ustalilo na Balatonu, a pored bitne funkcije u transportu robe i putnika dobilo je sve važnije mesto u turizmu i razvoju sporta.

* * *

Bez obzira na lep napredak rečnog i jezerskog parobrodskog saobraćaja, tradicionalni načini prevoza robe i putnika putem jedrilica ili ljudske/životinjske vučne snage još dugo su se održali. Skupi prevoz parobrodom (skupa izgradnja, održavanje i skupo gorivo) pretežno je primenjivan u slučajevima kada je brzina prevoza bila važna, dok su za prevoz druge robe (kamen, šljunak, drvo, ugalj, žitarice nizvodno, itd.) i dalje korišćeni starinski načini rečnog prevoza. Dereglije od tvrdog drveta su građene u Osijeku i Segedinu (do 170.000 litara zapremine), a od mekog drveta u Pasau. Ove poslednje su po prispeću u peštansku luku prodavane kao drvena građa, pošto bi njihova vuča uzvodno bila suviše skupa. Lađari su četrdesetih godina najčešće bili Srbi.

Pomorski saobraćaj

Navigare necesse est, vivere non est necesse! Po predanju to su reči čuvenog rimskog političara i vojskovođe Pompeja posadi broda koji je po snažnoj oluji prevezio žito sa Sicilije u Rim. Njegov lapidarni uzvik jasno govori o tesnoj vezi pomorstva i trgovine, a o strateškom značaju mornarice svedoče reči kardinala Rišelje, oca francuske ratne flote, koji je primetio da se „Bez vlasti na moru niti se može pobediti u ratu, niti je moguće iskoristiti blagodeti mira“. Izlazak Habzburške dinastije na more datira u daleku 1382. godinu, kada se Trst svojevolumeno podredio vlasti vojvode Leopolda III Habzburškog, kako ne bi došao pod suverenitet Mletaka.⁶⁴ Kasnije, dinastija je stekla teritorije u široj okolini Trsta, u delovima Istre i Kvarneru (Rijeka 1466. godine), najzad u Nizozemskoj i na posedima španske krune, čime je postala istinska pomorska sila. Međutim, podelom dinastije na špansku i austrijsku granu, nastajućoj Habzburškoj monarhiji u početku 16. veka ostale su pod vlašću samo pomenute uske jadranske obale, što je nesumnjivo bilo od važnosti za razlike u karaktera španske i austrijske grane dinastije, u njihovoj geopolitičkoj ulozi i u odnosu prema moru i pomorstvu. Dok su španski Habzbuzri na čelu Španije postali organizatori svetske imperije zasnovane upravo na prevlasti nad morskim putevima, dotle je Habzburška monarhija pod austrijskim Habzbuzrima postala kontinentalna sila, koja je svoje državne interese branila na kopnu.

Habzburška monarhija je sve do 19. veka nezainteresovana – sem kraćih razdoblja u vreme vladavine cara Karla VI i kraljice Marije Terezije – za pomorstvo, za pitanja prekomorske trgovine ili za osnivanje prekomorskih kolonija. Istina, naročito dobre polazne osnove za to i nije imala. Obično vodeći ratove na dva fronta – na zapadu Evrope sa Francuskom, odnosno na istoku i jugoistoku kao branilac Evrope naspram

⁶⁴ Car Svetog rimskog carstva Fridrih III odlučno je branio interese Trsta naspram moćne Mletačke republike i značaj tog grada uvećao je usmeravanjem trgovačkog saobraćaja iz Kranjske i Austrije u pravcu Italije upravo preko Trsta. Fridrihov naslednik, car Maksimilijan I, uspeo je da i eksport iz Mađarske u italijanske oblasti usmeri na Trst. Maksimilijan je obavezao Kranjsku da svoje žito prodaje na vašaru u Trstu i to jeftinije nego na drugim pijacama. Pomenuti potezi kao i kasnije mere u korist unapređenja trgovačke i brodarske delatnosti Trsta, svedoče o tome da su habzburški vladari bili svesni važnosti pomorskog saobraćaja i odličnog položaja grada.

osmanskog napredovanja – bila je fokusirana na zapadnoevropske i srednjoevropske kontinentalne oblasti (Nemačka, Ugarska, Poljska, Rusija), a manje na Balkan i istočnu obalu Jadrana. Ionako, sve do kraja 17, odnosno 18. veka dominantnu ulogu na Jadranskom moru imale su Mletačka republika, Osmansko carstvo i Dubrovačka republika. Na Jadranu svoje bitke sa Osmanlijama, duže nego Habzburzi, vodili su Mlečani. S obzirom na savezništvo sa Mletačkom republikom u borbi protiv Osmanlija, Habzburzi nisu imali ni interesa ni dovoljno finansijske i organizacione sposobnosti da preuzmu i odbranu Jadrana – u zamenu za eventualne prednosti pomorske trgovine. Praktično, sa uskih geografskih i materijalnih osnova puno šanse za ekspanziju na Jadranskom moru Habzburška monarhija nije ni imala do istorijske pobeđe nad Osmanlijama – na kopnu (1699/1718).

Posle poraza, moć Osmanske imperije na Jadranskom moru i Levantu bila je slomljena čvrstim ugovorima i otvoren je put slobodnom razvoju brodarstva i trgovine. U vodećim krugovima Austrijske monarhije se u to doba učvrstila ideja potrebe obezbeđenja potpune slobode plovidbe Jadranom i počeli su se uobličavati okviri svesne politike promocije austrijskog pomorstva. Tome je nesumnjivo podstreka dala delatnost cara Karla VI, koji se tokom svog kraljevanja u Španiji upoznao sa pogodnostima razvoja pomorstva i međunarodne trgovine. Utrehtskim mirom (1713) Austrijska monarhija je došla u posed tzv. Španske Nizozemske, Sardinije i Napuljske kraljevine, čime je stupila u neposredan kontakt sa velikim pomorskim silama i sa privrednim okruženjem koje se vezivalo za međunarodnu trgovinu. Te okolnosti potakle su cara na formulisanje širokog koncepta usmerenog na razvoj trgovine i pomorstva Habzburške monarhije. On je bio prvi od austrijskih Habzburga koji je ozbiljno razmišljao o čvršćem povezivanju srednjoevropskog prostora, Praga, Beča, Budimpešte, sa Jadranom, a preko njega sa Levantom pa i sa Dalekim Istokom. Karlo VI i njegovi saradnici su se nadali da će širokom i dinamičnom trgovačkom aktivnošću uspeti rešiti finansijske nedaće koje su neprestano usporavali razvoj Austrijske monarhije. Car je 1719. godine proklamovao edikt o opštem poticanju trgovine. Iste godine u junu je publikovao otvoreno pismo kojim je obznanio da će u budućnosti tretirati bilo kakav napad na brodove svojih podanika kao napad na teritorije Habzburške monarhije. U ovom

kontekstu odvijalo se osnivanje već pomenutog Istočnog trgovačkog društva i proglašenja Trsta i Rijeke slobodnim lukama. Te dve luke planirao je načiniti polazištem austrijske ekspanzije na Jadranskom moru te su uskoro usledile investicije u izgradnju lučkih postrojenja. Kasnije je sledio čitav niz Karlovih mera za njihovo unapređenje. On se pobrinuo za povezivanje Trsta preko prolaza Semering sa Bečom kao i za izgradnju puta Karolina, koji je od Karlovca vodio do Rijeke i Bakra, odnosno do luke Kraljevica. Karlo je unapređenje pomorstva podsticao i uspostavljanjem trgovačkog zakonodavstva, izdavanjem pravilnika u vezi sa carinama i magacinima za robu kao i formulisanjem regulative koja se odnosila na red u lukama i s tim u vezi sa zdravstvenim pitanjima u pomorstvu. Osnovao je bolnicu za pomorce u Trstu i težio je privlačenju stranih trgovaca kako bi njihovo iskustvo i kapital iskoristio za unapređenje domaće trgovine. U Rijeci su postignuti značajni uspesi u rafineriji šećera, rakije i voska, gde je vršena masovna prerada importovane šećerne trske. Pomenimo da je jedan od razloga posvećenosti cara Karla VI bila i okolnost da je tokom Rata za špansko nasleđe francuska ratna mornarica bombardovala Trst nanoseći gradu teška oštećenja, za čiju sanaciju je bilo neophodno desetak godina. U nedostatku ratne mornarice Trst nije mogao biti zaštićen. (The birth of the Austrian Navy 2023) (Броуза 2012, 281)

Važnu stavku u planovima cara Karla VI za izgradnju međunarodne pomorske trgovine habzburških zemalja predstavljali su infrastrukturni, strateški i privredni kapaciteti i potencijali Napuljske kraljevine i Austrijske Nizozemske – novih stečevina austrijskih Habzburga. Car je po savetu princa Evgenija Savojskog započeo izgradnju ratne flote u Napulju, u čemu je Trst putem brodogradnje imao svoju ulogu. Prvi ratni brod Karlove flote bio je od Engleske nabavljeni brod od 80 topova Cumberland, preimenovan u SMS San Carlos. Uskoro je započeta gradnja novih brodova, a posade su popunjavane italijanskim i španskim pomorskim oficirima. Ova najranija austrijska ratna flota na Jadranu sastojala se od tri linijska broda, jedne fregate i nekoliko galija ukupne snage od otprilike 500 topova i 5000 mornara. Međutim, ti lepi počeci su prekinuti gubitkom Napuljske kraljevine i gašenjem Carske istočnoindijske kompanije te su sagrađeni brodovi do 1738. g. rastavljeni, a posade premeštene u Dunavsku flotu. Sa najviše

potencijala za razvoj pomorske trgovine raspolagala je Austrijska Nizozemska, o čemu smo već govorili te ovde nećemo ponavljati. (Petković 2004, 6)

Naslednica cara Karla VI, Marija Terezija, bila je takođe naklonjena ideji unapređenja pomorske trgovine, ali ne i razvoja ratne mornarice. Zauzeta kontinentalnim ratovanjem u Ratu za austrijsko nasleđe i u Sedmogodišnjem ratu, bila je više zainteresovana za rečni prevoz nego za Jadransko more te je austrijska ratna flota tokom njene vladavine potpuno propala. Na taj način austrijski trgovački brodovi su ostali nezaštićeni te je austrijska trgovačka roba sve više transportovana stranim brodovima. Ipak, svesna značaja pomorstva, Marija Terezija je nizom regulativa težila uređenju barem zakonskih okvira austrijskog pomorstva i pomorske trgovine. Između ostalog, proglasila je poseban trgovački i tečajni zakon za Trst i primorje (*Littoralbezirk*, tj. upravna jedinica formirana od svih pomorskih oblasti Habzburške monarhije 1752. g.), uredbu u vezi sa zdravstvom, platama pomorskih oficira i registracijom robe i putnika; dozvolila je korišćenje austrijske zastave na trgovačkim brodovima, a 1774. proklamovala je *Političku pomorsku uredbu*, kojom je na primeren način za duže vreme uredila najvažnija pitanja javnog i privatnog prava, odnosno disciplinska pitanja u vezi sa pomorstvom. Dalje, ona je pokrenula izgradnju nove bolnice, svetionika, molova i drugih objekata, a 1758. godine i otvaranje berze u Trstu. Trgovinu je težila da oživi povoljnim carinskim i brojnim drugim rešenjima. (Becher 1892, 309-310)

Smatrajući da postojeći kapaciteti austrijskog brodarstva nisu dovoljni za povećani obim trgovine, carica je osnovala Tršćansku istočnoindijsku kompaniju, za čijeg je predsednika postavila britanskog mornaričkog oficira Viljema Boltsa. Najveći brod kompanije bio je *Joseph und Theresia*, koji je učestvovao u osnivanju dve austrijske emporije u zalivu Delagoa (portugalski *Baía de Maputo*) u istočnoj Africi, kao i na indijskoj Malabar obali. Kasnije je car Josif II prepustio te dve kolonije Portuglacima i Britancima težeći da izbegne rat koji je bio na vidiku usled konkurencije austrijske kompanije.

Pomenute mere kraljice Marije Terezije urodile su plodom, te je obim pomorske trgovine počeo da raste, i prema podacima iz 1766. godine

vrednost izvoza iz tršćanske luke dostigla je 3,7 miliona forinti. U to doba učinjeni su prvi pokušaji eksporta gvožđa, usoljenog mesa, brašna, voska, tekstila i vina u Ameriku, ali su uskoro otvoreni pravci takođe prema Istočnoj Indiji, Malabarima i Kini, te je započeta profitabilna trgovina obavljana sa 12 velikih trgovačkih brodova. S vremenom su se ustalili trgovački pravci i prema Grčkoj, Turskoj i Siriji. Ipak, i uz pomenuti napredak car Josif II je, obilazeći 1775. godine Trst, Rijeku i druga mesta austrijskog primorja, stekao veoma sumornu sliku o njihovoj razvijenosti. Konstatovao je da je stanovništvo siromašno, luke su u jadnom stanju i da nikog razvoj trgovine ne interesuje. Jedna od posledica tog putovanja bila je odluka cara da rasformira upravnu jedinicu koja je obuhvatala austrijske primorske oblasti i da Rijeku sa okolinom preda Mađarskoj, a Senj i Karlobag pripoji Vojnoj granici. O veoma skromnom obimu pomorske trgovine Habzburške monarhije sa Osmanskim carstvom svedoče statistički podaci iz Izmiru, jedne od najvećih osmanskih luka u razdoblju 1756–1776. godine. Po njima 54,4 % svih evropskih brodova koji su pristali u Izmiru bili su iz Francuske, 15,4% mletački brodovi, 11,8% činili su trgovački brodovi Dubrovačke republike, holandski brodovi su bili zastupljeni sa 8% svih brodova a habzburški trgovački brodovi uopšte nisu zabeleženi, to pak ne znači da ih drugde nije bilo barem u manjem broju. (Бронза 2012, 284)

Čini se da su ove i dalje mere usmerene na razvoj imale određenog efekta s obzirom na to da se prema podacima s kraja 18. veka u tršćanskoj luci godišnje okrenulo oko 6000 brodova i da je ostvaren promet od 90.000 tone robe, od čega je 50.000 tona iznosio import, a 40.000 tona eksport. S vremenom je oživela trgovina žitaricama, te su u Trstu podignuti magacini, a godišnji izvoz bio je približno milion merova žitarica (nešto iznad 45.000 tona). U Francusku je eksportovano drvo, staklo, tkanine, svila, vuna, duvan, bakar i gvožđe, a uvoženi su sirovi šećer, kafa, boje, indigo i badem. Zahvaljujući takvom razvoju, Trst je u drugoj polovini 18. veka izrastao u prvorazredno tržište i važnu tranzitnu tačku nemačko-levantinske trgovine, dok je Solun postao glavno tržišno mesto te trgovine. Godišnja vrednost prometa robe kroz tršćansku luku do 1797. g. popela se na blizu 15 miliona forinti; robu je u grad suvozemnim putem dovozilo preko 6500 većih i manjih kočija. Stanovništvo grada je tada brojalo oko 30.000 žitelja. Pri svemu tome

valja imati na umu da je Austrijska monarhija uz Trst raspolagala morskom obalom veoma skromne dužine, koje je obuhvatalo Goričko primorje, manje delove Istre i Kvarnera. (Becher 1892, 310-311)

Napredna privredna politika cara Josifa II generalno je bila povoljna za razvoj pomorstva, a car je posvetio dosta pažnje i postepenom izgrađivanju plovidbe iz Trsta i Rijeke. Nastavio je sa regulisanjem brojnih pitanja pomorske plovidbe, trgovine i carine pravnim putem. Uz to, obezbedio je eksportne premije za izvoz tekstila i raznih proizvoda od vune; sklopio je povoljne međunarodne sporazume (Osmanska imperija, Maroko, Fez, italijanske oblasti) i vodio računa o bezbednosti pomorskog prevoza. Zapravo, problem gusarskih napada na brodove sa austrijskom zastavom predstavljao je značajan problem tokom celog 18. veka. Do 1718. ulcinjski gusari, a kasnije libijski, tuniski i marokanski, nanosili su puno štete austrijskoj pomorskoj trgovini. Habzburška monarhija je te probleme rešavala pre svega diplomatskim putem i, donekle, vojnim sredstvima.

Osnivanje moderne austrijske ratne mornarice obično se vezuje za politiku sigurnosti plovidbe cara Josifa II: grad Trst je od njega zatražio zaštitu svojih trgovačkih brodova, jer su pirati koji su iz Sredozemlja redovno zalazili u Jadran, često pljačkali tršćanske brodove, a više puta su ucenjivali i sam grad. Reagujući na tu molbu, car je 1786. godine u Ostendeu naručio dva kutera (*cutter*) sa po 20 topova pogodna za borbu protiv pirata. Stacionirani su u Trstu i postali su jezgro nastajuće *Kriegsmarine*. Austrijska ratna mornarica ubrzano je jačana za vladavine cara Leopolda II. (Földi 2015, 11)

Ilustracija 44 Car Franja I stiže u Zadar

Inače, razvoj austrijske mornarice nailazio je na više prepreka, među kojima se pre svega isticalo nerazumevanje vodećih bečkih krugova kada je u pitanju značaj formiranja sopstvene ratne mornarice. Drugi problem predstavljalo je nepostojanje dovoljno brojnog sopstvenog iskusnog mornaričkog osoblja, te se Dvor morao oslanjati pre svega na potencijale Mletačke republike. Pretežnu većinu oficira činili su Italijani, a većinu mornara Dalmatinci i Istrani, dok su komandanti te flote u početku bili Britanci. Pri tome, Mletačka republika je sa podozrenjem pratila – i koliko god je mogla, otežavala – izrastanje pomorskog i trgovačkog rivala u svom neposrednom susedstvu. (Földi 2015, 11)

Ratovi sa revolucionarnom Francuskom i Napoleonom doneli su duboke promene u pomorskoj istoriji Austrijske monarhije, ali i šire. Generalno, ratne okolnosti su teško pogađale pomorsku trgovinu Trsta i Rijeke, ali su one ujedno dovele do istorijskog preokreta nestajanjem slavne Mletačke republike sa istorijske scene i potpadanjem većine njenih teritorija pod vlast Habzburga. Na osnovu Kampoformijskog mira iz 1797. godine, Austrijska monarhija je stekla mletačke teritorije u zamenu za oblasti Austrijske Nizozemske i Lombardije, te je započela njena prva vladavina

(1797–1805) širokim oblastima istočnog Jadrana (Venecija, Mletačka Istra, Mletačka Dalmacija i oblast Boke kotorske). Bila je to suštinska promena i za Veneciju i za Habzburšku monarhiju, međutim dalja ratovanja sa Francuskom su donela dalje duboke promene, koja su praktično značile nestanak starog mediteranskog i jadranskog pomorskog sistema, starog sveta. U narednih sto dvadesetak godina na pomenutim regijama zavladała je logika kontinentalnih sila, a Habzburška monarhija je na Jadranu postepeno zadobila vodeću ulogu u vojnom, strateškom, pomorskom i privrednom smislu. Po rečima Egidija Ivetića, Jadran je umesto *mesta* postao *geografija*, geografski pojam koji se uz kontinentalne delove italijanskog i srednjoevropsko-balkanskog kopna počeo vezivati u skladu, prvo logikom građanskog razvoja društva (1800–1850), a kasnije logikom nacionalnih država. Umesto dotadašnjih raštrkanih zajednica u kojima su gradske komune imale važnost u privrednom i kulturnim smislu – delimično i usled nove administrativne organizacije – značaj su dobile regije kao što su Istra, Dalmacija, Apulija, Marke, koje su ujedno postale i okviri za samoidentifikaciju stanovnika. Posebnu važnost stekli su putevi i železničke linije koji su povezivali naselja na obalama, ali i obale sa unutrašnjim kopnenim regijama. Sem na Jadranu, do 1918. odigrale su se bitne promene i na obalama Mediterana, koji je postao predmet kolonijalne politike i dobijao sve više nacionalni značaj. Iako je Mediteran i dalje bio važan, ipak je izgubio raniju važnost u kontekstu evropske i svetske trgovine. (Ivetić 2022, 171)

Vraćajući se poslednjim godinama 18. veka, možemo konstatovati da su Habzburzi konačno nadvladali moćnog suparnika na Jadranu i stekli mogućnost za intenzivan razvoj svog pomorstva. Iako je integracija novih teritorija zahtevala dosta vremena i energije, pri čemu su u početku postizani slabiji rezultati, od druge polovine 19. veka, naročito posle 1867. godine, ona se naročito ubrzala i postigla impozantne rezultate. Za početak, u ruke Habzburga došla je proslavljena trgovačka i ratna mornarica Mletačke republike. Međutim, paralelno s time, u ratovima sa Napoleonovom Francuskom, brodarstvo i trgovina same Dalmacije pretrpeli su veoma teške gubitke. Francuska, Ruska (1799–1807) i Britanska mornarica (1807–1815, u južnom Jadranu sve do 1863) vrzmale su se po Jadranu, i u skladu sa svojim

strateškim ciljevima preduzimale vojne akcije. U tim previranjima sa istorijske scene nestala je vekovna i slavna Dubrovačka republika. Nametanje kontinentalne blokade Francuskoj od strane njenih protivnika teško je pogađalo privredu jadranskih gradova i priobalja. Od 1808. godine sve više se zahuktao gusarski rat na Mediteranu, u kojem je stradalo i 139 brodova iz Dalmacije, a izgubljen je i dobar deo dotad akumuliranog kapitala u brodarstvu. Zbog toga sredinom 19. veka severna i srednja Dalmacija nisu imale nijedan brod duge plovidbe, a bilo je svega sedam jedrenjaka duge obalne plovidbe. U južnoj Dalmaciji situacija je bila znatno povoljnija, te je Dubrovnik 1852. g. raspolagao sa 21 lađom duge plovidbe, na Pelješcu je bilo 17 takvih brodova, a u Boki kotorskoj čak 60 brodova duge plovidbe. (Karaman 2000, 153)

Jedan od važnijih poteza bečke vlade u vezi sa razvojem pomorstva, posle sticanja mletačkih pomorskih resursa, bilo je otvaranje vojne mornaričke akademije (*Scuola dei Cadetti d Marina*) u Veneciji. Uskoro je mornarica dobila i svog visokog pokrovitelja u ličnosti sposobnog nadvojvode Karla, koji je razvoj mornarice pomagao na različite načine, između ostalog i formulisanjem Pravila službe ratne mornarice, koja su blizu pola veka bila u operativnoj upotrebi. Međutim, kada je Požunskim (1805) i Šenbrunskim mirom (1809) Habzburška monarhija izgubila svoje celo jadransko primorje, pokušaj uspostavljanja austrijske ratne mornarice se izjalovio.

S druge strane, Napoleon je naredio formiranje Ilirskih provincija (*Les Provinces Illyriennes*, 1809–1813), dekretom priključenih Francuskoj. Nova pokrajina sastojala se od Koruške, Kranjske, Gorice, Trsta, Istre, Dalmacije, Dubrovnika i hrvatske vojne granice i dela civilne Hrvatske; njeno sedište je bilo u Ljubljani. Francuska vlast bila je kratka, ali intenzivna. Sledile su brojne administrativne i druge mere, sprovedena je izvesna mera modernizacije. Ukinut je promet austrijskog novca, uveden je hrvatski (tzv. ilirski) jezik, u primorskim oblastima uvedena je praksa hrvatsko-italijanske dvojezičnosti, počelo se sa izgradnjom modernih puteva s ciljem povezivanja Ljubljane sa Albanijom (*Route Napoléon*), izgrađeno je oko 500 kilometara asfaltiranih cesta, primorje je povezano sa zaleđem. Stvorena je putna veza između Zadra i Splita; organizovani su matični uredi, izvršen je popis

stanovništva, uveden zemljišni porez. Zabranjena je tranzitna trgovina austrijskom robom kroz tršćansku luku. Feudalizam nije ukinut. (Ivetić 2022, 173)

Karta 8 Hrvatska u doba francuske okupacije

Posle privremenog gubitka Mletačkih teritorija Austrijska carevina je 1814. g. ovladala mletačkim i lombardijskim oblastima, što je uskoro i formalno potvrđeno na Bečkom kongresu 1815. godine. Austrijska carevina je konačno zagospodarila nekadašnjim mletačkim teritorijama, Dubrovnikom i

Kotorskim zalivom, praktično celom istočnom obalom Jadranskog mora, čime je ona postala istinska pomorska država i postavilo se pitanje odnosa državnih vlasti prema novim oblastima, odnosno prema pomorstvu kao mogućoj novoj grani privrede. Ljudski i materijalni potencijali su naizgled puno obećavali: brojno trgovačko i ratno brodogradnja, pomorski oficiri i iskusni mornari, trgovačke veze, proizvodni kapaciteti i lučka postrojenja nekadašnje Mletačke republike. Ipak, s vremenom se pokazalo da italijanske oblasti ne mogu biti uspešno integrisane u privredno-politički sklop Austrijske carevine, pa se tako ni njihovi resursi nisu pokazali vrednim kao što su se u prvi mah činili. Suprotno tome, za razvoj pomorstva uskoro se pokazala vrednost Istre, dalmatinskih teritorija i Dubrovnika, koji su takođe raspolagali viševjekovnim pomorskim tradicijama, čuvenim mornarima, lukama i brodogradnjom. S obzirom na to da je posed istočne obale Jadranskog mora bio od strateškog značaja, Dalmacija je posle 1815. g. u celosti direktno podređena upravi bečkog dvora, bez obzira na činjenicu da je ona u istorijskom smislu pripadala kruni Sv. Stefana i da su hrvatski staleži težili njenom upravnom ujedinjenju sa hrvatsko-slavonskim teritorijama. U Austrijskoj carevini je od Kranjske, Koruške, Gorice-Gradiške, Istre i Trsta

u periodu 1815–1849. g. formirana nova krunovina pod imenom Kraljevina Ilirija. Pri tome su Istra, Trst, Gradiška i Gorica činile tzv. Austrijsko primorje, koje je posle 1849. g. pa sve do 1918. godine imalo poseban status u Carstvu.

Iako su nekadašnje mletačke oblasti u administrativnom smislu bez većih trzavica integrisane u habzburšku državu, privredni život je preživljavao teže dane. Napoleonovi ratovi su znatno poremetili ranije trgovinske tokove i razvoj dalmatinskog pomorstva; glad, mraz i epidemije 1812–1817. proredili su i oslabili stanovništvo, te je u smislu prehrane dosta značilo širenje krompira od 1820-ih godina. Za povezivanje Dalmacije, tj. Zadra sa kontinentalnom Hrvatskom trebalo je da posluži put od unutrašnjosti preko Like i južnog Velebita do Zadra. Do ekonomskog boljitka i demografskog rasta došlo je tek u drugoj polovini 19. veka. (Ivetić 2022, 178)

Venecija je donekle izgubila svoj raniji veliki značaj, pre svega u trgovini. Umesto nje u pomorstvu i trgovini na Jadranu i na Sredozemlju sve veću ulogu dobijao je Trst kao luka koja je ta mora povezivala sa širokim srednjoevropskim kontinentalnim regijama. Ipak, Venecija je do 1848. g. uspela da sačuva svoj vojni značaj – bila je glavna ratna luka austro-mletačke carske flote (*Österreichische-Venezianische Kriegsmarine*) i sedište njene mornaričke akademije. Uz vojne, u Veneciji su bili smešteni i upravni uredi, te je ona bila sedište venetske oblasti unutar Lombardsko-venetske kraljevine. Po nalog cara Ferdinanda I 1838. g. dobila je i akademiju (*Instituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti*), koja je ubrzo postala ustanova visoke kulture, ali i stecište intelektualne i poduzetničke elite. U grad su stizala i moderna dostignuća: 1841–1846. g. Venecija je spojena sa kopnom železničkim mostom dugim 3,6 kilometara, što nije bio mali podvig u to doba. Ipak, broj stanovnika grada je opadao, te je 1851. g. dostigao svoj minimum od 125.000 duša. (Ivetić 2022, 178)

Akvizicija Dalmacije bila je od suštinskog značaja za razvoj pomorstva, ali i za celinu Austrijske carevine. Ona je konačno stekla široka priobalna područja sa bogatom i slavnom istorijom pomorstva, koja su omogućila razvoj pomorstva, prekomorske trgovine i profiliranje Habzburške monarhije kao pomorske zemlje sa svim posledicama koje su iz

toga proisticala. Bila je to regija dosta strana za austrijske Habzburga: ona je svojom istorijom, ekonomijom i kulturom bila okrenuta pretežno prema moru i primorskim narodima a ne prema kopnu, kao što je to bio slučaj sa najvećim delom dotadašnjih habzburških poseda. Čini se da je bečka vlada tek od druge polovine 19. veka u potpunosti razumela strategijski značaj i privredne potencijale Dalmacije, te je prema Dalmaciji i uopšte pomorstvu od toga doba zauzela aktivniji stav. Istrani, Kvarnerci, Dalmatinci, Dubrovčani, Kotorani, čuveni i cenjeni pomorci, s vremenom su postali kičma nastajace habzburške civilne i ratne mornarice.

U doba neposredno posle Bečkog kongresa, zbog finansijske krize nastale kao posledica dugotrajnih ratova, ali i zbog slabe zainteresovanosti kontinentalno orijentisanih aristokratskih i plemićkih političara, nije formulisan konstruktivan pristup potencijalima novih stečevina – štaviše, zbog stalne potrebe za štednjom sledila je rasprodaja dela brodovlja. Opstala su i različita viđenja sudbine ratne mornarice. Dok je knez Meternih smatrao da uz britansko savezništvo Austrijska carevina nema potrebe za razvojem sopstvene mornarice, dotle se knez Švarcenberg zalagao za njen razvoj. Svakako, počeci su bili skromni: u šematizmu carske i kraljevske vojske iz 1817. g. broj oficira ratne mornarice bio je svega 96, većinom Italijana i Južnih Slovena. (Földi 2015, 15)

Ipak, u periodu 1815–1848. godine nastao je određen pomak u pozitivnom smeru. Zahvaljujući zalaganjima kneza Švarcenberga, 1817. godine porinute su prve dve austrijske fregate, *Austria* i *Augusta*, sa po 44 topa različitog kalibra i 300 mornara. Na njima je nadvojvotkinja Leopoldina otputovala do svog budućeg muža Pedra II u Brazil – bilo je to prvo prekookeansko putovanje austrijskih brodova. Tri godine kasnije fregata *Carolina* plovila je do Kine radi uspostavljanja trgovinskih odnosa. Prvo ratno borbeno dejstvo austrijska mornarica beležila 1821. godine u gušenju pobune u Napulju. Međutim, zbog poraza napuljske vojske na kopnu, do sukoba sa znatno nadmoćnijom napuljskom flotom nije došlo. Slično je završena i pobuna u Pijemontu. S obzirom na to da se britanska mornarica u oba slučaja ponašala neutralno, knez Meternih je morao revidirati svoje stavove o mornarici. Na to su uticala i zbivanja u vezi sa grčkim ustankom (1821–1829). Grci su svoj ustanak, između ostalog, finansirali gusarenjem

na istočnom Mediteranu, te je sve veći broj austrijskih trgovačkih brodova bio žrtva njihovih prepada. Kako bi zaštitili svoje interese, mornarici Austrijske carevine je stavljena na raspolaganje luka u Smirni, odakle je ona izvodila prilično uspješne akcije protiv gusara. Postala je čuvena efikasna intervencija Fernanda Bandiere, koji je sa četiri broda austrijske mornarice 1829. g. napao luku marokanskog sultana El Araisa, kako bi primorao marokanske pirate da oslobode austrijski brigantin *Veloce* i njegovu posadu. (Földi 2015, 16-17)

Ratno dejstvovanje austrijske flote šireg vojno-političkog obima van Jadranskog mora desilo se kada je vojska egipatskog Ibrahim Paše, pomognuta od strane brodova osmanske flote, napala Siriju 1840/41. godine. Austrijska mornarica je pristupila britansko-prusko-ruskom saveza i zajedno s njom bombardovala Bejrut. Štaviše, austrijska vojska, pod komandom nadvojvode Fridriha, prva je ušla u grad Sidon, a učestvovala je i u uspješnoj opsadi Akre.

Kao uspomena na taj podvig kasnije su čak tri austrijska broda dobila ime *Sidonia*. Brojno stanje austrijske flote je 1833. godine iznosilo tri linijska broda, osam fregata, osam korveta, 21 brik i šest škunera. Sem vojnih dužnosti brodovi ratne mornarice vršili su takođe školske i istraživačke zadatke. Primera radi, fregata SMS Novara oplovila je svet 1857–1859. godine koristeći samo jedra. Ekspedicija je bila podstaknuta od strane nadvojvode Ferdinanda Maksimilijana i imala je nekoliko ciljeva: da odabrana grupa oficira stekne najviše moguća iskustva i znanja, da se zastava njegovog veličanstva pronese po celom svetu i da se uspostave trgovinski i politički kontakti sa što više tačaka sveta kao i da se vrše određena naučna istraživanja. Put oko sveta fregate Novare s vremenom je postao legendaran, skrenuo je pažnju javnosti na mornaricu i povećao njenu popularnost, što je nagnalo sve veći broj mladića iz unutrašnjosti Habzburške monarhije da se prijavi za mornaričku službu. (Földi 2015, 30-31) (Petković 2004, 7)

Uz prve viđenije uspehe austrijske mornarice i ponešto bolji odnos prema njoj (zahvaljujući i već pomenutom nadvojvodi Fridrihu, inače sinu nadvojvode Karla), nešto je ipak ostalo nepromenjeno: većina oficira i mornara i dalje su bili Italijani i Sloveni, jezik komunikacije i komandni jezik je bio italijanski, a način službe je bio isti kao u doba Mletačke republike.

Nije čudo što su ideje nacionalizma i karbonarska organizacija naišle na plodno tle među delom posade (npr. dezertiranje braće Bandiera, obojice oficira austrijske ratne mornarice). Zavera koja je imala za cilj obnovu slavne republike je propala, ali činjenica da je bilo pristalica pomenutih ideja i u mornarici dovela je do promene u načinu upravljanju njome. Komandant ratne mornarice, nadvojvoda Fridrih, započeo je promene koje su kulminirale posle događaja iz 1848/49. godine. Prvenstveno, nadvojvoda je poradio na povećanju broja nemačkih kadeta naspram italijanskih i počeo je sa razvojem Pule kao središta ratne flote. (Földi 2015, 14, 21)

Revolucionarna zbivanja iz 1848/49. godine rezultirala su punim zaokretom u kontekstu odnosa prema ratnoj mornarici. Prilikom ustanka u Veneciji većina oficira i mornara solidarisala se sa ustanicima, a bilo je dosta dobrovoljaca iz Istre, Boke i Dalmacije koji su odlazili u Veneciju da se bore za nju. Od 162 ratna broda, 113 njih je otkazalo poslušnost Beču, flota Sardinske i Napuljske kraljevine blokirala je Istru i Trst, gde su se okupili brodovi lojalni bečkoj vladi. Napuljski brodovi su se ubrzo povukli posle pobeđe maršala Radeckog na kopnu. Ipak, događaji su pokazali da se više ne može presudno oslanjati na resurse nekadašnje Mletačke republike i italijansko osoblje, već da je nužno osloniti se na nasledne zemlje Habzburške monarhije i na Dalmaciju. Većina oficira i mornara italijanskog porekla je otpuštena. (Petković 2004, 7) Praktično, pouke revolucionarnih zbivanja značili su kraj dotadašnje austro-mletačke flote i početak razvoja carsko-kraljevske mornarice na novim osnovama od 1850. godine. U cilju potiskivanja italijanskog uticaja, uveden je nemački komandni jezik, imena brodova su promenjena u skladu sa nemačkom tradicijom, a za glavnog zapovednika austrijske mornarice imenovan je danski admiral H. B. fon Dalerup. Vojna akademija je iz Venecije premeštena u Trst, kao što je i brodogradnja preseljena iz Venecije u Trst, u firmu braće Tonelo. Mladi car Franja Josif je 1850. godine odobrio Dalerupov plan izgradnje šest linijskih brodova, deset fregata, šest korveta, 24 parnjače, šest briga, šest škuna (eng. *schooner*) i 36 topovnjača. Tri godine kasnije nastala je odluka o izgradnji pomorske baze u Puli kao i odbrambenog pomorskog sistema duž cele obale. Trst je 1857. g. železničkom mrežom povezan sa Bečom. Ove mere bile su više nego opravdane u kontekstu ujedinjenja Italije južno od Pada, 1859–

1860. godine. Nova država na zapadnoj obali Jadrana nije krila svoje ekspanzionističke namere u pravcu habzburških poseda. (Földi 2015, 27) (Ivetić 2022, 180)

U skladu sa novim smernicama, većinu običnih mornara i nižeg oficirskog kadra činili su Hrvati iz Istre i Dalmacije. Pula je određena za sedište glavne komande zbog povoljne i zaštićene luke kao i blizine prestonice carevine, sa kojom je mogla biti brzo povezana drumskim i železničkim vezama. Pula je početku bilo selo sa manje od 1000 stanovnika okruženo močvarnim terenom koji je bio stalan izvor malarije. Sa modernizacijom se krenulo brzo i efikasno. Izgrađen je arsenal (1856), luka sa velikim lukobranom, brodogradilište, infrastruktura, a osiguran je i velik izvor pitke vode. Pula je do prve polovine šezdesetih godina postala glavna vojna baza austrijske ratne mornarice, a broj stanovnika se do 1867. popeo na 17.000, a prema popisu stanovništva iz 1910. g. čak na 58.662 žitelja. Paralelno sa izgradnjom glavne ratne luke, građene su brojne manje luke kao i pomoćne pomorske vojne baze u Šibeniku i u Boki kotorskoj.

* * * * *

Videli smo da je od najranijih vremena ratna mornarica Habzburške monarhije jednim od svojih najvažnijih zadataka smatrala obezbeđenje sigurnosti svojih trgovačkih brodova i pomorskih puteva. U tom smislu razvoj ratne mornarice dao je neophodnu zaleđinu osavremenjivanju i snaženju civilnog brodarstva. Njegov razvoj u periodu 1815–1848. g. bio je upečatljiv. Razvijao se na tradicionalnim osnovama uz postepeno uvođenje novina u tehnici, u usavršavanju nautičkih instrumenata i znanja, u modernizaciji brodogradnje i navigacije kao i u osavremenjivanju zadataka civilnog pomorstva. Značajno su proširena saznanja o moru, usavršena su sredstva za istraživanje i opservaciju mora – rezultati naučnih istraživanja ubrzo su integrisani u svakodnevnu pomorsku praksu. Meteorološka znanja su obogaćena i formulisane su zakonitosti u vezi sa načinom nastajanja, karakterističnim pravcima i cikličnošću vetrova, koja su omogućila veću tačnost i sigurnost plovidbe jedrenjaka. Ozbiljna kartografska istraživanja rezultirala su detaljnim pomorskim kartama, koje su osigurale preciznu navigaciju. Publikovan je priručnik o jedrenju. Uz pomoć tih znanja i

primene savremenih tehničkih rešenja i sredstava, plovidba je postala bezbednija i sigurnija kako u priobalju tako i na otvorenom moru. Četrdesetih godina 19. veka tekla je postepena modernizacija priobalja – osavremenjena su lučka postrojenja, građeni su svetionici, na brojnim mestima gradske zidine uz more su porušene.

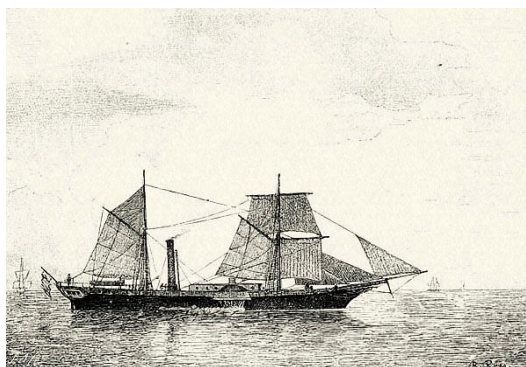
Plovidba i kategorije brodova su, u zavisnosti od njihovog planiranog dometa, bili veoma različito karakterisani sve do 1879. godine, kada je to šarenilo svedeno na tri osnovna tipa: kratka i duga priobalna plovidba i duga plovidba. Kratka priobalna plovidba obuhvatala je pretežno domaće vode – jadransku obalu do Jonskih ostrva. Ona je podrazumevala i linije ka lukama na zapadnoj obali Jadranskog mora. Pod kategorijom duge priobalne plovidbe podrazumevana je priobalna plovidba Jadranskim, Sredozenim, Crnim i Azovskim morem, a od završetka izgradnje Sueckog kanala i Crvenim morem. Brodovi duge priobalne plovidbe obavljali su promet na Levantu sa osmanskim i grčkim lukama i retko su viđani u lukama zapadnog dela Mediterana. Promet preko Gibraltarskog moreuza mogli su vršiti samo brodovi registrovani za dugu plovidbu. Istina, oni su neretko obavljali prevoz i u dugoj priobalnoj plovidbi ukoliko bi bilo manje potražnje za dugu plovidbu ili ukoliko su uz put obavljali prevoz robe ili lica i u sredozemna odredišta.

Uz sigurnost pomorskih puteva, vekovnu tradiciju i iskustvo pomoraca iz Trsta, Rijeke, Bakra, Lošinja, Korčule, Orebića, Dubrovnika i Boke kotorske, za razvoj civilnog brodarstva bile su važne investicije krupnijih kapitalističkih ulagača i sveukupna modernizacija, ali je bila dobrodošla i pozitivna promocija pomorstva u javnosti Austrijske carevine, u čemu su se naročito istakla dvojica kapetana. Kapetan Ivo Vizin iz Prčnja, koji je svojim vlastitim brikom *Splendid* od 311 tona i 30 m dužine, sagrađenim u Bakru, oplovio svet (tokom 1852–1859). Taj podvig pre njega urađen je svega pet puta. Car Franja Josif ga je odlikovao Belom počasnom zastavom. Druga ličnost je Petar Leva iz Malog Lošinja, koji je kao prvi kapetan sa istočne obale Jadrana oplovio Rt Horn brigantinom *Ferdinando V Re D'Ungheria*. (Petković 2004, 9-10)

Suštinsku promenu u pomorstvu tokom prve polovine 19. veka izazvala je primena parne mašine. Prvi brodovi na parni pogon pojavili su se

u poslednjim decenijama 18. veka u SAD, Engleskoj i Francuskoj, međutim njihova primena obično se vezuje za ime Roberta Fultona, koji je prvi uspeo da parobrod uvede u komercijalnu upotrebu pokretanjem redovne parobrodske linije između Njujorka i Albanija rekom Hadson 1807. godine. Ranije smo već videli da je u Austrijskoj carevini takođe dosta rano otpočela primena parobroda (1817).

Što se tiče upotrebe parne mašine u pomorskoj plovidbi, već u početnim decenijama 19. veka postalo je izvesno da jedrenjaci, koji zavise od čudi vremenskih prilika i vetrova, ni uz stalna unapređenja ne mogu zadovoljiti sve prisutnije zahteve za redovnošću, organizovanosti, pouzdanošću, tačnošću i povećanom brzinom koje je nametalo novo doba. Poslovna putovanja, isporuka poslovnih pisama i razne vrste robe iziskivali su brzinu i tačnost koju jedrenjaci nisu uspeli osigurati, te je bilo neophodno da se za potrebe redovnih trgovačkih i putničkih linija u upotrebu uvedu parobrodi. Ta saznanja postala su podsticaj osnivanju austrijskog *Lojda*. U tom smislu za razvoj civilne plovidbe od suštinskog značaja bila je podrška ministra finansija i unutrašnjih poslova Habzburške monarhije grofa F. A. Kolovrata, koji je, suprotno mišljenju kneževa Švarcenberga i Meterniha, unapređenju trgovačke flote i civilnog prevoza dao prednost nad ratnom mornaricom. To je omogućilo da se uz učešće bankarskih kuća, prevoznčkih osiguravajućih društava kao i uz snažnu podršku bankarske kuće Rotšilda i kasnijeg ministra finansija barona K. L. Bruka, osnuje *Austrijski Lojd* (*Österreichischer Lloyd*, 1833). U početku je bilo planirano da se firma bavi pružanjem informacija o evropskoj pomorskoj trgovini i prekomorskim tržištima, odnosno da uz saradnju ratne mornarice organizuje poštansku službu duž primorja. Po sticanju privilegije koja je firmi garantovala pravo plovidbe parobrodima na Jadranu i Levantu (1836), njena delatnost je značajno proširena. Bilo je to prvo pomorsko brodarsko društvo Habzburške monarhije, za kojim su u drugoj polovini 19. veka sledila brojna druga. Značajne strane pomorske brodarske firme osnovane su nešto kasnije: HAPAG (*Hamburg-Amerikanische Packetfahrt-Aktien-Gesellschaft*) 1845. godine, a i Severnonemački Lojd (*Norddeutscher Lloyd*) tek 1857.

Ilustracija 45 Prvi parobrod Austrijskog Lojda „Arciduca Ludovico“. Autor: Robert Rus (Russ)

I pored svih nedaća koje su pratile rad novoosnovane firme, zahvaljujući dobroj poslovnoj politici i podršci bečkog dvora, razvoj Austrijskog Lojda bio je upečatljiv. Godinu dana po osnivanju već je raspolagao sa 10 parobroda, 1846. g. sa njih 30, a 1856. godine imao je čak 61 parobrod. Taj rast je time značajniji ako se zna da su troškovi gradnje parobroda bili osetno viši od onih kod jedrenjaka. Uz povezivanje Trsta sa lukama na jadranskoj obali, Austrijski Lojd je svoje brodove redovno slao na Jonska ostrva, u Grčku, Siriju i Egipat i u druge luke Istočnog Mediterana, ali i u Marselj, itd. S vremenom je postala najvažnija prevozna kompanija Osmanske imperije i Austrijske carevine, omogućavajući Trstu da se 1843. g. nađe među deset najvećih svetskih luka. Kompanija je 1851. g. prevezla 220.000 putnika, preko 250.000 paketa i više od pola milijuna pisama. (F. D. Good 1984, 133) Vodeći uspešnu poslovnu politiku i uživajući podršku bankarske kuće Rotšild kao i državne subvencije, Austrijski Lojd se lepo razvijao i u narednim decenijama: njegovi brodovi plovili su i do Istočne Indije, Kine, Japana i Brazila. Posle otvaranja Sueckog kanala s kraja 1869. g., austrijski parobrodi su stekli povoljne uslove za izgradnju linija prema Indiji i Kini, te je već 1870. g. uspostavljena veza između Trsta i Bombaja, a kasnije su linije protegnute do Kalkute, Singapura i Hong Konga. Razvoj pomorskog saobraćaja pratila je izgradnja novih luka i stalno usavršavanje pomorske administracije. Do dvadesetog veka Austrijski Lojd je izrastao u najveće komercijalno brodarsko društvo na Sredozemnom moru, a njegovi brodovi odlazili su u udaljene luke o kojima svojevremeno Mletačka republika nije mogla ni sanjati. Došlo je do svojevrzne globalizacije Jadrana u smislu njegovog uključivanja u svetsku trgovinu i pomorski saobraćaj. O zainteresovanosti Austrijskog Lojda za svetsku trgovinu govori činjenica da

je on bio jedan od investitora izgradnje Sueckog kanala. (Ivetić 2022) (Kann 1980, 465)

U prvoj polovini 19. veka već je postojala težnja – barem u nekim vladajućim strukturama Carevine – da se Austrijska carevina pretvori u pomorsku silu. Tri važna stuba te politike bili su Austrijski Lojd, koji je relativno brzo postigao nivo finansijskog i trgovačkog poslovanja Venecije iz njenih najboljih godina, kao i dva snažna tršćanska osiguravajuća društva: *Asicurazioni Generali (Imperial Regia Privilegiata Compagnia di Assicurazioni Generali Austro-Italiche*, 1831) i *RAS (Riunione Adriatica di Sicurtà*, 1838). U pitanju su bile firme organizovane na savremeni način poput najmodernijih zapadnoevropskih preduzeća i uživale su stalnu podršku bečke vlade. Cilj je bio da se preko Trsta Austrijska carevina, ali i širi kontinentalni prostori srednje Evrope povežu sa Jadranom i preko njega sa svetskim morima i tržištima. Već sredinom 19. veka govorilo se o Jadranu kao o austrijskom moru sa tri glavne luke: Trstom, Rijekom i Venecijom. Austrijski Lojd je 1845. godine povezan sa poštanskom službom Monarhije, a Trst sa Bečom železničkom linijom 1857. godine – te je vreme za transport robe i ljudi sa nekoliko dana smanjeno na sate. Šesnaest godina kasnije i Rijeka je povezana na evropsku železničku mrežu; osamdesetih godina oba grada su integrisana u sistem koji je usklađivao rad telegrafske službe, železnice i linijske plovidbe. Redovne veze sa Venecijom, Ankonom, Brindizijem, Sirosom, Krfom, Solunom, Smirnom, Izmirom, Carigradom, Varnom, Odesom, Trabzonom, Bejrutom, Aleksandrijom, Bombajom, Kalkutom, Singapurom, Hong Kongom, Šangajom i Kobeom – obezbeđivalo je 75 brodova Austrijskog Lojda, a sem te firme bilo je dosta drugih austro-ugarskih brodarskih društava koje su održavale veze u pravcu severne i južne Amerike i Afrike kao i preduzeća koja su održavala poštanske službe na Jadranu, Levantu i Crnom moru. U tom smislu nije preterano reći da su Trst i Rijeka predstavljali mesto spajanja kontinentalnog i pomorskog aspekta ekonomije. Srednja Evropa je približena i povezana sa Jadranom čvrsto kao nikad ranije, pri čemu je ta vezanost u jedinstven privredni prostor bilo najviše izražena u razdoblju 1870–1918. godine, kada se Jadran se počeo smatrati primorskim delom srednjoevropskog potkontinenta. Italijanske luke poput Venecije, Ankone, Brindizija i Barija u to doba nisu se mogle meriti

sa austrougarskim zbog niskog gaza koji nije pogodio parobrodima, a takođe usled neopremljenosti, lošije organizacije od austrougarskih luka, itd. Obim austrijske pomorske trgovine bio je znatno veći od italijanskog – primera radi, na Sueckom kanalu 1904–1907. g. austrougarski brodovi činili su 3,3%, a italijanski 1,5% ukupnog prometa od 15 miliona tona. (Ivetic 2022, 190-191)

Primitimo da je i uz jačanje parobrodne flote i činjenice da je u redovnom pomorskom trgovačkom saobraćaju Austrijski Lojd standardizovao upotrebu parobroda, manji privatni brodovlasnici su još decenijama preferirali jedrenjake – s obzirom na to da je i za njih još postojala potražnja, a investicije su bile manje. Ipak, evropski trendovi i otvaranje Sueckog kanala fokus su sve više pomerali u pravcu primene parobroda.

Ilustracija 46
Dalmatinski mornari.
Autor Franc Ruben.

Posle brojnih početnih nedoumica s kraja 18. i početka 19. veka, zastajkivanja u razvoju i promena u osnovama organizacije i određivanja profila flote, tokom tridesetih i četrdesetih godina ipak je došlo do prvih rezultata u razvoju austrijskog pomorstva. Taj razvoj je pedesetih godina svesno ubrzan, i mada nije uvek uživao podršku najviših krugova države, krenuo je ubrzanim koracima tokom pedesetih i šezdesetih godina da bi istinski polet dobio posle Austrougarske nagodbe. Generalno, u vreme dualizma brodarstvo (kako pomorsko tako i rečno) uz železnicu postalo je drugi vid saobraćaja koji se ubrzano i upečatljivo razvijao. Sem obezbeđenja političke volje bilo je neophodne izgraditi domaće materijalne i ljudske resurse, odnosno edukovati stručni tehnički i mornarički kadar koji će postati nosilac pomorske

delatnosti. Takođe je bilo neophodno povezati poslovne krugove Podunavske monarhije sa zainteresovanim inostranim i lokalnim primorskim poslovnim krugovima. Pri tome, pomorci i industrijalci trebalo je da prate inovacije koje su se javljale u navigaciji i pomorskoj tehnici – one su ujedno stalno povećavale neophodne iznose za ulaganja u novu opremu i brodove.

Uporedo sa civilnom flotom modernizovana je i razvijana ratna mornarica. Redovno su pristizali u službu novi ratni brodovi, među kojima je mornarica 1854. g. dobila svoj prvi brod sa propelerom – fregatu *Radetzky*, izgrađenu u Britaniji. Prvi veliki ratni brod izgrađen u Puli (1856–1861) bio je *Kaiser*. Njegova gradnja je trajala čak pet godina, jer u početku u domaćoj modernoj brodogradnji nije bilo dovoljno stručnog znanja i iskustva, dovoljno stručnih radnika, proizvodnih kapaciteta i neophodne infrastrukture. Kada je na čelo ratne mornarice 1854. g. postavljen carev mlađi brat Ferdinand Maksimilijan, sledila su bolja vremena za mornaricu: nadvojvoda je odmah pristupio njenoj modernizaciji i jačanju. Ratna mornarica je stavljena pod posebnu vrhovnu komandu, izgrađeni su novi dokovi u Puli, položen je kamen temeljac Arsenalu, Pula je železničkom prugom povezana sa Trstom, a nova Pomorska akademija premeštena je u Rijeku. Austrijska mornarica je 1862. godine dobila prve oklopnjače – *Salamander* i *Drache*. Pošto su ustavnim promenama od 1860. godine carevi rođaci morali da se povuku sa visokih vojnih položaja, nadvojvoda Ferdinand Maksimilijan je 1864. g. napustio svoj položaj glavnog komandanta mornarice. Međutim, pre toga uspeo je 1862. g. da izdejstvuje budžet povoljan za razvoj mornarice i skrenuo je pažnju na mladog Vilhelma fon Tegethofa, koga je predložio za svog naslednika. (Földi 2015, 28-30) (Petković 2004, 7-8, 39)

Razvoj ratne mornarice i brodogradnje u Habzburškoj monarhiji, čak i uz podršku nadvojvode Ferdinanda Maksa, napredovao je relativno sporo. Uz već pominjanu slabo zainteresovanost austrijskog plemstva pa i samog cara Franje Josifa (bio je indiferentan prema izgradnji pomorskih snaga, ali, istina, nije ni kočio njihov razvoj), tome je pretežno kumovao nedostatak pomorske tradicije. S obzirom na to da se Austrijska carevina od druge polovine 19. veka morala oslanjati na sopstvene materijalne i ljudske kapacitete u izgradnji brodova, u obrazovanju oficirskog i mornaričkog kadra

kao i u razvoju mornaričkog znanja napredak je postizan uz ulaganje puno energije i relativno sporo. Bilo je nužno stvoriti proizvodne kapacitete za veoma širok asortiman artikala neophodnih u pomorstvu, od proizvodnje užadi i navigacione opreme do brodogradilišta, a trebalo je takođe naći investitore za tu novu privrednu delatnost. Praktično, bilo je neophodno određeno vreme da se izvrši orijentacija na pomorstvo, da se stekne iskustvo i neophodno znanje. Problem je takođe predstavljala činjenica da je u početnim decenijama usled nedovoljnosti kapaciteta, izgradnja brodova trajala dugo, te se dešavalo da u okolnostima inače brzog razvoja pomorstva u svetu, austrijski ratni brodovi postanu zastareli do momenta porinuća. Pri tome, valja imati na umu da su počeci izgradnje austrijske ratne flote padali u vreme velikih tehnoloških promena kada su brodovi od drveta postali prevaziđeni i kada se ulazilo u fazu razvoja oklopnjača, čija je proizvodnja bila izrazito skupa, a za za Habzburšku monarhiju, kojoj je uvek nedostajalo novca – preskupa. Ipak, ona je morala ući u trku u pomorskom naoružanju sa novostvorenim Italijom (1859–1861), koja je uz Veneciju, Tirol, Trento i Istru pretendovala takođe na Kvarner i Dalmaciju, tj. praktično na celu istočnu obalu Jadrana. Italija je u sklopi tih grandioznih planova dinamično razvijala svoju mornaricu, sa čime je habzburška mornarica u početku teško držala korak, te moramo konstatovati da ona ni približno nije imala kapacitet koji bi se od nje mogao očekivati s obzirom na značaj Habzburške monarhije u evropskoj politici kao i s obzirom na dužinu njenih morskih obala i na obim i složenost zadataka koje je mornarica trebalo da obavi. Ipak, ako i sa izvesnim zakašnjenjem, Austrougarska mornarica i brodogradnja stekle su većinu u izgradnji jakih ratnih brodova, kao i u konstrukciji savremenih trgovačkih i putničkih plovila. (Petković 2004, 12-13)

Bez obzira na pomenute teškoće, austrijska ratna mornarica (*Kriegsmarine*) pre austro-mađarske nagodbe postigla je tri velika uspeha: jedan izum i dve lepe pobede. Promenu na tok pomorskog ratovanja uneo je torpedo, izum kapetana austrijske fregate *Venus*, Riječanina Ivana Blaža Vukića iz 1860. godine. Torpedo je kasnije usavršio britanski mašinski inženjer Robert Vajthed (Robert Whitehead). Što se pomorskih pobeda austrijske flote tiče, prva se desila u Drugom ratu za Šlezvig 1864. godine, u kojem je austro-pruska flota pod komandom admirala Vilhelma fon

Tegethova u bici kod Helgolanda pobedila dansku mornaricu. Druga pobeda pod vođstvom istog admirala odigrala se tokom rata Austrije sa Italijom i Pruskom 1866. g. kada je u bici kod Visa austrijska flota porazila nadmoćnu italijansku mornaricu, koja je zauzimanjem ostrva Vis pokušala da stekne strategijski važan položaj za dalje napredovanje prema Dalmaciji. Dinamične promene u pomorskom ratovanju ilustruje činjenica da je Helgolandska bila poslednja velika bitka drvenih brodova, odnosno da je Viška bitka bila prvi okršaj oklopnjača na otvorenom moru. (Petković 2004, 13-14)

VODOPRIVREDA – „ZA SVE ŠTO IMAM MOGU DA ZAHVALIM JARKU“

Rečenicu iz naslova izgovorio je jedan nemački gazda iz Crvenke 1842. g. kao odgovor na pitanje grofa Ferenc Zičija da li bi možda bilo poželjno da se zatrpia Franjin kanal, čiji je presek do tog doba već bio dosta sužen taloženjem mulja. Odgovor svedoči o značaju regulacije reka i kopanja kanala za običnog čoveka koji je na taj način uspeo da dođe do novih arabilnih površina, ali i da nađe razne vrste zaposlenja u vezi sa pomenutim radovima. U prvim decenijama 19. veka regulacija reka u Mađarskoj bila je od prvorazrednog značaja pre svega za unapređenje saobraćajnih prilika – za promet velikih količina robe najpogodnije i najjeftinije je bio prevoz rekama, ali je na tom polju još bilo zaista puno posla.

Karta 9 Karta Bačko-bodroške županije sa planom protezanja Franjinog kanala

Sem ovaca i goveda, mahom eksportovanih na nogama, ostali izvozni artikli iz Ugarske u pravcu Rijeke i Beča prevoženi su pretežno rekom, često uzvodno, što je značilo da je bilo neophodno obezbediti vuču brodova sa obale. To je sa svoje strane iziskivalo uređenje rečne obale pa i presecanje brojnih krivina da bi se olakšala vuča. Činjenica da su najduži kanali izgrađeni u Bačkoj i Banatu u vezi je sa rastućim

viškovima žitarica iz ovih oblasti na smeni 18. i 19. veka. Uz regulaciju toka Dunava i Tise u prvoj polovini 19. veka, pažnja je posvećivana takođe Rabi, Dravi i drugim manjim rekama. Problem pri regulaciji reka nije toliko bila slaba spremnost vlasti za izvođenje radova koliko problem njihovog održavanja posle završetka poduhvata. Često se dešavalo da su firme koje su izvršile izgradnju kanala ili nasipa u međuvremenu propale, a sama priroda je učinila svoje, tako da su se za 15–20 godina kanali obično zapušili od nataloženog mulja, te je nastajala opasnost od većih poplava. (Kaposi 2003, 230) Regulacija reka i izgradnja nasipa u većem obimu tekla je gotovo neprekidno i sa ustaljenim ritmom tokom pedesetih i šezdesetih godina pa sve do početaka 20. veka, pri čemu je od sedamdesetih godina obim poslova u vezi sa izgradnjom železnica postao veći od onih vezanih za regulaciju tokova reka. Pomenimo da je u to doba pri izgradnji nasipa u Ugarskoj pomereno preko 20 miliona kubnih metara zemlje.. (Kövér, Iparosodás agrárországban 1982, 70, 74)

Za nas je od posebnog interesa izgradnje Franjinog kanala, kao i regulacioni radovi u Banatu i uz Tisu. Ciljevi uspostavljanja kanala nazvanog po caru i kralju Franji (1792–1835) bili su slični onima u vezi sa regulacijom

Begeja i izgradnje sistema kanala u Banatu tokom 18. veka – prostrane i veoma plodne oblasti Bačke trebalo je putem isušivanja močvarnih terena priključiti fondu obradivih zemljišta i ujedno obezbediti povoljne saobraćajne prilike za odvoz žitarica sa pomenutih oblasti na udaljenija tržišta. Planiranjem i gradnjom kanala, u svojstvu bačkog komorskog direktora-inženjera, rukovodio je jedan od najboljih mađarskih vojnih inženjera – Jožef Kiš. U izradi planova pomogao mu je i brat Gabor Kiš, takođe vojni inženjer. Za potrebe izvođenja radova osnovano je deoničarsko društvo Slobodno kraljevsko brodarsko društvo Franjinog kanala. Rad društva je podržala Dvorska komora, te je zemljište a kojem je bila trasa kanala besplatno predala društvu na korišćenje. Kanal je građen tokom 1793–1802. godine i protezao se između Dunava i Tisa od Monoštorsega do Bačfeldvara u pravcu zapad–istok. U početku je bio dug 118 kilometara, bio je plovni i smanjivao je dužinu putovanja npr. od Turskog Bečēja (Novi Bečej) prema Baji za 227 kilometara; visinska razlika između Dunava i Tise savladana je sa pet ustava. Izgradnja kanala omogućila je isušivanje preko 120.000 katastarskih jutara zemljišta. Uz uloženi kapital od četiri miliona forinti, za 25 godina društvo je inkasiralo tada ogromnu svotu od 20 miliona forinti čiste dobiti – delom od prihoda koji je obezbeđivao brodarski monopol, delom od prihoda zakupljenog zemljišta koje je dobijeno isušivanjem močvara. Ostali efekti izgradnje kanala takođe su impresivni: cene parcela u blizini kanala porasle su 4–5 puta, primetno je poboljšani životni standard stanovništva, imetak Dvorske komore je osetno uvećan, ali, što je najvažnije, izgradnja kanala omogućila je da Bačka izraste u jednu od najperspektivnijih i najbogatijih oblasti Ugarske. (Károlyi 1973, 69, 72)

Međutim, istorija kanala ima i svoje negativne aspekte. Slobodno kraljevsko brodarsko društvo Franjinog kanala je 1828. godine, po isteku brodarskog monopola, u priličnoj meri zapostavio održavanje kanala, te je tokom narednih decenija došlo do taloženja mulja, što je onemogućilo dalji tranzitni prolaz brodova, pa je saobraćaj tekao samo na lokalnom nivou. Da situacija bude gora, posle velike dunavske poplave 1838. godine početna tačka Franjinog kanala se, usled pomeranja korita Dunava, našla odsečena, te je nastala potreba izgradnje novog kontakta. Formirana je nova ruta kanala koja se spajala sa Dunavom kod Bezdana. Ustav kod Bezdana završen je

1854. godine. Predstavljao je sam vrh tehnologije u vodogradnji, pošto se radilo o prvom u svetu ustavu sagrađenom od betona i prvom objektu u Evropi koji je građen tehnologijom podvodnog betoniranja. Metalnu konstrukciju planirao je čuveni Gustav Ajfel. Bio je u upotrebi sve do 1956. godine. (Kalinka 2017)

U međuvremenu, 1842. godine Dvorska komora je od Društva preuzela u svoju nadležnost Franjin kanal, te je planirana njegova potpuna rehabilitacija, do koje je došlo tek posle Nagodbe, kada je čuveni general mađarske i italijanske revolucije, Istvan Tir, 1870. godine uz učešće engleskog i francuskog kapitala uspeo osnovati deoničarsko društvo sa zadatkom revitalizacije kanala, izgradnje njegovog novog kraka od Stapara do Novog Sada (nazvanog po caru i kralju Franji Josifu), odnosno sa zadatkom izgradnje kanala Baja–Bezdan, koji je trebalo da obezbedi stalan dovoljan vodostaj u kanalu. Tirovo deoničarsko društvo je prihvatilo takođe da se ušće kanala u Tisu iz Bačkog Gradišta premesti u Stari Bečej. Tokom 1871–1879. g. izvršena je revitalizacija celog kanala i u vezi s time izgrađen je i sistem za navodnjavanje. Radove je u Bezdanu 5. maja 1872. g. svečano otvorio Franja Josif, koji se i provozao do Bačkog Gradišta. Uz razne benefite koji su proisticali iz revitalizacije kanala, svakako treba pomenuti izgradnju brodogradilišta u Bezdanu, koje je kasnije postiglo dobar renome. Procenjuje se da je svim tim radovima dobijeno približno 150.000 hektara obradive površine. (Károlyi 1973, 72) (Kalinka 2017)

Liberalna opozicija je u reformsko doba (1830–1848) u Mađarskoj izradila razgranat i dubok plan reformi koji je trebalo da obezbedi jačanje i modernizaciju privrede i miran građanski preobražaj ugarskog društva. U okviru toga potrebno je bilo rešiti probleme u vezi sa vodotokovima, odnosno stvoriti uslove za razvoj drumskog i vodnog saobraćaja. Čitav niz liberalnih plemića i aristokrata dao je svoj prilog reformskim idejama, od kojih je za nas interesantan rad grofa Istvana Sečenjija, koji je među svojim brojnim političkim, društvenim i privrednim projektima negovao ideju razvoj rečnog saobraćaja celom dužinom toka Dunava i Tise, odnosno ustanovljenja redovnog saobraćaja na jezeru Balaton. Uz to, on se detaljno bavio problematikom izgradnje železničke mreže u Ugarskoj, pitanjima

najsvrsishodnijih pravaca protezanja železničkih linija i njihovim ekonomskim efektom.

Grof Istvan Sečenji je 1830. godine inicirao radove u Đerdapskoj klisuri radi obezbeđenja plovnosti tog vodenog puta i obezbeđenja trgovačkog puta do Crnog mora, što je smatrao potencijalno veoma korisnim u smislu unapređenja trgovine i uopšte privrede Mađarske. Pre radova preduzetih od strane Sečenjija i grupe inženjera predvođenih Palom Vašarheljijem, Dunav gotovo da nije bio plovao u Đerdapskoj klisuri: nizvodno su pri visokom vodostaju uz životnu opasnost za putnike mogle prolaziti samo male drvene lađe, a uzvodno gotovo da i nije bila moguća plovidba. Grof Sečenji je u svojstvu kraljevskog komesara za regulisanje donjeg Dunava koordinisao izvođenje radova, dok je inženjer Pal Vašarhelji sa grupom inženjera bio zadužen za tehnička pitanja. U radovima koji su izvođeni od 1833. g. do 1836. godine, u kojima je ponekad učestvovalo nekoliko hiljada radnika, na levoj obali Dunava izgrađen je put dug 122 kilometara (tzv. Sečenjijev put, završen 1837), a miniranjem velikih stena u Dunavu (približno 4000 kubnih metara)⁶⁵ prosečen je kanal kojim je omogućena bezbedna plovidba parobrodima po visokom i srednjem vodostaju. U vreme nižih vodostaja pak roba je prevožena lađama do Buzjaša, pa otuda Sečenjijevim putem do Oršave, gde je opet utovarena u brodove. Prvi parobrod koji je prošao kroz Đerdapsku klisuru (14. aprila 1834) bio je *Argo*. Ujedno, bio je to prvi parobrod koji je Dunavom došao do Crnog mora, što je praktično značilo otvaranje linije Beč–Požun–Galac. (Tibori Szabó 2007, 98) (M. é. Dezsényi 2020)

⁶⁵ Pomenimo da je Sečenji uspeo da nabavi najmoderniju opremu i da je stavi u pogon 1835. godine: bili su to bageri, mašine za ekstrakciju kamena, ronilačko zvono, itd.

Ilustracija 47 Đerdapska klisura sa Sečenjijevim putem

Posle smrti cara Franje I bečki dvor je 1835. g. ukinuo podršku projektu, te je grof Sečenji dalje radove izvodio dobrim delom o svom trošku. Uz promenljivu ćud Dvora grof Sečenji se morao nositi i sa pretežno neprijateljskim držanjem osmanskih vlasti i sa zavišću i rezervisanošću austrijskih vojnih vlasti. Konačno, radovi su morali biti prekinuti, te je pitanje daljeg unapređenja plovnog puta na donjem Dunavu za duže vreme skinuto s dnevnog reda (istina, grof Sečenji je 1841. g. pokušao da ih uz podršku palatina, nadvojvode Josifa, oživi, ali nije uspeo). Grof Sečenji se potom fokusirao na regulisanje toka Tise i razvoj parobrodarstva na Balatonu. (Károlyi 1973, 103)

Tokom 19. veka vršeni su obimni vodoprivredni radovi kod Beča, gde su specifičnosti toka Dunava (promena pravca toka, razlivanje vode, pomeranje korita) činile nužnim ograničenje njegovog toka unutar novog, dobro obezbeđenog korita. To su nalagale i potrebe gradnje železnice i stalnih mostova. Pri tome, posle velike poplave iz 1830. godine, postalo je neophodno da se stari tok Dunava, tzv. Bečki kanal ili Bečki krak, osigura od gomilanja leda koje je i bilo uzrok pomenute poplave. Nakon

višedecenijskih rasprava, konačno je 1869. g. doneta odluka o regulaciji toka Dunava od Nusdorfa do Fišamenda u dužini od 26 kilometara, što je praktično značilo konstruisanje novog korita za Dunav pored Beča. Posao je bio ogroman, iziskivao je upotrebu snažnih mašina i obimne zemljišne radove, ali je njegov krajnji efekat bio odličan. Uz osiguranje sigurnog toka reke i zaštitu od poplava, stvorena je odlična poslovna oblast sa velikim površinama za industrijska preduzeća, stovarišta, magacine, lučku infrastrukturu i slično, koja je bila snabdevena sopstvenom železničkom linijom povezanom sa železničkom mrežom Austrougarske. Problem gomilanja leda u Bečkom kanalu rešen je složenim uređajem postavljenim na početku kanala. Savremenici su ove vodoprivredne radove smatrali višestruko korisnim kako za stanovništvo grada tako i za unapređenje privrede i trgovine Beča i njegove okoline. (Neuman-Spallart 1887, 333-335)

Ilustracija 48 Regulisan tok Dunava kod Bečaa autor slike je Hugo Darnaut

VIII. DOBA REVOLUCIJA 1848/49.

Uz sav konzervativizam političkog ustrojstva diktiranog od strane bečkog dvora, ekonomski život se u decenijama pred revolucionarne događaje 1848/49. godine razvijao na taj način da se prilagođavao postojećim pravnim okvirima. Videli smo da je u premartovsko doba dosta toga učinjeno u korist razvoja rečnog i pomorskog saobraćaja kao i početaka izgradnje železnica, ali i u smislu početaka i stasavanja modernog kreditnog sistema. Takođe, obim unutrašnje i spoljne trgovine se vidno uvećavao, a nastajao je i sve veći broj manufaktura pa i fabrika. Konzervativna politika nije podrazumevala nerazumevanje savremenih ekonomskih i društvenih procesa već težnju da se oni drže pod kontrolom. To praktično znači da su vršene promene u pravcu kapitalističke privrede u meri u kojoj se činilo da to ne ugrožava politički sistem Austrijske carevine. U tim okvirima došlo je do određenih koraka u pravcu labavljenja feudalnih stega kako u austrijskom tako i u ugarskom delu carevine. Primera radi, 1803. godine donet je moderni Krivični zakonik, a 1811. godine i Građanski zakonik. Još ranije proglašen je trgovački zakonik, i njegov pandan iz Mađarske, zakonski članak XVII iz 1792, koji je pod određenim uslovima omogućio primenu austrijskog trgovačkog prava u Mađarskoj. Donošene su uredbe, pa i zakoni, usmerene na razvoj pojedinih privrednih grana; u pravcu razvoja industrije i saobraćaja, unapređenja stručnog obrazovanja, regulisanja tokova trgovine, osnivanja preduzeća i slično. Međutim, te mere su imale pretežno parcijalni značaj i uklanjanje svih pravnih i socijalnih prepreka preduzetničkom, kapitalističkom načinu privređivanja i ustanovljavanja građanskog društva došlo je tek kao rezultat građanskih revolucija 1848/49. godine i perioda tzv. Neoapsolutističke vlasti tokom pedesetih godina 19. veka.

Revolucionarne godine 1848/49. predstavljale su važnu etapu u istoriji cele Evrope u 19. veku. Za Austrijsko carstvo one su bile međaš u smislu konačne razgradnje feudalnih pravnih okvira društva i početka razvoja u duhu privrednog i socijalnog liberalizma. Ujedno, turbulentna zbivanja iz 1848/49. godine višenacionalnoj Habzburškoj monarhiji predstavljala su snažno upozorenje na opasnosti koje su proisticale iz sve

raširenije nacionalne ideologije. Međutim, u vezi sa pitanjem da li su pomenute godine bile prelomne takođe u pogledu naglog ubrzanja privrednog i industrijskog razvoja, mišljenja istraživača se razilaze. Većinom se prihvata konstatacija da je revolucija omogućila eliminisanje ograničavajućih činilaca ostataka feudalnog društva i razgradnju prekapitalističkih privrednih formacija; da je zahvaljujući rezultatima pokreta 1848/1849. g. konačno postalo moguće racionalno upravljati poljoprivrednom proizvodnjom, odnosno da je industrija oslobođena stega koje su dotad sputavale njen razvoj.

Istraživači koji se bave političkom, pravnom ili socijalnom istorijom veruju da se radi o *prelomnom* sledu događaja koji su konačno uklonili pravno-institucionalne prepreke funkcionisanju kapitalističke privrede, a omogućili pravni, socijalni i institucionalni razvoj u okvirima građanskog društva – i time ujedno omogućili uzlet ekonomskog života Carevine. S druge strane, istoričari koji posmatraju čisto iz ekonomskog aspekta i koji se bave pretežno analizom statističkih podataka, pri čemu obrađuju duže vremenske serije, primećuju to da je do rasta poljoprivredne proizvodnje došlo već pre revolucionarnih godina, da je industrija takođe već pre 1848. godine ušla u uzlaznu fazu i da su već bile otpočele strukturalne promene u privredi, barem u austrijsko-češkom delu carevine. Štaviše, podaci o industrijskoj proizvodnji (fabrička proizvodnja, rudarstvo, metalurgija) svedoče o direktnom negativnom učinku samih revolucionarnih zbivanja u vidu kratkoročnog pada obima proizvodnje kako u Ugarskoj tako i u austrijskom delu carevine. Iz tog ugla posmatrano, zbivanja iz 1848/49. g. ne predstavljaju vododelnicu za ekonomske odnose u onoj meri koliko je to slučaj kada je u pitanju posmatranje iz ugla političke i društvene istorije. Istini za volju, treba dodati da je uklanjanje feudalnih pravnih i društvenih prepreka za Ugarsku, zakarpatske oblasti i Dalmaciju imalo veći značaj nego za austro-češke oblasti i da je razvoj železnice, kreditnih poslova, itd., u njima ipak bio izraženiji posle 1849. godine nego ranije. S druge strane, ako posmatramo austrijski deo carevine od 18. veka, vidljiv je jedan stalan, lagan, akumulirajući rast industrijske proizvodnje, uz, naravno, manje ciklične padove i uzlete, za koje je jedan istraživač konstatovao da se radi o „šetajućem“ rastu austrijske privrede. (Cameron 1998, 311)

Po mišljenju J. Komlosa, za unapređenje poljoprivrede svakako je preduslov bilo oslobođenje kmetova i nastanak slobodnog najamnog rada, međutim na polet proizvodnje žitarica u Ugarskoj, koji je naročito uočljiv od 1870-ih godina, čini se da je u ekonomskom smislu ipak snažnije delovao slobodan priliv znatnog austrijskog kapitala i snažno povećanje potražnje austrijskog tržišta. Uzgred budi rečeno, uticaj austrijske konjunktura žitarica određujuće je delovao na razvoj mađarske poljoprivrede već posle 1828. godine, a neko izrazito povećanje obima proizvodnje, u odnosu na predrevolucionarni obim eksporta, u pedesetim i šezdesetim godinama 19. veka zapravo se i ne vidi. Po njegovom mišljenju, brojne prepreke koje su kočile razvoj poljoprivrede u Habzburškoj monarhiji, ukinute su od vremena urbarijalne regulacije, preko mera cara Josifa II, odnosno kasnijih mera sprovedenih u decenijama pred revoluciju 1848. g. Takođe, Komloš smatra da su događaji iz 1848/49. godine samo pokrenuli proces prilagođavanja pravnog sistema ekonomskoj stvarnosti, nastaloj razvojem u prethodnim decenijama, tj. da je zapravo tržište bilo faktor koji je transformaciju privrednog sistema regulisao manje dramatično, ali efikasnije nego što se to odigralo u vezi sa promenom političkog sistema. On smatra da su zbivanja iz 1848/1849. g. uglavnom značila preuređenje vlasničkih odnosa i sistema poreskog opterećenja u skladu sa već postojećom ekonomskom realnošću.

IX. PERIOD NEOPASOLUTIZMA. NASTAJANJE USLOVA ZA POLET KAPITALISTIČKE PRIVREDE

Period od 1850. do 1914. godine doneo je duboke promene u načinu života, načinu privređivanja i razmišljanja ljudi u celoj Evropi. Dotad neviđeni naučni tehnološki razvoj, nastanak moderne saobraćajne mreže, novih vidova prevoza kao i komunikacije; otkrivanje novih izvora energije, nastajanje sistema svetske trgovine, razgranavanje obrazovnog sistema, prevladavanje liberalne i nacionalne ideologije, ali i pojava novih ideoloških pravaca, formiranje masovnih stranaka, pojava sporta, turizma i uvećan značaj novinarstva – iz temelja su preoblikovali dotadašnje društvo i postavili su osnove svetu koji smo doskora poznavali.

Razne zemlje i pokrajine Austrijske carevine oko sredine 19. veka ušle su u to novo razdoblje prilično heterogene, sa različitim nivoima privredne i društvene razvijenosti i raspolagale su različitim institucionalnim okvirima funkcionisanja. U privrednom smislu alpijske pokrajine Austrije i mešovite nemačko-slovenske zemlje češke krune su prednjačile u razvijenosti, za kojom su sledile industrijski delimično razvijene regije. Iako je raspolagalo raznovrsnim prirodnim bogatstvima i resursima, Austrijsko carstvo nije raspolagalo tolikim obiljem železa i uglja koliko je to bilo poželjno za nesmetani i dinamičan razvoj teške industrije i industrijalizaciju u celini, a njegove teritorije bile su takođe van glavnih evropskih i svetskih saobraćajnica. Ipak, do tada dosegnuti stepen razvijenosti u austro-češkim regijama bila je dobra osnova za dalju ubrzanu industrijalizacija, koja je po svojim kvalitativnim osobinama mogla da se meri sa engleskom, nemačkom ili francuskom industrijalizacijom, ali ne i po kvantitetu proizvodnje ili zastupljenosti austrijske robe u evropskoj i svetskoj trgovini. Takođe, napredak industrijalizacije bio je manje dinamičan nego u pomenutim zemljama, ali je ipak bio stalan. Pedesete godine su kako u privrednom tako

i u institucionalnom smislu predstavljale dobru osnovu daljeg razvoja. (Oakey 2004, 111)

Slično stepenu privredne razvijenosti, austrijske oblasti su prednjačile nad ostalim pokrajinama Carevine i po pitanju primene savremenih zakonskih i institucionalnih rešenja. To, naravno, ne znači da obrazovane elite ostalih pokrajina nisu bile svesne neophodnih društvenih i institucionalnih promena i da nisu stremile njihovom sprovođenju. Bilo je evidentno da je za afirmaciju nove vrste proizvodnih odnosa neophodna promena važećih zakonskih i institucionalnih okvira. O tome se u austrijskom i ugarskom delu carevine već razmišljalo u prvim decenijama 19. veka, štaviše urađeni su i prvi koraci u tom pravcu. Proces je bitno ubrzan tekovinama revolucija 1848/1849. g. i preduzetim merama pedesetih godina, a završen je nedugo posle austro-mađarske nagodbe. U Ugarskoj je sprovođenje institucionalnih promena smatrano integralnim delom građanskog preobražaja društva, pri čemu se u smislu unapređenja ekonomskog života nezaobilaznim smatralo konačno ostvarenje oslobođenja kmetova, uvođenje opšte poreske obaveze sa odgovarajućim reformisanim poreskim sistemom, obezbeđenje slobode industrijske delatnosti i ostvarenje carinske unije. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 245)

IZGRADNJA GRAĐANSKOG INSTITUCIONALNOG SISTEMA

Za privrednu delatnost važna su poznata pravila igre, a njih od davnina pre svih definiše država. Ekonomisti, privredni istoričari, ali često i sami građani često vode diskusije u vezi sa pitanjem poželjnog stepena uplitanja države u privredne tokove. Gledišta su nijansirana između dva pola: politika (neki bi rekli mit) *laissez fair*-a, koja agitira za minimalan, gotovo nikakav upliv države u funkcionisanje slobodnog tržišta, odnosno marksističkog gledišta, koje smatra da su vlade zapravo izvršni organi vladajuće klase, tj. buržoazije (u specifičnim političkim uslovima Austrijske carevine baza je nešto šira: uz gornje slojeve buržoazije i finansijsko-trgovačkih krugova vladajuću klasu ovde čine veleposednici kao i vrhovi vojske i birokratije). Uopšteno posmatrajući, vladama stoji na raspolaganju širok dijapazon mogućnosti, ali nužno je da se obezbedi zakonska regulativa za nesmetano funkcionisanje privrede u datim uslovima. Pri tome nije toliko

važna dubina uticaja države na privredni život već zahtev da regulativa bude jasna i nedvosmislena. Poželjno je da ona štiti oba važna stuba ekonomskog života, tj. kapital i radnu snagu – preduzimačima je važno da znaju da njihov kapital neće biti eksproprisan ili na drugi način ugrožen, a radnoj snazi da će joj uslovi rada i egzistencije biti zaštićeni, da neće biti eksploatisana. Važno je imati na umu da je najbolja radna snaga ona koja je motivisana za rad i da isuviše neravnopravna raspodela dobara samo vodi socijalnoj i političkoj napetosti, koja pak ne pogoduje privrednom životu.

Sem obezbeđenja zakonskih okvira koji će najbolje služiti napretku ekonomskog života zemlje, postoji sistem mera koje indirektno pružaju podršku (ili demotivišu) produktivne delatnosti: porezi, oslobođenja plaćanja poreza, sistem beneficija i subvencija, osnivanje putničkih i imigracionih agencija, itd. Od posebnog značaja su mere direktno usmerene na podsticanje rasta privrede, a u tom smislu mogućnosti su zaista široke: od izgradnje dobrog obrazovnog sistema za celu državu do državne kontrole i monopola nad svim proizvodnim sredstvima jedne države (komunistički režimi). Pri tome, država može finansijskim i drugim merama podsticati određene segmente inovacija ili određena preduzeća. Štaviše, država nekad u svoje vlasništvo preuzima deo ili sve strategijski važne grana privrede, poštansku službu ili komunalne službe. Svakako je u tim slučajevima poželjno pažljivo regulisati odnose državnih i privatnih preduzeća. Država ima mogućnosti i da interveniše u ekonomskoj sferi, ali ne sa ciljem promicanja rasta privrede već više sa namerom zaštite na radnom mestu, zaštite od eksploatacije i nejednakosti, itd. (Cameron 1998, 380-381)

Što se tiče tzv. neoapsolutističkog perioda istorije Habzburške monarhije, pažnju istoričara obično zaokupljaju mere bečkog dvora usmerene na konsolidaciju političkog sistema zemlje posle dramatičnih događaja 1848. i 1849. godine, uz gotovo redovnu interpretaciju da se radilo o politici represije nad nosiocima revolucionarne aktivnosti, odnosno da je nastupilo doba izgradnje centralizovane i unifikovane državne i upravne strukture. Ređe se konstatuje da je neoapsolutistički sistem uspostavio pravne okvire koji su, s jedne strane, sankcionisali duboke društvene i privrede promene do kojih je došlo usled revolucionarnih zbivanja 1848/1849. g., odnosno, s druge strane, da je upravo ovaj sistem položio

temelje razvoju građanskih odnosa i kapitalističke privrede u narednim decenijama. Pri tome, liberalna načela je trebalo da osiguraju privredni rast i snagu Carevini za vođenje uspešne unutrašnje i spoljašnje politike. Kombinacija administrativne efikasnosti i rasta životnog standarda trebalo je da potisne nelagodu nastalu manjkom političkih sloboda.

U cilju oživljavanja ekonomskog života bilo je neophodno izbrisati ostatke feudalnog poretka i stvoriti nove ustanove kao okvire građanskom preobražaju privrede. Praktično, bilo je neophodno izvršiti brojne reforme kako bi Austrijska carevina stekla stabilnost i uputila na putanju razvoja. Pri tome, neoapsolutistička bečka vlada je na nivou cele Carevine sprovodila privredne, finansijske, društvene kao i institucionalne reforme svojevremeno zahtevane od strane liberala i četrdesetosmaških revolucionara. Razume se, reforme neoapsolutističkog doba bile su lišene četrdesetosmaških nacionalnih ili demokratskih zahteva i prioritetnim su uvek smatrani interesi Carevine kao celine, odnosno interesi same vladarske kuće. Uz sve navedeno, period neoapsolutizma možemo sagledati kao vreme sprovođenja važnih reformi i uspešno vođene liberalne privredne politike, što po mišljenju S. Edija uopšte ne predstavlja paradoks. U ovo doba je izgrađen pretežan deo institucija neophodnih za funkcionisanje slobodne tržišne konkurencije, što je preduslov slobodnog kapitalističkog razvoja. (Eddie 1989, 882)

RAZGRADNJA FEUDALNIH OKVIRA I POČECI GRAĐANSKOG PREOBRAŽAJA

Ekonomisti obično smatraju da, recimo to tako, nekome ne može da svane dok drugom ne smrkne. Da li je plemstvu postalo osetno gore posle oslobođenja kmetova i utvrđivanja novih pravila igre u privredi, a kmetovima puno bolje – zahvalna je tema za diskusiju, no generalno gledano obema stranama nova situacija donela je i boljitak, ali i nove probleme. Međutim, da je razgradnja feudalnih pravnih okvira privredi i društvu donela znatno veću slobodu kretanja to je nesumnjivo. Obično se smatra da među specifičnosti razvoja istočne Evrope spadaju upravo modernizatorske reforme sprovedene odozgo od strane države. Videli smo da ta praksa u Austrijskoj carevini ima korena u 18. veku – u želji da se doslednim sprovođenjem temeljitih društvenih i privrednih reformi država modernizuje

i ojača i da se na taj način učini konkurentnom u odnosu na razvijene evropske zemlje. Taj projekt je ostvarivan tokom više decenija, ne samo za vreme prosvetljenih apsolutističkih vladara već i kasnije, iako u bitno izmenjenim okolnostima i sa smanjenim intenzitetom koordinacije od strane države. Praktično, od sredine 18. veka do sredine 19. veka završno sa revolucijama 1848/49. g. i aktivnostima bečkog dvora u vreme neoapsolutizma, postepeno su uklonjene prepreke kapitalističkom društvenom i privrednom preobražaju, pri čemu merodavni rezultati nisu postignuti u istom opsegu i sinhrono u pojedinim regijama države. (Berend T. 1987, 361).

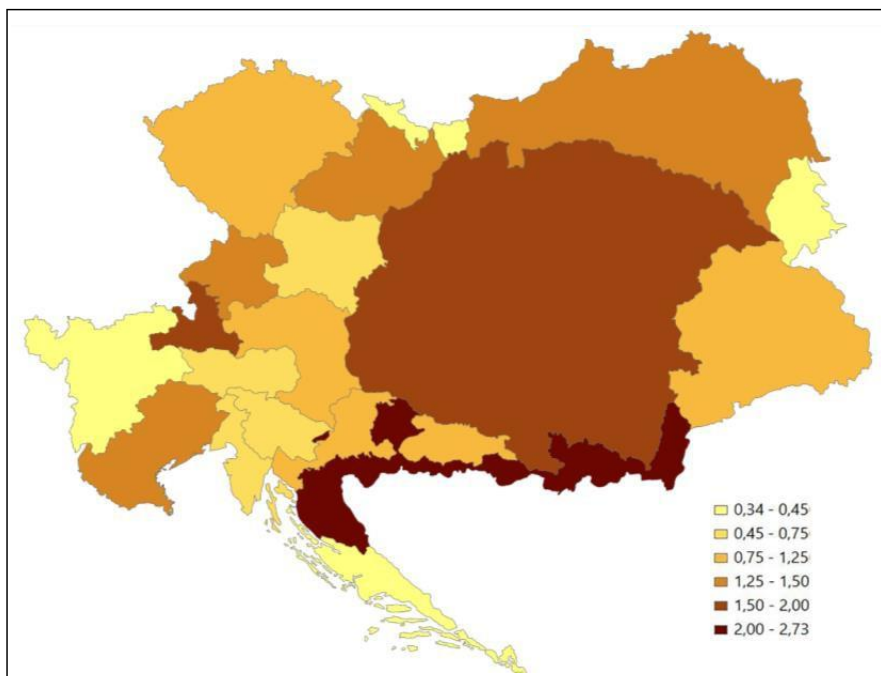
Različita privredna razvijenost bila je, na primer, dobro uočljiva u položaju seljaštva. U Tirolu i Foralbergu početkom 19. veka se već smatralo tradicionalnim postojanje slobodnih seljačkih gazdinstava. U naslednim austrijskim oblastima feudalna zavisnost je postepeno slabila da bi i nestala, a radna renta je pretvorena u novčanu, što je bilo u skladu sa interesima plemićkih velikih zemljoposjednika, koji su taj novac smatrali dobrodošlim za unapređenje ili širenje svog poslovanja. Na pomenutim oblastima 1836. godine ukinute su brojne obaveze kmetova uz istovremeno omogućavanje otuđenja kmetovskih sesija. (Berend T. 1987, 361-362)

U češkim i ugarskim oblastima klasična forma kmetovskih obaveza i vlastelinskih prava opstala je do 1848. g., ali uz postepene izmene podstaknute delom pripadnika vlastele koji su, težeći modernizaciji proizvodnje na svojim posedima, insistirali na ukidanju feudalnih odnosa. U tom smislu razvijana je delatnost mađarske liberalne opozicije, koja je težila građanskom preobražaju ne samo zbog privrednih razloga već i smatrajući da će sveobuhvatna modernizacija Mađarsku učiniti konkurentnom ostalom delu habzburške države, odnosno da će zajedničke liberalne slobode i blagostanje stvoriti sponu između verski i etnički raznolikog stanovništva Ugarske. U sklopu te aktivnosti 1840. godine prihvaćen je zakon koji je omogućivao dobrovoljni otkup kmetovskih obaveza i koji je, kao takav, pogodio najviše bogatijem sloju seljaštva (do 1848. tek je 1,9% kmetova na taj način otkupilo svoje obaveze, pri čemu otkup nije značio izuzimanje od jurisdikcije vlastelinskih sudova). U Češkoj i Mađarskoj su u to doba veleposednici uz rabotu sve češće angažovali i najamnu radnu snagu.

Zakonska regulativa o konačnom ukidanju feudalnih vezanosti i obaveza u austro-češkim oblastima doneta je septembra 1848. godine, a u Mađarskoj gotovo pola godine ranije, u aprilu, zakonskim člancima 1848: IX–XIII. Revolucionarna mađarska vlada je obeštećenje plemića koji su ostali bez dela svojih zemljišnih poseda i besplatne radne snage prenela na državu, što je gotovo bez izmena potvrdio i carski patent iz marta 1853. godine. No ipak, bilo je određenih razlika. Carski patent nije uzeo u obzir za bivše kmetove povoljne uredbe mađarske vlade nastale posle aprilskih zakona, tj. za osnov podele zemlje uzeta su samo urbarijalna zemljišta iz doba urbarijalne regulacije.⁶⁶ Bila su to samo zemljišta sa kojih je dotad uz feudalnu rentu plaćan državni porez. Remenencijalne zemlje, krčevine i vinogradi koje su kmetovi dotad obrađivali, po novoj regulativi mogli su eventualno biti otkupljeni od strane seljaka. Što se tiče Erdelja, patent iz 1854. g. tamo je smatrao urbarijalnim sva zemljišta koja su 1. januara 1848. godine bila u posedu kmetova. (Berend T. 1987, 362-363). (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 246)

Razdavanje plemićkih od seljačkih poseda bilo je olakšano urbarijalnom regulacijom iz doba Marije Terezije koja je prilično jasno odredila granice alodijalnih zemljišta (površine u režiji plemstva, zemljište koje nije podložno državnom porezu) i kmetovskih sesija. Pri tome, te pravno jasne granice ipak nisu značile i stvarne granice upotrebe zemljišta. Bilo je teritorija, poput livada i šuma, iskorištavanih u nedeljivom zajedničkom posedu vlastele i kmetova; takođe, postojala je praksa da alodijalnu zemlju zakupljuju kmetovi (neretko u pravnom statusu želira ili želira beskućnika), ukoliko je postojala volja vlastelina da dâ zemlju u zakup i ukoliko je seljak raspolagao dovoljnom radnom snagom u porodici.

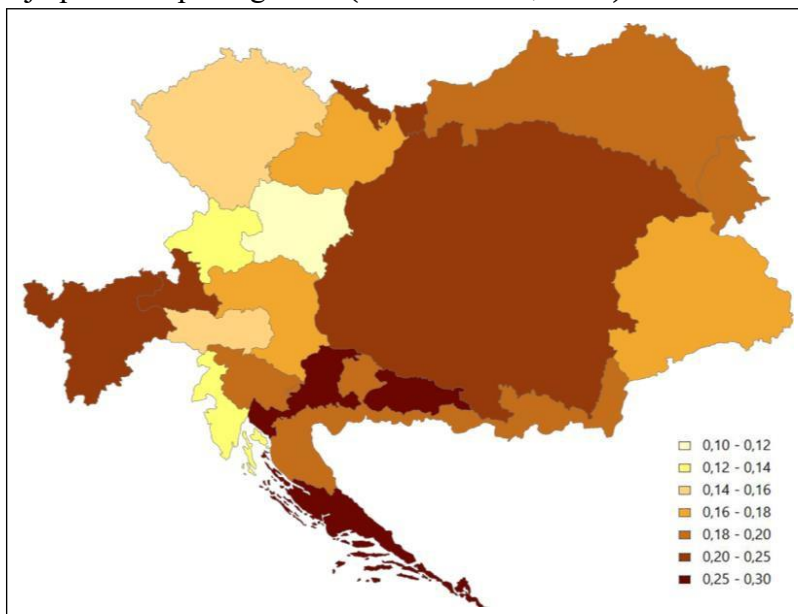
⁶⁶ Svojevremeno, za vreme revolucije, u zaoštrenoj formi se javilo pitanje desetka od vinograda i remenencijalnog zemljišta, te je revolucionarna mađarska vlada presudila u korist seljaštva, ukinuvši desetinu na vinograde i proglašavajući remenencijalna zemljišta delovima urbarijalnih poseda, te su seljaci dobili i te površine, a bivšoj vlasteli je obećano obeštećenje i za te posede. Posle sloma revolucije neoapsolutistička bečka vlast je ukinula te za seljaštvo povoljne odluke, i odredila ih za predmet dogovora seljaka i zemljoposjednika. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 247)

*Karta 10 Proizvodnja pšenice u merovima po glavi stanovnika
šezdesetih godina 19. veka (Demeter 2019, 115)*

Iako su ukidanjem feudalnog sistema bivši kmetovi konačno postali vlasnici svojih zemljišta, a nestale su i prepreka razvoju trgovine i tržišta rada, u kvantitativnom smislu ne primećuje se bitna razlika tokom 50-ih i 60-ih godina u odnosu na decenije pred revoluciju. Po J. Komlošu, dinamiku agrarne proizvodnje Ugarske nisu određivale reforme usvojene pedesetih godina već dinamika razvoja austrijske industrije. On smatra da nije opravdano rast poljoprivredne proizvodnje u Mađarskoj – koji je usledio 70-ih, a naročito 80-ih godina – pripisati reformama iz pedesetih godina, jer je u pomenuto doba njena ekonomija bila bitno različita od one sredinom 19. veka: već je izgrađena kičma železničkog Sistema, koja je obezbeđivala povezivanje raznih oblasti i tržišnih centara Ugarske; postojao je prilično razgranat sistem novčanih zavoda sa širokim delokrugom poslovanja, a došlo je i do značajnog upliva stranog kapitala u mađarsku privredu. (Komlos 1990, 55)

Uvođenje mehanizacije u poljoprivrednu proizvodnju vidljivo je bilo tokom 50-ih i 60-ih godina: dok su 1844. g. u Mađarskoj registrovane svega četiri mehanizovane vršalice, 1855. godine ih je bilo već 400 (istina, taj broj vršalica je pokrivaio svega 4% mađarskih potreba za vršidbom). Prva vršalica na parni pogon puštena je u rad 1854. godine, a 1863. bilo ih je u Mađarskoj u upotrebi već 230, a u Cislajtaniji svega nekoliko primeraka. Ipak, uzmemo li u obzir da je prema proračunima produktivnost parne vršalice samo 14% veća od obične, jasno je da njihovo uvođenje nije uzrokovalo bitnije povećanje obima proizvodnje. Sve do 1870-ih godina kvantitativni rast proizvodnje žitarica nije bio toliko u vezi sa počecima mehanizacije i uvođenja parnih mašina koliko sa primenom boljih agrotehničkih metoda, pomeranjem proizvodnje ka kvalitetnijim zemljištima i racionalnijem korišćenju površina pod ugarom. (Komlos 1990, 1870)

Karta 11 Isplativost jednog katastarskog jutra obradive zemlje u odnosu godišnjih prihoda prema ceni jutra zemlje (Demeter 2019, 112)

PITANJE OBEŠTEĆENJA

Najvažnija revolucionarna tekovina bilo je oslobođenje kmetova, odnosno *Grundentlastung*, čime su kmetovi oslobođeni svih svojih feudalnih obaveza, a zemljišta uživana po feudalnim uzusima prešla su u njihove ruke. Suprotnost između niskog pravnog i socijalnog statusa kmetova i modernih građanskih principa konačno je bila ukinuta, ali se javilo škakljivo pitanje obeštećenja vlastele za izgubljena zemljišta i rabotu. Problem je rešavan urbarijalnim patentima: 2. marta 1853. proklamovan je patent za teritorije Mađarske, Hrvatske, Slavonije, za Srpsku Vojvodinu i Tamiški Banat, a 21. juna naredne godine za Erdelj. Pri tome je bilo određenih razlika u tom procesu u austrijsko-češkim i ugarskim oblastima. Naime, u austrijskim oblastima dotadašnji kmetovi bolje su prošli, jer su dobili sva zemljišta koja su po različitim pravnim osnovama posedovali odranije, ali su zato morali da participiraju u obeštećenju vlastele u proseku za 40% vrednosti dobijenog zemljišta, iako su beleženi slučajevi učešća takođe od 33% i 66%. (Berend T. 1987, 363) S obzirom na to da je vlastela ranije imala pravo na naturalnu, novčanu i radnu rentu za svoja zemljišta u obradi kmetova, smatralo se da se to na neki način mora nadoknaditi. Vrednost naturalne rente izračunata je po poreskim knjigama, a vrednost rabote procenjena je kao trećina vrednosti slobodnog rada. Dobijena suma umanjena je za trećinu s obzirom na to da vlastela više nije obavljala administrativne i sudske poslove i stoga nije imala izdatke vezane za tu delatnost. Polovinu preostale dve trećine vrednosti dotadašnje kmetovske rente plaćali su posedniku bivši kmetovi a polovinu odgovarajuća lokalna vlast, sem u Bukovini i Galiciji, gde je vlada plaćala kompletnu visinu odštete. (D. F. Good 1981, 79)

U Ugarskoj je obeštećenje plemića za izgubljene posede prema revolucionarnim rešenjima iz 1848. g. trebalo da izvrši država, što je uglavnom prihvatila i neoapsolutistička vlast. Iznos odštete izračunat je na taj način da je visina dotadašnjih davanja vlastelinu definisana kao petopostotna kamata fiktivne vrednosti poseda. Kapitalizacijom petopostotne kamate obeštećenje je određeno u visini dvadesetostruke vrednost nekadašnjih davanja. U praksi to je iznosilo oko jedne trećine vrednosti seljačkog poseda. Ove glavne principe prihvatila je kasnije bečka

vlada, te je carskom naredbom formiran fond za obeštećenje i rasterećenje zemljišta i uskoro su izdate i državne obveznice za koje je garantovala država sa petopostotnom kamatom sa rokom isplate od 50 godina. Vlasnici su dobili te obveznice. Kamate su isplaćivane polugodišnje, kada je organizovan i žreb za prevremenu isplatu obeštećenja. Državne obveznice su prihvatane kao ulog za osnivanje štedionica, raznih zadužbina ili za osnivanje siročadskih i starateljskih fondova. Takođe su mogle biti iskorišćene za otplatu dugova nastalih pre 1854. g., a mogle su biti i prodate. U početnim godinama vrednost obveznica se kretala u rasponu od 75% do 81% nominalne vrednosti, a posle 1867. godine ustalila se na oko 66% nominalne vrednosti. Državi je kao finansijsko pokriće za obeštećenje poslužio poseban doprinos čija je vrednost u početku bila oko 15% poreza na zemlju, s time da je kasnije osetno porastao. Taj doprinos plaćali su svi: i bivša vlastela i bivši kmetovi. U takvim uslovima i uz gubitak dotadašnje besplatne radne snage, zemljoposednici su obeštećenje uglavnom koristili za isplatu dugova a samo retko za ulaganje u svoje posede. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 248)⁶⁷

Činjenica da su vlasnici obveznica na neki način morali unovčiti svoje hartije – a to nije bilo lako – nije išla u prilog akumulaciji kapitala, te do nje i nije došlo ni u agrarnoj ni u industrijskoj sferi, iako su bivši vlasnici dobili prilično značajne sume: austrijsko plemstvo je primilo državne obveznice u vrednosti od približno 190 miliona forinti, a mađarsko oko 300 miliona. Ipak, sama pojava obveznica u opticaju bila je od blagog povoljnog uticaja na finansijske tokove. Treba imati na umu i to da je država, preuzimajući na sebe upravne i sudske obaveze koje je dotad vršilo plemstvo, trebalo da

⁶⁷ Vredne podatke u vezi sa poljoprivrednom statistikom Srpske Vojvodine sadrži knjiga u uredništvu Gabora Demetera *Atlasz Magyarország történetének tanulmányozásához: Magyarország a Habsburg Monarchiában, 1850–1869 / Atlas for Studying the History of Hungary: Hungary in the Habsburg Monarchy (1850-1869)*, publikovana u Budimpešti 2019. godine. Jedinstvene informacije pruža takođe knjiga publikovana još u vreme postojanja Srpske Vojvodine: Galgóczy, Károly (1855) *Magyarország, a Szerb Vajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statistikája*. Emich Gusztáv, Pest. Onlajn: Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statistikája - REAL-EOD (mtak.hu).

izgradi odgovarajući građanski upravni i sudski sistem i da je morala povećati poreska opterećenja barem do te mere da su ona mogla poslužiti kao pokriće za vrednost obveznica i njihove kamate. (Komlos 1990, 52)

U periodu 1856. do 1864. usledilo je „veliko deljenje“ zemlje po gore pomenutim osnovama, čime su seljaci u građansko vlasništvo dobili svoje dotadašnje kmetovske sesije. Na taj način nastao je jedan primetan sloj seljačkih gazda. Ipak, moramo primetiti da je približno 60% dotadašnjih kmetova imalo sitne ili nikakve posede, te se oni mogu računati u kategoriju agrarnog proletarijata. Način raspodele zemljišta nije bitno mogao biti promenjen ni posle Nagodbe, tim pre što su 1871. godine (zakonski članci LIII. LV) uzakonjene uredbe donete od strane bečke vlade u vreme neoapsolutizma, koje su mađarski političari tokom doba neoapsolutizma smatrali nezakonitim. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 247)

Na teritoriji Vojne granice, gde su u zamenu za vojnu obavezu seljaci uživali slobodan posed zemljišta, okolnosti su bile znatno drukčije od onih pomenutih na prethodnim stranicama. Taj sistem ni revolucionarna zbivanja od 1848. g. ni patent iz 1853. nisu menjali. Do promena u pravcu građanskog preobražaja dovela je postepena demilitarizacija (1869–1886), koja je posede ostavila seljaštvu u formi građanske svojine. U Bosni i Hercegovini razgradnja feudalnih odnosa odigrala se sporo, uz značajnu ulogu porodičnih zadruga u funkcionisanju poljoprivredne proizvodnje. Ubrzanje građanskog preobražaja u ovim oblastima donele su mere bosanskohercegovačke vlade od 1910. godine. U Dalmaciji su veleposednici – koji su u svojim rukama držali 40% obradive površine – preko sistema davanja zemljišta u zakup uspeali da obezbede besplatnu radnu snagu sve do 1878. godine. (Berend T. 1987, 363)

Treba imati na umu da ukidanje pravnih okvira feudalnih odnosa nije ujedno značilo promenu svih društvenih okolnosti u kojima su one ranije funkcionisale. Opstanak veleposeda na ugarskim, češkim i delom austrijskim naslednim oblastima omogućivao je preživljavanje specifičnosti karakteristične za srednjoevropski prostor. Na češkim oblastima 151 porodica raspolagala je jednom trećinom zemljišnih poseda, u Moravskoj su 73 porodice držale u ruci jednu četvrtinu zemljišta; u austrijskim oblastima veleposednici su imali vlasništvo nad nešto manje od jedne trećine zemljišta, a slično je bilo i u Ugarskoj. U takvim okolnostima aristokratija je zadržala svoje društvene

pozicije u većoj meri od zapadnoevropske aristokratije (čemu su doprinosile i političke specifičnosti Habzburške monarhije): njen društveni prestiž nije dovođen u pitanje i dalje je imala odlučujuću reč u vojsci, politici i oko dvora. To je ujedno omogućilo održanje tradicija i spoljašnjeg sjaja koje je karakterisalo ranija vremena. Sam austrijski kurijalni izborni sistem takođe je pogodio velike posjednike. Veleposedi i bogatstvo porodica poput Štaremburga, Šenborna, Vindišgreca, Lobkovica ili Lihtenštajna i dalje su simbolizirali *ancient régime*. Sve u svemu, aristokratija je uspjela da sačuva dosta od svojih privilegija, ali je i uz želju za nastavkom svog tradicionalnog načina života počela da se prilagođava novim pravnim i privrednim okvirima, pre svega preko transformacije proizvodnje na veleposedima u skladu sa kapitalističkim principima, učesćem u špekulacijama i poslovnim poduhvatima u vezi sa izgradnjom željeznica, kao i putem plasiranja svojih interesa u sferu industrije i bankarstva. (Berend T. 1987, 365-366)

U drugoj polovini 19. veka određujući društveni element uz aristokratiju činili su poslovni krugovi oko velikih bečkih i praških bankarskih kuća, austrijski i češki finansijeri i preduzetnici velikoindustrijskih preduzeća, kao i građanstvo, koje je sve više jačalo putem osnivanja raznih preduzeća po celoj Monarhiji. Istina, buržoazija (trgovci, bogati majstori cehova, spekulanti nekretninama i vlasnici bankarskih kuća) jačala je i u prvoj polovini 19. veka, ali je do poslednjih godina 19. veka izrasla u društvenu klasu koja je svoje interese uspjela sprovesti u svakom pogledu.

Društveni razvoj ugarske polovine države bio je donekle različit od onog u češko-austrijskom delu carevine. Ovde je aristokratija zadržala приметно više od svog nekadašnjeg društvenog ugleda i privilegija. Štaviše, zbog specifičnih okolnosti nastao je srednji sloj, tzv. džentrija, koja je svojim pogledima, ponašanjem i preferiranim feudalnim vrednostima uticala na šire slojeve društva u pravcu suprotnom od građanskih vrednosti i načina razmišljanja. Ona je, između ostalog, odgovorna za poslovični „antikapitalistički talenat“ Mađara jer je svojim pogledima umesto marljivosti i štednje kao uzor predočavala bahato i neodgovorno trošenje odnosno razvratan, „gospodski“ način života. Treba, međutim, imati na umu i činjenicu da je mađarska aristokratija uz ljubomorno čuvanje svojih privilegija i načina života takođe veoma uspešno preuredila svoje gazdovanje u duhu najsavremenije evropske naobrazbe i poslovne politike. Ipak,

generalno gledajući, razvijenost građanskih elemenata je bila znatno uža nego u češkim i austrijskim oblastima. Ograničene kapacitete domaćeg građanstva dopunjavali su preduzetnici iz inostranstva, poput Ganca i Hagenmahera iz Švajcarske, Mehvarta i Gregersona, austrijskih Felnera i Drehera, itd. Oni su se kroz decenije u potpunosti integrisali u ugarsko društvo. (Berend T. 1987, 366)

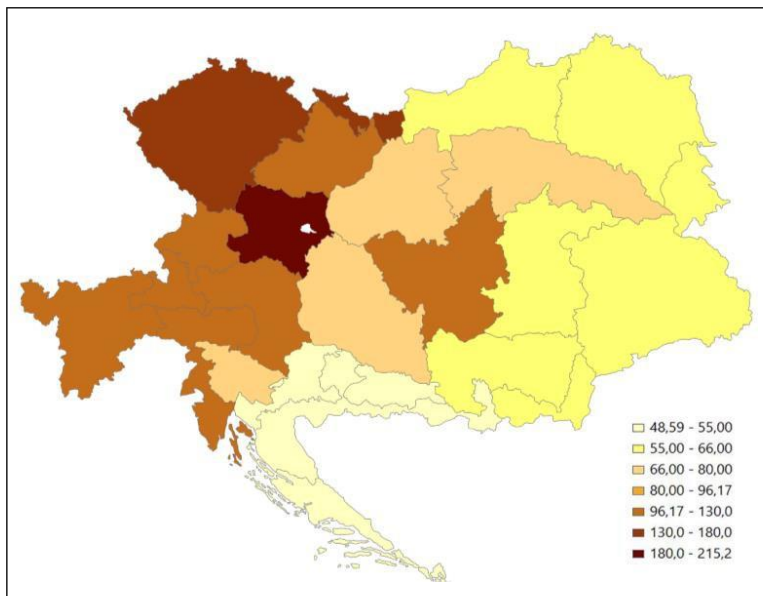
Vredi napomenuti da je tokom 19. veka nastao jedan specifičan austrougarski sloj velike buržoazije koji su delom činili veleposednici, a većim delom bankarsko-industrijski preduzetnici i veletrgovci nezavisno od etničkih i geografskih razlika ili diferencije u dinamici razvoja pojedinih regija. Imali su svojevrstan nadnacionalni karakter, te njihove razne grupacije zatičemo u velikim poslovnim poduhvatima u celoj carevini od Mađarske, preko austrijskih i čeških oblasti i Galicije i Bukovine pa do Erdelja, Bosne i Hercegovine i Dalmacije, što ih je ujedno činilo i glavnim pobornicima kapitalističkog preobražaja privrede u Habzburškoj monarhiji.

SLOBODA INDUSTRIJE

Važna okolnost za razvoj kapitalističke privrede bila je sloboda industrije, koja se odnosila na slobodu preduzetništva i na slobodu bavljenja industrijom. Njeni koreni u Ugarskoj nalaze se u zakonskom članu XVII iz 1792. godine, koji je u trgovinskim poslovima dozvolio primenu austrijskog trgovačkog prava ukoliko su obe strane bile saglasne. U tzv. reformskom dobu, četrdesetih godina 19. veka Ugarski državni sabor doneo je niz zakona koji su utemeljili razvoj institucionalizovanih okvira slobode industrije: zakon o menicama, zakon o stečaju, zakon o deoničarskim društvima i javnim društvima sa ograničenom odgovornošću. Poslednji u nizu pomenutih zakona omogućili su osnivanje fabrika i upošljavanje u njima nezavisno od cehovskog sistema. Štaviše, 1848. g. donet je novi zakon o cehovima, koji je još više olakšao zapošljavanje u fabrikama. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 249)

Neapsolutistička vlast je suspendovala raniju pravnu regulativu u vezi s ovim pitanjem sve do 1861. godine i uvela je primena austrijskog prava u trgovinskim meničnim poslovima. Carevina je 1850. godine podeljena u 57 trgovačkih komora, 1852. godine proglašen je sistem dozvoljenih i slobodnih industrijskih delatnosti, a od 1859. g. proglašena je potpuna sloboda preduzetništva, koja se odnosila takođe na uslužne delatnosti i trgovinu. Pri

tome, cehovi više nisu imali prava da uslovljavaju otvaranje preduzeća. Zakon o industriji iz 1872. g. ukinuo je cehove, odnosno dozvolio njihovu transformaciju u industrijska udruženja, tj. interesna udruženja majstora. Posle Nagodbe sledilo je ujednačavanje pravnog sistema za celu Mađarsku (sa Erdeljom): zakon o trgovini (1875), zakon o menicama (1876), zakon o stečaju iz 1881. godine, itd. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 249)

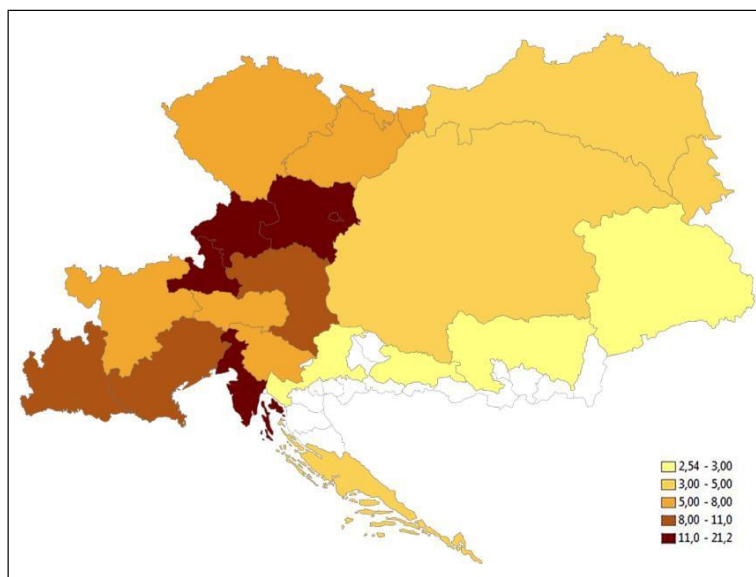
*Karta 12 Visina bruto nacionalnog dohotka po glavi stanovnika po regijama u odnosu na prosek (100) cele Austrougarske 1870.
(Demeter 2019, 23)*

UVOĐENJE OPŠTE PORESKE OBAVEZE I REFORMA PORESKOG SISTEMA

Ugarski državni sabor je marta 1848. godine formulisao zakon o ukidanju plemićke oslobođenosti od plaćanja poreza, odnosno o opštoj poreskoj obavezi. Ipak, zbog revolucionarnih zbivanja iz 1848/1849. g. nije došlo do primene odgovarajućeg novog poreskog sistema, te je i taj posao sačekao neoapsolutističku bečku vladu. Modernizacija sistema oporezivanja pedesetih godina u Ugarskoj je u praksi značilo uvođenje reformisanog

austrijskog poreskog sistema, zasnovanog na direktnim (na zemlju, nekretnine i na dohodak) i posrednim porezima (npr. porez na promet šećera, alkohola, itd.), monopolima (npr. akciza na duvan) kao i na carinama i pristojbama. Ovaj poreski sistem značio je povećanje finansijskih opterećenja u Ugarskoj kao i uvećanje značaja indirektnih poreza u državnim prihodima.

Kasnije, prema rešenjima Nagodbe, zajednički su ostali indirektni porezi, dok su direktni prešli u nadležnost svake države. Međutim, mađarske vlade nisu zadirale u osnovne principe razrezivanja indirektnih poreza, već su ozakonjene dotad nelegitimnim smatrane austrijske uredbe. Do njihovog prilagođavanja novim uslovima došlo je tek sredinom sedamdesetih godina, što je podstaknuto povećanjem potreba državnih finansija, te su ustaljeni pojedini novi porezi poput poreza na dobit, poreza na kamate, na kapital i poreza na luksuz. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 249-250)

*Karta 13 Direktni i indirektni porezi ukupno po glavi stanovnika
1852. godine, u forintama (Demeter 2019, 6)*

LIBERALIZACIJA CARINSKE POLITIKE AUSTRIJSKE CAREVINE

Carinski sistem Habzburške monarhije za vreme Marije Terezije organizovan je u skladu sa merkantilističkim idejama, te su je karakterisale mnogobrojne zabrane i visoke protekcionističke međudržavne carine. Uz želju za podsticajem domaće industrijske proizvodnje i zaštite agrarne proizvodnje, takva carinska politika imala je takođe finansijsku motivaciju: vlade evropskih država su pre doba slobodne trgovine 10–50% svojih državnih prihoda obezbeđivale iz carina. Ova politika je uz manje modifikacije opstala dobar vek. Sem pozitivnih elemenata protekcionistička carinska politika je imala i negativnu stranu u smislu slabe motivacije izvoza s obzirom na to da su zaštićene grane privrede proizvodile proizvode po visokim cenama, te su bile nekonkurentne na stranom tržištu. Određena dilema u smislu vođenja politike protekcionizma ili slobodne trgovine održala se takođe u doba dualizma, a naglasci na jednom ili drugom pristupu zavisili su od kretanja u međunarodnoj trgovini kao i od interesa domaćih industrijskih i agrarnih krugova. Popuštanje protekcionističke politike Austrijske carevine teklo je relativno sporo i postepeno, iako su 1851. i 1853. godine preduzeti određeni koraci u tom smeru, naročito s obzirom na želju ka približavanju carinskim tarifama Nemačkog carinskog saveza. (Komlos 1990, 27)

U evropskim okvirima protekcionistička carinska politika je već od poslednjih decenija 18. veka doživljavala kritiku u Engleskoj i Francuskoj, ali je bilo potrebno više od pola veka da se evropske države orijentišu na slobodnu trgovinu. Ukidanje važenja Žitnog zakona u Britaniji 1846. godine pokrenulo je potpisivanje serije ugovora među evropskim zemljama o slobodnoj trgovini, što je vodilo prvoj eri slobodne trgovine od 1850. do 1875. godine. Promene su bile u skladu sa pomeranjem političkih odnosa snaga u korist građanstva, a na štetu zemljoposjednika. Rezultat nove trgovinske politike bilo je povećanje obima trgovine, a time i prihoda države, što je i uz smanjivanje carinskih stopa osiguralo rast državnih prihoda. Velika Britanija se držala politike slobode trgovine do Prvog svetskog rata, ali su se ostale zemlje u poslednje dve decenije 19. veka, u manjoj ili većoj meri, postepeno vratile protekcionističkim merama. Najnovija istraživanja

pokazuju da politika slobode trgovine nije direktno povezana sa industrijskim rastom, odnosno da su od protekcionističke politike korist imale pre svega zemlje koje su štitile razvoj svoje industrije (poput SAD i Nemačke), ali da protekcionizam nije bio od koristi siromašnijim i manjim zemljama. Generalno gledano, mogli bismo reći da iz slobode trgovine ima koristi u smislu povećanja specijalizacije proizvodnje i transfera tehnologije, ali da je dobro, strukturalno koncipiran umereni protekcionizam takođe imao smisla u kontekstu obezbeđenja industrijskog rasta, dok izrazita protekcionistička politika može biti katastrofalna za privredu. (Persson 2010, 162, 166)

Razmišljanje o najpogodnijim modalitetima carinske politike u pedesetim godinama 19. veka nužno je u fokus pažnje stavilo pitanje mesta i uloge Austrijske carevine u nemačkom svetu, odnosno njenom eventualnom ulasku u nemački carinski savez. Okolnosti za oživljavanje te ideje u drugoj polovini 19. veka bile su znatne manje pogodne nego u Meternihovo doba: sudbina Nemačkog saveza bila je nesigurna, *Zollverein* je sve više jačao pod pruskim vođstvom, a uticaj Austrijske carevine u nemačkim zemljama je vidno slabio. Ideja ministra finansija Bruka bila je da se Austrijska carevina pridruži Nemačkom carinskom savezu, te da se stvori jedno tržište od 70 miliona stanovnika pod dominacijom Habzburga. Tokom službe Bruk je promovisao ideju slobodne trgovine i bio zaslužan između ostalog i za liberalizaciju carinskog sistema i ukidanje carinske barijere između austrijskih pokrajina i Ugarske 1851. godine. Prvi korak u pravcu ostvarenja Brukovog projekta bio je dvanaestogodišnji sporazum između Carevine i Nemačkog carinskog saveza iz 1853/1854. godine, koji je podrazumevao skidanje carina sa određenih proizvoda (drvo, papir) ili njihovo smanjenje (železna ruda) i ostavljao je mogućnost potpune trgovačke unije, koje, usled odlučnog pruskog otpora i vojnog slabljenja Austrijske carevine 1859. g., nikad nije sprovedeno.⁶⁸ (D. F. Good 1981, 81)

⁶⁸ Ministar finansija Karl Ludvig fon Bruk je bio imućni trščanski brodovlasnik (poreklom iz Bona), što znači da je on i lično bio zainteresovan za slobodnu trgovinu. U periodu 1849–1851. g. bio je ministar trgovine i javnih radova, a 1855–1859. g. ministar finansija Austrijske carevine.

Celo tzv. Bahovo doba i početne godine postojanja Austrougarske spadale su u vreme prevladanja politike slobodne trgovine u Evropi. Do reorganizacije protekcionističkog sistema nasleđenog iz 18. veka i prve polovine 19. veka došlo je upravo na početku Bahovog režima. Prvo je ukinuta granica između dve polovine države (*Zwischenzollinie*), koja zapravo i nije bila visoka u poređenju sa carinskim tarifama karakterističnim za Premartovsko doba u drugim evropskim zemljama, a potom je relaksirana strogost na međunarodnoj granici zamenom liste zabranjenih proizvoda listom proizvoda oslobođenih poreza (umesto 654 carinske stavke i 63 zabranjena proizvod iz 1838. godine, 1853. godine bilo je svega 265 carinskih stavki sa 35 bescarinskih artikala). Osim toga, smanjena je i visina maksimalne carinske sume sa 2000 forinti na 250, što je sve podsticajno delovalo na trgovinu. Promena carinske politike bila je motivisana pre svega političkim ciljem. Smatrajući da u Nemačkom savezu može steći hegemoni položaj samo ulaskom i dominacijom u Nemačkom carinskom savezu, bečki dvor je preduzeo niz mera u tom pravcu, a jedna od njih bilo je smanjivanje uvoznih carina u skladu sa onima u Nemačkom carinskom savezu. Politika osiguranja habzburške prevage u nemačkom svetu morala se suočiti sa sve odlučnijom težnjom Pruske da osvoji nedvojbenu privrednu, političku i vojnu nadmoć u Nemačkom bundu. Ta borba konačno je rešena bitkom kod Sadove 1866. godine – u korist Pruske. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 250) (Eddie 1989, 826)

Znatan podsticaj trgovini Austrijske carevine dalo je potpisivanje trgovinskih ugovora sa Velikom Britanijom (1865) i Francuskom (1866) uz klauzulu *najveće povlastice*. To je značilo da zemlje potpisnice međusobno garantuju veće carinske povlastice od onih koje su važeće u opštem carinskom sistemu te zemlje. S obzirom na to da su se povlastice odnosile i na treće zemlje sa kojima je ugovorna strana sklopila trgovinski ugovor uz istu klauzulu, praktično se Austrougarska uključila u svetski sistem slobodne trgovine, u kojem su dominirale gore pomenute dve zapadnoevropske zemlje. Dalje širenje tog kruga značilo je zaključenje sličnog ugovora sa Italijom (1867) i Nemačkom (1868). Austrougarska je postala velik uvoznik industrijskih proizvoda. Praktično, u doba dualizma Habzburška monarhija

ušla je sa najliberalnijim carinskim sistemom u celoj svojoj istoriji. (Kövér, *A reformkortól az I. világháborúig* 2003, 251) (Eddie 1989, 824)

Videli smo da je transformacija ustanova u vezi sa preobražajem privrede bila duži proces, da je vršena po etapama i da je pretežan deo poslova obavljen u periodu 1840–1870. godine, pri čemu je dobar deo promena sproveden za vreme neoapsolutizma. Međutim, s obzirom na to da je bitni deo promena izvršen u periodu 1850–1867, u vreme u kojem se iz Beča Ugarskom upravljalo direktno i uz primenu uredaba – što se po tradicionalnoj mađarskoj pravnoj praksi i političkom shvatanju smatralo nelegitimnim – u vezi sa donetim merama nastale su različite interpretacije i diskusije koje traju do današnjeg dana. Kritičke primedbe, upućene pre svega od savremenika i kasnijih mađarskih istoričara, obično konstatuju da su u pomenutom razdoblju u Mađarskoj uvedene za nju strane austrijske ustanove, da je način sprovođenja oslobođenja kmetova pogodio auličkoj aristokratiji, da su poreska opterećenja znatno povišena i da su regresivno primenjivana, kao i da je ukidanje carinske granice između Ugarske i austrijskih pokrajina sprovedeno sa ciljem da se Mađarska i Hrvatska utope u jedinstvenu Austrijsku carevinu, odnosno da je time nejaka ugarska industrija u najmanju ruku izložena pritisku znatno razvijenije industrije austro-čeških oblasti. Postoji i tome suprotno mišljenje, koje polazi od premise da je ekonomska politika sprovedena u pomenutom periodu deo jedne dobro promišljene privredne filozofije čiji je glavni cilj bilo povećanje dinamike privredne delatnosti i uvećanje državnih prihoda i da se uticaj politike ograničavao na forsiranje brzog i efikasnog sprovođenja te politike, upravo sa ciljem povećanja državnih prihoda (uzgred, taj cilj zaista je postignut). Fokusne tačke ove ekonomske koncepcije bile su privatizacija, tržišna orijentacija i oživljavanje privredne aktivnosti i trgovine. Sve to trebalo je da dovede do veće produktivnosti privrede. Po svoj prilici, istina je negde u sredini, no ipak – kako to primećuje Gy. Kövér – najkarakterističnijom crtom mađarske transformacije institucija u kapitalističkom duhu može se smatrati paradoks da je određujuće elemente liberalnog građanskog sistema institucija uvela neoapsolutistička habzburška vlast. (Kövér, *A reformkortól az I. világháborúig* 2003, 251)

*UKIDANJE CARINSKE GRANICE IZMEĐU AUSTRIJSKIH I
UGARSKIH TERITORIJA*

Savremenici su u 19. veku često kritikovali postojanje carinske granice između Cislajtanijske i Translajtanijske, smatrajući da ona ograničava privredni razvoj. Slobodnu trgovinu podsticala je takođe mađarska Dieta tokom prvih decenija 19. veka, međutim od četrdesetih godina, kada je u mađarskom političkom životu prevagu dobila liberalna opozicija, tj. nacionalističke snage, ideja zaštite mađarske privrede carinskim tarifama dobila je sve više pristalica. (Komlos 1990, 35) S druge strane, usled ogromnog porasta obima trgovine u granicama Habzburške monarhije, ali i van nje, tokom tridesetih i četrdesetih godina bečka Dvorska komora je od 1830-ih težila modernizaciji trgovine, te je u duhu liberalizacije došlo do smanjenja brojnih uvoznih tarifa, pa čak i do ukidanja zabrana na uvoz pojedinih artikala. U tim prilikama sve više se smatralo da carinska granica između Ugarske i austrijske strane Carstva nema puno smisla. Time pre što su izbledeli ili nestali argumenti kojim je bečki dvor poslednjih stotina godina opravdavao postojanje carinske barijere, te je ona smatrana anahronističkim ostatkom doba merkantilizma i preprekom izgradnji centralnih carevinskih ureda. Paralelno s time, od strane bečkih političara carinska unija je smatrana najefikasnijim sredstvom suzbijanja partikularističkih privrednih težnji unutar Austrijske carevine, dok su joj se nacionalisti protivili upravo iz istih razloga, smatrajući da je cilj carinske unije unifikacija carevine sredstvima carskog apsolutizma. (Komlos 1990, 7, 36) (Jászi 1983, 269)

Ukidanjem carinske granice između ugarskih i austro-čeških teritorija 1850/51. godine⁶⁹ i kasnijim ukidanjem carinske linije prema nekim manjim krunovinama Habzburške monarhije, nastala je jedna prilično široka zona slobodne trgovine, koja nije narušena ni austro-mađarskom nagodbom, ni kasnijim periodičnim desetogodišnjim produženjem carinske unije. Do njene propasti došlo je samo raspadom Austrougarske, što je imalo teške

⁶⁹ U vezi sa datumom ukidanja postoje određene dileme: često se navodi 1. 10. 1850. godine, kada je carinska barijera delimično ukinuta, dok je carina na so, duvan i druge slične proizvode ukinuta 1. maja 1851. g. (Komlos 1990, 7)

nepovoljne posledice po nastale fragmentarne nacionalne privrede država naslednica.

Ukidanje carinske barijere ubrzo je imalo određene direktne pozitivne posledice: mađarska privreda je uspela produkovati za dva miliona forinti veći obim proizvoda i usluga, a austrijska je ušteda bila preko osam miliona forinti. Istina, pomenuta suma u odnosu na 460 miliona bruto mađarskog nacionalnog dohotka nije bilo naročito velika, kao što nije bila impozantna ni u odnosu na blizu jednu milijardu bruto nacionalnog dohotka austrijskog dela. Kao dobitak se takođe može računati primetno smanjenje troškova proizvodnje, a proširenje tržišta je omogućilo izraženiju specijalizaciju rada kao i proizvodnju u većim serijama. Nastala jača konkurencija podstakla je uvođenje savremenijih tehnologija u proizvodni proces, a nestanak dotad prisutne nesigurnosti u trgovačkom poslovanju i uvećane mogućnosti izvoza – uskoro su doveli do povećanja zarada. (Komlos 1990, 42)

Pitanje privredne efikasnosti uspostavljanja jedinstvenog carinskog prostora od savremenika i kasnijih analitičara dobijalo je veoma različite ocene – od blage pohvale do odbacivanja kao akta kolonijalne politike bečkog dvora. Istraživači pred Prvi svetski rat su njen efekat pretežno smatrali pozitivnim, polazeći od pretpostavke da je upravo ukidanje carinskih barijera podstaklo uvećanje obima proizvodnje i izvoza. Većina pak mađarskih istoričara pedesetih godina 20. veka odbacivala je carinsku uniju smatrajući da je ona mađarsku ekonomiju dovela u poziciju kolonije, s obzirom na to da je bez ikakve zaštite izložena konkurenciji snažnije austro-češke industrije. S druge strane, O. Jasi je primećivao da je carinska unija bila jedna od najozbiljnijih centripetalnih sila koje su Austrougarsku držale na okupu. Pri tome je naglasio da su interesi mađarskih zemljoposjednika, koji su doveli do povećanja životnih troškova, izazvali revolt širih masa stanovnika, što ih je okrenulo protiv carinske unije. (Komlos 1990, 9)

Kasnije su ocene mađarskih istoričara postale umerenije, ali su oni i dalje mahom naglašavali preveliku ulogu i negativne posledice austrijskog finansijskog kapitala u izgradnji železnica i u eksploataciji prirodnih resursa. Od šezdesetih godina 20. veka liberalni privredni istoričari poput I. Berenda, Đ. Rankija, P. Hanaka, L. Katuša, pristupili su temeljitom istraživanju

problemатике carinske unije, te su notirali pozitivne aspekte raspodele rada na nivou Monarhije, odnosno konstatovali su da je ona donela više pozitivnih nego negativnih posledica mađarskoj privredi, pri čemu su takođe isticali prednosti širokog tržišta za mađarske proizvode. Ove poglede podržali su i austrijski istoričari. Komloš smatra da je međunarodna podela rada u okvirima Austrijske carevine omogućila da i mađarska strana iskoristi svoje komparativne prednosti i da razvija upravo one segmente ekonomije za koje su postojali najbolji uslovi (proizvodnja brašna, poljoprivrednih proizvoda, itd.) umesto da šematski insistira na razvoju, na primer, tekstilne industrije. Pri tome se primećuje da sedamdesetih godina evropska tekstilna industrija više nije donosila značajne profite, te možda ne bi bilo ni suviše racionalno insistirati na njenom razvoju. Umesto toga ugarska privreda je uspešno razvijala metalnu i hemijsku industriju, koje su bile u većoj meri profitabilne. Generalno gledano, a na osnovu analize privrednih tokova inače kontradiktornih učinaka carinske reforme, može se zaključiti da je ukidanje carinske barijere bilo od koristi za obe strane Dvojne monarhije. (Komlos 1990, 9-11)

MERE ZA STABILIZACIJU FINANSIJSKE SITUACIJE CAREVINE U DOBA NEOAPSOLUTIZMA

Monetarni sistem Habzburške monarhije od sredine 18. veka bio je zasnovan na srebrnoj forinti konvencionalne vrednosti, a od 1816. godine na papirnim novčanicama štampanim od strane Austrijske nacionalne banke. Uz navedene, u opticaju su bile brojne monete od plemenitih metala kao i sitan novac od bakra iz inostranstva. Od 1848. g. Austrijska nacionalna banka više nije bila u obavezi da svoje banknote zameni za plemenite metale. U skladu sa finansijskim prilikama u zemlji, jedan od prioriternih ciljeva privredne politike neoapsolutističkog doba bilo je obezbeđenje što obimnijeg priliva finansijskih sredstava u državnu kasu. U početnim godinama trebalo je rešiti problem ogromnih dugova nastalih u periodu revolucionarnih ratova u Italiji i Mađarskoj i u vezi sa opsadom Beča oktobra 1848. godine. Dobar deo pozajmljenih sredstava vlada je obezbedila od Austrijske nacionalne banke. Situaciju je komplikovala praksa emitovanja državnih hartija bez pokrića, te su one povučene iz opticaja 1854. godine (1866. ponovo se počelo sa

stavljanjem u promet državnih hartija). Takozvane Košutove novčanice, štampane tokom mađarske građanske revolucije, uništene su odmah po njenom porazu 1849. godine. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 252, 264)

U skladu sa težnjom bečke vlade da stabilizuje finansije Austrijske carevine, reforma valute izvršena je 1857/1857. godine. Tad je puštena u opticaj forinta sa konvencionalnom vrednošću, pri čemu je 100 forinti konvencionalne vrednost postalo jednako vrednosti 105 forinti austrijske vrednosti (o. e.), tj. od jedne kelnske marke čistog srebra (od 1821. g. 233,856 g) kovan je 21 srebrnjak austrijske vrednosti. Nadalje su uz srebrnjake bile u prometu i novčanice određene nominalne vrednosti u forintama izdavane od strane Austrijske nacionalne banke (ANB). Pošto ANB posle 1859. g. nije bila u obavezi da te novčanice zameni za plemeniti metal, u finansijskom poslovanju nastala su dva posebna kursa za zamenu srebrnjaka i novčanica. Dok je kurs srebrnjaka zavisio od odnosa vrednosti zlata i srebra sadržanog u srebrnjaku, odnosno od ponude srebra na svetskom tržištu, kurs novčanica je zavisio pre svega od ponude i potražnje u Beču za menicama stranog porekla iskazivanih u stranim valutama. Takva situacija je rezultirala pojavom da kurs srebrnjaka prevazilazi nominalnu vrednost novčanica, ali i da je vredeo manje pa čak i od sopstvene nominalne vrednosti, što se dešavalo pre svega u periodu od 1878. pa do 1892. godine, kada su brojne evropske zemlje prelazile na zlatni standard, te se na tržištu našla velika količina srebra. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 265)

Svesni važnosti stabilne finansijske situacije, ministri finansija Austrijske carevine (Filip fon Kraus 1848–1851, Karl Ludvig fon Bruk 1855–1860, Ignac Plener 1860–1865) ozbiljno su eksperimentisali sa različitim pristupima stabilizaciji valute i jačanju privrede. Pre svega, bilo je neophodno osloboditi se velikih državnih dugova, te su povučene iz optičaja državne hartije, a ustanovljen je i svojevrsan prinudni zajam pod nazivom *Nacionalni zajam*. Otpočeta je privatizacija državnih poseda i železnica. Podsticana je izgradnja privatnih železnica, promovisano je podizanje hipotekarnih kredita kao i razdvajanje monetarne i fiskalne politike; vršena je transformacija ustanova monetarnog sistema. Pokušalo se takođe sa labavijom monetarnom politikom i višom inflacijom, a kasnije i sa politikom

stezanja kaiša. Autonomija Austrijske nacionalne banka je obezbeđena 1862. godine uz zabranu da centralna banka direktno kreditira državu, s druge strane nacionalna banka je obavezana da do 1866. g. uspostavi pokriće papirnih novčanica u plemenitim metalima. Uspehe pomenute politike primetno su degradirali ratovi vođeni sa Francuskom i Nemačkom. (Kövér, A reformkortól az I. világháborúig 2003, 253)

Kao pozitivne ekonomske tekovine revolucije i reformskog perioda obično se navode konačno oslobođenje kmetova i ukidanje feudalnih stega privrednog života. Međutim, od značaja je takođe bio slobodan rad, koji je omogućio veću efikasnost proizvodnje i povoljnije okolnosti za primenu novih tehničkih rešenja, odnosno pojačan priliv kapitala u poljoprivredu. Slično tome, napuštanje zaštitne carinske politike karakteristične za Premartovsko doba (koja je prema brojnim istoričarima bila kriva za stagnaciju habzburške privrede pre 1848) i liberalni carinski zakoni iz 1852, 1854. kao i sporazum sa Nemačkom carinskom unijom, takođe su pospešili privrednu delatnost u Austrijskoj carevini. Ubrzani razvoj železničke mreže u pedesetim godinama višestruko je podsticao ekonomski razvoj. S jedne strane, znatno je smanjio transportne troškove, a s druge snažno podstaknuo proizvodnju u nekim oblastima, poput eksploatacije uglja, proizvodnje železa i čelika, drvene građe, itd. Takođe, predstavljao je značajan doprinos unapređenju privredne infrastrukture. Neki istraživači naglašavaju odlučujuću ulogu razvoja bankarstva u periodu neoapsolutizma koji je otvorio put za prevladanje dotadašnje stalne oskudice finansijskih sredstava za investicije u industrijsku i poljoprivrednu proizvodnju, odnosno za ulaganja u ozbiljne infrastrukturne projekte – poput izgradnje železnica, puteva, regulacije reka, gradnje kanala i slično. Veliku ulogu u izgradnji transportnog i kreditnog sistema po ugledu na razvijenije ekonomije zapadnih zemalja odigrala je banka *Credit-Anstalt*. (D. F. Good 1981, 85)

Po J. Komlosu, liberalne reforme uvedene pedesetih godina 19. veka imale su jak uticaj na pravni a po svoj prilici i na društveni sistem Habzburške monarhije, ali nisu bile od revolucionarnog značaja za privredni razvoj, bez obzira na to da li se radi o razvoju industrije u cislajtanskom delu ili o modernizaciji poljoprivrede u translajtanskom delu. U oba slučaja

signifikantan razvoj počeo je pre 1848. godine i samo se nastavio posle revolucije u doba neoapsolutizma. Po njegovim proračunima izrazito velikog skoka nema u pedesetim godinama. (Komlos 1990, 92-93)

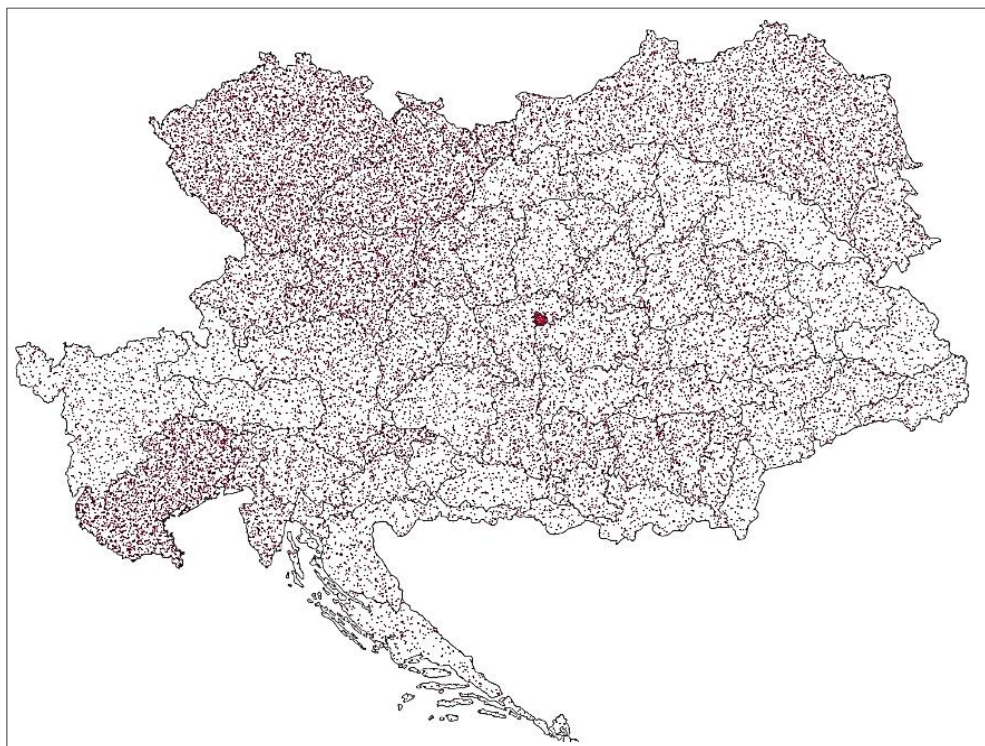
Zaista, ukoliko posmatramo neoapsolutistički period u svetlu samo brojčanih podataka vezanih za obim industrijske proizvodnje, ne vidimo jasnu naznaku o prelomu u smislu početka ubrzanog razvoja ili naglog povećanja obima dotadašnjeg ritma proizvodnje. Više se može govoriti o kontinuitetu dotadašnjeg razvoja. No pri tome svakako treba da imamo u vidu da su preduzete reforme mogle dati svoj doprinos sa vremenskim zakašnjenjem, odnosno da su one bile neophodne upravo radi obezbeđenja nastavka rasta započetog u Premartovsko doba. U literaturi je veoma prisutno mišljenje da su reformski zakoni omogućili produbljivanje i ubrzanje modernizacije ekonomije Austrijske carevine odnosno njen nesmetani napredak, koji bez pomenutih reformi ne bi bio moguć.

Rast stanovništva

Jedna od važnih okolnosti koje su podsticale razvoj kapitalističke privrede bio je porast stanovništva. Kao i u drugim delovima Evrope, do značajnog porasta je došlo i u Austrijskoj carevini, istina s manjim intenzitetom. Broj stanovnika Habzburške monarhije se tokom 19. veka i više nego udvostručio: sa približno 23 na 49,3 miliona. Ta stopa je bila znatna, ali u poređenju sa drugim evropskim zemljama samo osrednja. Slično evropskim tendencijama, i u habzburškoj državi je do porasta došlo ne toliko usled povećanog nataliteta koliko zbog opadanja smrtnosti (usled opšteg poboljšanja zdravstvenih prilika i bolje ishrane), što je dovelo do produženja opšte starosne dobi: u austrijskim oblastima ona je 1905. g. iznosila 39 i 41 godinu, a u Ugarskoj pred Prvi svetski rat 39 i 40. U Ugarskoj je u periodu 1900–1910. natalitet iznosio 37 promila a mortalitet 25, što je bilo dosta više od onog u austrijskim oblastima, ali znatno manje od onih u Ugarskoj u prethodnom veku. U austrijskim naslednim oblastima su u sedamdesetim godinama beležili znatno veće stope rođenih, a 1890–1910. godina nešto niže od ugarskih. (Berend T. 1987, 367-368)

Porast stanovnika Habzburške monarhije tokom 19. veka bio je značajan uprkos velikom danku koji je on dao pojavi ekonomske migracije

tokom 1871–1910. g., kada su obe polovine države izgubili po najmanje 1,3 miliona stanovnika, tj. ukupno preko 2,6 miliona. Migranti su pretežno većinom odlazili u SAD, najviše njih tokom 1900–1910. godina. (Berend T. 1987, 368-369)

Karta 14 Gustina stanovništva 1859. g., jedna tačka predstavlja 1000 stanovnika (Demeter 2019, 26)

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Posmatrajući ekonomski razvitak Habzburške monarhije kroz duži istorijski period, videli smo da se on kretao unutar šireg evropskog konteksta, da je bio uslovljen geografskim i prirodnim odlikama kao i istorijskim i privrednim specifičnostima pojedinih konstitutivnih delova Monarhije; da su privredna kretanja takođe svesno usmeravana smernicama privredne politike formulisanim od strane vladajuće dinastije i predstavnika staleža, a s vremenom i u skladu sa interesima kapitalista i s napretkom obrazovnih i naučnih ustanova. Tokom našeg kratkog i panoramskog pregleda nadamo se da smo uspeali – ako ništa drugo – barem ukazati na složenost i živopisnost ekonomske istorije Habzburške monarhije od njenih početaka do sredine 19. veka. Ukoliko bismo želeli da taj period okarakterišemo jednom sintagmom, ona bi glasila *proces privredne integracije*, pri čemu mislimo na dugačak i trnovit put koji su zemlje i istorijske pokrajine Habzburške monarhije prešle od teritorija koje je povezivala samo ličnost vladara do vremena u kojem možemo govoriti o habzburškim zemljama kao o integralnoj ekonomskoj celini. Podsticaj pomenutom procesu dala je težnja austrijskih Habzburga da zemlje i pokrajine pod svojom vlašću u što većoj meri unifikuju u pravnom, administrativnom i verskom smislu, i da njime po mogućnosti upravljaju iz jednog centra i apsolutističkim metodama. S vremenom se pokazalo da je za postizanje postavljenih ciljeva i za osiguranje unutrašnje snage i kapaciteta za konkurenciju sa savremenim evropskim državama, neophodan svestran ekonomski razvoj i efikasna privredna politika koja polazi od teze da habzburški domeni predstavljaju jedan ekonomski prostor, jedno tržište, unutar kojeg je racionalna i stoga poželjna specijalizacija poslova, u zavisnosti od komparativnih prednosti pojedinih regija.

Kada je reč o ekonomiji ili ekonomskoj istoriji određene zemlje, obično se misli na prostor koji je iznutra povezan objedinjujućim činiocima poput zajedničke teritorije, zajedničkim pravnim okvirom, zajedničkom prošlošću i kulturom, zajedničkim jezikom; ili je pak integrisan u celinu zajedničkom državnom idejom, odnosno međusobnim privrednim interesima

i zajedničkim privrednim prostorom. Tokom dobrog dela posmatranog vremenskog perioda u Habzburškoj monarhiji gotovo ništa od navedenog nije postojalo. Sva tri entiteta – austrijske nasledne zemlje, zemlje krune Sv. Vlacava i zemlje krune Sv. Stefana – predstavljali su tri različite državno-pravne celine (ovaj izraz u slučaju austrijskih naslednih pokrajina možemo koristiti samo uslovno), pri čemu su austro-češke teritorije ulazile u sastav četvrte državne tvorevine – Svetog rimskog carstva. Sve su one imale svoje vlastite geografske, istorijske, kulturne i privredne odlike i preference, kao i uhodane trgovačke pravce i artikle za trgovinu. Uz to, raspolagale su takođe svojim specifičnim, nemalim prirodnim i ljudskim resursima. Iako je postojala trgovina određenog obima i među njima samima, ipak sva su tri entiteta negovala važne privredne i trgovačke veze sa različitim okolnim ili udaljenijim oblastima i državama.

Pri svemu tome, od najranijih početaka postojanja Podunavske monarhije bile su prisutne razlike u stepenu ekonomske razvijenosti, koje su u slučaju njenih istočnih delova zbog osmanskih osvajanja čak i produbljene. Tu situaciju još više je nijansiralo priključenje s kraja 17. i s početka 18. veka širokih prostora Ugarske koji su ranije bili pod osmanskom vlašću, zatim aneksija Galicije, Bukovine i Dalmacije krajem 18. veka i Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 19. veka. Sve pomenute oblasti ranije su se nalazile u pravnoj i društvenoj sredini bitno različitoj od habzburške države i u ekonomskom smislu bile su primetno manje razvijene od većine njenih regija (istina, za Galiciju ove konstatacije važe u manjoj meri nego za ostale tri pokrajine). Priključenje pomenutih oblasti donelo je nove ekonomske mogućnosti i resurse, ali je i smanjilo statistički prosek razvijenosti Habzburške monarhije posmatrane u celini i proces privredne i društvene integracije učinilo je još složenijim. Gubici Lužica, Šleske kao i italijanskih teritorija imali su nepovoljan ekonomski odjek. Jedna od posledica razvojnog gradijenta u 19. veku bio je vremenski asinhroni početak i različita dinamika početaka i toka industrijalizacije.

Istorijske prilike i osobenosti formiranja Habzburške monarhije dugo nisu išli u prilog izgradnji zajedničkog privrednog prostora sa sopstvenim prioritetima i ciljevima. U doba kada su pomorski narodi poput Portugalaca, Španaca, Nizozemaca, Engleza i Francuza udarali temelj međunarodnoj

trgovini i kapitalističkoj privredi, nastajuća Habzburška monarhija trošila je svoju energiju na teške ratove sa Osmanskim carstvom i sa Francuskom, na političke i oružane sukobe u Svetom rimskom carstvu i u Mađarskoj – u vezi sa konfesionalnom problematikom i u vezi sa pitanjima političkog sistema i državne uprave. Razume se, pomenuti konflikti ne samo što su često odvrćali pažnju dinastije od izgradnje zajedničke države i njene ekonomije već su po logici stvari investicije većinom tekle u pravcu neproaktivnih delatnosti poput ratova, izgradnje Vojne granice i slično, te je malo finansijskih sredstava preostajalo za državna ulaganja u industriju, trgovinu i razvoj saobraćajnog sistema.

Uprkos svim otežavajućim okolnostima, proces privredne integracije ipak se lagano odvijao, o čemu direktno ili indirektno svedoče dosta živa razmena dobara, migracije, ali i širenje raznih religioznih i političkih ideja po habzburškim zemljama. Okolnost od bitnog značaja za integraciju bila je činjenica da su u vidokrug vladajuće elite sve više ulazili ekonomski motivi, te su se unapređenje proizvodnih odnosa i trgovine, odnosno konkretne mere za ostvarenje ekonomske integracije habzburških pokrajina – s vremenom našli među prioritnim ciljevima državne politike. O tome imamo svedočanstva već od doba cara Leopolda I, ali punu snagu te zamisli dobile su sprovođenjem merkantilističke ekonomske politike tokom 18. veka.

Habzburška monarhija se tokom druge polovine 17. veka politički i privredno u primetnoj meri stabilizovala i po oslobođenju Ugarske od osmanske vlasti, od početnih decenija 18. veka, ušla je u uzlaznu fazu, koju su u ekonomskom smislu karakterisale primerena merkantilistička politika, lagana modernizacija i pojava novih elemenata u agrarnoj proizvodnji; počeci razvoja manufaktura i početak krize cehova, intenziviranje dinamike razmene dobara i širenje obima trgovine; primetan uticaj prosvetiteljskih ideja u sveukupnoj politici bečkog dvora, kao i počeci unapređenja saobraćajnih prilika. Došlo je do izgradnje prvih plovnih kanala, a počelo se razmišljati i o unapređenju pomorstva. U austro-češkim oblastima opažali su se znaci protoindustrijalizacije. Uz sve navedeno, značajan je bio razvoj rudarstva i metalurgije, koji su stekli nove kapacitete priključenjem ugarskih teritorija kao i aneksijom Galicije, Bukovine i bivših mletačkih teritorija.

Teritorijalna proširenja nisu bila značajna samo s obzirom na raznovrsne i bogate nove prirodne i ljudske resurse već i u smislu jačanja ugleda i međunarodnog položaja Habzburške monarhije, kao i osetnog porasta stepena prihvaćenosti dinastije unutar zemlje. Spoljašnja i unutrašnja konsolidacija išle su u prilog nastajanju sve šireg sloja onih koji su bili zainteresovani za postojanje habzburške države kao jedinstvene celine. Sem dinastije i njoj bliskih slojeva i pojedinaca, tu pre svega mislimo na veleposednike, veletrgovce i visoke finansijske krugova, ali i na sve brojnije činovništvo i vojne krugove, kojima se s vremenom pridružila sve brojnija grupa preduzetnika. Egzistencijalni i materijalni interesi sve njih vezivali su za postojanje jedinstvenog državnog i privrednog prostora, što je bilo na liniji osnovnih interesa vladajuće dinastije. U tom kontekstu, bečki dvor je sredinom 18. veka jasno formulisalo koncepciju jedinstvenog privrednog prostora sa specijalizacijom proizvodnje u skladu sa istorijskim razvojem i komparativnim prednostima pojedinih zemalja i istorijskih pokrajina – i, naravno, u harmoniji sa interesima Dvoru bliskih krugova. Uz merkantilizam, bio je to drugi stub privredne politike tokom 18. veka, u skladu sa čim su i preduzete brojne mere. Primetimo da se Dvor držao pomenute koncepcije do samog raspada habzburške države. Generalni gledano, austro-češke oblasti predviđene su mahom za razvoj industrije, dok su Ugarska, Zakarpatske teritorije i primorske oblasti – u skladu sa stepenom razvijenosti ekonomskih prilika i svojim resursima – predviđene pretežno za agrarnu proizvodnju. Istini za volju, treba primetiti da istočne oblasti Habzburške monarhije većim delom 18. veka, pa i dobrim delom 19. veka, objektivno gledano, i nisu raspolagale neophodnim uslovima za unapređenje industrije, bez obzira na političku volju dinastije. Razume se, to nikako nije značilo da je u austro-češkim oblastima zapostavljena poljoprivreda, odnosno da privredna i politička elita zakarpatskih ili ugarskih teritorija nije težila iniciranju industrijskog razvoja; štaviše, u prvoj polovini 19. veka u Ugarskoj je upravo prehrambena industrija postala vučna snaga ostale industrije. Zahvaljujući geografski diferenciranoj i specijalizovanoj privredi, razvila se intenzivna trgovina unutar granica Habzburške monarhije, dok je spoljna trgovina u njenoj ekonomiji imala relativno manju ulogu.

Francuska revolucija i ratovi sa Napoleonom doneli su s jedne strane uvećanje potražnje za industrijskim i agrarnim proizvodima i porast obima

proizvodnje a s druge strane i brojne probleme, privredne gubitke, ali i finansijski slom. Ekonomija i finansije su relativno brzo prevazišle krizu dekonjunktura, ali su idejne konsekvence bile teže: afirmacija liberalne i nacionalne ideologije uzrokovala je Austrijskoj carevini ozbiljnije probleme od prethodnih ratova. Zbog toga je bečka vlada prekinula sa praksom da reformama odozgo usmerava privredu i društvo u pravcu progresa: prethodne decenije su rečito pokazale da je ekonomski razvoj jačao građanstvo i građanski duh, a ono je bilo u sprezi sa širenjem liberalnih i nacionalističkih ideja koje su mogle ugroziti teritorijalni integritet Austrijske carevine. Ipak, svesna važnosti i neizbežnosti građanskog privrednog i društvenog razvitka, bečka vlada je podržala unapređenje ekonomije do one mere za koju je procenila da ne ugrožava društvenu i političku stabilnost – a to je bilo manje od onoga što bi osiguralo dinamičan razvoj, konkurentan živahnosti najrazvijenijih zapadnoevropskih ekonomija. Najviše aktivne državne podrške uživalo je unapređenje saobraćaja – pre svega železničkog, rečnog i pomorskog. Pri tome, težnja za integrativnom privrednom politikom nije napušтана.

Bez obzira na pomenute bojazni dvorskih krugova, ekonomski razvoj nije posustajao, tekao je svojom logikom, prilagođavajući se ograničenjima nametanim od strane feudalnog pravnog sistema. Tako je prva polovina 19. veka donela početke industrijske revolucije u austro-češkim oblastima i začetke razvoja industrije u drugim oblastima Carevine; takođe je bilo primetno povećanje obima unutrašnje i spoljašnje trgovine, a sprovedena je i modernizacija i diversifikacija agrarne proizvodnje. U ovo doba padaju počeci izgradnje modernog kreditnog sistema, železničkih linija i uspostavljanja važnih pomorskih i rečnih brodarskih kompanija. Jačanje svesti o potrebi građanskih reformi ticalo se kako privrede tako i društva i pravnog sistema. Pojavila se i potpuno nova privredna orijentacija: pomorska trgovina i razvoj pomorstva, što je, uz naširoko otvaranje vrata svetskoj trgovini, značilo i dodatan podsticaj razvoju mašinogradnje, brodogradnje i brojnih drugih industrijskih segmenata. Po mišljenju savremenika, pomenuto usmerenje već sredinom 19. veka išlo je u pravcu tesnog povezivanja srednjoevropskog prostora sa Jadranskim morem i mediteranskim svetom. Uzgred, bio je to potpuno novi element habzburške ekonomije s potencijalno ogromnim mogućnostima. Paralelno s svim tim, značaj opšteg, stručnog i visokog obrazovanja za dalji napredak tehnike i

tehnologije odnosno industrije postao je sve očigledniji, te je i obrazovni sistem prilagođavan novim potrebama.

Društvene napetosti nagomilane u decenijama koje su sledile posle Bečkog mira, izazvale su 1848/49. godine revolucije u Evropi i u Austrijskoj carevini. Revolucije su rezultirale uklanjanjem pravnih prepreka i stvaranjem novih okvira slobodnom razvoju kapitalističke privrede i građanskog društva. Bečka vlada je tokom pedesetih i šezdesetih godina sprovođenjem finansijskih, pravnih i institucionalnih reformi kao i putem drugih mera, potakla razvoj u tom smislu. Osigurana je sloboda industrije, izvršena je podela poseda bivšim kmetovima i obeštećenje plemstva; modernizovan je sistem oporezivanja i preduzete su mere u pravcu sređivanja državnih finansija; ukinuta je carinska granica između Cislajtanijske i Translajtanijske, a takođe je zauzet kurs široke liberalizacije carinske politike prema inostranstvu. Podstaknuta je dalja izgradnja železnica i modernog kreditnog sistema. Napredak privrede u pedesetim i šezdesetim godinama bio je vidljiv, ali u odnosu na najrazvijenije evropske zemlje ipak manje izražen. Vođena je briga i o privrednoj integraciji teritorija Galicije, Bukovine i Dalmacije, međutim, kao što smo već istakli, stanje u tom domenu bilo krajnje složeno, te je privredna integracija išla svojom logikom i zahtevala je puno vremena.

U razmatranom periodu habzburški dvor je u skladu sa svojim interesima i mogućnostima podržao jačanje ekonomije, pri čemu je prostor Habzburške monarhije tretirao kao privrednu celinu. U vezi s time neminovno se javlja pitanje koliko je orijentacija na regionalnu diferencijaciju privrede na osnovu komparativnih prednosti i istorijskog nasleđa bila logična i svrsishodna i da li je mogao biti formulisan efikasniji integrativni privredni koncept. Čini nam se da poslednje decenije privrednog razvoja habzburške države nude elemente za odgovor na to pitanje. Austro-mađarska nagodba iz 1867. godine omogućila je uspostavljanje stabilnih političkih prilika i intenzivniji ekonomski život, te je Habzburška monarhija u poslednjih 50 godina svog postojanja, kao integralna ekonomska celina, iskusila najdinamičniji i najširi privredni razvoj u svojoj istoriji. To je, međutim, tema neke druge knjige.

PRILOZI

SPISAK NAVODENIH DELA

- Bairoch, Paul and Burke, Susan. 1989. *European trade policy, 1815-1914*. Bd. VIII, Kapitel I von *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire. The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies*, Herausgeber: Mathias and Sidney, Pollard Peter, 1-160. Cambridge: Cambridge University Press. Zugriff am 11. 01 2022. doi:<https://doi.org/10.1017/CHOL9780521225045>.
- Becher, Ernst. 1892. *A tengerészet fejlődése s a hajózás Triesztben és Isztriában. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben*. Herausgeber: Mór Jókai. Bd. VIII. XXI Bde. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.
- Berend T., Iván - Ránki, György. 1987. *Európa gazdasága a 19 században 1780-1914*. Budapest: Gondolat.
- Biliński, Leopold. 1899. *Galiczia. Közgazdaság - Közlekedés*. Bd. XVI, Kapitel Közgazdaság, von *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben. Galícia*, Übersetzung: Lajos Katona, 869-885. Budapest.
- Braudel, Fernand. 1985. *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII század. A mindennapi élet struktúrái*. Budapest: Gondolat.
- Buza, János. 2003. „A török kori Magyarország gazdaságtörténete.” In *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*, Herausgeber: János Honvári, 81-160. Budapest: Aula Kiadó.
- Cameron, Rondo. 1998. *A világgazdaság rövid története*. . Budapest: Maecenas Könyvkiadó.
- Demeter, Gábor. 2019. *Atlasz Magyarország történetének tanulmányozásához. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1850-1869*. Budapest.

- Despot, Miroslava. 1957. *Privreda Hrvatske XVII-XIX stoljeća. Izbor građe*. Zagreb: Školska knjiga.
- Dezsényi, M., Hernádi, F. 2003. *A hajózás története*. https://web.archive.org/web/20050323231846/http://www.trafipax.hu/index.php?akt_menu=83.
- Dezsényi, Miklós and Hernádi, Ferenc. 2005. *185 éve indult el az első dunai gőzhajó*. 15. 07. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=10282>.
- . kein Datum. „A magyar hajózás története. Új gyárak a Duna partján.“ *Trafipax*. https://web.archive.org/web/20050222175652/http://www.trafipax.hu/index.php?akt_menu=92.
- Dezsényi, Miklós és Hernádi, Ferenc. 2020. „A magyar hajózás története - A gőzhajózás.“ *trafipax.hu*. 7. 12. https://web.archive.org/web/20050222175659/http://www.trafipax.hu/index.php?akt_menu=90.
- Dóka, Klára. 1987. *A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében, 1772–1918*. Budapest: Mezőgazdasági Ügyvitelszervezési Iroda.
- Vas, P., Hrsg. 2020. *Dunagőzhajózási (I. cs. és kir. szab.) társaság*. 28. 09. <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/d-685A/dunagozhajozasi-i-cs-es-kir-szab-tarsasag-7B11/>.
- Eckhart, Ferenc. 1922. *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budapest: Budavári Tudományos Társaság.
- Eddie, Scott. 1989. *Economic policy and economic development in Austria–Hungary, 1867–1913*. Bd. VIII, Kapitel XII von *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire. The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies*, Herausgeber: Peter Pollard, Sidney Mathias, 814–886. Cambridge: Cambridge University Press. Zugriff am 10. 01 2022. <https://www.cambridge.org/core/books/the-cambridge-economic->

history-of-europe-from-the-decline-of-the-roman-
empire/812E465D6E604D92C2E034C5C9A249F2.

- Ferguson, Niall. 2009. *Uspon novca. Finansijska povijest svijeta*. Zagreb: Ljevak.
- Földi, Pál. 2015. *Az Adria királynője. Az Osztrá.Magyar Haditengerészet története 1870-1918*. Dabas: Csengőkert Könyvkiadó.
- Gavrilović, Vladan - Mikavica, Dejan. 2021. „Skela kod Šarengrada u prvoj polovini 18. veka.“ In *Dunav u hrvatskoj povijesti i kulturi*, Herausgeber: Josip Parat, 239-250. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Gonda, I. and Niederhauser, E. 1998. *A Habsburgok*. Budapest: Pannonica Kiadó.
- Good, David F. 1981. *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750-1914*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Good, F. David. 1984. *Economic Rise of Habsburg Empire 1750-1914*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Grafenauer, B. - Đurđev, B. - Tadić, J., Hrsg. 1960. *Istorija naroda Jugoslavije. Od početka XVI do kraja XVIII veka*. Bd. II. I-II Bde. Beograd: Prosveta.
- Györe, Zoltán. 2007. *Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.
- . 2014. *Habzburška monarhija 1526-1792*. Novi Sad: Filozofski fakultet Novi Sad.
- Hanák, Péter. 1986. *Egy ezredév*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Heckenast, Gusztáv. 1973. „Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiiban a XVIII. században (1670-1790).“ *Történelmi Szemle* 188-207.
- Holbesz, Aladár. 1939. *A magyar hitelszervezet története*. Budapest.

- Hrabák, Józseftől. 1896. *Csehország közgazdasági élete. Bányászat és kohászat*. Übersetzung: Katona Lajos. Budapest.
- Hrenkó, Pál. 1989. „A Balaton kiszárítási terve Krieger térképén 1766-1776.“ In *Magyarország régi térképeken*, von Árpád - Hrenkó, Pál Papp-Váry, 108-109. Budapest: Gondolat.
- Ivetić, Egidio. 2022. *Povijest Jadrana. More i njegova civilizacija*. Zagreb: Srednja Europa.
- Jászi, Oszkár. 1983. *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Budapest: Gondolat.
- Judson, Pieter M. 2018. *Povijest Habsburškog carstva*. Zagreb: Sandorf.
- Kalinka, Tamás. 2017. „A Ferenc-csatorna és a híres bezdáni zsilip.“ *Kalandok a Duna mentén* . 25. 08. Zugriff am 05. 01 2022. https://szemelyemblogja.blog.hu/2017/08/25/a_ferenc-csatorna_es_a_hires_bezdani_zsilip.
- Kalmár, János-Kocsis, Gyula. 2000. „KÉTFEJŰ SAS. A Habsburg uralom Magyarországon 1699-1790. Életmód.“ *Magyar Elektronikus Könyvtár*. Zugriff am 01. 08 2022. <http://mek.oszk.hu/01900/01902/html/index7.html>.
- Kann, Robert A. 1980. *A History of the Habsburg Empire 1526-1919*. Berkeley/Lis Angeles/Lindon: University of California Press.
- Kaposi, Zoltán. 2003. „Magyarország gazdaságtörténete 1700-1848.“ In *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*, von Zoltán Kaposi, Herausgeber: Honvári János, 161-242. Budapest: Aula Kiadó.
- Karaman, Igor. 2000. *Hrvatska na pragu modernizacije 1750-1918*. Zagreb: Naklada Ljevak d.o.o.
- Károlyi, Z., Károlyi, Zs., Vázsonyi, Á. 1973. *A magyar vízszabályozás története*. Herausgeber: Dénes Ihrig. Budapest: Országos Vízügyi Hivatal.

- Katus, László. 1984. *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után*. Bd. VI/2, in *Magyarország története 1848-1890*, Herausgeber: Endre Kovács, 913-1038. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Kenigsberger, H.G., Boulter, Dž. K., Moua, Dž. L. 2002. *Evropa u Šesnaestom Veku*. Beograd: Clio.
- Kerkápoly, Iván. 1943. *Vasúti földrajz és történet*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Kleinwächter, Friedrich. 1899. *Bányászat és kohászat*. Bd. XVII, in *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*, Herausgeber: Mór Jókai, Übersetzung: Katona Lajos, 497-508. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.
- Komlos, John. 1990. *Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac*. Übersetzung: István Jász. Budapest: Maecenas.
- Köpeczi, Béla, Hrsg. 1986. *Erdély Története*. Bd. I. III Bde. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Korunić, Petar. 2018. *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750-1857*. Bd. I/1. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, FF Press.
- Kosáry, Domokos. 1990. *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Magyarok Európában*. Herausgeber: Glatz Ferenc. Bd. III. I-III. Bde. Budapest: Háttér Lap- és Könyvkiadó.
- Kövér, György. 2003. „A reformkortól az I. világháborúig.“ In *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*, Herausgeber: Honvári János, 245-311. Budapest: Aula Kiadó.
- . 1982. *Iparosodás agrárországban*. Budapest: Gondolat.
- Krestić, Vasilije. 1968. „Vojvodina 1790–1847 godine.“ In *Vojvodina – znamenitosti i lepote*, Herausgeber: Mihailo Maletić, 895. Beograd: Književne Novine.

- Kreuzer, Bernd. 2001. „The Port of Trieste and its Railway Connections in the Habsburg Monarchy: economic change and infrastructure problems, 1850-1918.“ 1-17.
- Mangold, L. and és Horváth, C., Hrsg. 1912. *A civilizáció története – A Föld fokozatos fölfedezése és a természet erőinek meghódítása*. Bd. X. I-X Bde. Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap és Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Márkus, Dezső, Hrsg. 1900. *Magyar Törvénytár 1000-1895. Corpus Juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás*. Bde. 1657-1740. évi törvényczikkek. 6. Bde. Budapest.
- Mikavica, D., Lemajić, N., Vasin, G., Ninković, N. 2016. *Srbi u Habsburškoj monarhiji 1526-1918*. Bde. 1 Od Mohačke bitke do Blagoveštanskog sabora 1526-1861. 1-2 Bde. Novi Sad: Prometej.
- Mitchell, A Wess. 2020. *A Habsburg Birodalom nagystratégiája*. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- Neuman-Spallart, X. E. 1887. *Bécs és Alsó-Ausztria közgazdasági élete*. Bd. II., in *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*, Herausgeber: Jókai Mór, Übersetzung: Ferencz Heltai, 333-335. Budapest.
- Oakey, Robin. 2004. *Eastern Europe 1740-1985. Feudalism to communism*. London and New York: Taylor & Francis e-Library.
- Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. 1897. „A magyar korona országainak hitelintézetei 1894-ben.“ *Magyar Statisztikai Közlöny Új Folyam* (Atheneum Rt) XVI: 287.
- Pach, Zsigmond Pál. 1985. „Európa a 16-17. században.“ Herausgeber: Zsigmond Pál Pach, 35-100. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pál, Judit. 2014. *A Habsburg monarchia története 1526-1848*. Kolozsvár: Mega Könyvkiadó.
- . 2014. *A Habsburg monarchia története 1526-1848*. Kolozsvár: Mega Könyvkiadó.

- Persson, Karl Gunnar. 2010. *An Economic History of Europe. Knowledge, Institutions and Growth 600 to the Present*. Cambridge University Press.
- Petković, Dario. 2004. *Ratna mornarica Austro-Ugarske. Brodovi K.u.K. Kriegsmarine s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće do kraja Prvog svetskog rata*. Pula: C.A.S.H.
- Petrović, Nikola. 1982. *Hajózás és gazdálkodás a Közép-Duna medencében a merkantilizmus korában*. Beograd–Novi Sad: Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia, Történelmi Intézet.
- Pohl, Walter, Vocelka, Karl. 1995. *A Habsburgok. Egy európai dinasztia története*. Budapest: Gulliver Kiadó.
- Pohl, Walter-Vocelka, Karl. Budapest . *A Habsburgok. Egy európai dinasztia története*. 1995: Gulliver Kiadó.
- Pomogyi, László. 2008. *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*. Budapest: M- érték Kiadó Kft.
- Proskowetz, Maximillian. 1897. *Mezőgazdaság, bortermesztés, baromtenyésztés*. Bd. XIV, in *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Morvaország és Szilézia*, Herausgeber: Mór Jókai, Übersetzung: Lajos Katona, 405-424. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.
- Reden, Alexander Sixtus von. 1989. *Az Osztrák-Magyar Monarchia története. Történelmi dokumentumok a századfordulótól 1914-ig*. Budapest/Salzburg: Széchenyi Kiadó/Druckhaus Nonntal Bucherdienst.
- Rúzsás, Lajos. 1983. *A mezőgazdaság 1790–1848*. Bd. V/1, in *Magyarország története 1790-1848*, Herausgeber: Gyula Mérei. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Šarac, Milan, Hrsg. 2014. *Povijest Češke. Od seobe Slavena do suvremenog doba*. Zagreb: Sandorf.
- Šiljković, Željka. 2011. *Industrijska geografija*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

- Šmereda, Milan. 1989. „„Cseh jobbagység”-Habsburg abszolutizmus.“ In *Csehország a Habsburg-monarchiában 1618-1918*, Herausgeber: László Szarka. Budapest: Gondolat.
- Sóos, László. 1993. *Az Osztrák Nemzeti Bank, 1816-1851*. Bd. I., in *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816-1924*, Herausgeber: Tamás Bácskai, 81-151. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Surányi, Béla. 2021. *A magyar mezőgazdasági szakoktatás története*. Debrecen: Debrecen University Press.
- Suttner Fichtner, Paula. 2009. *Historical Dictionary of Austria*. Lanham-Toronto-Plymouth: The Scarecrow Press, Inc.
- Szajnocha, L. 1899. *Bányászat és kohászat*. Bd. XVI, Kapitel Közgazdaság: *Bányászat és kohászat von Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Galícia*, Herausgeber: Mór Jókai, 838-858. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.
- Szántay, Antal. 2016. „Életünket és vérünket, de zabot nem”. Habsburg állami pénzügyek és Magyarország a 18. században.“ Herausgeber: György – Pogány, Ágnes – Weisz, Boglárka Kövér. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. Válság - kereskedelem* (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont) 113-130.
- Taylor, A. J. P. 1990. *A Habsburg Monarchia 1809-1918*. Budapest: Scolar Kiadó.
- „The birth of the Austrian Navy.“ *Naval Encyclopedia*. 23. 05. Zugriff am 23. 05 2023. <https://naval-encyclopedia.com/industrial-era/1860-fleets/austrian-navy-1860.php>.
- Tibori Szabó, Zoltán. 2007. „A Bánság színeváltozása.“ In *K. und K. kalandozások avagy a Habsburg Birodalom nyomában a XX. században*, Herausgeber: Gábor Niklós. Budapest: Népszabadság Könyvek.
- Vargha, Gyula. 1885. *Magyarország pénzügyintézetei*. Budapest.

- Vörös, Károly. 1983. „A magyarországi társadalom 1790–1848.“ In *Magyarország története 1790–1848*, Herausgeber: Gyula Mérei, 473-590. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wandycz, Piotr S. 2004. *Cijena slobode. Povijest Srednjeistočne Europe od srednjeg vijeka do danas*. Prevod: Marko Mejerović. Zagreb: srednja europa.
- . 2004. *Cijena slobode. Povijest Srednjeistočne Evrope od srednjeg vijeka do danas*. Zagreb: Srednja Europa.
- Wiglitzky, Hubert. 1899. *Ipar, kereskedelem és közlekedés*. Bd. XVII, Kapitel Közgazdaság. Ipar, kereskedelem és közlekedés, von Az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben*. Bukovina, Herausgeber: Mór Jókai, Übersetzung: Lajos Katona, 509-528. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.
- Živojinović, Dragoljub. 1985. *Uspón Evrope*. Novi Sad: Matica srpska.
- Zöllner, Erich. 1998. *Ausztia története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- . 2000. *Ausztia története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Божанић, Снежана. 2020. *Привреда и средњевековној Србији*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду.
- Бронза, Боро. 2012. *Аустријска политика према простору Босне и Херцеговине 1699-1788*. Бања Лука: Филозофски факултет Бања Лука.
- Гаћеша, Никола Л., Hrsq. 2001. *Историја банкарства у Војводини*. Матица српска - Војвођанска Банка. Нови Сад.
- Самарцић, Момир. 2016. „Аустријски извори о почецима железничке политике Србије 1852.“ *Зборник Матице српске за историју* (Матица српска) 94: 29-58.
- Самарцић, Момир. 2012. „Пројекат трансбалканске железнице и политика уставобранитеља 1851-1858.“ Herausgeber: Радош Љушић. *Српске студије* (Центар за српске студије. Филозофски факултет. Универзитет у Београду) Књ. 3.: 313-336.

SPISAK KARATA

Karta 1 Fizička karta Austrougarske iz 1907. godine. Autor je Mano Kogutovic	14
Karta 2 Tok Dunava.....	17
Karta 3 Rast teritorija Habzburške monarhije 1282–1815. godine	19
Karta 4 Glavni trgovački putevi u srednjem veku po Lampmanu.....	39
Karta 5 Portolan karta istočnog Mediterana i Crnog mora Joana Olive s kraja 16. veka.....	42
Karta 6 Migracije u Ugarsku u 15–18. veku.....	61
Karta 7 Teritorija Temišvarskog Banata iz 1725. godine. Crtež C.F. Mercyja	176
Karta 8 Hrvatska u doba francuske okupacije	313
Karta 9 Karta Bačko-bodroške županije sa planom protezanja Franjinog kanala	327
Karta 10 Proizvodnja pšenice u merovima po glavi stanovnika šezdesetih godina 19. veka (Demeter 2019, 115)	343
Karta 11 Isplativost jednog katastarskog jutra obradive zemlje u odnosu godišnjih prihoda prema ceni jutra zemlje (Demeter 2019, 112)	344
Karta 12 Visina bruto nacionalnog dohotka po glavi stanovnika po regijama u odnosu na prosek (100) cele Austrougarske 1870. (Demeter 2019, 23)	350
Karta 13 Direktni i indirektni porezi ukupno po glavi stanovnika 1852. godine, u forintama (Demeter 2019, 6)	351
Karta 14 Gustina stanovništva 1859. g., jedna tačka predstavlja 1000 stanovnika (Demeter 2019, 26).....	362

SPISAK ILUSTRACIJA

Ilustracija 1 Pogled iz ptičje perspektive na Beč 1548. g. kada je završena rekonstrukcija gradskih zidina. U centru je crkva Sv. Stefana, iza nje je švac.....	54
Ilustracija 2 Obrada zemlje u Tirolu. Autor Hugo Šarlemon	55
Ilustracija 3 Mađarske racka ovce, autor Janoš Greguš.....	80

Ilustracija 4 Berba u okolini Klosternejburga	82
Ilustracija 5 Pečat krznara iz 1536. i proizvođača kočija iz 1561. g.	88
Ilustracija 6 Švac sa okolinom i rekom In, prva polovina 18. veka	99
Ilustracija 7 Rudnik u Kutnoj Hori u 15. veku.....	101
Ilustracija 8 Idrija, autor Laslo Beneš (László Benesch)	104
Ilustracija 9 Zgrade za kuvanje soli u Halštatu	105
Ilustracija 10 Rudnik soli u Vjelički. Autor: Hugo Charlemont (Hugo Šarlemon).....	106
Ilustracija 11 Livnica zvona i zelena pijaca u Ljubljani.	114
Ilustracija 12 Berba u Tokaju u 19. veku, autor je Pal Vago	115
Ilustracija 13 Srpska žena i muškarac iz južne Mađarske.....	119
Ilustracija 14 Talir Marije Terezije iz 1780. godine	130
Ilustracija 15 Naslovna strana Österreich über alles, wann es nur will. ...	144
Ilustracija 16 Prevoz drva splavom na reci Teresva u županiji Maramaroš	146
Ilustracija 17 Tkač iz Šleske, autor Jozef Kinzel	150
Ilustracija 18 Seljačko dvorište u Gornjoj Austriji. Autor je Viktor Sieger	168
Ilustracija 19 Konji na Hortobađu.....	170
Ilustracija 20 Čikoši sa Hortobađa	173
Ilustracija 21 Car Josif II isprobava razne vrste plugova u Moravskoj pored Slavkovica, 1769. godine. (Proskowetz 1897, 405).....	184
Ilustracija 22 Par seljaka iz okoline Ibsa (Ybbs). Autor je A. Grajl	187
Ilustracija 23 Seoski lončar u Kranjskoj, autor je Hugo Šarlemon	191
Ilustracija 24 Panorama Karlovca, autor slike je Jakov Šašel.....	200
Ilustracija 25 Stara kočija za prevoz putnika	203
Ilustracija 26 Dereglija na Dnjestru	205
Ilustracija 27 Unutrašnjost mlina u Štajerskoj. Autor je Ferdinand Milbaher (Mülbacher)	208
Ilustracija 28 Bager za iskopavanje kanala u 19. veku, autor je Hugo Darnaut.....	215
Ilustracija 29 Površinska eksploatacija uglja u Češkoj	222
Ilustracija 30 Veliki pogonski vođeni točkovi predionice u Trumau, Donja Austrija	226

Ilustracija 31 Allgemeine Schulordnung iz decembra 1774. g., koji je propisao sistem osnovnog školovanja na nemačkom jeziku u Habzburškoj monarhiji	233
<i>Ilustracija 32 Šematski prikaz rudnika u Šelmecbanji</i>	<i>235</i>
Ilustracija 33 Vršidba konjima, autor Janoš Greguš	249
Ilustracija 34 Mašina za vršidbu 1856. g.	250
<i>Ilustracija 35 Centralna stočna pijaca u Beču. Autor Anton Šredl (Anton Schrödl).....</i>	<i>255</i>
Ilustracija 36 Fabrika pređe u Brnu, autor je H. Šarlemon	268
Ilustracija 37 Rajhenberg, autor Hugo Šarlemon	270
Ilustracija 38 Parni mlin sa valjcima nazvan po palatinu Josifu Habzburškom. Osnovan 1839, počeo sa radom 1841. godine.....	274
Ilustracija 39 Unutrašnjost parnog mlina u Pešti	276
Ilustracija 40 Železnica na konjsku vuču Linc–Budvajz, autor Hugo Šarlemon	291
Ilustracija 41 Proizvodnja željeznih šina, autor je Arpad Festi	292
Ilustracija 42 Prvi parobrod na Dunavu - Karolina, 1817	297
Ilustracija 43 Brodski saobraćaj kod Beča. Autor Vilhelm Bernacik.....	299
Ilustracija 44 Car Franja I stiže u Zadar	310
Ilustracija 45 Prvi parobrod Austrijskog Lojda „Arciduca Ludovico“. Autor: Robert Rus (Russ)	321
Ilustracija 46 Dalmatinski mornari. Autor Franc Ruben.	323
Ilustracija 47 Đerdapska klisura sa Sečenjijevim putem	331
Ilustracija 48 Regulisan tok Dunava kod Beča, autor je Hugo Darnaut	332

Spisak tabela

Tabela 1 Približan broj stanovnika (u milionima) habzburških pokrajina prema J. Pal., 228. Treba imati na umu da su se u razmatranom periodu desila bitne teritorijalne promene.	67
Tabela 2 Teritorijalna raspodela državnih prihoda Habzburške monarhije u 18. veku. (Szántay 2016, 124)	125
Tabela 3 Proizvodnja žitarica Austrije u milionima kruna po cenama iz 1913. godine.....	246

Tabela 4 Proizvodnja žitarica u Mađarskoj i Hrvatskoj 1789. i 1841. godine, (Komlos 1990, 58)	252
Tabela 5 Produkcija žitarica Erdelja i Vojne granice 1841. (Komlos 1990, 58)	253
Tabela 6 Broj ovaca u Mađarskoj 1851–1911. J Komlos na osnovu Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Ungarische Statistische Jahrbuch.....	257
Tabela 7 Izvoz tekstila iz Austrije u Mađarsku 1823–1827. g., J. Komlos, na osnovu Hofkammer Archiv, Vienna, Kommerz, Rote Nos. 1050, 1053. (Komlos 1990, 107)	260
Tabela 8 Procena vrednosti industrijske proizvodnje u Austriji i Ugarskoj u milionima kruna prema cenama iz 1913. godine (F. D. Good 1984, 259)	263
Tabela 9 Snaga parnih mašina u hiljadama konjskih snaga (F. D. Good 1984, 60)	272
Tabela 10 Izvoz mađarskih i austrijskih industrijskih proizvoda unutar Habzburške monarhije i van nje, u milionima forinti. J. Komlos na osnovu Ausweise über den Handel von Österreich (Komlos 1990, 122)	275

REGISTAR GEOGRAFSKIH I LIČNIH IMENA

- Abate-Norbis, 127
Afrika, 38, 41, 43, 45, 149, 263, 306
Ajfel, Gustav (Gustave Eiffel), 327
Albani (Albany), 318
Albanija, 311
Aleksandrija, 39, 320
Alfeld (Alföld), 61, 173, 191
Alfonso de Albuquerk (Alfonso de Albuquerque), 43
Alibunar, 215
Allason, Robert, 91
Almaš, 213
Alpi, 11, 16, 25, 125, 286
Amerigo Vespuči (Amerigo Vespucci), 40
Amerika, 26, 30, 31, 32, 35, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 96, 100, 102, 105, 306
Amsterdam, 35, 36, 49, 100, 113
Ankona, 320, 321
Antverpen (Antwerpen), 33, 34, 36, 46, 100, 113, 149
Apeninsko poluostrvo, 25, 49
Apulija, 309
Arkrajt, Ričard (Richard Arkwright), 188, 224
Arnštajn (Arnstein), bankarska kuća, 280
Atlantski okean, 26, 32, 35, 41
Augzburg, 33, 50, 54, 111
Ause (Aussee), 103
Austrija, 13, 20, 54, 56, 58, 70, 91, 92, 95, 108, 116, 125, 127, 142, 150, 159, 165, 188, 196, 197, 257, 258, 259, 260, 263, 269, 276, 286, 290, 292, 293, 302, 324, 335
Austrijska carevina, 24, 233, 235, 236, 240, 260, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 273, 275, 276, 279, 280, 283, 286, 287, 289, 291, 293, 294, 295, 299, 311, 312, 313, 314, 318, 319, 320, 323, 331, 335, 336, 338, 350, 351, 352, 354, 356, 357, 358, 359, 365
Austrijska monarhija, 24, 105, 119, 120, 127, 129, 140, 147, 149, 150, 152, 154, 155, 158, 164, 193, 194, 195, 196, 197, 205, 216, 232, 257, 266, 278, 304, 307, 309, 338
Austrijska Nizozemska (Belgija), 93, 149, 305
Austrijsko primorje, 304, 306, 312
Austrougarska, 8, 9, 11, 261, 275, 280, 293, 299, 322, 324, 352, 354, 355
Azija, 26, 32, 35, 39, 41, 45, 263
Azorska ostrva, 42
Azovsko more, 317
Bačfeldvar (Bácsföldvár), 326
Bačka, 173, 178, 203, 209, 211, 212, 213, 214, 325, 326
Bačka Palanka, 245
Bačka Topola (Bácstopolya), 245
Bačko Gradišt (Bécsföldvár), 327

- Bačko-Bodroška županija, 208, 254
- Bad Išl (Bad Ischl), 103
- Bahamska ostrva, 42
- Baja, 326, 327
- Bajamonti, Jerolimo, 183
- Bakar (Buccari), 304, 317
- Balaton, 60, 80, 212, 213, 244, 300, 301, 302, 328, 329
- Balkan, 25, 26, 64, 92, 106, 118, 119, 167, 195, 225, 294, 303
- Baltičko more, 12, 14, 25, 32, 36, 100, 106, 203
- Baltik, 27, 33, 34, 35, 38, 50
- Banat, 58, 153, 173, 174, 178, 184, 198, 203, 209, 211, 212, 213, 214, 325, 326, 343
- Bandiera, 315
- Bandiera, Fernand, 314
- Baranja (Baranya), županija, 80, 253
- Bargum, danski bankar, 127
- Bari, 321
- Baroš, G. (Baross Gábor), 302
- Barselona, 33
- Bartolomeo Dijaz (Bartolomeu Dias), 41
- Batori (Báthory), 77
- Bavarska, 76, 81, 290
- Beč, 10, 13, 16, 18, 21, 22, 50, 52, 58, 61, 62, 63, 70, 92, 93, 95, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 127, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 149, 151, 153, 154, 158, 159, 165, 167, 184, 185, 188, 190, 195, 197, 201, 202, 204, 214, 215, 216, 230, 232, 236, 242, 243, 253, 259, 265, 269, 270, 277, 283, 286, 287, 288, 289, 292, 296, 297, 298, 304, 315, 320, 325, 329, 330, 353, 356, 357
- Bečki kanal, 330
- Bečki krak, 330
- Bečko Novo Mesto, 142, 202, 289, 293
- Begej, 203, 213, 214, 215, 326
- Begejski kanal, 203
- Beher, J. J., Johann Joachim Becher, 140, 141, 142
- Bejrut, 314, 320
- Bekon, Frensis (Sir Francis Bacon), 223
- Bel, Mačaš, 246
- Belgija, 15, 16, 17, 24, 148, 149, 150, 216, 220, 225, 263, 269, 290, 292, 304
- Beograd, 21, 118, 149, 213, 294
- Beregso, 215
- Berndorf, 269
- Bernhard, Anton, 295
- Bestercebanja (Besztercebánya, Banská Bystrica, Neusohl), 99
- Bezdan, 327
- Biskajski zaliv, 34
- Bjala, 204, 205
- Bjelsko (Bielitz), 204
- Bodrog, 211
- Böhmerwald, 19
- Bohnja (Salzberg), 104, 289
- Bojl, Robert (Robert Boyle), 141
- Boka Kotorska, 310, 316, 318
- Bolts, Viljem (William Bolt), 306
- Bombaj, 320
- Borislav, 104

- Bosna i Hercegovina, 5, 11, 14, 17, 18, 23, 24, 182, 196, 200, 345, 347, 362
- Brandenburg, 55
- Brašov (Braşov, Brassó, Kronstadt), 63, 193, 283
- Braziliya, 35, 44, 314, 320
- Brenner prevoj, 33, 204
- Brig (Brieg), 147
- Brindizi, 320, 321
- Brisel, 290
- Briž, 33, 36, 149
- Brno, 20, 111, 269
- Brodi, 197
- Broumov, 109
- Bruck, Karl Ludvig fon (Karl Ludwig von Bruck), 318, 351, 357
- Bruck, naselje, 186
- Budejovička nizija, 72
- Budim, 63, 288, 292
- Budim (Buda), 88, 110, 116, 186, 192, 232, 292, 295
- Budimpešta, 92, 152, 200, 288, 301, 304
- Budvajz (Budweis), 288
- Bukovina, 5, 17, 23, 24, 105, 158, 182, 183, 185, 187, 204, 205, 239, 251, 256, 289, 291, 343, 347, 362
- Buziaş (Búziásfürdő), 328
- Carigrad, 21, 49, 50
- Celebes (Sulavezi), 43
- Cincendorf, 128
- Cislajtaniya, 165, 258, 281, 342, 354, 358
- Crno more, 12, 26, 39, 198, 202, 203, 294, 296, 297, 300, 317, 321, 328, 329
- Crveno more, 43, 317
- Čabar, 101
- Čalokez (Csallóköz), 207
- Čepin, 275
- Černovci (ukr. Černivci), 204, 205
- Češka, 5, 9, 11, 16, 17, 19, 20, 22, 29, 49, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 63, 64, 67, 68, 71, 72, 74, 76, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 103, 107, 108, 109, 111, 114, 122, 125, 153, 158, 159, 161, 163, 177, 181, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 197, 220, 239, 251, 252, 259, 264, 265, 266, 267, 269, 272, 339, 340, 362
- Četnek, 101
- Čikmadaraş (Mădăraş, Neuhammer in der Tschik), 101
- Daleki Istok, 34, 41, 43
- Dalmacija, 5, 11, 13, 17, 25, 70, 161, 167, 182, 183, 196, 201, 204, 244, 256, 274, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 316, 324, 332, 347, 362, 366
- Damoklo, 7
- Darlington, 225, 290
- Darnaut, Hugo, 214
- Datšic (Datschitz), 265
- Debrecin (Debrecen), 63, 110, 292
- Delagoa (por. Baía de Maputo), 306
- Ditrih, Šandor, 131
- Diu, 35, 43
- Dnjestar, 203, 204, 205
- Dobo, Ištvan (Dobó István) proslavljeni komandant tvrđave Jegar, 114
- Dobrovica, 265

- Dobšina, 101
 Don, reka, 39
 Donja Austrija, 18, 19, 20, 53, 56, 58, 79, 83, 87, 89, 90, 92, 95, 108, 153, 158, 177, 188, 190, 196, 197, 244, 251, 252, 259, 266, 269
 Dornbah (Dornbach), 52
 Doža, Đerd (Dózsa, György), 74
 Drava, 14, 213, 295
 Dreher, 347
 Drina, 11
 Dubica, 116
 Dubrovačka republika, 303, 307
 Dubrovnik, 310, 311, 312, 317
 Dunav, 11, 13, 14, 15, 18, 19, 56, 61, 84, 110, 149, 151, 152, 198, 201, 202, 203, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 258, 259, 288, 292, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 325, 326, 327, 328, 329, 330
 Dunavska monarhija, 10, 29, 120, 157, 195
 Dvojna monarhija, 356
 Džon Kabot (Giovanni Caboto), 40
 Đenova, 33, 46
 Đer (Győr), 110, 113, 207, 269, 281, 282, 289, 292
 Đerdapska klisura, 202, 297, 328, 329
 Đerd Rakoci I (I. Rákóczi György), 54
 Đovani Veracano (Giovanni da Verrazano), 40
 Egipat, 34, 50
 Elba, 13, 14, 19, 25, 288
 Emil Dežefi, 285
 Endrjus, Džon (John Andrews), 296
 Engleska, 15, 33, 48, 68, 70, 86, 92, 93, 118, 131, 134, 135, 141, 145, 163, 186, 187, 188, 203, 209, 219, 220, 222, 224, 229, 234, 235, 248, 261, 263, 266, 267, 268, 280, 290, 305, 318, 350
 Eperješ (Eperjes, Prešov, Preschau), 103
 Erbländer, 18
 Erčberg (Erzberg), 97
 Erdedi (Erdődy), aristokratska porodica, 114
 Erdelj, 5, 11, 16, 21, 25, 49, 55, 59, 63, 76, 77, 89, 100, 101, 103, 104, 110, 111, 113, 114, 142, 145, 153, 158, 177, 180, 192, 193, 196, 205, 210, 273, 277, 292, 294, 340, 343, 347, 348
 Eresund (Øresund), 27
 Ernan Kortes (Hernán Cortés), 44
 Eršekujvar (mađ. Érsekújvár, slov. Nové Zámky, nem. Neuhausl, 283
 Eskeles, bankarska kuća, 280
 Etiopija, 41
 Evropa, 4, 8, 11, 14, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 55, 57, 59, 63, 67, 68, 72, 80, 81, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 100, 102, 106, 113, 114, 117, 124, 127, 135, 137, 153, 161, 165, 176, 181, 185, 188, 191, 192, 193, 216, 219, 221, 225, 227, 228,

- 229, 232, 235, 241, 246, 247,
257, 258, 263, 275, 278, 280,
287, 288, 290, 298, 303, 327,
331, 335, 338, 352, 359, 366
- Evropska unija, 48
- Evropa, 31, 149, 238
- F. Š. Malivskij (F. Š. Malivskýj),
91
- Fačet (Fäget, Fatschet), 214
- Falkenštajn (Falkenstein), 101
- Felner (Fellner), 347
- Fenekpusta (Fenékpuszta), 300
- Ferdinand I, car, 21, 22, 85, 125
- Ferdinand II, car, 125
- Ferdinand Maksimilijan,
habzburški nadvojvoda, 323
- Ferdinand Maksimilijan.
habzburški nadvojvoda, 314
- Ferenc Rakoci II (II. Rákóczi
Ferenc), 54
- Fermo, M. (Maximilian Fermat),
215
- Fernando Magelan (Fernando
Magelhaes), 43
- Feštetič (Festetich), aristokratska
porodica, 172, 247, 249, 300,
301
- Feštetič, Pal (Festetichs Pál), 130,
301
- Fez, 307
- Filah (Villach), 96
- Filipinska ostrva, 43
- Firstenfeld (Fürstenfeldu), 153
- Fišamenda (Fischamend), 330
- Flandrija, 26, 50
- Florida, 42, 44
- Foralberg, 13, 18, 82, 92, 95, 161,
190, 196, 217, 266, 269, 339
- Forgač (Forgách), aristokratska
porodica, 114
- Forgač, Janoš (Forgách János),
193
- Fort Orange, 35
- Fracuska, 25
- Francisko Almeida (Dom
Francisco de Almeida), 43
- Francuska, 15, 23, 25, 46, 48, 50,
51, 65, 70, 86, 88, 91, 93, 94,
106, 118, 120, 129, 135, 137,
138, 139, 145, 147, 150, 152,
161, 163, 185, 196, 202, 203,
216, 217, 219, 220, 225, 228,
229, 235, 237, 240, 241, 251,
257, 261, 263, 264, 265, 269,
270, 278, 280, 285, 290, 292,
303, 307, 309, 310, 311, 318,
350, 352, 358, 363, 364
- Frankfurt, 33
- Fransisko Pizaro (Francisco
Pizarro), 44
- Fransoa I, francuski kralj, 42, 46
- Franja I, car, 285, 329
- Franja II, car, 161
- Franja Josif I, car i kralj, 214, 316,
318, 323, 327
- Franjin kanal, 326, 327
- Fridrih II pruski kralj, 134
- Fridrih, habzburški nadvojvoda,
315
- Fridriha III, car, 125
- Fugger, bankarska porodica iz
Augzburga, 31, 34, 46, 96, 99,
102
- Fugger, bankarska porodica iz
Ausgsburga, 33, 46, 96, 99, 100,
125
- Futog, 245

- Gabor Betlen (Bethlen Gábor), 54, 59, 100
 Galac, 296
 Galicija, 5, 13, 16, 17, 23, 24, 95, 104, 105, 158, 161, 181, 182, 183, 185, 187, 196, 198, 201, 203, 204, 205, 239, 251, 252, 256, 259, 265, 266, 272, 289, 291, 292, 343, 347, 362
 Galileo, G., 229
 Gallas, aristokratska porodica, 90, 91
 Galungung (Galunggung, Indonezija), 170
 Gana, 41
 Ganc (Ganz), 347
 Garda, jezero, 300
 Gaštajn (Gastein), 102
 Gdanjsk, 50, 63, 100, 113, 149, 203
 Gega, Karl (Carl von Ghega), 287
 Gelnic (Gölnicbánya), 101
 Gemer (Gömör), 101
 Gent, 149
 Georg fon Derfinger (Georg von Derffinger), 54
 Georg von Sina, 289
 Gerike, Oto fon (Otto von Guericke), 229
 Gersthov, 52
 Gerštner, 289
 Gibraltarski moreuz, 39, 317
 Glac (Glatz), 147
 Glazgov, 259
 Glognic, 269
 Gmunden, 186
 Goa, 35, 43
 Golner, Valentin (Gollner), 198
 Gomba, 193
 Gorica, 18, 190
 Gornja Austrija, 18, 20, 53, 56, 62, 83, 87, 89, 90, 92, 184, 189, 196, 197, 244, 269
 Gornja Falačka, 55
 Gosensas (Gossensass), 101
 Grac (Graz), 53, 62, 186, 212, 230
 Grašalkovič (Grassalkovich), aristokratska porodica, 172
 Grčka, 319
 Greguš Janoš (Greguss János), 78
 Grešam, Tomas (Thomas Gresham), 34
 Gubec, Matija, 74
 H. B. Fon Dalerup (*Hans Birch von Dahlerup*), 316
 Habzburg, 11, 96, 97, 125, 126
 Habzburška dinastija, 61, 73, 303
 Habzburška monarhija, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 27, 37, 51, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 73, 75, 81, 90, 91, 92, 93, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 133, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 151, 153, 154, 156, 157, 158, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 179, 185, 186, 187, 188, 190, 193, 195, 197, 200, 201, 204, 205, 206, 208, 212, 215, 216, 217, 229, 230, 231, 235, 236, 242, 256, 257, 259, 260, 263, 265, 266, 271, 273, 274, 275, 278, 280, 287, 288, 290, 291, 303, 304, 306, 308, 309, 310, 313, 315, 316, 318, 319, 323,

- 324, 332, 333, 337, 346, 347,
350, 352, 354, 356, 358, 359,
360, 361, 362, 363, 364, 366
Habzburzi, 4, 14, 17, 18, 19, 21,
22, 24, 28, 54, 66, 67, 77, 100,
106, 126, 144, 203, 303, 310,
351
Hadik, Andraš (Hadik András),
177
Hudson (Hudson), 295, 318
Hagenmaher (Haggenmacher),
347
Hajgensa, K., 229
Hajnburg (Hainburg), 153
Hajnfeld (Hainfeld), 52
Hal (Hall), 103
Halič (Gács), 271
Halštat (Halstatt), 103
Hamburg, 33, 50, 149, 288, 289
Hans de Vit (Hans de Witt),
holandski bankar, 93
Hansom de Vitom, 125
Hatvan, 270
Helgoland, 324
Henrik Pomorac (Infante Dom
Henrique), 41
Hergrejs, Džejms (James
Hargreaves), 224
Hernig, F.V. (Philip Wilhelm von
Hörnigk), 142
Hirtenberg, 269
Hitenberg (Hüttenberg), 96
Hojos, porodica Hoyos, 54
Holandija, 48, 50, 135, 145, 150,
209, 225, 257, 269, 280, 290
Holič, 193
Hong Kong, 320, 321
Horni Litvinov, 92, 153
Hrvatska, 5, 11, 23, 24, 51, 56, 62,
74, 101, 109, 175, 177, 191,
194, 199, 200, 212, 213, 242,
250, 273, 274, 275, 311, 312,
343, 353
Hrvatsko-slavonsko kraljevstvo,
153
Hunjadi, aristokratska porodica,
249
Iberijsko poluostrvo, 49
Ibrahim, 314
Ibsa, 215
Idrija, 101
Ilanča, 215
In (Inn), reka, 102
Indija, 34, 35, 38, 41, 42, 43, 44,
45, 149, 306, 319, 320
Indijski okean, 34, 38, 41, 42, 43
Indonezija, 32, 35, 42
Inerberg (Innerberg), 189
Inzbruk, 230
Irska, 131, 280
Istanbul, 202, 294, 296, 320
Istočna Evropa, 25, 48
Istra, 18, 70, 103, 161, 201, 274,
303, 307, 309, 311, 312, 315,
316, 324
Ištvan Bočkai (Bocskai István), 54
Italija, 11, 25, 26, 34, 49, 50, 63,
68, 70, 88, 93, 106, 111, 114,
138, 148, 149, 150, 152, 163,
197, 225, 263, 269, 274, 281,
291, 302, 316, 324, 352, 356
Izmir, 306, 320
J.B. Kolber (Jean-Baptiste
Colbert), 135
Jacob Bassevi von Treuenberg,
125

- Jadran, 152, 277, 294, 304, 309, 316, 320, 321
- Jadransko more, 11, 13, 15, 18, 24, 148, 149, 150, 202, 213, 242, 257, 277, 289, 303, 304, 305, 309, 310, 311, 312, 314, 317, 318, 319, 320, 321, 324
- Jahimov (Joachimsthal), 98
- Jakobeni (Jakobený), 105
- Jampil, 203
- Janoš I Zapolja, kralj, 21
- Japan, 320
- Jaroslav, 205
- Javorozno (Jaworzno), 104
- Jegra (Eger), 114
- Jihlava (nem. Iglau), 98, 99, 109
- Jilova (Jílové u Prahy), 98
- Jindrihov Hradec (češ. Jindřichův Hradec, nem Neuhaus), 109
- Jizerske hori (Jizerské hory), 92
- Johan Gejmiler (Johann Geymüller), bankar, 93
- Johana Friza (Johann Fries), bankar, 93
- Johann Joachim Becher, 140
- Jolšva, 101
- Jonska ostrva, 294
- Josif II, 129, 152, 154, 156, 158, 163, 180, 181, 204, 216, 217, 230, 239, 285, 307, 333
- Josif II, car, 156, 161, 164, 178, 182, 184, 187, 198, 202, 306
- Josif, (Joseph Anton Johann Baptist von Österreich), nadvojvoda, palatin Mađarske, 249
- Jozefina, put, 151, 200
- Judenburg, 186
- Justi, H. G. fon (Johann Heinrich Gottlob von Justi), 184
- Južna Kalifornija, 44
- Južna Nemačka, 25, 26, 80, 99, 100, 112
- Kacika (Kaczika), 105
- Kafa (Caffa, današnja Feodosija), 39
- Kalkuta, 320, 321
- Kanada, 42, 54
- Kanal Franje Josifa I, 202, 213, 325, 326, 327
- Kapoš, 212
- Karibska ostrva, 35
- Karl Ludwig von Bruck, 351
- Karlo V, car, 22, 46, 124
- Karlo VI, car, 83, 87, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 184, 303, 304, 305
- Karlobag, 152, 306
- Karlos I Habzburški, 46
- Karlovac, 116, 151, 200
- Karolina (Carolina), 295
- Karolina, put, 151, 200, 213, 295, 304
- Karpati, 11, 13, 14, 16, 99, 104, 125, 205, 214
- Karpatska kotlina, 169, 206
- Kaunic (Kaunitz), aristokratska porodica, 91
- Kazimir, Albert, 247
- Kečkemet (Kecskemét), 57, 88
- Kenigsverter (Königswerter), 280
- Kermecbanja (Körmöcbánya, Kremnitz, Kremnica), 96, 99, 101
- Keseg (Kőszeg), 113
- Kesthelj, 247
- Kicbihel (Kitzbühel), 101

- Kina, 32, 38, 40, 44, 149, 306, 314, 319, 320
Kinski (Kinsky), aristokratska porodica, 162
Kiš, Gabor, 326
Kiš. Jožef (Kiss József), 326
Kišalfeld (Kisalföld), 210
Kišmarton (Eisenstadt), 188
Klagenfurt, 53
Klek, 215, 294
Klosternojburg (Klosterneuburg), 80
Kobe, 321
Kolomija, 205
Kolorado, porodica Colloredo, 54
Koložvar, 63, 292
Komarom (slov. Komárno, nem. Komorn, srp. Komoran), 110, 207, 298
Komot, Peter (Peter Comoth), 269
Kopenhagen, 36
Koper, 103
Korčula, 317
Koruška, 13, 18, 74, 92, 96, 107, 177, 190, 196, 197, 267, 311, 312
Kosigina, (Cosigüina, Nikaragva), 170
Kostajnica, 116
Košice (Kassa, Kaschau), 110, 113, 292
Košut, Lajoš (Kossuth Lajos), 152
Kotorski zaliv, 311
Kovin, 103
Krakov (Kraków), 104, 105, 108, 113, 196, 292
Kraljevica (It. Porto Re, mađ. Portoré), 151, 304
Kranjska, 13, 14, 18, 74, 92, 101, 190, 196, 197, 251, 258, 267, 272, 302, 311, 312
Kraus, Filip fon (Philip von Krauß), 357
Krf, 320
Kriger, S. (Samuel Krieger), 212
Kristofor Kolumbo (Cristoforo Colombo), 40
Krompton, Samjuel (Samuel Crompton), 224
Krosno, 205
Krumlov, 71
Krup, H. (H. Krupp), 269
Kula, 245
Kupa, 152, 200, 213
Kutna Hora (Kuttenberg), 98, 99
Kvarner, 307, 324
Kvebek, 35
L. Cincendorf (Ludwig Zinzendorf), 127
Lajpcig (Leipzig), 33, 108
Lajta, 165, 210
Laki, vulkan na Islandu, 169
Lamel (Lammel), bankarska kuća, 93
Lemberg (srp. Lavov, ukr. Lviv), 204, 205
Lendel (Lengyel), aristokratska porodica, 172
Leoben, 186
Leopold I, car, 118, 141, 142, 150, 181, 183, 207
Leopold II, car, 139, 216, 230, 239, 308
Leopold III Habzburški, vojvoda Austrije, Štajerske i Koruške, 302
Leva, Petar, 318

- Levant, 26, 32, 39, 113, 118, 278, 303, 317, 319
 Levoča (Löcse), 270
 Libek (Lübeck), 33, 50
 Libštajnski, F. J. Kolovrat fon (F. J. Kolowrat-Liebsteinsky), 130
 Lihtenštajn (Lichtenstein), 196, 346
 Lijon (Lyon), 33, 238
 Lilien, baron, 249
 Linc (Linz), 53, 54, 90, 108, 114, 149, 153, 186, 189, 288, 289, 296, 297
 Lindau, 54
 Lisabon, 34, 46, 49
 Livorno, 120, 149
 Lobkovic (Lobkovitz), 346
 Lombardija, 48, 161, 309
 Lombardsko-mletačka kraljevina, 313
 London, 33, 34, 36, 50
 Lošinj, 317
 Lotaringija, 58
 Löwenstein, aristokratska porodica, 90
 Ludovika, put, 200
 Luj XIV, kralj Francuske, 135
 Luka (Lucca), 18, 46
 Luz, Hajnrih (Heinrich Luz), 269
 Lužica, 19, 158, 201
 Lužičke gore, 19
 Lješ, 294
 Ljubljana, 111
 Mađarovar, 247
 Mađarska, 5, 14, 17, 21, 22, 23, 34, 49, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 64, 67, 70, 74, 76, 77, 78, 79, 82, 88, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 120, 130, 131, 141, 143, 144, 145, 152, 153, 161, 165, 169, 170, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 180, 184, 188, 191, 193, 194, 196, 197, 200, 206, 208, 210, 212, 213, 214, 230, 232, 238, 240, 242, 244, 245, 246, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 258, 259, 263, 270, 271, 272, 273, 274, 278, 281, 283, 284, 286, 287, 288, 291, 292, 293, 297, 298, 302, 306, 325, 327, 328, 331, 339, 340, 341, 342, 343, 347, 348, 353, 356, 363
 Mađarsko primorje (*Littorale Hungaricum*), 152
 Maire, F. J., 212
 Majdanpek, 119
 Makao, 35, 43
 Mako (Makó), 88
 Maksimilijan I, car, 97, 121, 124, 125, 303
 Maksimilijan II, car, 207
 Malabar obala, 41, 306
 Mali Antili, 42
 Mali Lošinj, 318
 Malines, 290
 Mančester, 259
 Manhattan, 35
 Maramaroš, 103
 Marheg (Marchegg), 293
 Marialiget, 211
 Maria-Taferl, 52
 Marija Terezija, 90, 120, 139, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 162, 164, 176, 177, 184, 187, 193, 197, 212, 216,

- 230, 231, 233, 247, 285, 303,
305, 340, 350
Marija-Drajajhen (Maria-
Dreieichen), 52
Marke, 309
Maroko, 307
Matija Korvin, 21, 108
Maudsli, Henri (Henry Maudsly),
224
Mautner, A. I., 265
Mediteran, 13, 15, 18, 25, 26, 42,
50, 100, 106, 117, 148, 150,
198, 242, 308, 310, 314, 317,
319, 320
Mehmed II, 21
Mehvart (Mechwart), 347
Meksiko, 135
Melhior Štajner (Melchior
Steiner), bankar, 93
Merilend, 35
Mersi , C. F. (Claude Florimond
de Mercy), 214
Mesina (Messina), 63
Meternih, Klemens fon (Klemens
Wenzel Lothar von
Metternich), 275, 313, 314, 351
Mikovinji, Šamuel, 213
Milano, 33, 49, 290
Miškolc, 292
Miterbah, Johan, 131
Miteršpraher, Lajoš, 246
Mlada Boleslav, 71
Mletačka republika, 24, 106, 114,
149, 150, 302, 303, 308, 309,
310, 312, 315
Modena, 196
Mohač (Mohács), 17, 49, 57, 63,
79, 88, 295
Moldavija, 14, 105, 113, 114, 205
Molučka ostrva, 32, 42
Mongolija, 32
Monoštorseg, 326
Morava, 19
Moravska, 16, 19, 49, 53, 54, 55,
59, 63, 68, 92, 94, 99, 153, 158,
159, 161, 177, 182, 185, 189,
190, 196, 197, 239, 257, 259,
265, 266, 267, 269, 272, 273,
288, 289, 292, 345
Moriš, 103, 210
Mozambik, 41, 42
Mun, Tomas (Thomas Mun), 141
Nadašdi (Nádasdy), aristokratska
porodica, 77, 114, 131
Nadseben (Sibiu, Hermannstadt),
292
Nadsombat, 282, 288, 292
Nadvarad (Nagyvárad, Oradea,
Großwardein), 110
Nadvati, Janoš, 246
Napulj, 49, 50, 314
Napuljska kraljevina, 304, 305,
315
Negreli, Alojz (Alois von
Negrelli), 287
Nemačka, 13, 14, 15, 33, 34, 48,
49, 53, 54, 88, 105, 112, 134,
203, 216, 220, 225, 227, 251,
256, 264, 351
Nemačko carstvo, 256
Nirnberg, 50, 54, 106, 108, 111
Nizozemska, 23, 25, 28, 30, 33,
34, 39, 50, 63, 68, 106, 303
Nojštadt (Neustadtu), 147
Nova Engleska, 35
Nova Francuska, 35
Novi Bečej (Törökbecse), 326
Novi Sad, 3, 116, 245, 295, 327

- Novi Svet, 42, 44
Novi-Sandec, 205
Nusdorf (Nussdorf), 330
Njufaundlend, 42
Njujork, 42, 318
Njukomen, Tomas (Thomas Newcomen), 188, 219
Odera, 14, 19
Odesa, 320
Odžak (Hódság), 245
Olomuc (Olomouc, nem. Olmütz), 92, 108, 111, 153
Oppenheimer, bankarska kuća, 93
Oravica, 119
Orebić, 317
Ormuz, 43
Oršava, 300, 328
Osijek, 200, 275, 282, 292, 295, 302
Osmanlije, 8, 11, 18, 21, 23, 27, 51, 53, 55, 56, 61, 62, 65, 66, 67, 76, 77, 106, 109, 114, 121, 125, 150, 198, 208, 213, 274, 303
Osmanska imperija, 21, 24, 49, 62, 77, 78, 100, 110, 111, 113, 114, 117, 118, 119, 124, 139, 140, 149, 152, 153, 159, 160, 167, 173, 191, 207, 208, 232, 292, 294, 299, 300, 303, 307, 319
Ostende, 149
Ostrava (Ostrau), 190
P. H. Morgentaler (Pavel Hynek Morgenthaler), 91
Padova, 290
Pančevo, 215
Parcijum (Részek, Partium), 110, 113
Pardubice, 71, 109
Pariz, 25, 49
Parma, 196
Pasau (Passau), 108, 201, 302
Pečuj (Pécs), 88, 192, 243, 295
Pedro da Kabral (Pedro Álvares Cabral), 42
Pedžet, Džon (John Paget), 240
Pelješac, 310
Perenji (Perényi), aristokratska porodica, 114
Pero da Kovilja (Pedro da Covilhao), 41
Persijski zaliv, 43
Peru, 135
Pešta, 63, 88, 108, 116, 186, 192, 232, 259, 270, 271, 272, 277, 278, 279, 284, 286, 287, 288, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 298
Pete, Ferenc (Pető Ferenc), 246
Petrinja, 116
Pfalz (Pfalz), 58, 62
Philip Wilhelm von Hörnigk, 140
Pikolomini, porodica Piccolomini iz Sijene, 54
Piran, 103
Planica, 91, 153
Plzen, 265
Podunavlje, 56
Poljska, 14, 25, 26, 34, 49, 55, 80, 112, 113, 289, 303
Portugalija, 34, 41, 42, 43, 45, 48, 134, 149, 225
Potendorf, 266
Potosi, 96, 101
Pozorita (Požoritta), 105
Požarevac, 62, 144, 148, 208, 274
Požeška županija, 177

- Požun, 63, 113, 193, 207, 282, 286, 288, 292, 293, 310, 329
- Prag, 14, 20, 59, 60, 63, 67, 91, 92, 93, 98, 106, 111, 114, 153, 184, 186, 230, 232, 265, 279, 289, 304
- Prahtice (Prachtice), 109
- Prednja Austrija, 18, 20, 165
- Pribram (Příbram), 98
- Priština, 103
- Pritčard, Džozef (Joseph Pritchard), 296
- Pruska, 54, 147, 161, 276, 324
- Prut, 205
- Ptuj, 111
- Pula, 315, 316, 322, 323
- Raba, 207, 210
- Rackeve (Ráckeve, srp. Srpski Kovin), 88, 116
- Radecki, Jozef Vencel (Joseph Wenzel Radetzky), 15, 315
- Rajhenbah (Reichenbach), 91
- Rajna, 14, 163
- Rajninghaus, J. (J. Reininghaus), 265
- Ratenberg (Rattenberg), 101
- Regensburg, 54, 108, 111, 113
- Rehlinger (Rechlinger), 96
- Rihnov nad Knežnou (Rychnov nad Kněžnou), 109
- Rijeka (mađ. Fiume), 18, 92, 146, 150, 151, 152, 190, 193, 198, 200, 275, 299, 303, 304, 306, 307, 309, 317, 320, 321, 323, 325
- Rim, 50
- Rio de La Plata, 44
- Rišelje, kardinal, 302
- Roterdamski, Erazmo, 228
- Rotšild (Rotschild), bankarska kuća, 280, 288, 289, 292, 318
- Rt Horn, 318
- Rt. Dobre nade, 41
- Rudna gora, 19
(Erzgebirge), 11, 19
- Rudolf II, 114, 125
- Ruen (Rouen), 36
- Rurska oblast, 25
- Rusija, 11, 25, 48, 49, 54, 196, 204, 225, 227, 263, 269, 292, 303
- Rusko carstvo, 290
- Sagres, 41
- Saksonija, 19, 29, 55, 76, 290
- Salcburg, 62, 204, 217
- Salckamergut (Salzkammergut), 103
- Sambroron, 205
- Samoš, 210
- San Žermen, 290
- Sankt Pölten, 141
- Sanok, 205
- Sardinska kraljevina, 315
- Sarvaš (Szarvas), 247
- Satmar (Szatmár), 62
- Saudijska Arabija, 34
- Sava, 11, 14, 152, 200, 213
- Savojski, Evgenije, 305
- Sebastijan del Kano (Sebastian del Cano), 43
- Sečenji (Széchenyi), aristokratska porodica, 172, 298, 328
- Sečenji, Istvan (Széchenyi István), 180, 292, 301, 328, 329
- Segedin (Szeged), 88, 282, 298, 302
- Sejverija, Tomasa (Thomas Savery), 219

- Sekešfehervar (Székesfehérvár, srp Stoni Beograd), 88, 192
 Selepcenji, Đerđ (Szelepcsényi György), 193
 Semering, 146, 151, 204, 304
 Sentandreja, 116
 Senj, 151, 152, 200, 306
 Seret (Szereth, rum. Siret), 205
 Severna Italija, 33
 Severno more, 25, 32, 34, 100
 Sevilja, 33, 46, 50
 Sidon, 314
 Simplon, prevoj, 33
 Sina, Simon G., 280
 Singapur, 320, 321
 Siros, 320
 Sisak, 292
 Sjedinjene Američke Države, 54, 219, 220, 225, 234, 318, 351, 360
 Skandinavija, 25, 48, 225, 263
 Slankamen, 103
 Slavonija, 24, 53, 175, 176, 177, 200, 212, 274, 343
 Smirna, 296, 314
 Smit, Adam, 134
 Sobochleben, 90
 Solnok (Szolnok), 110, 288, 291, 293
 Solun, 307, 320
 Spinola, C.V. (Cristoval Royasa y Spinola), 142
 Split, 183, 311
 Srbija, 103, 119, 153, 200, 294
 Srednja Evropa, 120, 212, 320, 321
 Sredozeno more, 317
 Srem, 79, 212
 Sremska Mitrovica, 103
 Sremska županija, 177
 Sremski Karlovci, 100, 101, 118, 144, 192, 208, 274
 Stanislav (dan as Ivano-Frankivsk), 205
 Stanišić, 245
 Stapar, 327
 Stari Bečej (Óbecse), 327
 Stari Budim (Óbuda), 63, 298
 Stefan Lotarinški, 193
 Stefan, nadvojvoda, palatin Mađarske, 293
 Stivenson, Džordž (George Stephenson), 225
 Stockton, 225, 290
 Strazburg, 50
 Struden, 297
 Subotica (Szabadka), 245
 Sučava, 205
 Sudeti, 11, 19
 Suecki kanal, 287, 317, 320, 321
 Sutorina, 294
 Sv. Bernard, prevoj, 33
 Sv. Gothard, prevoj, 33
 Sveto rimsko carstvo, 19, 48, 51, 67, 138, 144, 302, 362
 Šampanj, 33
 Šangaj, 321
 Šarviz, 212
 Šašvar (Šaštín, Sasvár), 193
 Ščećin, 149
 Ščećin, 113
 Šelmecbanja (Selmezbánya, Banská Štiavnica, Schemnitz), 99, 101, 102, 188, 210
 Šenbrun, 310
 Šeredi (Serédy), 77
 Šibenik, 316
 Šimontornja (Simontornya), 58
 Šio, 60, 212

- Šiofok (Siófok), 301
Škotska, 131, 280
Šleska, 17, 19, 20, 49, 87, 96, 105, 113, 142, 147, 153, 156, 158, 177, 189, 196, 197, 201, 204, 239, 265, 267, 289, 292
Šmoler, Gustav (Gustav von Shmoller), 134
Šoler, A. (A. Schoeller), 269
Šomođ (Somogy), županija, 57, 80, 253
Šopron (mađ. Sopron), 80, 113, 211, 271, 288, 292, 293
Šovar (Sóvár), 103
Španija, 25, 31, 34, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 55, 68, 134, 149, 225, 254, 263, 303, 304
Šreder (Wilhelm von Schröder), 141
Šreter, Janoš (Sréter János), 141
Štajerska, 13, 16, 18, 53, 58, 62, 74, 76, 92, 96, 97, 102, 107, 177, 184, 189, 190, 196, 197, 251, 267, 269, 270, 272
Štaremburg (Starhemberg), 346
Šumava (Böhmerwald), 19, 92, 108
Švac (Schwatz), 96, 97, 101
Švajcarska, 54, 138, 163, 225, 254, 347
Švarcenberg (Schwarzenberg), aristokratska porodica, 313, 318
Švartner, Martin, 232
Švedska, 54
Švehat (Schwechat), 118
Švehat (Schwechat), 153
Tagethof, Vilhelm fon (Wilhelm von Tegetthoff), 324
Tambora, Indonezija, 170
Tamiš, 203, 213
Tamiška županija, 254
Tana, današnji Azov, 39
Tarnopol (ukr. Ternopilj), 205
Tarnov, 204
Tatra, 11
Temerin, 245
Temišvar, 198, 203, 213, 214, 215
Terek (Török), 77
Teresva (mađ. Taracz), 144
Tešedik, Šamuel, 246
Thaer, Albrecht, 246
Tihi okean, 38
Tir, Ištvan (Türr István), 327
Tirol, 13, 18, 20, 29, 52, 58, 62, 75, 82, 83, 95, 97, 101, 103, 107, 161, 165, 184, 190, 196, 213, 217, 251, 266, 269, 286, 324, 339
Tisa, 56, 61, 103, 202, 203, 207, 210, 211, 213, 214, 215, 244, 292, 297, 325, 326, 327, 328, 329
Tokaj, 80
Tolbah (Tolbach), 286
Tolna, županija, 80
Tonelo (Tonello), 316
Toričeli, E, 229
Torn (Thorn), 203
Tornton, Dž. (John Thornton), 266
Torocko (Toroczkó), 101
Torontalska županija, 254
Toskana, 120
Trabzon, 39, 320
Translajtaniya, 165, 354
Trebonska nizija, 72
Trento, 324
Trevitik, Ričard (Richard Trevithick), 225

- Trsat, 151
- Trst, 18, 24, 92, 113, 118, 146,
150, 151, 152, 153, 190, 195,
196, 198, 202, 204, 286, 289,
290, 292, 294, 302, 303, 304,
305, 306, 307, 308, 309, 311,
312, 315, 316, 317, 319, 320,
323
- Turzo (Thurzó), aristokratska
porodica, 77, 96, 99, 114
- Ugarska, 5, 11, 22, 23, 24, 26, 53,
55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 64,
66, 67, 68, 70, 74, 76, 78, 82,
84, 85, 88, 89, 91, 95, 96, 99,
100, 103, 106, 110, 111, 113,
116, 118, 122, 125, 130, 137,
140, 144, 145, 149, 153, 157,
159, 160, 161, 165, 167, 168,
169, 171, 177, 181, 185, 187,
189, 190, 191, 192, 193, 194,
195, 196, 197, 201, 203, 205,
206, 207, 208, 209, 210, 212,
213, 214, 232, 237, 239, 240,
241, 243, 254, 256, 258, 259,
261, 270, 272, 273, 275, 276,
277, 278, 281, 282, 283, 284,
286, 291, 292, 293, 294, 297,
298, 301, 303, 325, 326, 328,
330, 332, 333, 336, 339, 341,
343, 345, 347, 349, 351, 353,
354, 359, 363, 364
- Ujbanja (Újbánya), 188
- Ukrajina, 104
- Ulm, 54, 111
- Ulman, Moric, 292, 293
- Una, 11
- Unutrašnja Austrija, 18, 20, 91, 96
- Ural, 25
- Utreht, 304
- V. N. Kinski (Wenzel Norbert
Kinsky), 91
- Vac (Vác), 110, 288
- Vadovic, 204
- Vag, 208, 210
- Vagram (Wagram), 289, 292
- Vaj Mikloš (Vay Miklós), 188
- Vajdahunjad (Hunedoara,
Eisenmarkt), 101
- Vajnrih, K. (Karl Weinrich), 265
- Valdštajn (Waldstein),
aristokratska porodica, 91
- Varaždin, 194, 282
- Varna, 320
- Vasko da Gama (Vasco da Gama),
41
- Vašarhelji, Pal (Vásárhelyi Pál),
328
- Vašvar, 118
- Velebit, 11
- Velika Britanija, 16, 18, 23, 25,
105, 150, 198, 219, 220, 222,
224, 225, 226, 227, 228, 237,
257, 259, 289, 322, 350, 352
- Velika jezera, 35
- Vels (Wels), 186
- Velzer (Welser) augsburška
bankarska porodica, 96
- Velzer (Welser) augsburška
bankarska porodica, 46
- Venecija, 33, 34, 36, 49, 50, 70,
99, 106, 107, 111, 114, 150,
195, 196, 290, 309, 310, 311,
312, 315, 316, 320, 321, 324
- Veneto, pokrajina, 286
- Verona, 33
- Verthajmer (Wertheimer),
bankarska kuća, 93, 126

- Verthajmštajn (Wertheimstein),
bankarska kuća, 93
- Vilhelm fon Tagethof (Wilhelm
von Tegetthoff), 323
- Vilkinson, Džon (John
Wilkinson), 219
- Vindišgrec (Windischgrätz), 346
- Vinervald (Wienerwald), 53
- Virdžinija, 35
- Virovitička županija, 177
- Vis, 324
- Visina, Ivan, 318
- Vistula, 203, 204
- Vitkovic (Witkovicz), 257
- Vizantija, 32
- Vjelička (Wieliczka), 104
- Vlaška, 113, 114, 294
- Vltava, 19, 202, 288
- Vodianer (Wodianer), bankarska
kuća, 280
- Vojna granica, 210, 273, 306, 345
- Vroclav, 63, 113, 147
- Vroclav (Wroclaw), 108
- Vukić, Ivan Blaž, 324
- Wallstein, aristokratska porodica,
90
- Wittengau, 72
- Začinska ostrva, 43
- Zadar, 311, 312
- Zadunavlje, 191
- Zagreb, 53, 111, 151, 194, 200
- Zakarpatske oblasti, 332
- Zala, županija, 253, 300
- Zalatna (Zlatna, Klein-Schlatten),
101
- Zaleščikin (Zaleszczykin), 205
- Zapadna Evropa, 26, 36, 154, 176,
209, 230
- Zelenortska ostrva, 42
- Zemplen, županija, 253
- Zemun, 292
- Ziči (Zichy), aristokratska
porodica, 172, 324
- Zincendorf (Philipp Ludwig
Wenzel von Sinzendorf), 141
- Zoljom, 282
- Zonenfels, Jozefa fon (Joseph von
Sonnenfels), 184
- Zrinski hrvatsko-mađarska
aristokratska porodica, 114
- Zrinski, Petar, 193
- Žak Kartje (Jacques Cartier), 42
- Žakar, J. M. (Joseph-Marie
Jacquard), 224
- Ženeva, 33
- Žešov (Rzeszów), 204
- Žitvatorok (Zsitvatorok), 58, 111
- Živjecen, 205
- Žoao I (João I de Portugal), 41
- Žoao II (João II de Portugal), 41
- Žolna (Zsolna, slov. Žilina, nem.
Sillein), 113

SADRŽAJ

I. Uvodna razmatranja.....	5
II. Geografski i istorijski kontekst.....	13
Austrijske nasledne zemlje (Erbländer)	20
Češke zemlje	21
Kraljevina Mađarska	23
Razlike u razvijenosti zemalja i pokrajina Habzburške imperije....	25
III. Evropsko ekonomsko i demografsko okruženje	31
Trgovina	34
Geografska otkrića i njihova posledica	40
Demografska kretanja Evrope od 16. do 18. veka	49
IV. Uspostavljanje ekonomskog sistema Habzburške monarhije	53
Demografske osnove ekonomskog života.....	53
Ekonomske prilike Habzburške monarhije do početnih decenija 18. veka	67
Poljoprivreda, seljaštvo	70
Zanatstvo, industrija.....	87
Rudarstvo	98
Trgovina	107
Finansije	123
V. Privreda Habzburške monarhije u doba merkantilizma – „Österreich über alles, wann es nur will“	135
Doba careva Leopolda I i Karla VI	135
Doba Marije Terezije i Josifa II	157
Poljoprivreda	167
Urbarijalna regulacija.....	178
Stanovništvo.....	186
Industrija	188

Trgovina.....	196
Saobraćaj.....	202
Vodoprivreda	207
Postignuća privrede u doba merkantilizma.....	217
VI. Industrijska revolucija – moderan privredni razvoj.....	221
moderan ekonomski razvoj.....	227
Rast broja stanovnika Evrope	229
Obrazovanje i privreda	230
VII. Privreda Austrijske carevine u premartovsko doba – Vormärz	237
Agrarna proizvodnja	239
Industrija	258
Prehrambena industrija	266
Industrija tekstila	267
Železna industrija.....	268
Mašinska industrija.....	270
Industrija u Mađarskoj.....	272
Trgovina.....	277
Počeci izgradnje modernog kreditnog sistema	280
Saobraćaj.....	287
Železnica.....	289
Rečni saobraćaj.....	296
Plovidba na jezeru Balaton	301
Pomorski saobraćaj.....	304
Vodoprivreda – „Za sve što imam mogu da zahvalim Jarku“	326
VIII. Doba revolucija 1848/49.....	333
IX. Period neopasolutizma.....	337
Nastajanje uslova za polet kapitalističke privrede.....	337
Izgradnja građanskog institucionalnog sistema	338
Razgradnja feudalnih okvira i počeci građanskog preobražaja	340
Pitanje obeštećenja.....	345

Sloboda industrije.....	349
Uvođenje opšte poreske obaveze i reforma poreskog sistema.....	350
Liberalizacija carinske politike Austrijske carevine	352
Ukidanje carinske granice između austrijskih i ugarskih teritorija.....	356
Mere za stabilizaciju finansijske situacije Carevine u doba neoapsolutizma.....	358
Rast stanovništva.....	361
Završna razmatranja	363
Prilozi	369
Spisak navođenih dela.....	369
Spisak karata	378
Spisak ilustracija	378
Spisak tabela	380
Registar geografskih i ličnih imena	383
Sadržaj.....	401

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET NOVI SAD
21000 Novi Sad
Dr Zorana Đinđića 2
www.ff.uns.ac.rs

Štampa
Sajnos
Novi Sad

Tiraž
250

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

33:94(436-89)"1526/1867"

32:94(436-89)"1526/1867"

321.6:33(436-89)"1526/1867"

ЂЕРЕ, Золтан, 1961-

Pregled privredne istorije Habzburške monarhije 1526–1867. / Györe Zoltán.
- Novi Sad : Filozofski fakultet, 2023 (Novi Sad : Sajnos). - 403 str. : geogr.
karte ; 24 cm

Tiraž 250. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija. -
Registar.

ISBN 978-86-6065-806-9

a) Привреда -- Хабзбуршка монархија -- 1526–1867 b) Хабзбуршка
монархија -- Политичка историја -- 1526–1867

COBISS.SR-ID 132114185